Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

718

II 3/29

Ստեփաննոս Պօղոսեան
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՈՐ Է

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՂՈՑ

ՄԻՏՔԸ ԿԱՄՔՆ ՈՒ ՍԻՐՏԸ ԿՐԹԵԼՈՒ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՆՁԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱՑ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐԱԴՐԵՑ

Հ. ՊՕՂՈՍ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆՑ

Մխիթ. Ուխտէն

ՎԻԷՆՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

ՌՅԺԱ. 1862

718-2009
4258
41
28 714

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Եթէ ամէնիմաստ Արարչին բոլոր արարածներուն մէջ, որոնց ամէնն ալ բարի են *, մարդն իբրեւ անոր ամէն գործքերուն պսակն ու կատարումը, մանաւանդ թէ անոր պատկերն է **, պէտք է որ աս արարածն անա՛նկ ձիրքեր ունենայ, անա՛նկ կատարեալ ըլլայ՝ որ իրեն սեպհական ըլլող բարձրութիւնն ուրիշ արարածներուն մէջ յայտնի երեւայ։ Ի վերայ այսր ամենայնի այն զարհուրելի յեղափոխութենէն ետքը, որն որ նախաստեղծ մարդոյն անկմամբը մարդկային բնութեան մէջ եղաւ, իր բնական ձիրքերն ըստ իրենց էութեան նոյն մնալով, այսինքն միտքն իմացող, կամքն ազատ ու սիրտը զգայուն ըլլալէն չդադրելով, աս կարողութեանց հանգամանաց ու գործելուն նկատմամբ այնպիսի փոփոխութիւններ եղան, որ մարդը ա՛լ այն կատարեալ արարածը չմնաց, հապա ըստ բազում եւ ըստ գլխաւոր հանգամանաց՝ չէ թէ միայն ի գերբնական կարգի, հապա նաեւ ի բնական կարգի, նորոգութեան եւ ուղղութեան կամ ուղղուելու կարօտ եղաւ։ Ըստ գերբնականին նորոգուիլը, այսինքն՝ իր Արարչին կամացը համաձայն՝ նորէն Աստուծոյ բարեկամ ու սիրելի, յաւիտենական կենաց ժառանգ ու երկնային քաղաքացի ըլլալու իրաւունքը ստանալը՝ սուրբ հաւատքը մեզի կը սորվեցընէ։ Սակայն նոյն հաւատոյ վարդապետութեան համեմատ՝ աս նորոգութենէն ետքն ալ մարդը իր բնական ձրիցը նկատմամբ միշտ տկար, անկատար, ու նորոգութեան՝ այսինքն ուղղուելու եւ կատարելագործուելու կարօտ

* Ծնունդք · Ա · 25 ։

** Անդ · 27 ։

ըլլալէն չդադրեցաւ։ Մահկանացու մարմինը՝ այլ եւ այլ հիւանդութեանց, ցաւերու, տառապանաց ու նոր նոր նեղութեանց ենթակայ ըլլալով, տեսակ տեսակ խնամոց, բժշկութեան հնարքներու եւ դեղերու դիմելով, հազիւ իր գոյութիւնը պահելու, չէ թէ բոլորովին անցաւ ու հանգիստ, հապա ըստ կարի առողջ կեանք ունենալու կարողութիւնը պահեց։ Իսկ անմահ հոգին հեղ մը փրկութեան կամ յաւիտենական կենաց ժառանգ ըլլալու իրաւունքը ստանալէն ետքն ալ՝ ըստ բնական կարողութեանց յաջողակի գործելու, ճշմարիտն եւ ուղիղը ճանչնալու, ստոյգ բարին կամենալու եւ իբրեւ բանաւոր արարած ըստ պատշաճի զգալու համար՝ մարմնոյն պէս արտաքին օգնութեան կարօտ է։ Ա՛ս է մարդուն՝ սկզբնական մեղքէն ետքը՝ ըստ մարմնոյ եւ ըստ հոգւոյ ունեցած հանգամանքը։

Աս նախաշաւիղն ընելը հոս կարեւոր սեպեցինք՝ մեր առաջիկայ մատենին յառաջաբանն ըստ կարգի գրելու եւ մեր աս աշխատութեան առենը դիտած վախճանը հիմամբ բացատրելու համար։ Գիտենք որ մարմինն իր բնական (ֆիզիքական) հանգամանաց, իր առողջութեան չփոթելու, պակասութիւն մը ունենալու առենը, կամ իր ցաւոցն ու հիւանդութեանցը համար բժշկի կը կարօտի, որն որ անոր հիւանդութեանց ու ցաւոց տեղեակ ու հմուտ ըլլալով՝ ըստ պատշաճի անոր խնամ տանի, տկարացած առողջութիւնը զօրացընէ ու հաստատէ, ցաւերուն դեղ ու դարման ընէ ու հիւանդութիւնները բժշկէ։ Բայց մարմնաւոր բժիշկը՝ մարմնոյն ֆիզիքական պիտոյից սահմանին մէջ կը գործէ, իր գիտութիւնն ու արուեստը մարմնոյն պակասութիւններն ու կարօտութիւնները կը ճանչնայ ու զանոնք դարմանելու կը զբաղի։

Սակայն հոգին ու անոր կարողութիւններն ալ՝ իրենց գործելու սկսած վայրկենէն, մանաւանդ թէ անկէց առաջ ալ՝ առաջնորդի, կրթչի ու յաճախակի նաեւ հոգեւոր բժշկի կը կարօտին, իրենց զօրութիւնը ցուցընելու, ըստ պատշաճի եւ ուղիղ գործելու, չխալելու, չաւրուելու, եւ եթէ դժբախտութեամբ աւրուելու ըլլան՝ ուղղուելու համար։ Աս կարեւոր, բարձր ու ազնիւ պաշտօնը՝ ճշդիւ ու արդարութեամբ խօսելով՝ բնութիւնը ծնողաց տուած է. իրենք ինչպէս իրենց զաւակաց մարմնոյն չէ թէ միայն առաջին սնուցիչները, դարմանիչներն ու հոգաբարձուները, այլ նաեւ ըստ կարի բժիշկներն են, այնպէս ալ անոնց հոգւոյն առաջին հոգաբարձուները, կրթիչներն ու հոգեւոր բժիշկները պիտ՚որ ըլլան։ Ծնողք՝ աս պարտքը Աստուծմէ ու բնութենէն կ՚ընդունին՝ զաւկի մը տէր եղած վայրկեննին, եւ նոյնը ճշդիւ, հաւատարմութեամբ ու խնամով կատարելէն չեն կրնար՝ ըստ հասարակ կարգի՝ պատճառով կամ պատրուակաւ մը ազատ ըլլալ։ Ասոր վրայ երկայն խօսիլ հարկաւոր չէ, մէյ մը որ ըսածնիս այնպիսի ճշմարտութիւն մըն է՝ որ ամենեւին տարակուսի տակ չ՚իյնար ու մասնաւոր ցուցերու կարօտ չէ. երկրորդ, որ առաջիկայ մատենաննիս ուրիշ նպատակ մը ունի, որն որ՝ ծնողաց վերոյիշեալ պարտքը զատ մատենի թող տալով՝ մեր գլխաւոր մտադրութիւնն ուրիշ կողմ մը կը դարձընէ։ Մեր մատենին բուն նպատակն է՝ մարդուն ազնուագոյն մասին, այսինքն հոգւոյն կրթութեան, անոր կարողութեանց օրինաւոր ճամբով ու կերպով գործելու սկսելուն, եւ ամէն մէկուն իր պաշտօնն ըստ օրինի ու իր վախճանին համեմատ կատարելուն մէջ ծնողացմէ զատ ու ծնողաց չկրցած տեղը՝ անոնց տեղը բռնող՝

անոնց պակասութիւնը լեցնող անձ մը ցուցնել, ասիկայ նոյն պաշտօնին համար ըստ պատշաճի ու ըստ կանոնաց կրթել, նոյնին ըստ ամենայն հանգամանաց յարմար ըլլալու պատրաստել: Մեր աս մատեանը գրելու նպատակն է՝ քրիստոնեայ տղու մը հոգեւոր կրթիչ, այսինքն անոր հոգւոյն կարողութեանցն ուղիղ գործելու համար քրիստոնեայ առաջնորդ, ուսուցիչ, Դաստիարակ մը ընծայեցընել:

Ամէն կրթութիւն, այսինքն որպիսի եւ իցէ նիւթի մէջ ու որպիսի եւ իցէ նկատմամբ մարդու մը հանգամանքը լաւագունի ու կատարելագունի փոխելու ջանքն ու աշխատութիւնը՝ քիչ շատ դժուարութիւններ ունի. բայց չկայ այնպէս ծանր, դժուարին ու տարժանելի կրթութիւն մը, ինչպէս է՝ մարդուն հոգւոյն, այսինքն մտաց ու կամաց առաջնորդ ու կրթիչ մը կարեւոր հրահանգով կրթելը, այսինքն ուսեալ, հմուտ, պիտանի ու իր պաշտօնն աղէկ կատարելու կարող դաստիարակ մը պատրաստելը:

Ի՞նչ է Դաստիարակը: — Դաստիարակ ըսելով՝ այնպիսի անձ մը կ'իմանանք, որն որ անկիրթ ու կրթութեան կարօտ ըլլող եւ կրթուելու կամք ու պատրաստութիւն ունեցող նորատի մարդը կամ տղան՝ ծնողաց ձեռքէն իր խնամոց ու առաջնորդութեան տակ կ'ընդունի, անոր կարեւոր ու պատշաճական կրթութիւնը տալու, զանիկայ ըստ հոգւոյ դաստիարակելու, անոր միտքը, կամքն ու սիրտն ըստ կարգի բնութեան ու ըստ ուղիղ կանոնաց հրահանգելու համար: Աս է դաստիարակին միակ պաշտօնն ու նուիրական պարտքը: — Ըսինք, ըստ կարգի բնութեան, եւ կը յիշեցընենք դաստիարակ ըլլալ ուզողին՝ մեր Ցառաջաբանին սկիզբն ըրած խորհրդածու-

թիւններս, այսինքն մարդուն բնութեան մէջ սկզբնական մեղքէն ետքը եղած յեղափոխութիւնը, իր հոգեւոր կարողութեանց ապականիլը, տկարանալը, ի չարն միտած ըլլալը, ուստի եւ աս հանգամանաց պահանջածին համեմատ կրթուելով՝ իր տկարացած բնութեան օգնութիւն ու նպաստ գտնելու կարօտ ըլլալը, որպէս զի ըստ պատշաճի գործելու, իմանալու, կամենալու եւ զգալու ընդունակ ու բաւական ըլլայ:

Աս խօսքերն ըստ բաւականին կը յայտնեն դաստիարակի մը պաշտօնին բարձրութիւնն ու կարեւորութիւնը, բայց միանգամայն դժուարութիւնը: Իւրաքանչիւր արհեստի մէջ անգործ ատաղձին վրայ՝ ուզուած ձեւին ու կերպարանքին մէջ խոթելու հարկաւոր պատրաստութիւններն ընելը՝ շատ մեծ աշխատութիւն կը պատճառէ. աս աշխատութիւնն այնչափ աւելի կը մեծնայ ու կը ծանրանայ, որչափ որ ատաղձն ընդունելու կերպարանքին մէջ մտնելու համար աւելի արգելք ունի: Մեր հոգեկան կարողութիւններն ու ձիրքերը սկզբնական մեղաց ազդեցութեամբն աւրուած կամ աւելի գէշի՝ քան թէ աղէկի միտեալ ըլլալուն, տղայ մը դաստիարակի ձեռք տրուած ատենը՝ ներքին եւ արտաքին արգելքներ ու խափանիչներ ունենալով, բաւական մտածութիւն կու տայ դաստիարակին՝ ամենէն առաջ աս արգելքները վերցնելու համար պատշաճական միջոցները ձեռք առնելու: Բայց կարելի՞ է, կամ կրթութեան սկիզբէն մինչեւ վերջը կը գտնուի՞ ժամանակ մը, որ աս ներքին ու արտաքին արգելքներուն մէկը կամ մէկալը իր վնասակար ազդեցութիւնը բանեցընելու առիթ չգտնէ: Աս այսպէս ըլլալուն՝ դաստիարակը բոլոր կրթութեան ժամանակը իր ձեռքին տակ ըլլող կրթուելու տղուն

վրայ երկու գլխաւոր ու շարունակեալ աշխատութիւն ունի. Ա. կրթութեան արգելիչ ըլլող ներքին ու արտաքին պատճառներն ու առիթները պակսեցընել ու Բ. նոյն կրթութիւնն ըստ կարգի անարգել յառաջ տանիլ: Աս խորհրդածութիւնը, որուն հիմնական ու ճշմարիտ ըլլալուն վրայ չիկրնար տարակուսուիլ, դաստիարակ ըլլալու բաղձացողին ու պատրաստուողին խորունկ մտածութեան պատճառ կու տայ, եւ գուցէ ծանրակշռութեամբը՝ անոր յանձն առնելու պաշտօնին ծանր ու տաժանելի գործ ըլլալը ճշդիւ իմացընելով, բաղձանքն անգործ թող տալու, եւ քաշուելու կը յօժարեցընէ: Իսկ թէ որ այս ամենայն աղէկ քննելէն ու կշռելէն ետքը՝ իր բաղձանքը կատարելն իրեն աւելի եւս ընտրելի կ'երեւայ, եւ անոր համար ամէն դժուարութիւնները յաղթելի սեպելով՝ պարտուպատշաճ պատրաստութեամբ աս բարձր պաշտօնն ու անոր ամէն պարտքերը կատարելը յանձն կ'առնու, գիտնայ որ մարդկութեան, բայց առանձինն իրեն ազգին մեծ բարերարներուն կարգը դասուելու իրաւունք կը ստանայ: Սակայն աս անուան արդեամբք արժանի ըլլալու, այս ինքն աս բարձր ու մեծ եւ օգտակար պաշտօնն ըստ ամենայն պահանջմանց աղէկ կատարելու համար՝ կը համարձակինք ըսելու՝ ինքն ալ առաջնորդի մը կը կարօտի: Եւ ահա աս առաջնորդը կը գտնէ՝ թէ որ առաջիկայ մատեանն իրեն ուսման գիրք ընելով, նոյնին մէջ բովանդակած կարգերն ու կանոնները կը քննէ, կ'որոճայ, կը սորվի ու անոնց համեմատ իր պաշտօնը վարելու կը սկսի:

Արդ առաջիկայ մատեանը, ինչպէս իր առաջին սկիզբէն կը տեսնուի, քրիստոնեայ դաստիարակի մը

առաջնորդ ըլլալու, քրիստոնեայ տղոց՝ ըստ Քրիստոսի օրինաց եւ ուսմանց ու քրիստոնէական հոգւով վառուած ուսուցիչ մը հրահանգելու համար յօրինուած է: Այս բանիս վրայ մատենիս Նախաշաւղին Երկրորդ Հատածը բաւական տեղեկութիւն կու տայ, որուն իբրեւ աւելի բացայայտութիւն մը՝ յաջորդ խօսքերը գրելը կարեւոր կը սեպենք:

Հեղ մը աս ճշմարտութիւնն ընդունելէն ետքը, որ մարդը սկզբնական մեղքէն ետեւ՝ ըստ հոգւոյ տկարացաւ, եւ իր բնական կարողութիւններն աւրուելով, Նորոգութեան կամ թէ ըսենք՝ կրթութեան կը կարօտին՝ իրենց գործունէութեան ու գործողութեանց մէջ անսխալ յառաջ երթալու համար, ալ շատ պատճառներու պէտք չենք ունենար ցուցընելու համար՝ որ մեղանչական մարդուն հոգւոյն կարողութեանց կրթութիւնը միշտ անոր սկզբնական մեղաց հետեւանքէն ընդունած հանգամանքին համեմատ պիտ'որ ըլլայ: Եւ որովհետեւ աս հանգամանքը միայն ըստ քրիստոնէական հրահանգաց, ըստ Քրիստոսի ուսմանց կրնան ճանչցուիլ ու լաւագոյն հանգամանաց փոխուիլ, այսինքն կրթուելով՝ ուղղուիլ ու իրենց վախճանին առաջնորդուիլ, անոր համար կատարեալ դաստիարակ ըլլալու, կամ մարդուն հոգւոյն կարողութիւնները, միտքն ու կամքը ուղիղ օրինօք կրթելու եւ դաստիարակելու միակ առաջնորդն, ուսումն ու նպատակը՝ քրիստոնէական հոգին, քրիստոնէական ուսմունքն ու քրիստոնէական կրօնն է:

Դաստիարակը իր աշակերտին մտաց այլ եւ այլ կարողութիւնները, նկատութիւնն, ըմբռնումը, իմացողութիւնը, դատումն ու բանը պիտ'որ կրթէ. այսինքն՝ ճշմարիտ եւ ուղիղը, իրաւունքն ու պարտքը

ճանչնալու, ըմբռնելու եւ անոր վրայ անսխալ դատում ընելու զօրութիւններն ըստ պատշաճի բանեցընելը պիտ՚որ սորվեցընէ։ Այսիկայ փիլիսոփայութիւն է. ու միտքը՝ սկզբնական մեղօք մթըննալէն ետքը, չիկրնար ուղիղ փիլիսոփայել՝ առանց լուսոյ քրիստոնէութեան, բուն բարին՝ առերեւոյթէն, ճշմարիտը՝ սուտէն, ուղիղը սխալէն չիկրնար որոշել՝ առանց առաջնորդութեան քրիստոնէական կրօնին։ Ուրեմն դաստիարակն ասիկայ գիտնալով ու ասոր վրայ համոզուած ըլլալով, նոյն կրօնին լուսոյն եւ ուսմանց առաջնորդութեամբն իր աշակերտաց մտաւոր կրթութիւնը յաջողցընելու պիտ՚որ ջանայ, միայն նոյնին սորվեցուցած ճշմարիտն եւ ուղիղը իբրեւ ճշմարիտ եւ ուղիղ ըմբռնելու, իմանալու եւ դատելու եւ անանկ ըմբռնել տալու պիտ՚որ աշխատի. ապա թէ ոչ՝ մտաց կրթութիւնն անկատար, ծուռ ու վախճանազուրկ կ՚ըլլայ։ Մտաց մառախուղը քրիստոնէական լուսով փարատուելէն ետքը՝ իր առարկաներն այն լուսոյն մէջ իր առջին պիտ՚որ դրուին. հոգւոյն կարողութիւնները այն մառախուղէն մթութենէն ազատած՝ պիտ՚որ սկսին գործել. ապա թէ ոչ՝ անծանօթ ու անյայտ ճամբաներու վրայ խաւարի մէջ խարխափելով կը մոլորին ու երբեք ի գիտութիւն ճշմարտութեան չեն հասնիր։ Փիլիսոփայութիւն (որպիսի եւ իցէ՝ թէ բարոյական ու թէ տեսական) առանց քրիստոնէութեան՝ բոլորովին մոլորութիւն ալ չըլլայ, ստուգիւ՝ կատարեալ, ճշմարիտ ու հարազատ փիլիսոփայութիւն չէ։ Ճշմարիտ ու կատարեալ փիլիսոփայութիւնը մարդը ճշմարիտ մարդ կ՚ընէ, իսկ մարդը միայն քրիստոնէութեամբ ճշմարիտ մարդ է *, կ՚ըսէ Եւգինէոս

* On n'est homme, qu'à la condition d'être chrétien.

Թանտէ։ Միայն ճշմարիտ փիլիսոփան կրնայ ճշմարտապէս ազատ մարդ ըլլալ. արդ միայն քրիստոնէութեամբ ու Քրիստոսիւ՝ մարդը ճշմարտապէս ազատ կ'ըլլայ. "Եթէ որդին զձեզ ազատեցուսցէ, ճշմարիտ ազատք լինիջիք„ ըսաւ Կենարարը *։ Ուրեմն դաստիարակն ան ատեն իր աշակերտները ճշմարիտ փիլիսոփայ, ուստի եւ ճշմարիտ մարդ կրնայ ընել, երբ որ քրիստոնէական լուսով ու հոգւով եւ ըստ քրիստոնէական ուսմանց զանոնք կը դաստիարակէ։

Եթէ միտքը սխալելէն ու մոլորելէն ազատ ըլլալու համար քրիստոնէական հոգւով ու քրիստոնէական օրինաց համաձայն պիտ'որ դաստիարակուի, հապա որչափ եւս առաւել այսպիսի դաստիարակութեան կարօտ է կամքը, որուն գործունէութիւնն ու գործողութիւնը ճշմարիտ բարին ցանկալ, ուզել, ընտրել ու ընդունիլ պիտի ըլլայ։ Մտաց օրինաւոր ու կարգաւորեալ կրթութիւնը մարդը տեսականապէս ճշմարիտ բանաւոր կամ շիտակ խորհող մարդ կ'ընէ, իսկ կամաց օրինաւոր ու կարգաւորեալ կրթութիւնը գործնականապէս՝ այսինքն բարի ու հաստատուն յօժարութեամբ ու կամօք բարեգործութիւն ընող մարդ կ'ընէ. ճշմարիտ բարին միայն իրօք ուզել ու ընտրել կու տայ, որն որ ըստ քրիստոնէական օրինաց ու քրիստոնէական հոգւով կրթուած ըլլալուն պտուղն է։ Ասիկայ տարակուսի տակ չիյնալուն, եւ ասոր վրայ մատենիս Երրորդ Մասին մէջ բաւական տեղեկութիւն տուած ըլլալնուս համար, հոս աւելի բան գրելու հարկ չենք տեսներ։ Այնպէս եւ աւելորդ կը սեպենք՝ զգայական կարողութեան կամ սրտին զգացմանց՝ միայն քրիստոնէական հոգւով ու

* Յովհ. Ը. 36։

ըստ քրիստոնէական ուսմանց յաջողակի կրթուիլ կրնալուն վրայ մասնաւոր պատճառներ յառաջ բերել: Հոս միայն կարեւոր կը սեպենք Դաստիարակին յիշեցընել՝ որ յայսմ մասին ըստ կարի յաջողակ գործելու համար քրիստոնէական ուսմանց լուսոյն ու օգնութեան կը կարօտի, ինչու որ չկայ անանկ դժուարաւ ճանչցուելու խորք ու գաղտնիք մը, ինչպէս է մարդկային սիրտն ու անոր զգածմունքն ու զգացմունքը: Եւ ով որ աս բանիս մէջ քիչ մը ապահով տեղեկութիւն ու հմտութիւն ստանալ կ'ուզէ, պէտք է որ երկայն ատեն ու շարունակեալ դիտողութեամբ այլ եւ այլ վիճակի ու այլ եւ այլ հասակի ու աստիճանի մարդկան բնաւորութիւնն ու ըստ այնմ անոնց վարուելուն եւ գործելուն կերպը քննէ, իրարու հետ համեմատէ ու այսպիսի երկայն ու շարունակեալ դիտողութեամբ եւ քննութեամբ անոնց ներքին զգացմանց ու սրտին հանգամանաց ըստ կարի թափանցէ: Աս կարեւոր հմտութիւնը դաստիարակին շատ օգտակար է իր բոլոր պաշտօնին ժամանակը, եւ իրեն մեծապէս կը նպաստէ իր աշակերտաց սրտին վրայ ազդեցութիւն ընելու եւ նոյնին բարի տրամադրութիւններն ու կատարելութիւնները խնամելով, իսկ պակասութիւնները կամ անպատշած զգածմունքը (չար կրից սկզբնական երեւոյթները) ուղղելով կամ հեռացընելով՝ զանիկայ ըստ օրինի կրթելու համար:

Դաստիարակ ըլլալու կամք ու կոչում ունեցող անձանց այս ամենայն յիշեցընելէն ետքը, կը յորդորենք որ աս նոր մատեանը՝ իրենց չէ թէ իբրեւ պարզ ընթերցուածոյ գրութիւն մը, այլ իբրեւ իրենց վարելու պաշտօնին անհրաժեշտ կարեւոր գործի կամ միջոց մը՝ բաւական ժամանակ հաստա-

տուն ուսման նիւթ ընեն։ Ընդհանրապէս խօսելով, Դաստիարակ բսած ատենիս՝ այնպիսի անձ մը կ'իմանանք, որ մէկ կամ շատ տղոց՝ գիտութեանց առաջին ու տարրական սկիզբէն (կարդալ գրելէն) յառաջ երթալով՝ մինչեւ մարդկային գիտելեաց ամէն ճիւղերուն վրայ ուսուցիչ ու մի եւ նոյն ատեն անոնց բարոյական կրթիչ պիտ'որ ըլլայ։ Ըստ այսմ աս մատեանը չէ թէ ուսանողաց՝ հապա ուսուցչաց համար սահմանուած դասագիրք մըն է, որուն բովանդակածը ուսանողաց աւանդուելու նիւթ չէ, հապա ուսուցչին կամ դաստիարակին առաջնորդ, ուղեցոյց ու կրթիչ է։ Դաստիարակ ըլլալ ուզողը՝ չէ թէ միայն դաստիարակութեան պաշտօնին մէջ մտնելէն առաջ բաւական ատեն աս առաջնորդին խորհուրդներն ընդունելու է, հապա նաեւ նոյն իսկ դաստիարակութեան ժամանակը զանիկայ յաճախ խորհրդի կանչելու, իր աւանդածին ու սորվեցուցածին գործադրութիւնը մասնաւոր դիպուածներու մէջ յաջողցընելու եւ՝ ուր որ աւելի ճշդութիւն հարկաւոր է՝ անոր տուած կանոններէն նոր լուսաւորութիւն մ'ընդունելու է։

Չենք կրնար կարծել՝ որ ճշմարիտ դաստիարակութեան պաշտօնին մեծութիւնը, ազնուութիւնն ու դժուարութիւնը՝ քիչ շա՛տ ճանչցող եւ դաստիարակ ըլլալու բաղձանք ունեցող եւ կոչում զգացող ծանրագլուխ անձ մը՝ մեր աս մատեանին կարեւորութեան, կամ այսպիսի նոր դասագրքի մը պիտանութեան համար մինչեւ հիմայ գրածներնիս՝ իբրեւ աւելաբանութիւն եւ կամ օտար նկատմունքներով գրուած խօսքեր համարի։ Եւ եթէ մէկը իր մտաց մէջ այսպիսի կամ ասոր նման կարծեաց քիչ մը ատեն տեղի ալ տալու ըլլայ, ապահով ենք որ աս մատեանն

առանձին մտադրութեամբ ամբողջ կարդալէն ետքը՝ չէ թէ միայն կարծիքը կը փոխէ, այլ նաեւ յանձն առնելու մեծ պաշտօնին ծանրակշռութեան վրայ նոր տեղեկութիւններ ստանալով, այսպիսի նպաստի կամ մատենի մը կարեւորութեան վրայ ուղիղ դատում կ'ընէ։ Կը յուսանք որ ազգերնուս մէջ թէ բարձրագոյն դպրոցներու ուսանողաց եւ թէ առանձնականաց տներու մէջ քանի մը տղոց վրայ դաստիարակ ըլլալ բաղձացող անձինք, իրենց ստացած ուսումնական տեղեկութիւններէն զատ՝ դաստիարակութեան ուսման ու գիտութեան մէջ ալ կատարեալ հմտութիւն ու անով յաջողակութիւն ունենալը գրեթէ ուրիշ գիտութիւններէն աւելի կարեւոր դատելով, առաջիկայ աշխատասիրութիւննիս հաճութեամբ կ'ընդունին, օգտի կը գործածեն ու անով իրենց ծանր ու մեծ պաշտօնին մէջ դիւրութիւն ու օգնութիւն կը գտնեն։

Քանի մը խօսք ալ մեր գրքին ճակատը դրուած Ազգային անուան վրայ գրենք։ Հոս Ազգային Դաստիարակութիւն ըսելով, միտքերնիս ան չէ՝ որ ցուցընենք թէ ազգերնուս մասնաւոր կարգերը, սովորութիւնները, պակասութիւններն ու կատարելութիւնները դաստիարակութեան նիւթ կամ առարկայ ընելով՝ անոնց ուրիշ կերպարանք ու հանգամանք մը տալու աշխատած ենք։ Դաստիարակութիւնն անանկ գիտութիւն մըն է՝ որ իր փոյթն ու խնամքը մարդուն իբրեւ մարդու կամ բանական էակի վրայ ընդհանրապէս տարածելով ու անոր բնական ներքին կամ հոգեկան հանգամանքը՝ իր կարողութեանց ընդունակութեան համաձայն կատարելագործելու զբաղելով, դաստիարակուելու անձին հոգին ուստի եւ բարոյական կեանքը կամ բարքը կը կրթէ։ Աս ըրած ատենը՝

առանձնական հանգամանքները, որոնք բոլորովին արտաքին են ու հոգւոյն ընդհանուր հանգամանաց հետ ուղղակի կամ անմիջաբար յարաբերութիւն մը չունին, ըստ պիտոյից նկատելով, մարդը կամ կրթուելու տղան իր ազգին ու գտնուած երկրին մէջ ճշմարտապէս կրթուած, կանոնաւոր ու գովելի բարքով զարդարուած ու ընդհանուր մարդկութեան օգտակար անդամ, կամ խելացի ու բարեբարոյ մարդ, օգտակար քաղաքացի, քրիստոնէական հոգւով հրահանգեալ եւ ազգին պատիւ ու փառք ըլլող անհատ կամ անձ մ'ընելու նպատակը մտացը մէջ անկորուստ կը պահէ։ Ըստ այսմ իր ըրած դաստիարակութիւնը՝ ազգային տղոց հոգեկան ու բարոյական յառաջադիմութիւնն ու կատարելութիւնը յաջողցընելու համար ըլլալուն՝ կ'ըլլայ նաեւ Ազգային դաստիարակութիւն. ազգին տղաքն ըստ պատշաճի դաստիարակուած ըլլալով, ազգն ալ կը դաստիարակուի ու կը կրթուի, որով եւ ազգին տղոց դաստիարակը՝ ազգին ալ դաստիարակն անուանուելու արժանի կ'ըլլայ։ Արդ մենք՝ այլ եւ այլ կրթեալ ազգաց մէջ դաստիարակութեան վրայ գրող հմուտ ու ընդունելի մատենագիրները մեզի առաջնորդ առնելով, առջիկայ մատեանն ամենայն զգուշութեամբ շարադրած ատեննիս՝ միշտ ու գրեթէ ամէն մէկ նիւթին մէջ մեր ազգին տղոց ու դաստիարակաց հանգամանքը, վիճակն ու պիտոյքը մտքերնէս չհեռացընելով, աշխատասիրութիւննիս անոնց համեմատ յօրինելու ջանացինք. եւ ասոր համար ալ Ազգային Դաստիարակութիւն անուանեցինք։

Ազգերնուս մէջ տարւէ տարի չէ թէ միայն ուսմանց ու ա՛ս ա՛ն գիտութեան, հապա նաեւ առանձինն բարձրագոյն ու կատարելագոյն կրթութեան սէրն

ու ջանքն աւելնալով, ինչպէս նաեւ ազգային բարձրագոյն դպրոցները շատնալով, ազգային ընտիր դաստիարակաց կարեւորութիւնն ալ աւելի եւս զգալի ու ստիպիչ ըլլալուն վրայ ոչ ոք կրնայ տարակուսիլ։ Ճշմարիտ ազգասիրութեան եռանդեամբ վառուած իմաստուն ու ծանրագլուխ անձինքներէն յաճախ կը լսենք՝ թէ ազգերնուս մէջ քանի մը բարձրագոյն դպրոցներ կան, քանի մ'ալ Ֆիզիքական դաստիարակութեան վրայ գրուած գրքեր, ինչպէս նաեւ ընդհանրապէս դաստիարակութեան վրայ փոքր տետրակներ ու լրագրաց մէջ գրուած հատուածներ կը գտնուին. բայց բուն բարոյական (հոգեկան) բարձրագոյն դաստիարակութեան վրայ ճշդութեամբ յօրինուած մատեան մը, դաստիարակաց համար աս գիտութեան վրայ գրուած գիրք մը դեռ չունինք։ Մենք աս խօսքերուն ըստ ամենայնի իրաւացի ըլլալուն, ուստի եւ բաղձացուած գործոյն կարեւորութեան վրայ համոզուած ըլլալով, համարձակեցանք առաջիկայ մատեանը յօրինել ու հրատարակել, զորն որ դաստիարակ ըլլալ բաղձացող իմաստուն Ազգայնոց ընծայելով, եւ մատենիս պակասութիւնները ներող մտօք անտես ընելնին խնդրելով, կը բաղձանք որ նոյնն իրենց ազգասէր ջանիցը նպաստ ըլլայ։

ՑԱՆԿ

ՆԱԽԱՇԱՒԻՂ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Հատ. Ա. Ճշմարիտ կրօնէն դուրս եղած Դաստիարակութեան նկարագիրը։ . . . 1
Հատ. Բ. Քրիստոնէական Դաստիարակութեան նկարագիրը։ . . . 7
Հատ. Գ. Դաստիարակութիւնն ինչ է ու ինչ յատկութիւններ պիտ'որ ունենայ։ . . . 15
Հատ. Դ. Դաստիարակութեան յաջողելուն համար ինչ պայմաններ կը պահանջուին։ . . . 29
Հատ. Ե. Դաստիարակութեան բաժանումը։ . . . 33

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱՑ

ԳԼՈՒԽ Ա. Մտաց կարողութիւններն ու անոնց կրթութեան այլ եւ այլ կերպերը։ . . . 35
ԳԼՈՒԽ Բ. Ինչպէս պէտք է մտաց կարողութիւններն աւրուելէն պահել։ . . . 38
ԳԼՈՒԽ Գ. Մտաց կարողութիւններուն կերպական կրթութեան վրայ ընդհանրապէս։ . . . 43
ԳԼՈՒԽ Դ. Մտաց ամէն մէկ կարողութեան կերպական կըրթութեան վրայ առանձինն։ . . . 61
Հատ. Ա. Կարողութեանց բացուելու սկսելուն կարգը։ . . . 61
Հատ. Բ. Բարձրագոյն կամ մայր կարողութիւնք։ . . . 65
Ա. Արտաքին նկատութեան (դիտելու) կարողութիւն։ . . . 66
Բ. Ներքին նկատութեան (դիտելու) կարողութիւն։ . . . 68
Գ. Իմացողութիւն։ . . . 71
Դ. Դատումն կամ դատաստան ընելու կարողութիւն։ . . . 73
Ե. Բան։ . . . 74
Հատ. Գ. Խոնարհագոյն կամ նորոգիչ կարողութիւններ։ . . . 77
Ա. Զօդիչ կարողութիւն։ . . . 78
Բ. Անկամաւոր վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւն։ . . . 79
Գ. Կամաւոր վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւն։ . . . 81
Դ. Երեւակայութիւն։ . . . 83
Ե. Յիշողութիւն։ . . . 91
Հատ. Դ. Երկրորդական (ածանցեալ) կարողութիւններ։ . . . 97
ԳԼՈՒԽ Ե. Մտաց կարողութիւններուն պակասութիւնները բժշկելու եւ ուղղելու վրայ։ . . . 105
ԳԼՈՒԽ Զ. Մտաց նիւթական կրթութեան վրայ։ . . . 119
Հատ. Ա. Նիւթական կրթութեան հանգամանքը։ . . . 119
Հատ. Բ. Նիւթական կրթութեան այլ եւ այլ միջոցները։ . . . 126
Հատ. Գ. Կարգաւորեալ հրահանգին հանգամանքը։ . . . 131
Հատ. Դ. Հրահանգի ամէն տղոց անձնական գործունէութեան կարեւորութիւնը։ . . . 140
ԳԼՈՒԽ Է. Նիւթական կրթութեան նկատմամբ մտաց պակասութիւնները։ . . . 143
ԳԼՈՒԽ Ը. Դաստիարակութեան ամէնը լրանալէն ետքը՝ կըրթուողն իր մտաց կրթութիւնն ինչպէս պիտի շարունակէ։ 152

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԶԳԱՑԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. Զգացմանց կրթութեան կարեւորութիւնը։ . . 159

ԳԼՈՒԽ Բ. Զգացմանց այլեւայլութիւնն ու անոնց ամէն մէկուն կրթութեան կերպը։ 169

Ա. Զգայական զգացում։ 171

Բ. Կարեկցական (համակրական) զգացում։ 173

Գ. Ազնիւ ճաշակի զգացում։ 178

Դ. Իմացողական զգացում։ 191

Ե. Բարոյական զգացում։ 183

Զ. Կրօնական (բարեպաշտական) զգացում. 186

ԳԼՈՒԽ Գ. Զգայական կարողութեան պակասութիւնները։ 190

ԳԼՈՒԽ Դ. Դաստիարակութեան ատենը լրանալէն ետքը՝ կրթուողն իր զգացմանց կրթութիւնն ինչպէս պիտ'որ շարունակէ։ 196

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ ԿԱՄ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. Կամաց դաստիարակութեան հիմունքն ու միջոցները։ 199

ԳԼՈՒԽ Բ. Ինչպէս պէտք է կամքը կամ ցանկական կարողութիւնը աւրուելէն պահել։ 109

Հատ. Ա. Բարոյական վտանգներէն պահելու ներքին միջոցներ։ 214

Հատ. Բ. Բարոյական վտանգներէն պահելու արտաքին միջոցներ։ 226

Հատ. Գ. Ցանկական կարողութիւնը, այսինքն կամքը կամ գոնէ անոր գործունէութիւնը զսպելու անմիջական միջոցներ։ 232

ԳԼՈՒԽ Գ. Կամքը կամ ցանկական կարողութիւնն ըստ պատշաճի կրթելու ուսումը։ 239

Հատ. Ա. Ցանկական կարողութիւնը կրթելու կարգը։ . . . 240

Հատ. Բ. Բարձրագոյն ցանկական կարողութեան կրթութեան հանգամանքը։ 248

Հատ. Գ. Կամքին հաստատուն ընթացք մը տալու վրայ։ . 254

Հատ. Դ. Բարեպաշտութիւն կամ կրօնական կրթութիւն, իբրեւ Աղբիւր հաստատուն բարի կամաց։ 263

Հատ. Ե. Կամքը կրթութեամբ ինչպիսի սեպհականութիւններ պիտ'որ առնայ։ 284

Հատ. Զ. Բարի կամաց հաստատութիւն տալու քանի մը հարկաւոր միջոց։ 288

ԳԼՈՒԽ Դ. Արտաքին բարուց (վարմանց) կրթութեան վրայ։ 298

ԳԼՈԼԽ Ե. Կամաց կամ Ցանկական կարողութեան պակասութիւններն ուղղելու վրայ։ . . . . , ... 304

Հատ. Ա. Կամաց պակասութիւնները ճանչնալու եւ բժշկելու միջոցները։ 305

Հատ. Բ. Կամաց սխալմունքը բժշկելու համար արտաքին միջոց։ 319

ԳԼՈՒԽ Զ. Դաստիարակութեան ատենը լրանալէն ետքը կրթուողն իր կամաց կրթութիւնն ինչպէս պիտի շարունակէ։ 330

ՈՒՍՈՒՄՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԱԽԸՑԱՒԻՂ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԷՍ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Ճշմարիտ կրօնէն դուրս եղած Դաստիարակութեան նկարագիրը։

1. ՄԱՐԴՈՒՆ *կրթութեան կամ օրինաւոր Դաստիարակութեան պատշաճական միջոցներն ու նպատակը՝ իր վիճակին ու բուն վախճանին (ինչու համար ստեղծուած ըլլալը) շիտակ ըմբռնելէն կ՚առնուին։ Թէ որ մարդն ի բնութենէ աղէկ՝ կամ սկզբնական մեղքէն ազատ ըմբռնելու ըլլայինք՝ պէտք էր որ իրեն բոլորովին ուրիշ կերպ դաստիարակութիւն ու կրթութիւն մը տրուէր, քան զոր՝ սկզբնական մեղքն անոր վրայ գտնուելով՝ իրեն հարկաւոր է, որպէս զի ան դաստիարակութեամբ մեղաւոր կամ մեղանչական մարդուն կեանքը կանոնի տակ դրուի, շիտակ ճամբու վրան գայ ու կարգաւորուի։ Ասկից յայտնի կ՚ըլլայ՝ որ ճշմարիտ կրօնէն կամ աստուածպաշտութենէ դուրս՝ կամ առանց ճշմարիտ կրօնի, եւ կամ հեթանոսութեան մէջ ճշմարիտ դաստիարակութիւն չիկրնար գտնուիլ։ Վասն զի՝ որովհետեւ հեթանոսութիւնը զլանաւոր մարդն իբրեւ գերագոյն վախճանի մը ու յաւիտենական կենաց համար ստեղծուած, մեղքի*

մէջ ծնած եւ մեղքէն իր վրայ շատ պակասութիւններ առած, ու մեղքէն մաքրուելու եւ անոր հետեւանքէն բժշկուելու կարօտութիւն ունեցող էակ մը չիմտածեր, ու չէկրնար մտածել. անոր համար զմարդը գերագոյն վախճանի համար, իր սիրտն ու հոգւոյն կարողութիւնները՝ միտքն ու կամքը բարձրագոյն խորհուրդներու եւ փափագներու համար չէկրնար կրթել, եւ զէնքը ուրիշ՝ բարձրագոյն եւ յաւիտենական կենաց համար դաստիարակել. հապա միայն անոր բոլոր կեանքն ու երջանկութիւնը աս աշխարհքիս վրայ սեպելով՝ ներկայի համար իրեն այլ եւ այլ հրահանգներ կրնայ տալ: Ըստ այսմ հեթանոսութեան ժամանակին մէջ ըլլող դաստիարակները՝ մարդուն ամենէն մեծ բարեբախտութիւնը կամ երջանկութիւնն ամէն ցաւերէ ազատ վայելմունքի վրայ հիմնած ըլլալով, իրենց ուսմունքը մարդէն միայն աս կը պահանջէր՝ որ աս ցաւերէ ազատ ու վայելմունքով լեցուն կեանքն ստանայ: Իրենց բոլոր կրթութեան ու դաստիարակութեան պաշտօնն ու գործքն էր՝ տղու մը զգայական գործիներն այնչափ չափաւորել ու կարգի դնել, որ չափէ աւելի զօրանալով ու բոլորովին մարդուն վրայ տիրելով՝ ուրախութեան ու վայելմանց ետեւէ ըլլող հոգին անոնց գերի չըլլայ, ու մարդն անով իր ուրախութիւնը չպղտորէ չաւրէ, ու իրեն ցաւոց եւ տրտմութեան պատճառներ չգտնէ: Աս դաստիարակութիւնը զգայական գործիները չափաւորելու սորվեցուցած ատեն կրնար նա եւ այն միջոցները ցուցընել, որոնցմով մարդ վայելմունքով լեցուած կեանք մը կրնար ստանալ, ու հասկընալ՝ թէ ինչ բանէն պիտ'որ ետ կենայ ու ինչ բանի ետեւէ պիտ'որ իյնայ: Թէպէտ եւ ըսենք՝ որ այս կերպ դաստիարակութիւնը բարոյական յարգ ու արժէք մ'ունի, որովհետեւ զգայական բաղձանքներն ու ցանկութիւնը չափաւորելու կ'աշխատի, ու վայելմանց մէջ իբր կարգկանոն մը ու չափաւորութիւն մը խոթել կ'ուզէ, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է խոստովանիլ՝ որ մարդուն ուրիշ բան չսորվեցըներ եւ ուրիշ բանի չ'առաջնորդեր՝ բայց միայն բարակ կամ քիչ մը կարգաւորեալ զգայական կեանք ունենալ. սակայն ոչ երբեք կրնայ օգնել կամ

ճամբայ ցուցընել՝ որ մարդ բարոյական կատարելութեան դիմէ, ու արդարութեան, առաքինի վարուց եւ երջանիկ անմահութեան համար փոյթ ունենայ ու աշխատի։

2. Թէ որ դնելու ըլլանք՝ թէ մարդկային կենաց երջանկութիւնը կամ բարեբախտութիւնը յայնմ կը կայանայ՝ որ մարդուն հոգին իր ազնուութիւնը պահպանելու ջանալով կարելի եղածին չափ իր մարմնոյն ազդեցութենէն ու արտաքին աշխարհքէն ազատ ու անկախ մնայ, ան ատենն ալ միայն առաքինութիւնն է մէկ հատիկ միջոցն՝ որով հոգին իր բնական բարձրութեան ու գերազանցութեան փափագը կատարելու կարող կ'ըլլայ։ Արդ թէ որ դաստիարակն աս նկատմամբ կենաց վրայ ազդեցութիւն ընելու կը ջանայ, կրնայ միայն իր աշակերտին սորվեցընել եւ օգնել՝ որ իր զգայական գրգիռներն արհամարհէ ու անոնց վրայ իշխէ, իր ներքին մեծութեամբ գոհ ըլլայ ու ինք զինքը անկախ պահելու աշխատի։ Մարդուս կեանքին ամենէն մեծ բարին ասիկայ սեպելը՝ առաքինութիւնն ու զգայականութիւնը ծուռ ու սխալ ըմբռնելէն յառաջ կու գայ։ Ինչու որ ըստ այսմ զգայականութիւնն իբրեւ ինք իրմէ գէշ ու դժբախտութեան աղբիւր կ'ենթադրուի, իսկ առաքինութիւնը՝ միայն իր օգուտը խնդրող ջանք մը կը մտածուի, որն որ մինակ ինք իրեն՝ ու ամէն բանէն անկախ ըլլալ կ'ուզէ։ Թէ որ դնելու ալ ըլլանք՝ թէ այսպիսի առաքինութիւնը կերպով մը կամ ըստ իմիք առաքինութիւն ըսուելու արժանի սեպուի, իբր թէ մարդուն՝ իր զգայականութեան վրայ իշխել ու աշխարհքս, հարստութիւնը, պատիւն ու անգործ եւ հանգիստ կեանքն արհամարհել կը սորվեցընէ. սակայն առով ալ ճշմարիտ առաքինութեան խիստ գեղեցիկ ու վայելուչ ձիրքերէն զուրկ կը մնայ, որ են՝ ուրիշները սիրել, մեծարել, անոնց հետ կարեկից ցաւակից, գթած ու քաղցրաբարոյ ըլլալ։ Աս դաստիարակութեան սորվեցուցած առաքինութիւնը՝ գործող անձէն դուրս ըլլողի մը (Աստուծոյ ու ընկերին) հետ ամենեւին յարաբերութիւն չունի, հապա միայն ինք զինքը կը նկատէ ու կը դիտէ, ինք իրեն բարւոյն ու շահին համար կ'աշխատի, ուստի եւ ճշմարիտ առաքինութիւն չէ։ Այսպիսի դաստիարակու-

թիւն մը՝ որուն սորվեցուցած առաքինութիւնն անձնասիրութենէ ուրիշ բան չէ՝ քրիստոնէի մը համար ամենեւին յարգ ու առաքինութեան յատկութիւն չունի։

3. Գանք ուրիշ կտորի մը։ Թէպէտ եւ ճշմարիտ կրօնէն դուրս իմաստութիւնն ու գիտութիւնը ու անոնց՝ գործական կենաց համար գործածութիւնը հեթանոս ազգաց մէջ երբեւ մեծ ու զքանչելի ու մարդը գերագոյն աստիճանի բարձրութեան հասցընող ուսում եւ միջոց մը սեպուած էր, սակայն եւ այնպէս աղէկ նկատելու որ ըլլանք՝ անոնց գիտութիւնն ալ շատ անկատար էր, ու խիստ քիչ մարդիկ անոր կը հասնէին, անիկայ կը ստանային։ Հեթանոսաց փիլիսոփայութիւնն ալ հասարակ մտածելով՝ կը ստիպինք յայտնի տեսնել ու խոստովանիլ՝ որ իրաւցընէ քանի մը գեղեցիկ ու շիտակ կարծիքներ կային անոր մէջ, բայց ան ալ հաստատուն ու ճշմարիտ բարի հիման վրայ չէր հաստատուած, որ է զԱստուած՝ հոգին ու աշխարհքը շիտակ ու աղէկ ճանչնալ։ Պղատոն փիլիսոփային համար կ'ըսուի թէ ամենէն աւելի Աստուծոյ ծանօթութիւնը ստացած էր. որովհետեւ սա մարդս ճանչցաւ՝ որ մի միայն Աստուածային էակ կայ, որ է մի միայն իմացողութիւն՝ կամ գերագոյն Միտք՝ որ յաւիտենական զօրութեամբ աշխարհք ստեղծեց, անիկայ կը պահէ ու կը կառավարէ։ Բայց որովհետեւ չէր կրնար ըմբռնել՝ որ Աստուած աշխարհք ոչընչէ ստեղծած ըլլայ, անոր համար պարտաւորեցաւ Աստուծոյ հետ մէկտեղ գաղափարներու յաւիտենական աշխարհք մը ու յաւիտենական նիւթ մը դնել կամ ընդունիլ։ Սակայն իր սա Աստուծոյ վրայ ունեցած գաղափարը դաստիարակութեան նիւթ ըլլալու անյարմար ըլլալն ինքն իսկ ճանչցաւ ու յայտնի ըրաւ. որովհետեւ ինքն իսկ կը խոստովանի՝ թէ սա իրեն Աստուծոյ վրայ ունեցած կարծիքը կամ գիտութիւնը հասարակ ժողովրդեան չիկրնար աւանդուիլ։ “Դժուարին է՝ գտանել զԱստուած, անհնարին՝ յետ գտանելոյ՝ ամենեցուն ծանօթ առնել„։ Արդ առանց ճշմարիտ ծանօթութեան Աստուծոյ մարդկային գիտութիւնն ամենեւին յարգ ու օգուտ մը չունի ու անհաստատ է։

4. Իսկ մարդուն վրայ գալով՝ հեթանոսաց փիլիսոփայութիւնը թէպէտ եւ անոր հոգին իբրեւ խոր հող կամ մտածող, ինք զինք շարժող, ազատ ու անմահ էակ մը ճանչցաւ, իսկ մարմինն անոր գործարանը համարեցաւ. բայց չէր կրնար հասկընալ կամ մեկնել՝ թէ հոգին յատկապէս ուսկից յառաջ կու գայ, ինչպիսի գոյացութիւն ունի, ինչ է իր ջանքն ու գործելուն վախճանը. մէկ խօսքով ըսեմ՝ չէր կրնար մարդկեղէն էակին բուն գաղափարը գտնել եւ ըմբռնել: Թէպէտ եւ ընդունինք՝ որ հեթանոսաց մէջէն ոմանք, ինչպէս Սոկրատէս, ինքնաճանաչութիւնը, այսինքն ինք զինքը յատկապէս ճանչնալը՝ իրենց բոլոր գիտութեան եւ իմաստութեան սկիզբ ու հիմ դրած էին, ու անով քանի մը չիտակ տեղեկութիւններ ու հմտութիւններ ստացան, մարդկային էակին կամ մարդուն սխալականութիւնն ու անկատարութիւնն իբրեւ իրեն բուն պայմանը կամ վիճակն ըլլալը ճանչցան, բայց աս սխալական ու անկատար վիճակին բուն պատճառն ու մարդկային կենաց անկատարութեան կամ սխալականութեան դարմանն ամենեւին կերպով մը չէին կրնար գտնել: Յիրաւի յունական փիլիսոփայութեան ջանքը գովելի էր, որովհետեւ իր վախճանը կամ նպատակը մարդկային գործական կեանքը, կամ մարդուն բարքը կանոնաւորել էր. որով իրենց բարոյական փիլիսոփայութիւնը հիմնեցաւ ու գլխաւոր ուսում մ'եղաւ: Բայց թէպէտ եւ աս փիլիսոփայութիւնը առաքինութիւնն իբրեւ գերագոյն բարի համարեցաւ ու դրաւ, որն որ մարդ ամէն ջանքով պիտ'որ աշխատի ստանալու եւ ի գործ դնելու, որովհետեւ մարդ առաքինութեամբ Աստուծոյ նման կրնայ ըլլալ, ի վերայ այսր ամենայնի առաքինութեան վրայ կատարեալ ըմբռնում ու գաղափար մը չկրցաւ ունենալ ու հաստատ բռնել. ինչու որ բուն սխալական մարդուն էութեան գաղափարը կորսնցուցած էր ու իր բնական մտածութիւններովը չէր կրնար գտնել: Աս յունական փիլիսոփայութիւնը առաքինութիւնն իբրեւ ինքիրմէ վայելուչ ու սիրելի ձիրք մը կը համարէր, իսկ մոլութիւնը՝ իբրեւ ինքիրմէ ատելի ու գարշելի հրէշ մը. բայց թէ որ աս առաքինութեան չորս մասերը, այսինքն իմաստու-

թիւնք կամ խոհեմութիւնք, արիութիւնք, բարեխառնութիւնն ու արդարութիւնք Յունաց փիլիսոփաներուն սորվեցուցածին ու ստորագրածին համեմատ նկատելու ըլլանք, կը տեսնենք որ անկատար կամ անուանական առաքինութիւն մը դուրս կ'ելլէ:

5. Աստոյգ է որ Պղատոն ու անոր հետեւողները կը սորվեցընեն՝ թէ առաքինութիւնք զմարդն Աստուծոյնման կ'ընէ. սակայն իր՝ այն չորս գլխաւոր առաքինութիւններուն վրայ գրած մեկնութենէն յայտնի կը տեսնենք որ միայն կամ գլխաւորապէս մարդուն աս աշխարհքիս վրայ ունեցած կեանքին հետ յարաբերութիւն ունին ու անոր համար դիտուած են: Ինչու որ՝ իմաստութիւնք, այսինքն այն ամէն բաներուն ծանօթութիւնք՝ որոնք հոգւոյն ու մարմնոյն, արտաքին կենաց ու բնութեան հետ յարաբերութիւն ունին, լոյս մըն է՝ որ մարդուն կը ցուցընէ թէ ինչ պիտ'որ ընէ ու ինչ բանէն պիտ'որ ետ կենայ, ու իր մէջը կը բովանդակէ խոհեմութիւն, արթնութիւն, յառաջատեսութիւն, խորագիտութիւն, եւ այլն: Արիութիւնք՝ կամ քաջասրտութիւնք յայնմ կը կայանայ՝ որ մարդ առանց վախի ու սրտոտութեամբ այն ամէն բանի դէմ կենայ՝ որն որ իր ազատութիւնք կրնայ չափաւորել, կամ իր կեանքը դառնացընել ու դժբախտ ընել. ուստի եւ բարձր ու հոգեկան նպատակ մը չունի, հապա միայն մարդուն ժամանակաւոր կենաց հանգամանքը կը հոգայ, ու աւելի անցաւոր ու մարմնաւոր՝ քան թէ հոգեւոր ազատութեան համար փոյթ կը տանի: Բարեխառնութեան վախճանը հոգիին՝ մարմնոյն կամ զգայականութեան վրայ իշխել ու տիրել տալ չէ, հապա հանգիստ եւ զուարճալի կեանքը խռովութիւններէն ու պղտորութենէ ազատ պահել. ուստի եւ իր բոլոր աշխատութիւնն է՝ մարմնաւոր վայելմանց մէջ յառաջատեսութիւն ու չափաւորութիւն մը պահել ու զգայական գրգիռներն անյագութեամբ չկշտացընել: Արդարութիւնք չխորվեցըներ՝ Աստուծոյ աչաց առջեւ կամ ըստ Աստուծոյ արդար ըլլալ, հապա մարդկան առջեւ ու ըստ մարդկան. իր բոլոր կատարելութիւնն աս է՝ որ մարդ մարդու անիրաւութիւն ու վնաս չընէ, իւրաքանչիւր քաղաքացի իր պարտքը կատարէ, ու

խաբէութիւն եւ դաւաճանութիւն չընէ՝ որ չպատժուի*։

6. **Ուստի** թէպէտ եւ Պղատոն դաստիարակութեան նպատակ կը դնէ մտաց ազատ բարոյական կրթութիւնը. բայց ամէն մարդ յայտնի կը տեսնէ՝ թէ այսպիսի կրթութեամբ ինչ կ՚իմացուի, որովհետեւ անոր դիտած ազատութիւնը քրիստոնէութեան սորվեցուցած ազատութիւնը չէ. իրեն ցուցըցած բարեբարութիւնը՝ վարուց մաքրութիւնը կամ սրբութիւնը չէ. ու մտաց կրթութիւն ըսելով՝ միայն ան հրահանգը կ՚իմանայ՝ որն որ հեթանոսութեան մէջ իմաստուն մարդիկ մտածած հանճարած ու հաստատած են։ Ահաւասիկ աս էր այն մեծ կատարելութիւնը՝ որուն հեթանոսական (կամ ճշմարիտ կրօնքէ դուրս ըլլող) դաստիարակութիւնը կրնար զմարդը հասցընել։

ՀԱՏԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Քրիստոնէական Դաստիարակութեան նկարագիրը։

1. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ Դաստիարակութիւնն այն գիտութիւնն է՝ որ իր ջանքը՝ մեղքով ապականած՝ կամ մեղքի մէջ ինկած մարդկութեան հոգեկան ու բարոյական վիճակին վրայ կ՚ուղղէ, ու կ՚աշխատի զմարդն իր

* Աս մտածութեամբ ու աս կողմանէ հեթանոսաց փիլիսոփայութեան վրայ քրիստոնէական կրօնին երեւելի ջատագովներն ու սուրբ հարք եւ փիլիսոփաները, Դիոնիսիոս Կորընթացի, Աթենագորաս, Յուստինոս, Կղեմէս աղեքսանդրացի, Որիգենէս, Լակտանտիոս եւ ուրիշները, դատաստան ընելով՝ կ՚ըսեն, թէ հեթանոսաց իմաստուններն ու փիլիսոփաները չէ թէ միայն ճշմարտապէս ուսեալ չէին, հապա նաեւ ամբարտաւան ու ծոյլ մարդիկ էին. իրենք իրենց ներսն իրենց անձանց հետ խաղաղութիւն չունէին ու արտաքուստ ալ իրարու հետ անմիաբան էին կարծեօք ու վարուք. եւ այս ամենայն՝ քրիստոնէական ուսմունքէն զուրկ ըլլալնուն համար։ Ս. Կղեմէս աղեքսանդրացւոյն խօսքին համեմատ՝ չէ թէ ճշմարտութիւնը փնտռող՝ հապա ճշմարտութիւնը խանգարող էին, ուստի եւ իրենց փիլիսոփայութիւնը սուտ ու խաբէական էր։ Ասիկայ՝ չէ թէ ճշմարտութիւնը գտնելու կամ ծանուցանելու համար, հապա իբրեւ փառք ստանալու գործիք, շահու միջոց մը՝ կը բանեցընէին, ինչպէս Յուստինոս վկայ կ՚ըսէ։ Թէ որ հեթանոսաց փիլիսոփայութեան մէջ ճշմարտութիւն մը կը գտնուի, կ՚ըսէ նոյն Յուստինոս, այն Բանէն յառաջ կու գայ կամ առնուած է, որն որ քրիստոնէութեան մէջ բոլորովին յայտնուած էր, ուստի եւ միայն քրիստոնէութեան մէջ ստուգիւ կը գտնուի։

բուն վախճանին հասնելու ճամբուն դարձընել. եւ ասոր համար փոյթ կը տանի քրիստոնէական սուրբ կրօնին ուսմանց ու կարգաց աս գործքիս համար ցուցըցած միջոցները բանեցընել, եւ միանգամայն կը սորվեցընէ՝ թէ պզտիկ աղայ մը՝ անփորձ մարդ մը իր վախճանին համեմատ կրթելու համար աս միջոցներն ինչ կերպով ու ինչ ճամբով պէտք է ձեռք առնուլ ու գործածել: Ու ինչպէս մարդկային էակը կամ մարդն իր մարմնոյն կողմանէ կամաց կամաց իր ուժին, իր հաստատութեան ու կատարելութեան կը հասնի, ասանկ ալ մարդն ըստ հոգւոյ՝ այսինքն իր մտաց, կամաց ու ներքին զգացմանց կողմանէ իր վախճանին դիմելու եւ մօտենալու համար նախ եւ առաջ ստորին աստիճանէն կը սկսի, ան վախճանին դառնալու սկիզբ մը կ՚ընէ, ու կամաց կամաց այն ընթացքին մէջ յառաջ կ՚երթայ ու յառաջադիմութիւն կ՚ընէ կը կատարելագործի: Արդ՝ մարդ մարմնոյն կողմանէ իր աճման ու կատարեալ հասակին վերջին սահմանը հասած ատենը նա եւ հոգւոյն կողմանէ՝ կամ ըստ հոգւոյ ալ այն աստիճանի կրթուած, մշակուած ու զօրացած պիտ՚որ ըլլայ, որ բոլոր մարդն ինք իրեն իբրեւ կատարեալ էակ մը երեւայ, ու իր գործունէութեամբը կամ ջանքովն աշխատի՝ իր Արարչին նպաստիւքը զօրանալով՝ իր կատարելութեան ճամբուն մէջ յառաջ երթալ, որպէս զի իր ժամանակաւոր եւ յաւիտենական վախճանին հասնի:

2. Աս ըսածներէս յայտնի կը տեսնուի՝ որ թէպէտ եւ քրիստոնէական դաստիարակութիւնը գլխաւորաբար բարոյական կրթութիւն մըն է. բայց մեծապէս կը սխալի ով որ կը կարծէ՝ թէ անոր բուն գործքն ու պտուղը միայն աս է, իբր թէ աս դաստիարակութիւնը մարդն աշխարհքիս համար չիկրթեր, ու իրեն յաջողակութիւն չտար արտաքին գիտութեանց, արհեստներու եւ իր կենաց պահպանութեան համար հարկաւոր ըլլող խնամքն ու ջանքը ցուցընելու մէջ: Քրիստոնէական դաստիարակութիւնն ընդհանուր հրահանգ կամ կրթութիւն մըն է, որն որ իր փոյթը բոլոր մարդուն վրայ կը տարածէ, բանաւոր մարդուն բոլոր էութիւնը, անոր ճշմարիտ վիճակն ու հանգամանքն ու անոր աշխարհքիս վրայ ունե-

ցած ամէն յարաբերութիւնները կը դիտէ, կը նկատէ ու կը բովանդակէ, եւ ուրիշ բան չ'ուզեր՝ բայց եթէ մարդը բոլորովին ճշմարիտ մարդ ընել, կամ թէ զանիկայ անանկ ու այնչափ կրթել՝ որ իր (մարդկութեան) գաղափարին բոլորովին համաձայն ըլլայ:

3. Ըստ այսմ քրիստոնեայ դաստիարակ մը մարդը կրթութեամբ՝ այսինքն քրիստոնէական դաստիարակութեամբ ճշմարիտ մարդ ընելու կ'աշխատի, ու իրօք ալ մարդուն կ'առաջնորդէ աշխարհքիս վրայ իրեն պայմանին կամ վիճակին կարելի ըլլող կատարելութեան հասնելու. որ է իր ամէն պարտքերն Աստուծոյ եւ Քրիստոսի օրինաց համաձայն սրբութեամբ եւ արդարութեամբ կատարելով՝ իր Արարչին եւ ուրիշ մարդկան հետ ունեցած յարաբերութեանց համեմատ կեանք վարել: Աս է ճշմարիտ դաստիարակութենէ պահանջուած առաջին գործքը, որն որ քրիստոնեայ դաստիարակը կը ջանայ կատարելու: Երկրորդ պահանջուած գործքն է, մարդը բարեբարոյ ու քաղաքակրթեալ կամ բարեկիրթ ընել. աս բանս ալ քրիստոնեայ դաստիարակը կը կատարէ, իր ձեռքին տակ ըլլող աշակերտներն ըստ մտաց եւ պահանջմանց քրիստոնէութեան առաքինի, հեզ, ուրիշները չնախանձող, ուրիշներուն խաղաղութիւնը յարգող ու սիրող, ընկերն իրեն հաւասար բռնող, վերջապէս մարդասէր մարդ ընելու ջանալով: Դաստիարակութենէ պահանջուած երրորդ գործքն է՝ մարդը իբրեւ ազատ բանաւոր էակ մը՝ իր ազատութիւնը պահելու վիճակի մէջ դնել. աս գործքն ալ քրիստոնեայ դաստիարակը կը կատարէ՝ իր աշակերտին մտաց կարողութիւնները կրթելէն ետքը՝ կամքին յօժարութիւններն ալ անանկ կարգաւորելով՝ որ դէշին հակառակ կամ թշնամի ու բարւոյն յօժարեալ ըլլայ եւ կիրքերու սերմանց՝ կամքին ու սրտին մէջ հաստատուելու եւ արմատ ձգելու թող չտայ, եւ ասանկով չար յօժարութիւններէն ազատ ու կիրքերէն ապահով ըլլայ: Եւ ահա աս ազատութիւնն է՝ որ բանին լոյսը չմթընցունելով՝ հապա պայծառ պահելով մարդուն ճշմարիտ բանաւոր ազատ էակ ըլլալը կը հաստատէ, իբր թէ յապահովս կը դնէ: Քրիստոնէական դաստիարակութեան աս երեք

գործքերը, որոնք իմաստուն դաստիարակ մը կը կատարէ, քրիստոնէութեան փառքն ու պարծանքն են, որն որ հեթանոսութեան ու հեթանոսական փիլիսոփայութեան ջանիցը վրայ կը ստանայ, ու կը ցուցընէ՝ թէ քրիստոնեայ տղայք ճշմարիտ քրիստոնեայ դաստիարակներու ձեռք քրիստոնէական դաստիարակութեամբ՝ կատարեալ բանաւոր մարդ, ընտիր քաղաքացի, ու իրենց Արարչին իրենց համար սահմանած վիճակին արժանաւոր ժառանգ կ'ըլլան: Ասանկ դաստիարակութեամբ իրենց եւ ուրիշներուն համար աշխարհքիս վրայ վնասակար չըլլալէն հապա օգտակար ըլլալէն զատ՝ յաւիտենական վախճաններնուն հասնելու ճամբուն վրայ կը քալեն:

4. Այսպիսի օգտակար կրթութեամբ ու ասանկ կարգաւորեալ հրահանգով քրիստոնէական դաստիարակութիւնը չէ թէ միայն հին հեթանոսական կրթութեան կամ Յունաց փիլիսոփայութեան հրահանգներուն դէմ ընթացք մը կը բռնէ, հապա Նոր փիլիսոփայութեան մտածած ու հնարած դաստիարակութեան դէմ ալ: — Աս Նոր (անուանեալ) փիլիսոփայութեան որոմներն ատենէ մը ի վեր մեզի մօտ կամ մեր դաշտերուն վրայ ալ երեւնալու սկսած ըլլալնուն, մեզի պարտք կը համարինք՝ անոնց՝ օրինաւոր դաստիարակութեան որչափ վնասակար ու խանգարիչ ըլլալը՝ հոս քանի մը խօսքով ցուցընել:

Այս նորատեսակ փիլիսոփայութեան առաջին պարագլուխներուն մէկը՝ Յովհ. Յակ. Ռուսօ կը ջանայ հաստատել՝ որ մարդկան մէջ մնած ընկերական, առաւել եւս՝ քրիստոնէական կրթութենէն ու մշակութենէն մարդկութեան խանգարումն ու կորուստը յառաջ կու գայ. ու կը համարի՝ որ մարդիկ բոլոր հասարակաց կարգաց կրթուած ու մշակուած վիճակի մէջ մնալով՝ կամ կրթուելով ու կրթուած ըլլալով՝ կ'աւրուին ու գէշ կ'ըլլան: Իսկ միայն բնական վիճակի մէջ մնալով, եւ ըստ բնական վիճակի վարուելով ու ապրելով աղէկ ու բարեբարոյ կ'ըլլան: Զարմանալի մտածութիւն. ըսենք թէ մարդուն մշակութիւնը կամ կրթութիւնը, կամ թէ մշակուած ու կրթուած մարդուն վիճակը՝ ինչպէս որ Ռուսօյի ապականեալ ատենը կ'ըլլար, գովելի ու բաղձալի վիճակ

մը չըլլայ, բայց սակայն կ՚ըսենք միանգամայն ալ՝ որ այդ փիլիսոփային կարծիքն երկու նկատմամբ սխալ է. մէյ մը՝ որ մարդկային ազգին ճշմարիտ միակութիւնն ու կրթութիւնը քրիստոնէութեան մէջ չփնտռեր, հապա բնութեան մէջ. ու երկրորդ՝ որ մարդկութեան բուն ճշմարիտ կարօտութիւնը չճանչնար, ու բուն մարդուն կամ անոր էութեանը վրայ շատ անկատար ու միակողմանի ըմբռնում ունի: Իր ջանքն ու աշխատութիւնն ան է որ մարդն իր բուն բնական վիճակին դարձընէ, որուն մէջ մարդ իր բնածին բերմանց կը հետեւի, հաճոյականն ու զուարճալին կ՚ընտրէ կ՚առնէ, իսկ անհաճոյէն կը փախչի: Աս ջանքով Ռուսոյ հեթանոս Եպիկուրեանց հետ կը միաբանի, մարդուն մեղօք ապականած բնութիւնը բոլորովին մաքէն կը հանէ, ու կրօնն եւ եկեղեցին մարդկային ճշմարիտ բարեբախտութեան թշնամի կը սեպէ: Իրեն կարծեացը նայելով՝ միայն ան մարդն է ճշմարիտ մարդ՝ որն որ կրթութենէ հեռացած ու ազատած՝ կոյր բնութեան սահմանին մէջ կը պատսպարի կը մնայ, որուն վրայէն բարձրագոյն բնութիւնը մէկդի կը հանուի, ու միայն ստորին բնութիւնն իր վրան կը թողուի. կամ թէ ինք իրեն կը ճանչնայ՝ որ միայն յարաբերական գոյութիւն մ՚ունի իբրեւ անդամ քաղաքային ընկերութեան մէջ: Ասկից կը տեսնուի՝ որ Ռուսոյին սահմանած կրթութեան կամ դաստիարակութեան կերպը զմարդն այն ամէն բարձրագոյն յարաբերութիւններէն դուրս կը հանէ՝ որոնք մարդուն էութեանը մէջ հաստատուած են, ու զանիկայ ինք իրեն մինակ կը թողու. փոխանակ Աստուծոյ որդի ընելու՝ բնութեան որդի կ՚ընէ, ան ալ՝ ապականած ու Աստուծմէ անիծած բնութեան:

5. Քրիստոնէական ուսմանց հակառակ ըլլող նոր փիլիսոփայութեան հնարած ուրիշ տեսակ մէկ դաստիարակութիւնն ալ իրեն նպատակ կը դնէ՝ մարդս աշխարհքի, արհեստներու եւ ասոնց նման պայմաններու համար պիտանացու եւ յաջողակ ընել: Ասոր գլխաւոր սկիզբն աս է՝ թէ որովհետեւ տղան աշխարհքիս վրայ ապրելու համար սահմանուած կամ ծնած է, անոր համար պէտք է որ աշխարհքիս համար ու միայն աշխարհքիս

պահանջմանց համեմատ կրթուի *: — Այս տեսակ դաստիարակութիւնն ալ ըստ սկզբանց եւ օրինաց քրիստոնէութեան նկատելով ու քննելով՝ յայտնի կը տեսնենք՝ թէ անոր պաշտպանները մարդուս բուն վախճանը որչափ ծուռ ու սխալ ըմբռնած են: Ինչու որ ասոնք մարդուն կենաց ու գոյութեան սահմանը պզտիկցընելով ու ամփոփելով, այսինքն միայն աս աշխարհքի վրայ ու միայն անոր համար որոշելով ու հաստատելով, կրթուելու տղուն առջին միայն նիւթական բարիքն իբրեւ ճշմարիտ ու երջանկացուցիչ բարի կը ցուցընեն. իսկ անդիի աշխարհքը գտնուած կամ պատրաստուած բարութիւններն անստոյգ ու տարակուսելի կ'երեւցընեն ու կ'անուանեն: Քրիստոնէութեան ուսմանց դէմ՝ որն որ կը սորվեցընէ թէ մարդ աշխարհքիս վրայ միայն ուտելու, գանձեր ժողվելու ու փառաւոր ըլլալու համար չ'ապրիր, այս նորահնար դաստիարակութիւնը կը սորվեցընէ՝ թէ մարմնաւոր ու ժամանակաւոր հանգիստն ու ապրուստը հոգալը մարդուն առջի ու գլխաւոր գործքն ու մտմտուքն է: — Ցիրաւի քրիստոնէութիւնը զմարդը ժամանակաւոր աշխատութեանց հոգերէն ու ապրուստ ճարելու ջանքէն ազատ չիկացուցաներ, որովհետեւ տաղանդ ունեցողէն կը պահանջէ՝ որ անով շահի ու տոկոսիքը տայ. նա եւ կը հրամայէ՝ որ ով որ գործել չ'ուզեր՝ կերակուր ուտելու արժանի չըլլայ: Բայց սակայն այն միւս դաստիարակութեան սորվեցուցածին չնմանիր, որովհետեւ անոր պաշտպանները մարդուն բոլոր հոգեկան ու մարմնական զօրութիւնները նիւթական շահերու համար գործել տալ կ'ուզեն, ու մարդուն բարեբախտութիւնը՝ ժամանակաւոր բարիքը ստանալու եւ վայելելու վրայ կը հաստատեն: Թէպէտ եւ ընդունելու ալ ըլլանք՝ որ ասոնք իրենց աս

* Այս դաստիարակութեան սկիզբը՝ Ռուսոյի սկզբան բոլորովին հակառակ է: Ռուսոյի դաստիարակութիւնը՝ իր աշակերտները բոլորովին աշխարհքէ օտարացընելով ու իբր թէ անոր սովորական կարգերէն հանելով՝ բնութեան պայմանին ու սահմանին մէջ կրթել կ'ուզէ: Իսկ երկրորդ տեսակ դաստիարակութեան պաշտպանները՝ իրենց աշակերտները բոլորովին ու միայն ժամանակաւոր աշխարհքին պայմաններուն ու պահանջմանց համեմատ՝ առանց բարձրագոյն նկատմանց՝ դաստիարակելու միտ կը դնեն:

կերպ կրթութեան մէջ մարդն իր բարձրագոյն յարաբերութիւններէն ու նպատակէն շիտկէ շիտակ դուրս հանելու չաշխատին, ի վերայ այսր ամենայնի չենք կրնար ուրանալ՝ թէ զինքն անանկ վիճակի ու հանգամանքի մէջ կը խոթեն, որ ամէն բարձրագոյն ու ազնուական պայմանները, արհեստը, գիտութիւնը, առաքինութիւնը, կրօնասիրութիւնը, հայրենասիրութիւնը կամ ազգասիրութիւնը միայն իբրեւ միջոց կը նկատէ ու կը բանեցնէ՝ իր նիւթական ու առանձնական շահերը ձեռք բերելու եւ յաջողցնելու համար: Ասանկ կրթութեամբ դաստիարակուած աշակերտը ժամանակին տիրող անկարգութեանց ու նիւթական շահերու զոհ կ'ըլլայ. որով եւ ստակի ու անձնական անկարգ շահու գերի ըլլալէն զատ՝ անդիի աշխարհքին բարիքն, երջանկութիւնն ու երկնից արքայութիւնը կ'արհամարհէ ու ոչինչ կը սեպէ:

6. Աս սկզբանց ու հիմանց վրայ հաստատուած փիլիսոփայական (աւելի աղէկ կ'ըլլայ ըսել՝ եպիկուրեան) դաստիարակութիւնը թէպէտ եւ իրեն նպատակ դրած ըլլայ՝ անկիրթ տղան առնուլ ու քաղաքակրթել կամ մարդկութեան արժանի մարդ ընել, կամ թէ անոր վրայ մարդկութեան գաղափարը յայտնի ընել տալ, սակայն կը հարցնեմ՝ այդպիսի ցնորական դաստիարակութիւնն ուսկի՞ց կ'առնու մարդկութեան գաղափարը: Գիտենք՝ որ նոյնին պաշտպաններէն ոմանք աս գաղափարը՝ աշխարհքիս կամ ընդհանուր պատմութեան մէջ կը փնտռեն, ու (օրինակի համար ըսեմ) հին Յունաստանին մէկ կրթեալ անուանի անձին վրայ կատարեալ մարդ մը, կամ անանկ մարդ մը կը գտնեն՝ որ իր ամէն յարաբերութեանց մէջ բնութեան համաձայն կեանք մը կը վարէ, ուստի եւ ինք զինքն իր (մարդկութեան) գաղափարին համեմատ կ'ընծայեցընէ: Ոմանք ալ աս գաղափարը մարդուն իմացողական ու բարոյական բնութեան մէջ կը փնտռեն ու դաստիարակութեան կամ կրթութեան նպատակը՝ ճշմարտին ու բարւոյն ծառայութեանը մէջ անձամբ գործունեայ ըլլալու վրայ կը հաստատեն. կամ նա եւ քիչ մ'ալ յառաջ կ'երթան ու վեր կ'ելլեն ու կ'ըսեն՝ որ կրթութեան վախճանն է՝ Աստուծոյ նման ըլլալ: Բայց աս ամէն խօս-

քերն ու սկզբունքը թէպէտ եւ ի վերին երեսս աղուոր ու պատշաճական երեւան, սակայն միայն ան ատեն ճըշմարիտ ու բարի կ'ըլլան, երբոր քրիստոնէական մտօք կամ քրիստոնէութեան սկզբանց համեմատ առնուելու ըլլան։ Մենք ալ կը միաբանինք ու կ'ըսենք՝ որ մարդը քաղաքակրթեալ կամ բարեկիրթ մարդ ընելն ամէն կերպ կրթութեան նպատակն է. բայց երբոր կը սկսինք բարեկիրթ մարդ ըսուած խօսքին միտքն ու յատուկ նշանակութիւնը քննել՝ այն վերոյիշեալ կարծիքներէն բոլորովին զատուելու կը ստիպինք։ Անոնք բարեկիրթ մարդ խօսքին գաղափարն իրենց Յոյներուն ու Հռոմայեցիներուն վրայ արդիւնաւորեալ կամ իրօք կատարուած կը գտնեն, ու նոյնն անանկ կենաց մէջ կը դնեն՝ որն որ վայրենի ու անկիրթ ազգերուն վարած կեանքին հակառակն է։ — Իսկ մենք ճշմարտապէս բարեկիրթ կեանք ըսածնիս՝ որ է մարդկութեան ուղիղ նկարագիրը, կը գըտնենք ու կը դնենք Քրիստոսի եւ իր ուսմանց վրայ. կամ միայն անոնց վրայ կը տեսնենք ճշմարտապէս մարդկային կանոնաւոր բարի կեանք մը, ու կը խոստովանինք՝ որ միայն իրեն նմանելով՝ իրեն կենաց նման կեանք ունենալով ու իր ուսմանց հետեւելով ճշմարիտ բարեկրթութեան, կամ բարեկիրթ մարդկութեան վիճակին կրնայ հասնիլ. անանկ կենաց մը, կ'ըսեմ, որ ճշմարտապէս մարդկային բարի կեանք է, եւ կամ մարդուն ճշմարիտ գաղափարը յայտնի կ'ընէ։

7. Այն կերպ դաստիարակութեան ալ չենք հակառակիր, որուն ջանքն է՝ մարդը բարւոյն ու ճշմարտին ծառայութեան մէջ անձամբ գործունեայ ըլլալու կրթել. բայց միանգամայն կ'ըսենք՝ որ բարին ու ճշմարիտը՝ քրիստոնէութեան հիման վրայ հաստատուելով ու մեր տեսութիւնն անոր ուսմանց համեմատ ուղղելով պէտք ենք փնտռել գտնել ու ըմբռնել. ան ատեն առանց անձնական սխալմունքէն կամ մոլորութենէ վախնալու կըրնանք ճանչնալ՝ թէ որն է ստոյգ բարին ու ճշմարիտը։ Բարւոյն ու ճշմարտին հետեւելու ատենը բնածին կամ անձնական գաղափարներուն համեմատ միայն գործելով՝ մարդ միայն ինք իրեն առաջնորդ կամ ուղեցոյց կ'ըլլայ,

ու բացարձակապէս բարւոյն ու ճշմարտին յարաբերու-
թենէն դիւրաւ կրնայ բաժնուիլ ու հեռանալ: Իսկ երբ
որ ըստ քրիստոնէական ուղիղ սկզբանց՝ կամ քրիս-
տոնէութեան վրայ հաստատուելով ու իր կենաց մէջ
անոր օրինօքը վարուելով յառաջադէմ կ'ըլլայ, ալ ա-
պահով կրնայ ըլլալ՝ որ ուղիղ եւ անսխալ ճամբու վրայ
կը քալէ:

Աս բաժններնէս երկու բան ալ ինք իրմէ կը
հետեւի: Մէյ մը՝ որ մարդ Գերագոյն բարւոյն՝ Աստու-
ծոյ միայն ըստ քրիստոնէական սկզբանց կրնայ նման
ըլլալ, ու անոնց համեմատ կրթուելով նոյն նպատակին
չէ թէ միայն դիւրութեամբ ու յաջողութեամբ հասա-
նա եւ ուղիղ ճամբով ու ապահովութեամբ հասնիլ,
Երկրորդ, որ միայն քրիստոնէութեան մէջ տրուած ու
քրիստոնէական օրինաց համաձայն ըլլող կրթութիւնն
ու դաստիարակութիւնը ճշմարիտ ու կարգաւորեալ
դաստիարակութիւն կրնայ ըլլալ, մարդն իր բուն գաղա-
փարին համեմատ հրահանգել, կատարելագործել ու
ճշմարիտ մարդ ընել. եւ ասանկով ան առջի նպատակին
(Աստուծոյ նմանութեան) հասնելու օգնել:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Դաստիարակութիւնն ինչ է ու ինչ յատկութիւններ պիտ'որ ունենայ:

1. ՄԱՐԴ ինչպէս ըստ մարմնոյ՝ նոյնպէս եւ ըստ
հոգւոյ այլ եւ այլ կարողութիւններով ու տրամադրու-
թիւններով աշխարհք կու գայ, որոնց վրայ հիմնած է
այն ամէն բանին կարելիութիւնն՝ որն որ մարդս կրնայ
ըլլալ ու ընել: Մենք հոգւոյն վրայ միայն խօսելով՝ կ'ը-
սենք որ իր կարողութիւններն իրեն ի բնութենէ տը-
րուած ըլլալուն, թէ որ մարդու մը վրայ ասոնց մէկը պակաս
ըլլալու ըլլայ՝ անոր պակասութիւնը արհեստով կամ
հնարքով մը լեցընելը անկարելի է: Աս կարողութիւն-
ներն իրենց բացուելու կամ արթըննալու՝ գործելու ու
կատարելագործուելու առենը հաստատուն օրինաց տակ

ինկած են, որոնք ամէն մարդկան համար միշտ մի եւ նոյն են։

Մարդուն հոգւոյն ներքին կեանքը թէպէտ եւ միակ ու անբաժան է, սակայն իր ներգործութիւններն ու գործողութիւնները տեսակ տեսակ կ'ըլլան։ Այնպէս իրեն կարողութիւններն ալ թէպէտ եւ իրենց էութեան կողմանէ ամէն մարդու վրայ մի եւ նոյն են, բայց իրենց աստիճանին ու որպիսութեան կողմանէ շատ այլեւայլութիւն ունին։ Ասիկայ յայտնի ու հաստատուն բան մըն է. բայց մինչեւ հիմակ իմաստուն քննիչք սա այլեւայլութեան բուն պատճառը չկրցան գտնել։

2. Այս կարողութիւններն արտաքին զարթուցչի ու մշակութեան կարօտ են։ Առանց արտաքին մշակութեան ու կրթութեան մեծցած մարդկան օրինակները յայտնապէս կը ցուցընեն՝ որ մարդ առանց սա արտաքին օգնութեան գրեթէ անբանութեան աստիճանին մէջ կը գտնուի, ու իր հոգւոյն սքանչելի կարողութիւններն անգործ կը մնան՝ թէ որ արտաքուստ արթնցուելու եւ բացուելու չըլլան։ Ուստի մարդը միայն կրթութեամբ կրնայ ճշմարիտ մարդ ըլլալ։

Բնական կարողութիւնները տղու մը վրայ կրնան թմրած՝ կամ չարթընցած ու անգործ մնալ, բայց կըրնան նա եւ իրենց վախճանին հակառակ գործունէութիւն մ'ունենալ։ Ասկից յայտնի կ'ըլլայ՝ որ մարդուն մշակութիւնը կամ կրթութիւնը՝ բնութենէ անոր տըրուած կարողութիւններն արթնցընելու եւ ուղղելու կամ անոնց ուղիղ ընթացք մը տալու վրայ կայացած է։ Անխնամ մնալն ու անկարգութեամբ գործելը մշակութեան հակառակ հանգամանքներ են։ Մարդս կատարելութեան ընդունակ է. բայց սա կատարելութիւնը շատ աստիճաններ ունի։ Թէ ամէն մէկ մարդուն կամ անհատի կարողութիւններն ո՛ր աստիճանի կատարելութեան կրնան հասնիլ՝ դրականապէս չիկրնար որոշուիլ։

Բնական կարողութեանց բացուիլն ու գործելու սկսիլն արտաքին ազդեցութեամբ կրնայ թէ արգելուիլ ու թէ նպաստաւորիլ, ու հոգեկան զօրութիւններն սա ազդեցութեամբ կրնան այլ եւ այլ ընթացք ունենալ։

Աս արտաքին ազդեցութիւնը մասնաւորապէս այն կարողութեանց բացուելուն առջի տարիները շատ կարեւոր է. որովհետեւ աս տարիներու մէջ անձնական ազատ գործունէութիւնը շատ տկար ու դանդաղ է։ Ամէն բանի ու պարագաներու մէջ մարդը մարդուն վրայ ամէն բանէն աւելի ազդեցութիւն կ՚ընէ։ Ամէն մարդ իր ծննդեանը վայրկենէն աս ազդեցութեան տակ ինկած է. ու իր առջի տարիներն անոր կարօտ է։ Մարդուն ունեցած կարողութիւններուն արթննալուն ու շիտակ ընթացք բռնելուն վրայ առանձին ջանիւք ազդեցութիւն ընելու խնամքը՝ Դաստիարակութիւն կ՚ըսուի։

3. Որովհետեւ մարդուն կարողութիւններն արտաքին գրգիռի ու զարթուցչի կարօտ են, անոր համար դաստիարակութեան փոյթն աս պէտ՚որ ըլլայ՝ որ աս կարողութիւնները (գրգռուելով) արթըննան ու գործունէութեան մէջ մտնեն, ու ինքն ալ աս բանիս օգնէ։

Թէպէտ եւ զօրութիւններուն գրգիռ տալն ու զանոնք արթնցընելը Դաստիարակութեան առջի գործն է, բայց մի միայն գործքը չէ. ինչու որ գրգռուած զօրութիւններն առաջնորդութեան կարօտ են, ու որչափ աւելի սաստիկ գործունեայ կ՚ըլլան՝ այնչափ աւելի առաջնորդութեան կը կարօտին։ Անոր համար դաստիարակութեան ջանքը պէտ՚որ ըլլայ՝ աս զօրութիւններն իրենց բնութեան ու վախճանին համաձայն կերպով գործել տալու։ Աշակերտը կամ տղան՝ չէ թէ միայն պէտ՚որ մտածէ, հապա նա եւ շիտակ պէտ՚որ մտածէ, չէ թէ միայն պէտ՚որ ուզէ, հապա նա եւ միայն ան բանը պէտ՚որ ուզէ՝ որն որ շիտակ ու աղէկ է։

4. Դաստիարակութեան պաշտօնը չէ թէ միայն կարողութիւնները արթնցընել ու անոնց առաջնորդել է, հապա նա եւ դաստիարակած անձն ընդունակ ընել՝ պատշաճ ժամանակին իւր զինքն աւելի եւս կըրթելու եւ կատարելագործելու, ինչու որ՝ ինչպէս յայտնի է՝ մարդս միշտ աւելի կատարեալ ըլլալու ընդունակ է՝ գրեթէ մինչեւ իր մահուան ատենը. եւ որովհետեւ աշակերտը կամ երիտասարդը չկրնար միշտ ուրիշներու խնամքին ու առաջնորդութեան տակ մնալ, անոր համար

դաստիարակութեան մէկ մեծ փոյթն ալ աս պէտ'որ ըլլայ՝ երիտասարդին իր կատարելութեան աստիճանին առաջ տանելու միջոցներն ու ճամբան սորվեցընել, որպէս զի դաստիարակութեան տարիները լմննալէն ետքը դաստիարակուած անձն ինք իրեն մնացած ատենն ան միջոցներով ինք զինքն աւելի եւս կատարելագործէ: Ուրեմն կատարեալ դաստիարակութեան բուն պաշտօնն է՝ աշակերտին հոգեկան զօրութիւններն արթնցընել, անոնց առաջնորդել, ու ինք զինք աւելի եւս կրթելու ընդունակ ընել:

5. Ասոնցմէ ի զատ դաստիարակութիւնն ուրիշ բան չիկրնար ընել. այսինքն՝ ոչ կրնայ նոր կարողութիւններ տալ, եւ ոչ եղածներն ընդարձակել. որն որ թէ որ դաստիարակ մը փորձելու ըլլայ, բոլորովին զուր ջանացած կ'ըլլայ. ինչու որ դաստիարակը մարդը միայն ան բանի կրնայ հասցընել՝ որուն որ անիկայ ընդունակ է: Դարձեալ՝ չիկրնար եղած կարողութիւնները տկարացընել կամ բոլորովին խեղդել ու անհետ ընել ուզելով բարի կամ օգտակար վախճանի մը հասնիլ: Աս բանս ոմանք փորձած են՝ տեսնելով որ կարողութիւններուն մէկին կամ մէկալին սաստիկ կամ չարաչար բանեցուելէն դէշ հետեւանքներ կ'ելլեն, ու ետքէն անոնց աղէկ առաջնորդելն իրենց արուեստէն ու ջանքէն վեր բան կ'երեւայ. ու աս սանկ եղած ատենը դաստիարակութեան գործքն ալ անհնարին դժուար կ'ըլլայ: Անոնց սանկ փորձի ձեռք զարնելու համարձակելնուն պատճառը մարդուն սկզբնական ապականութեան վրայ սխալ ըմբռնում ունենալնին ու առաքինութեան եւ մարդկային պարտքերուն յատկապէս ինչ ըլլալը աղէկ չճանչնալնին է: Բայց մարդ հանդարտ ու խորունկ մտածելու ըլլայ՝ յայտնի կը տեսնէ՝ որ ամէն մէկ կարողութիւն ինք իրմէ իր վախճանին համեմատ, բոլոր մարդուն համար միշտ հարկաւոր ու իր վախճանին հասնելու համար անոր անոնօրինելի է: Ասոր պէտք է որ դաստիարակութիւնը՝ Աստուծոյ իմաստուն կարգաւորութեամբը մարդուն հոգւոյն մէջ տնկուած ամէն մէկ ձիրքը չէ թէ եղծանէ՝ հապա բոտ կարի կարգի դնէ. ու երբոր կը տեսնէ՝ թէ կարողութիւն մը

իր վախճանին հակառակ գործելու նշան կու տայ, անոր վրայ աւելի զգուշութիւն ու հոգ ունենայ. իսկ թէ որ ասոր հակառակ ճամբայ բռնելու ըլլայ, որ է ըսել՝ մարդուն բնութեանը ներքին հանգամանացը բռնութիւն մ'ընելու համարձակի, սոսկալի վնասներու պատճառ կ'ըլլայ։

6. Ճշմարիտ դաստիարակութիւնը չէ թէ միայն ամէն մէկ կարողութիւնն աւրուելէն կամ զեղծանելէն պիտ'որ պահէ, ու անոր մասնաւոր տեղեկութիւններ պիտ'որ հաղորդէ կամ աս ու ան ներգործութիւններն ու գործողութիւնները յաջողակի կատարելը պիտ'որ սորվեցընէ, հապա պիտ'որ ջանայ որ աշակերտին միտքն ան աստիճանի կրթէ՝ որ ինք իրեն դիտէ, խորհի քննէ ու դատէ։ Այնպէս եւ անոր կամքը մէկ կերպ ընթացքի համար պիտ'որ չկրթէ, հապա անոր ներքին յօժարութիւնը մըշակելու փոյթ պիտ'որ ունենայ։ Թէ որ տղայ մը ասանկ չկրթուելու ըլլայ՝ իր գործողութիւնը իր կամքին ուղելուն համար չ'ըներ, հապա անանկ սորված ըլլալուն կամ սովորութեան համար կ'ընէ. ասանկով՝ կը վարժի արտաքին հրամանները մեքենայի պէս կատարելու, կամ թէ բանը՝ առանց մտածելու ուրիշներուն օրինակին կը նմանի. անանկ որ՝ իր ամէն գործողութեանց մէջ բան մը չիմտածեր, բան մը չ'ուզեր, ու թէ որ իրեն հրաման մը չտրուելու ըլլայ՝ բան մըն ալ չ'ըներ։ Աս ծուռ ճամբուն հետեւութիւնը աս կ'ըլլայ՝ որ այնչափ մեծ խնամքով դաստիարակուած ու կրթուած տղան ճշմարիտ մշակութեան մէջ շատ յետնեալ ու պակասաւոր կը մնայ։ Ինչու որ աս ճամբով անոր ներքին հոգեկան գործունէութիւնը կը տկարանայ, նա եւ շատ անգամ բոլորովին կը կորսուի, որովհետեւ դրսանց շատ բան իրեն կը տրուի ու շատ օրինակներ առջեւը կը դրուին՝ որ անոնց նմանի, ուստի եւ բնականապէս ինքն ալ անձամբ բան մը մտածելը մէկդի կը թողու, որովհետեւ կը տեսնէ՝ որ կրթիչն ամէն մտածելու բաներն իր առջին կը դնէ։ Ասանկով անդադար քարոզելը, յորդորելը, խրատելն ու յանդիմանելը տղոց սեպհական զգացումը կը կուրցընէ կը խղդէ, անոնց դատողական զօրութիւնը կը տկարացընէ, ու խեղճերը սեպհական կամք չունեցող արարածներ կ'ընէ։

Այս ամենայն աղէկ մտմտալէն ետքը Դաստիարակութեան վարդապետները ճշմարիտ հոգեկան միակութեան համար հետեւեալ յատկութիւնները կամ սեպհականութիւնները կարեւոր գտած են։

7. Նախ՝ դաստիարակութիւնը կամ կրթութիւնը մէկ կարողութեան վրայ պէտք չէ հաստատել ու ամփոփել, հապա ընդհանրապէս ու հաւասարապէս ամէն կարողութիւններուն վրայ տարածել. ամենեւին կարողութիւն կամ յարմարութիւն մը կրթութենէ դուրս չձգել, մէկն անխնամ թող տալով՝ աւելի մեծ խնամքն ու հոգն ուրիշ կարողութեան վրայ չդարձընել. ինչու որ ամէն կարողութիւններն իրարու հետ սերտիւ կապուած են ու մէկը մէկալէն կախում ունի։ Ճշմարիտ ու կատարեալ դաստիարակութիւնն ան ատեն կը յաջողի ու իր բուն վախճանին կը հասնի՝ երբոր կրթութիւնը գեղեցիկ ու յարմար կարգով ամէն կարողութիւններն աղէկ կը հրահանգէ ու կը հոգայ։ Աս բանծներնուս դէմ խելացի ու խոհեմ դաստիարակներն ամենեւին բան մըն ալ չեն կըրնար ըսել. բայց ցաւալին ան է՝ որ հիմակուան ատենս շատերը մտքին կրթութեանը վրայ աւելի փոյթ տանելով՝ կամքին կրթութիւնն ըստ մեծի մասին զանց կ'ընեն, անկից բոլոր մարդուն դաստիարակութեանը շատ մեծ վնաս գալը անտարակոյս է։ Ուրեմն դաստիարակութեան առաջին յատկութիւնն է՝ ընդհանուր, այինքն ամէն կարողութիւններուն վրայ մէկտեղ տարածուած ըլլալ։

8. Անկից հարկաւորապէս կը հետեւի դաստիարակութեան երկրորդ յատկութիւնը, որ է՝ կարողութիւնները բնութեան դրած ու պահանջած կարգին համաձայն, ուստի ուղիղ կարգով կրթել։ Միօրինակութիւնն եւ ուղիղ կարգը մարդուն կրթութեան գլխաւոր յատկութիւններն են։ Ամէն մէկ կարողութեան գործելուն մէջ եղած կերպին ու աստիճանին անհամեմատ կամ անկարգ ըլլալը՝ ամենուն մէկանց վնասակար ու իրենց վախճանին հակառակ է։ Որովհետեւ՝ ինչպէս վերն ըսինք՝ կարողութիւններն իրարու հետ սերտիւ կապուած են, անոր համար պէտք է որ բնութենէն իրենց մէջ իրարու նկատմամբ

դրուած յարաբերութեան համաձայն գործեն: Նա եւ՝ բնութիւնն աս կարողութիւնները մարդուն մի եւ նոյն վախճանի ծառայելու համար տուած ըլլալուն, զանոնք անանկ պէտք է կրթել ու մշակել՝ որ նոյն վախճանին հասնելու համար ամէնքն ալ մինակ՝ ու իրարու հետ կանոնաւոր դաշնակաւորութեամբ յառաջ երթալով իրենց յատուկ գործքը կատարեն: Ուրեմն դաստիարակութեան երկրորդ յատկութիւնն է՝ կարողութիւններուն մշակութեան ամէն մէկուն հանգամանքին համաձայն բայց ամենուն ալ միօրինակ կամ միակերպ ըլլալ:

9. Կարողութիւնները՝ մարդուս ի հարկէ վախճանի մը համար տրուած են՝ որուն պէտք է որ հասնի: Բնութեան Արարիչն աս կարողութիւններով մարդը ստեղծելով յայտնի ցուցուց՝ որ տղայ մը ինչ բան կրնայ ըլլալ ու ինչ պիտ՚որ ըլլայ. այսինքն է՝ տղան պէտք է որ անանկ կրթութիւն մ՚առնու, որն որ իրեն իբրեւ բանաւոր մարդու հարկաւոր է: Աս է դաստիարակութեան ընդհանուր վախճանը՝ մարդն իրեն որոշմանը համաձայն, այսինքն՝ ինչ բանի համար որ ստեղծուած է՝ աղէկ կրթել, որ է մարդը ճշմարտապէս մարդ ընել:

Բայց մարդը աշխարհքիս վրայ միայն իբրեւ մարդ պէտք չէ մտածել, հապա իբրեւ մարդկային ընկերութեան անդամ ու տէրութեան կամ ազգի մը քաղաքացի. ուստի պէտք է որ ընկերական կենաց համար ալ կրթուի ու իր իբրեւ քաղաքացի ունեցած պարտքերը կատարելու ընդունակ ու յարմար ըլլուի: Ու ինչպէս որ քաղաքային կեանքն այլ եւ այլ յարաբերութիւններ կամ հանգամանքներ ու պաշտօններ ունի, անանկ ալ պէտք է որ մարդն ալ անոնց ամէն մէկուն համեմատ կրթութիւն ընդունի: Ասոր համար պէտք է որ դաստիարակութիւնը մարդուն ընդհանուր վախճանը՝ այսինքն իբրեւ մարդ ունեցած որոշումը նկատելէն ի զատ նա եւ նոյնն այլ եւ այլ պաշտօններու ընդունակ ընելու եւ ամէն մէկ անձին հոգեկան կրթութիւնը իր արտաքին յարաբերութիւններուն համաձայնցընելու ու յարմարցընելու աշխատի: Աս կերպ կրթութիւնը կ՚ըսուի առանձնական կամ անձնական դաստիարակութիւն, ու ըստ այսմ ալ

այլ՞ եւ այլ անուններ կ՚ունենայ, ինչպէս՝ զինուորական կրթութիւն, կղերական կամ եկեղեցական կրթութիւն, եւ այլն։

Աս մասին մէջ քաջ դաստիարակին նկատելու գըլխաւոր բանն աս է՝ որ իր ձեռքին տակ եղած կրթուելու անձն աս երկու վախճանի համար ալ միօրինակ հրահանգէ․ այս ինքն՝ ճշմարիտ բանաւոր մարդ ու միանգամայն բարեկիրթ քաղաքացի ընէ։ Ատեն մը դպրոցներու ու դաստիարակներու համար կ՚ըսուէր՝ որ մարդուն քաղաքային կրթութիւնը ու անիկայ քաղաքային ընկերութեան ընտիր անդամ, կամ տէրութեան ու ազգի օգտակար անձ ընելու համար շատ քիչ փոյթ ունին։ Բայց հիմակուան ատենս ալ անոր ներհակը պէտք է ըսել։ Հիմայ կրթիչներուն փոյթը բոլորովին աս է՝ որ տղաքը քաղաքային պաշտօններու յարմար ու ընդունակ ու աղէկ աշխարհակիրթ կամ քաղաքավար մարդ ընեն, ու իր մարդկութեան բուն վախճանը զանց կ՚ընեն։ Ոմանք ալ մարդը բարձրագոյն ու ազնուագոյն աստիճանի համար կըրթելն իրացընէ հարկաւոր՝ բայց վտանգաւոր ու վնասակար եռանդ ու փափագ մը կը սեպեն։ Ռուսոյին կարծիքին ալ ամենեւին իրաւունք չենք կրնար տալ, որն որ կը կարծէ՝ թէ մարդ աս երկու վախճանին ալ չիկրնար մէկանց հասնիլ։ Աս ընդհանուր ու մասնաւոր վախճանին իրարու հետ ունեցած առերեւոյթ հակառակութիւնը կը հիմնի՝ մարդուն քաղաքային պաշտօնները ծուռ ու սխալ ըմբռնելուն, ու քաղաքային ընկերութեան կարգաւորութիւնները բոլորովին տարբեր կերպով նկատելուն, եւ կամ մէկ քանի տէրութեանց պատահական պակասութիւններուն վրայ։ Աս սանկ ըլլալով՝ դաստիարակին բուն գործքն ու պարտքն ան է՝ որ աս երկու վախճանին իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը կամ ներդաշնակութիւնը պահէ, որպէս զի մարդուն նկարագիրը քաղաքացւոյ նկարագրովը չկորսուի։ Առաջին ու բարձրագոյն վախճան պէտք է դնել միշտ՝ մարդն իր բուն որոշմանը համաձայն ճշմարիտ մարդ ընելը։ Պէտք չէ երբեք մարդկութեան ընդհանուր վախճանը մասնաւոր նպատակի կամ շահու համար զոհել։ Նա եւ պէտք չէ բոլոր կրթութիւնը

միայն մէկ մասնաւոր վիճակի ու քանի մը որոշ հանգա-
մանքներու վրայ կապել ու սահմանել: Ամէն անձնական
կամ մասնաւոր դաստիարակութիւն պէտք է որ ընդհա-
նուրին վրայ հիմնուի, ու ամենեւին անոր դէմ չըլլայ:
Ուրեմն դաստիարակութեան երրորդ յատկութիւնն է՝
մարդուն՝ իբրեւ մարդ ու իբրեւ քաղաքացի ունեցած
վախճանին համեմատ ըլլալ:

10. Սակայն աս բանիս հաստատուն գործադրու-
թեանը համար դաստիարակութեան ուրիշ մէկ գլը-
խաւոր հանգամանքն ալ պէտք է նկատել: Յայտնի ու
անտարակուսելի բան մըն է՝ որ մարդուն կարողութիւն-
ները հաստատուն ու անփոփոխելի օրինաց մը համաձայն
կը բացուին կամ կ՚արթըննան ու կը կատարելագործին.
ու աս օրէնքը բնութեան վրայ հիմնած՝ կամ բնական
է: Աս սանկ ըլլալով՝ միայն այս օրէնքին համաձայն
պէտք է մարդուն մարմնոյն ու հոգւոյն վրայ ըլլալու ազ-
դեցութեան կերպն ու միջոցները յարմարցընել: Ով որ
բնութեան օրինաց հակառակ ըլլող կերպով ու միջոց-
ներով տղու մը կրթութիւնը առաջ տանիլ կ՚ուզէ՝ գիտ-
նայ որ չէ թէ միայն օգուտ ու պտուղ մը չիտեսներ, հա-
պա մեծ վնասներու ալ պատճառ կ՚ըլլայ:

Ուստի աս կտորիս մէջ շիտակ յառաջ երթալու
համար պէտք է որ դաստիարակն աս վախճանին հար-
կաւոր ըլլող միջոցներն աղէկ ճանչնայ: Քաջ դաստիա-
րակի մը ամէն բանէն աւելի հարկաւոր է՝ չէ թէ միայն
գիտնալ՝ թէ ինչ պիտ՚որ գործէ, հապա նա եւ պէտք է
գիտնալ թէ ադ գործքը ինտոր կրնայ ընել: Աս բանիս
համար պէտք է որ նախ առ հասարակ մարդուն բնու-
թիւնը, ու երկրորդ մասնաւորապէս անոր բացուելու
(գործել սկսելու) առենը աղէկ ու շիտակ ճանչնայ ու իր
ընթացքը կամ գործողութիւնը անոր համաձայն կարգի
դնէ: Որչափ աւելի միջոցները մարդուն բնութեան հա-
մեմատ կ՚ըլլան, ու որչափ աւելի բռնուած կարգը՝ ինք
իրեն գործել սկսող բնութեան ընթացքին համաձայն
կ՚երթայ, այնչափ դիւրաւ ու ապահովապէս դաստիարա-
կութեան բուն նպատակին կը հասնուի:

Մարդուն բնութեանը վրայ աս հարկաւոր ծանօ-

թութիւնը դաստիարակութեան բուն հիմն է ու առանց անոր ամենեւին կրթութիւն մը իր նպատակին ապահովապէս չիկրնար հասնիլ: Եւ այս հարկաւոր ծանօթութիւնը ստանալու համար պէտք է որ դաստիարակը նախ՝ մարդուն բարուց ու բնութեան ուսումն աղէկ սորվի: Երկրորդ՝ յաճախ կարդայ երեւելի մարդկան վարքը, որն որ ուղիղ կանոններով ու մանաւորապէս ամէն մէկ մարդուն դաստիարակութեանը ճշդութեամբ միտ դնելով գրուած ըլլայ: Երրորդ՝ տղոց հետ զգուշաւոր մտադրութեամբ կենցաղավարի, ու անոնց բարքն ու վարմունքը՝ մանաւանդ իրարու հետ ապրելու կերպը լռութեամբ ու հանդարտութեամբ դիտէ: Չորրորդ՝ իր տղայութեան տարիները միտքը բերէ, իր յատուկ կրթութեանն ընթացքը, պատճառները, միջոցներն ու արգելքները յիշէ, ու իր ներկայ եւ անցած ժամանակին կամ երիտասարդութեան ատենուան մտածելու եւ զգալու կերպին տարբերութիւնը մտքին առջեւը բերէ: Հինգերորդ՝ իր աշակերտին կրթութեանը համար քաշած աշխատութեանը յաջողելուն կամ չյաջողելուն վրայ մտմտայ: Վեցերորդ՝ ուրիշ դաստիարակներուն բռնած կարգն ու ընթացքը դիտէ, ու անոնց՝ տղոց հետ վարուելու կերպին հետեւանքը քննէ: Ու եօթներորդ՝ ինք իրեն (առանց կրթութեան) մնացող բնութեան բացուելու կամ գործելու սկսելուն ընթացքին աղէկ մտադիր ըլլայ: Երբ որ դաստիարակ մը աս քանի մը գլխաւոր կտորներուն մէջ իր բոլոր ջանքն ու մտադրութիւնն ի գործ կը դնէ, իր բռած դաստիարակութիւնն ալ մարդուն բնութեան համաձայն կ՚ըլլայ, որ է դաստիարակութեան չորրորդ յատկութիւնը:

11. *Ամէն մէկ մարդու բնական կարողութիւններն իրարմէ տարբեր ըլլալուն՝ ի հարկէ ամէն մէկ անձն իր կարողութիւններուն համեմատ պէտք է կրթել, ու դաստիարակութեան ընդհանուր կանոններն ամէն մէկ անձին համեմատ յարմարցընել կամ մանաւորել: Ասոր համար պէտք է որ քաջ դաստիարակն իր աշակերտին առանձնական հանգամանքը՝ թէ ի բնէ եղածը ու թէ արտաքին կամաւոր կամ պատահական ազդեցութիւններէ*

պատճառածն՝ աղէկ նկատէ։ Ինչու որ դաստիարակութեան պաշտօնը մարդուն անձնական հանգամանքները վերցընել կամ բնութեան զանազան պայմանները կամ թէ բունք յատկութիւնները մէկ կերպի դարձընել չէ. հապա ամէնն ալ այլ եւ այլ ճամբով ու միջոցներով մի եւ նոյն վախճանի հասցընել է։ Աս բանիս համար հարկաւոր է դաստիարակին՝ իր աշակերտին ամէն առանձնական հանգամանքներն աղէկ ճանչնալ, որ իրեն ամէն ընթացքը, բռնելու կարգն ու պահանջմունքները անոնց համաձայն յառաջ տանի։ Անիկայ տղոց կենաց առջի տարիներուն մէջ չիկրնար յաջողիլ. որովհետեւ աս տարիներուն մէջ անոնց հոգեկան տրամադրութիւններուն վրայ խիստ քիչ բան ստուգութեամբ կրնանք որոշել ու կարգել։ Բայց քանի որ տարիքը կը մեծնայ՝ իրենց վրայ երեւցող նշաններն ալ աւելի որոշ ու նշանակիչ կ'ըլլան. անանկ որ դաստիարակն աշակերտին ներքին հանգամանքն ալ ստուգութեամբ ճանչնալու կարող կ'ըլլայ։ Աս բանս դաստիարակն երկու կերպով կրնայ յաջողցընել. մէյ մը՝ անմիջապէս ու մէյ մ'ալ միջնորդաբար։ Անմիջաբար կրնայ աշակերտին ներքին որպիսութիւնը ճանչնալ, անոր ընթացքը կամ հանգամանքը հանդարտութեամբ՝ բայց առանց դրսէն նշան մը տալու՝ ու շարունակաբար դիտելով. եւ աս դիտողութիւնը չէ թէ միայն մէկ քանի կամ ա'ս ու ա'ն արտաքին նշաններու վրայ հաստատելով, հապա բոլորին կամ ամէն հանգամանքներուն վրայ տարածելով, ու անոնց վրայ խորունկ մտածելով։ Դարձեալ՝ մէկ տղուն հանգամանքը մէկալ տղուն հանգամանաց հետ առանց կողմնասիրութեան համեմատելով, եւ միանգամայն ուրիշներուն՝ աշակերտաց վրայ ըրած դատողութիւնը հանդարտութեամբ քննելով՝ առանց կուրօրէն անոնց հետեւելու։ Իսկ միջնորդաբար կրնան ճանչցուիլ հոգւոյն ներքին հանգամանքները կամ յարմարութիւնները՝ աշակերտին ֆիզիքական (բնական) կազմութենէն ու խառնուածքէն. ինչու որ ամէն հոգեկան յարմարութիւններ անոնց հետ սերտ կապ ու կապակցութիւն ունին. միայն թէ աս ալ պէտք չէ մտքէն հանել՝ որ ինչպէս ֆիզիքական հանգամանքները փոփո-

խական են, մանաւանդ թէ փոփոխուելու համար ի բնութենէ սահմանուած որոշ ատեն ունին, առանց հոգւոյն հանգամանքներն ալ՝ որչափ որ այն ֆիզիքական հանգամանքներէն կախում ունին՝ պէտք է որ փոփոխական ըլլան։ Նոյնպէս եւ մէկ հոգեկան կարողութեան որպիսութենէն ուրիշ մէկ կամ մէկալ կարողութեան հանգամանքը կրնայ ճանչցուիլ. ինչու որ հոգւոյն կարողութիւններն իրարմէ բոլորովին զատած կամ կցցխացեալ չեն, հապա իրարու հետ միացած ու իրարու վրայ ազդեցութիւն ընող զօրութիւններ են։ Ուրեմն դաստիարակութեան հինգերորդ յատկութիւնն է՝ ամեն մէկ կրթուելու անձին անձնական կամ անհատական հանգամանաց համեմատ ըլլալ։

12. Դաստիարակութիւնը կենաց այլ եւ այլ ժամանակին կամ հասակին մէջ այլ եւ այլ պէտք է ըլլալ, ու զանազան ընթացք ունենալ։ Որովհետեւ մարդուն ներքին ու արտաքին վիճակը միշտ մի եւ նոյն չէ, ու առանձինն բանաւոր էակի մը բացուելու (աղատ գործելու) սկսած ատենը հարկաւորապէս փոփոխութիւններ կ'ըլլան, անոր համար նոյնին հետ ըլլալու որպիսի եւ իցէ յարաբերութիւնը կամ ազերը՝ մանաւանդ անոր կրթութիւնն ալ չիկրնար ամէն ժամանակ մի եւ նոյն ըլլալ։ Մի եւ նոյն միջոցը կամ հնարքն այլ եւ այլ ժամանակի մէջ կրնայ այլ եւ այլ՝ նա եւ իրարու հակառակ հետեւութիւն ու գործք ունենալ։ Կարողութեանց բացուելուն ամէն մէկ որոշ ժամանակին իր մասնաւոր յատկութիւններն ունի, ուստի եւ դաստիարակէն ալ կը պահանջուի՝ որ դաստիարակելու ատենը միշտ անոնց աղէկ մտադիր ըլլայ ու անոնց համեմատ այլ եւ այլ ընթացք բռնէ։ Դաստիարակութեան ամէն մէկ միջոցը կրնայ վնասակար ու անպիտան ըլլալ՝ երբոր աշակերտին ներկայ վիճակին համեմատ չ'ըլլար։ Ասոր համար կը տեսնենք՝ որ ինչ իրմէ աղէկ միջոց մը անյարմար ժամանակ ի գործ դրուելով՝ դաստիարակութեան մէջ շատ սխալներ ու վնասներ կը պատճառէ։ Ըստ այսմ դաստիարակութեան վեցերորդ յատկութիւնը կ'ըլլայ՝ կրթութեան միջոցները կրթուելու անձին հետ յարմարելու ըն-

թացքը չէ թէ միայն ամէն մէկ անձին այլ եւ այլ ներքին հանգամանաց՝ հապա նա եւ մի եւ նոյն անձին վրայ այլ եւ այլ ժամանակի կենաց (հասակի) ու պարագայից համեմատ այլ եւ այլ ըլլայ:

Դաստիարակութեան մէջ շատերուն ըրած մէկ մեծ սխալն աս է՝ որ հասարակօրէն տղու մը ու չափահաս մարդու մը հանգամանաց այլեւայլութիւնը բոլորովին միտքէ կը հանեն, ու տղոց հետ անանկ վարուիլ կ'ուզեն, ինչպէս որ մեծ կամ չափահաս մարդկան հետ վարուելու սորված են: Բայց անտարակուսելի բան մըն է՝ որ տղուն, պատանւոյն ու երիտասարդին սեպհականութիւններն ու յատուկ հանգամանքները մեծ մարդու սեպհականութիւններէն շատ տարբեր են: Տղան մեծ մարդէն տարբեր նկատմունքներ կամ կարծիքներ, փափագներ ու յօժարութիւններ ունի, շատ բան տղու մը շատ դժուար՝ երբեմն նա եւ անկարելի է, որն որ չափահաս մարդու դիւրին բան կու գայ, շատ բան ասոր համար աւելորդ է, իսկ անոր համար հարկաւոր. ասոր անվնաս ու անվտանգ, իսկ անոր վնասակար ու վտանգաւոր:

13. Աս բաներս աղէկ նկատելէն ետքը կարգաւորեալ դաստիարակութեան համար ուրիշ զգուշութիւն մըն ալ հարկաւոր կը տեսնենք: Մարդ իր կարողութիւններուն բացուելու ատենը միշտ օրէնքով մը յառաջ կ'երթայ, այսինքն հաստատուն ընթացքով՝ բայց աստիճան աստիճան, կամ կարգով: Թէ մարմնոյն ու թէ հոգւոյն կարողութիւններն ամէնը մէկանց գործելու չեն սկսիր, հապա մէկմէկու ետեւէ որոշ կարգով ու սահմանեալ ժամանակով: Ասոր համար պէտք է որ քաջ դաստիարակն իր ձեռքին տակ ըլլող տղաքը կրթելու եւ մշակելու ատեն բնութեան դրած աս օրինաւոր կարգը երբեք մտքէն չհանէ. կարողութիւններուն բացուելու եւ բանելու սկսելուն ատենը՝ բնութեան ընթացքին դէմ ճամբայ չբռնէ, հապա անոր օգնելու եւ անխափան առաջ տանելու աշխատի: Բնութիւնը հանդարտ ու աստիճան աստիճան՝ կամ կարգով կը գործէ, շուտ՝ ու ստորին աստիճանները թող տալով վերնագոյն աստիճաններուն հասնելու ջանք չի ճանչնար. իր դիտումը՝ կրթութեան շուտ ըլլալը չէ,

հայս հաստատուն ըլլալն է: Դաստիարակութեան մէջ
պէտք չէ այն միջոցները, որոնք շուտով ու սաստիկ ազ-
դեցութիւն կ'ընեն, վերադասել ու ընտիր համարիլ:
Ասանկ շուտ ազդող միջոցներով եղած մշակութիւնք կամ
կրթութիւնը, կ'ըսէ իմաստուն մը, տունկերը շուտով ու
բնութենէ իրենց աճման ու հասուննալուն համար որո-
շուած ժամանակէն առաջ աճեցընելու եւ հասցընելու
վախճանաւ պատրաստուած ջերմոցներու կը նմանին, ո-
րոնց միջնորդութեամբը տունկերն ամենէն առաջ կը
հասնին ու պտուղ կու տան, բայց այն ամրութիւնը, համ
ու կատարելութիւնը չեն ունենար, որոնք բնական
ընթացքով պատշաճ ժամանակին հասունցած տունկերն
ու պտուղներն ունին: Ասանկ ալ մարդուն կրթութեան
համար սաստիկ ազդող կամ շուտով յառաջացընող մի-
ջոցներ աշակերտները կրթութեան մէջ հսկայաքայլ ա-
ռաջ կը տանին. բայց կրթութիւնը ոչ հաստատուն ու
ոչ տեւական կրնան ընել. մանաւանդ թէ անոր՝ շատ կա-
րեւոր հանգամանքներուն նկատմամբ վեր ի վերոյ ու պա-
կասաւոր ըլլալուն պատճառ կու տան, ինչպէս հա-
զարաւոր փորձերէն տեսնուած է: Բնական ընթացքին
համաձայն կամաց կամաց կամ հանդարտութեամբ ազդող
միջոցներն ու հնարքները միշտ խիստ աւելի օգտակար են,
ինչու որ ասանկ միջոցներով յառաջ տարուած կրթու-
թիւնը չէ թէ աներեւոյթ ու անցաւոր հապա իրական
ու մնայուն կ'ըլլայ: Ուրեմն աղէկ դաստիարակութեան
եօթներորդ յատկութիւնն է՝ կարգով ու աստիճան
աստիճան յառաջ երթալ: —

Ահաւասիկ ասոնք են կարգաւորեալ դաստիարա-
կութեան սեպհականութիւնները, որոնց վրայ անոր կա-
տարելութիւնը կը կայանայ: Դաստիարակ մը իր պաշտօնը
աղէկ կատարելու եւ իր դիտած վախճանին դիւրութեամբ
հասնելու համար պէտք է որ իր տալու կրթութեան սկիզբէն
մինչեւ վերջը դաստիարակութեան աս ամէն սեպհա-
կանութիւնները իր մտաց առջին ունենայ. անոնցմէ չխո-
տորի ու անոնց համեմատ գործէ ու յառաջ երթայ, որ-
պէս զի ինք զրաջան աշխատած չըլլայ ու տուած կրթու-
թիւնն ըստ օրինի ու կատարեալ ըլլայ:

ՀԱՏՎԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Դաստիարակութեան յաջողելուն համար ինչ պայմաններ կը պահանջուին:

1. ՄԻՆՉԵՒ հիմայ մարդուն հոգեկան կարողութեանց մշակութեանը կամ դաստիարակութեան ընդհանուր յատկութիւններուն վրայ գրածներնէս յայտնի կը տեսնուի՝ որ ամէն կերպ դաստիարակութիւնը մի եւ նոյն ուժն ու յարգը չունի. ու իր բուն յարգը ճանչնալու, կամ թէ մինչեւ ո՛ր աստիճան յաջողած ըլլալը իմանալու համար պէտք է միտ դնել՝ թէ դաստիարակին բռնած ընթացքն ու կերպը՝ դաստիարակուելու անձին փախճանին ու բնութեանը ո՛րչափ համեմատ է: Ինչու որ դաստիարակութեան յարգը ո՛չ ի գործ դրուած խնամքէն, ո՛չ քաշուած աշխատութենէն ու ո՛չ եղած մեծ մեծ ծախքերէն կրնայ որոշուիլ: Եւ թէպէտ ծնողաց ու դաստիարակին բարի կամքն ու յօժարութիւնը՝ տղան աղէկ դաստիարակելու համար հարկաւոր պայման կամ թէութիւն մըն է, բայց անով բանը չիլմըննար: Ասոր համար հոս պէտ'որ փնտռենք՝ թէ աս բանիս մէջ բուն պահանջուած թէութիւններն ո՛րոնք են, այսինքն՝ դաստիարակութեան աղէկ յաջողելուն ի՛նչ ու քանի՛ բանէ կախում ունի:

2. Դաստիարակութեան յաջողիլը միայն դաստիարակին հմտութենէն ու ջանքէն կախում չունի, հապա նախ՝ աշակերտին կարողութիւններէն: Իրաւցընէ դաստիարակին հմտութիւնն ու յօժարական պատրաստութիւնը դաստիարակութեան գլխաւոր հիմունքն են, բայց ասոնցմով միայն ամէն բան կատարելապէս չյաջողիր: Վասն զի կրթուելու տղուն կարողութիւնները կամ յարմարութիւնները, անոր ազատ գործունէութիւնն ու արտաքին պարագաները դաստիարակին աշխատութեանը շատ անգամ օգնական՝ շատ անգամ ալ արգելիչ ու չափաւորիչ կրնան ըլլալ: Դաստիարակութիւնը մարդուն կարողութեանց ընդհանուր սահմաններուն մէջ չիմնար, հապա ամէն մէկ կրթուելու անձին կարողութեանց մասնաւոր սահմաններուն մէջ կ'ամփո-

վի։ Բնութիւնը արուեստին հիմը կու տայ, իսկ արուեստը այն հիմը կրնայ յարմարցընել, փոփոխել, կատարելագործել կամ աւրել ու խանգարել, բայց միշտ որչափ որ բնութենէն այդ բանին կարելիութիւն մը տրուած է։ Սակայն աս ալ պէտք է խոստովանիլ՝ որ թէպէտ եւ դաստիարակը շատ անգամ իր բաղձացածին եւ ուրիշներուն իրմէ պահանջածին չափ գործք չիկրնար տեսնել․ բայց երբեմն աս բանը չէ թէ կարողութեանց տկարութենէն, հապա՝ թէ որ ճշդիւ քննուելու ըլլայ՝ դաստիարակին բռնած ճամբուն անպատշաճութենէն կամ իր փութոյն ու եռանդեան պակասութենէն կը պատճառի։

3. Երկրորդ՝ դաստիարակութեան յաջողելը *արտաքին պարագաներէն* կախում ունի։ Մինակ դաստիարակն իր աշակերտին վրայ ազդեցութիւն չ'ըներ․ ինչու որ տղան իր ծննդեան առջի վայրկենէն կը սկսի արտաքին պարագաներուն եւ ուրիշ մարդկան ազդեցութեանը տակ իյնալ, որոնց դաստիարակին աշխատութեան օգնական կամ յառաջացուցիչ ու արգելիչ ըլլալուն վրայ ոչ ոք կը տարակուսի։ Դաստիարակը չիկրնար ամէն արտաքին պարագաները կարգի կանոնի տակ դնել, յառաջ բերել կամ վերցընել։ Իրաւ է՝ չենք կրնար ըսել՝ թէ արտաքին հանգամանքները տղան ինտոր որ կ'ընեն՝ անանկ պիտ'որ ըլլայ, կամ թէ՝ անոնք են տղուն բուն դաստիարակները, բայց աս ալ անտարակուսելի բան մըն է՝ որ արտաքին պատահական հանգամանքները դաստիարակութեան յաջողելուն կամ չյաջողելուն վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն կ'ընեն։

4. Երրորդ՝ դաստիարակութեան յաջողելը աշակերտին *անձնական գործունէութենէն* կախում ունի։ Գիտենք՝ որ մարդուս վիճակն՝ ուրիշներուն պատահական կամ կամաւոր ազդեցութիւններէն շատ կախում ունի, ու դաստիարակութիւնն ալ անոր վրայ շատ մեծ ուժ կը բանեցընէ․ բայց չենք կրնար ըսել ու հաստատել՝ թէ մարդուն վիճակը կամ պայմանը միշտ ու միայն անոնց կապուած է․ ապա թէ ոչ՝ մարդուն ամէն ազատութիւնը, բարոյական գործունէութիւնն ու արդիւնքը պարապի կ'երթային, ու մարդ արուեստաւորին ձեռքին ըլլող ա-

տաղձին ու փայտին նման բան մը կ՚ըլլար։ Կարելի բա՞ն է՝ որ ամէն բան մարդուն վրայ դրսէն գայ, ու ինքն ամենեւին իրմէ բան մ՚ալ չարտադրէ։ Թէպէտ եւ անձնական գործունէութեան առաջին դրդիչը կամ մղումը դրսէն գայ, սակայն անոր տեսչութիւնն ու կարգաւորութիւնը մարդուն ու անոր սեպհական գործն է, կամ անոր ներսէն կու գայ։ Բնութիւնը մարդուն ներսը կամ անձին վրայ ինք զինքը բանալու՝ այսինքն գործունեայ ըլլալու ներքին եռանդ մը դրած է, առանց որոյ մարդուն հոգին մեքենական օրէնքներու կապուած մեքենայ մը կ՚ըլլար, ու մարդ իբրեւ ազատ էակ մը իր բռնելու ճամբան ուզածին պէս չէր կրնար ընտրել ու որոշել։ Ասոր համար պէտք է ըսենք՝ որ դաստիարակը կրնայ տղուն միայն սորվեցընել՝ թէ ինք ինչ պիտ՚որ ըլլայ, ու զանիկայ յորդորել ան բանին՝ որն որ կրնայ ըլլալ, բայց չիկրնար զանիկայ բռնադատել՝ որ ինչ որ կրնայ ու պիտ՚որ ըլլայ՝ պարտաւորի ուզել։ Դաստիարակին ջանիցը պտուղն ու յաջողութիւնը միշտ աշակերտին ազատ գործունէութենէն կախում պիտ՚որ ունենայ։

5. Աս սանկ ըլլալով՝ աշակերտին վիճակը չիկրնար միշտ միայն իբր դաստիարակին բուն գործքը սեպուիլ ու բոլորովին անոր վրայ ձգուիլ։ Աշակերտին վիճակին կամ վարքին պակասութիւններն ան ատեն դաստիարակին յանցանք կը սեպուի՝ երբոր անոր կարողութեանց մէկին կամ մէկալին վրայ անհոգ եղած ըլլայ, կամ զանիկայ վախճանին համեմատ հրահանգած չըլլայ, երբոր արտաքին պարագաներուն իր աշակերտին վրայ ընելու գէշ ազդեցութիւնը կրնալով յառաջագոյն ճանչնալ, հեռացընել կամ փոխել՝ կատարելու անհոգ եղած ըլլայ, երբոր անանկ բան մ՚ըրած ըլլայ՝ որով տղուն անձնական ազատ գործունէութեան անկարգ ընթացք բռնելու պատճառ տուած ըլլայ, կամ բան մ՚ընելու զանցառութիւն ըրած ըլլայ՝ որն որ կրնար տղուն մտացն ազատ դատողութիւնն ու որոշումը արթնցընել կամ զօրացընել։ Սանկ ալ դաստիարակութեան աղէկ յաջողիլը այնչափ աւելի դաստիարակին աշխատութեանը պտուղ կը սեպուի, որչափ աւելի որ դաստիարակուած

անձին կարողութիւնները տկար, դաստիարակութեան արգելքները մեծ, արտաքին պարագաները վնասակար, ու անձնական գործունէութեան ներքին դրդիչը քիչ եղած ըլլայ։

6. Թէ որ մարդուն կարողութիւններն իրենց էութեան կողմանէ ամէն մէկ անձին վրայ այլ եւ այլ ըլլային ու ամենեւին ընդհանուր օրէնքներու տակ չիյնային, անկարելի բան մը կ՚ըլլար դաստիարակութեան համար ընդհանուր կանոններ գտնել ու սահմանել։ Բայց անոնք ընդհանուր օրինացկապեալ ըլլալով՝ դաստիարակութեան ընդհանուր կանոններ կը տրուին, որոնք մարդուն բնութեան վրայ հիմնած են, ու միայն անկից կրնան յառաջ բերուիլ ու առնուիլ։ Ասկից կ՚իմացուի՝ որ հոգեխօսութիւնը դաստիարակութեան գիտութեան աղբիւրն է։ Ըստ այսմ դաստիարակութեան գիտութիւնն է՝ կրթութեան կանոններն մարդուն բնութենէն առնուլ, ընդհանուր օրինաց կամ հիմանց յարմարցընել, կարգի դնել ու իրարու հետ միացնել:

Բայց միայն դաստիարակութեան ընդհանուր հիմունքը կամ օրէնքը ճանչնալը մարդը դաստիարակութեան պաշտօնին յարմար ու ընդունակ չ՚ըներ. ինչու որ մէկը կրնայ անոր ընդհանուր օրէնքները չիտակ, կարգով ու հիմամբ ճանչնալ, սակայն դաստիարակութեան պաշտօնը կատարելու ատեն մեծ մեծ սխալներ ընել։ Որովհետեւ աշակերտաց ներքին ու արտաքին մասնաւոր անձնական (անհատական) հանգամանքներն այլ եւ այլ են, ու ամէն մէկն աս հանգամանքներուն համեմատ կրթել պէտք է, անոր համար դաստիարակութեան պաշտօնին հարկաւոր է նաեւ յաջողակութիւն ու ճարտարութիւն, որպէս զի ընդհանուր օրէնքները մասնաւոր դիպուածներու մէջ չիտակ ի գործ դրուին։ Աս յաջողակութիւնը կ՚ըսուի Արուեստ դաստիարակութեան, որն որ դաստիարակութեան գիտութեանը վրայ կը հիմնի, ու առանց աս գիտութեան չիկրնար գործադրուիլ։ Փորձիւ տեսնուած է այս՝ որ յաջողակ մարդիկ՝ քանի մը հոգի աղէկ ու մեծ օգտիւ կրթած ու դաստիարակած են առանց մարդկային հոգւոյն բնութեան վրայ խորունկ խորհրդածութիւն ը-

նելու եւ առանց ընդհանուր օրինաց վրայ բան մը լսած ու սորված ըլլալու։ Բայց քանի մը օրինակէն չիհետեւիր՝ որ դաստիարակութեան տեսական գիտութիւնը հարկաւոր չէ. վասն զի մինակ փորձիւ ցուցուած յաջողակութիւնն՝ առանց ընդհանուր օրէնքները շիտակ ու ուղէկ ճանչնալու՝ հասարակօրէն այնպէս անբաւական է կատարեալ ու կարգաւորեալ դաստիարակութեան համար, ինչպէս անբաւական են տեսական տեղեկութիւններն ու հմտութիւնը առանց գործնական յաջողակութեան։

ՀԱՏԱԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Դաստիարակութեան բաժանումը։

1. ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆ ընդհանրապէս երկու գլխաւոր *Մաս* կը բաժնուի մարդուն կրկին մասին՝ մարմնոյն ու հոգւոյն համեմատ։ Առջի մասն է՝ *Ֆիզիքական* (բնական, մարմնաւոր, արտաքին) *Դաստիարակութիւն* կամ յատկապէս խօսելով՝ *Հրահանգ*։ Աս մասը՝ տղու մը ծննդենէն սկսած՝ անոր մարմնոյն պատշաճական աճման, առողջ մնալուն, վտանգներէն ու վնասներէն պահուելուն, մաքրութեան, անդամոցը բնական ու պարտուպատշաճ յաջողակութիւնը ստանալուն ու պահելուն, եւ ուրիշ ասոնց նման մարմնոյն հանգամանաց խնամքին ու միջոցները կը մտածէ ու կը հոգայ։ Իսկ Երկրորդ մասն է՝ *Հոգեկան* (ներքին, բարոյական, բարուց) *Դաստիարակութիւն*։ — Մենք Առջի մասն ուրիշ գրքերու թող տալով՝ բոլոր աշխատութիւննիս Երկրորդ մասին վրայ պիտ'որ դարձընենք, ինչպէս մինչեւ հիմայ գրածներնէս ալ յայտնի տեսնուեցաւ։ Ինչու որ՝ թէպէտ եւ կանոնաւոր հոգեկան դաստիարակութիւնը, որն որ միայն ու առանձինն հոգւոյն այլ եւ այլ կարողութեանց կըրթութեան հետ կը զբաղի, ատ կրթութեան՝ մարմնոյն հանգամանաց կողմանէ յառաջ եկած նպաստներուն ու արգելքներուն մտադիր ըլլալով՝ կերպով մը ֆիզիքական հրահանգին նկատմամբ ալ կը հոգայ. բայց ասիկայ ըստ պատահման եւ միայն հոգեկան կարողութեանց կրթու-

թիւնն աւելի եւս դիւրութեամբ ու անխափան յառաջ տանելու համար բարդական դաստիարակութեան ատեն կարեւոր կ'ըլլայ: Ասոր համար դաստիարակ մը իր պաշտօնը կատարած ատեն իր կրթելու անձանց մարմնական հրահանգին այնչափ միայն կրնայ ու պարտական է մտադիր ըլլալ, որչափ ան հրահանգին գտնուիլը իր վախճանին նպաստիչ՝ իսկ անոր պակասութիւնն իր վախճանին ու ջանից արգելք կ'ըլլայ:

2. Արդ *Հոգեկան դաստիարակութիւնն* ըստ այլ եւ այլ կարողութեանց հոգւոյն՝ Երեք Մաս կը բաժնուի, այսինքն

Ա. *Դաստիարակութիւն Մտաց.*

Բ. *Դաստիարակութիւն Զգայական կարողութեան* ու

Գ. *Դաստիարակութիւն Կամաց:*

Յիրաւի դաստիարակութեան աս ամէն մէկ մասը հոգւոյն մէյ մէկ կարողութեանը հետ կը զբաղի. բայց բոլոր դաստիարակութեան ատենն՝ ամէն հոգեկան զօրութեանց կամ կարողութեանց իրարու հետ ունեցած ներքին կապակցութիւնն ու իրարու վրայ ըրած ազդեցութիւնը պէտք չէ ամենեւին մտքէ հանել, ուստի եւ մէկ կարողութիւնը կրթելու ժամանակ մէկալ կարողութիւնները պէտք չէ բոլորովին անխնամ թողուլ ու անպիտանցընել:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱՑ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Մտաց կարողութիւններն ու անոնց կրթութեան այլ եւ այլ կերպերը:

1. ՄԱՐԴԿԵՂԷՆ սքանչելի էակը ամենարուեստ իմաստութեան հրամանաւ հոգիէ ու մարմինէ յօրինուած՝ իր աս երկու չհամազգի մասանց նկատմամբ ալ մեծ ու զգուշաւոր խնամոց, մշակութեան ու կրթութեան կը կարօտի, սկզբնական մեղօք տկարացեալ մարդն այն ներքին ու արտաքին կատարելութեան հասցընելու համար, որուն ընդունակ է ըստ իր աս կրկին մասանց առանձնական պայմաններուն համեմատ:

Ֆիզիքական կամ մարմնական կարողութեանց կրթութիւնը կամ հրահանգը՝ բոլոր մարմնոյն ու անոր անդամներուն ուժ, ամրութիւն եւ յաջողակութիւն կու տայ՝ առողջ ու երկայն ապրելու: Իսկ մտաց կարողութիւններուն կրթութիւնը հոգւոյն լոյս, զօրութիւն եւ յաջողակութիւն կու տայ՝ իր Արարչէն աշխարհքիս անբան արարածներուն վրայ ընդունած վերադասութիւնն ու բարձրութիւնն ըստ պատշաճի ցուցընելու համար:

2. *Մտաց կարողութիւններ* ըսելով մարդկեղէն մտաց այլ եւ այլ զօրութիւնները կամ յարմարութիւնները կ'իմանանք, որոնց բացուելուն (արձակուելուն) ու գործելուն վրայ կը հիմնի մարդուն մտաւոր գործունէութեան կամ մտօք գործելու սկիզբը ընելն ու անոր մէջ յառաջ երթալը: Աս կարողութիւններն են՝

Ա. *Արտաքին նկատողութիւն (դիտողութիւն, դիտելոյ կարողութիւն)*.

Բ. *Ներքին նկատողութիւն (դիտողութիւն)*.

Գ. *Իմացողութիւն*.

Դ. *Դատումն (դատաստան ընելոյ կարողութիւն)*.

Ե. *Բան*.

Զ. *Զօդիչ կարողութիւն*.

Է. *Վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւններ*.

Ը. *Երեւակայութիւն*.

Թ. *Յիշողութիւն*:

Ասոնց մէջէն առջի հինգը *բարձրագոյն* կամ բուն Նավիլ Գաղղիացւոյն՝ *մայր ու ծնիչ կարողութիւններ* կ'ըսուին. իսկ մնացածները *խոնարհագոյն* կամ *նորոգիչ կարողութիւններ* կ'ըսուին: Աս ամէն կարողութիւնները պէտք չէ իբրեւ իրարմէ բաժնուած զօրութիւններ մտածել, այլ մի եւ նոյն զօրութեան իրարու հետ սերտ միացած ու փոփոխակի իրարմէ կախում ունեցող գործողութիւնները: Արդ՝ դաստիարակ մը աս կարողութեանց բնութիւնն ու օրէնքներն որչափ աւելի շիտակ կ'ըմբռնէ ու անոնց տեղեակ կ'ըլլայ, այնչափ աւելի յաջողակ կ'ըլլայ անոնք բուն պատշաճի կրթելու: Եւ աս յաջողակութիւնը ստանալու համար պէտք է որ աղէկ գիտնայ՝ թէ կրթութիւնն բուն պատշաճի ու կատարեալ չ'ըլլար, կամ աշակերտին գլուխը՝ այսինքն միտքն աղէկ կրթուած չ'ըսուիր՝ միայն իրեն այլ եւ այլ գաղափարներ, տեղեկութիւններ ու հմտութիւններ մատակարարելով ու զինքը շատ բանի տեղեակ ու հմուտ ընելով: Ինչու որ շատ բաներ գիտնալը՝ *մտածել* չ'ըսուիր, կամ գիտնալն ու մտածելը մի եւ նոյն բան չէ: Նա եւ մտաց կրթութիւնը շատ տեղեկութիւններ ունենալու վրայ չիկայանար, ու անոր գործողութիւնը կամ գործելն՝ իրեն առջին դրուած տեղեկութիւններն ընդունելով եւ պահելով չիլմըննար: Ուստի վարպետ դաստիարակին բոլոր քաջութիւնն աս կտորիս մէջ ա՛ն պիտ'որ ըլլայ՝ որ աշակերտը իր առջին դրուած ուսմունքն ու ինչ եւ իցէ նիւթը չէ թէ միայն հասկընայ կամ ըմբռնէ ու բերնուց

սորվի, հապա ինքն անոր վրայ մտածելու, անիկայ քննելու եւ անոր վրայ դատում ընելու վարժի։

3. Մտաց դաստիարակութիւնը կամ մտաց կարողութիւններուն կրթութիւնն երկու կերպ է, մէկը կ'ըսուի ներքին կամ կերպարական կրթութիւն. իսկ միւսը՝ նիւթական կրթութիւն։ Կերպականը՝ մտաց կարողութիւններուն ներքին հրահանգը կը հոգայ. իսկ նիւթականը՝ մասնաւոր (արտաքին) տեղեկութիւններ կամ ծանօթութիւններ մատակարարելու կ'աշխատի. կերպականը՝ գըրգռելով կամ արթնցընելով ու վարժեցընելով իր պաշտօնը կը կատարէ. իսկ նիւթականը՝ մեկնելով, բացայայտելով ու ցուցընելով։ Կերպական կրթութիւնը մտաց մասնաւոր կարողութեան հետ կը զբաղի. իսկ նիւթականը՝ մասնաւոր առարկաներու հետ. առջինը պիտ'որ ջանայ մտաց ամէն կարողութիւններն իրարու հետ դաշնակաւորութեան ու միաբանութեան մէջ պահելով կրթելու, իսկ երկրորդը՝ մասնաւոր առարկաներն ընտրելու եւ աշակերտին մտաց ընդունելի ընելու։ Կերպական կրթութիւնն ամէն մարդու համար մի եւ նոյն կերպով առաջ կ'երթայ, իսկ նիւթականն՝ այլ եւ այլ մարդկան համեմատ այլ եւ այլ պիտ'որ ըլլայ։ Թէպէտ եւ երկուքն ալ միշտ մի եւ նոյն աստիճանով իրարու հետ կապակցեալ չեն, բայց պէտք է երկու կերպ կրթութիւնն ալ իրարու համաձայն ընթացքով առաջ տանիլ. ինչու որ նիւթական կրթութիւնն առանց կերպականի աշակերտը բազմագէտ կ'ընէ, ու կրնամ ըսել՝ որ մեքենայի պէս կը վարժեցընէ, բայց անով մտաց ազատ գործունէութիւնն ու ինք իրեն մտածելու ջանքը կ'արգելուի։ Ուստի դաստիարակին պարտքն է ջանալ՝ որ իր աշակերտը չէ թէ միայն շատ շատ տեղեկութիւններ ստանայ, հապա նա եւ ինք իրեն ու շիտակ մտածել սորվի *։

* Աս ըսածներնէս պէտք չէ կարծել՝ որ նիւթական կրթութիւնն աւելորդ է ու այնչափ հարկաւորութիւն չունի։ Չենք կրնար ուրանալ՝ որ գտնուած են անանկ հանճարաւոր ու տաղանդաւոր մարդիկ՝ որոնք իրենց սեպհական գործունէութեամբ նիւթական կրթութեան մէջ առանց դաստիարակի շատ մեծ յառաջադիմութիւն ըրած են։ Գրականութեան պատմութիւնը մեր առջին շատ օրինակներ կը դնէ, որոնցմէ

Այս երկու տեսակ դաստիարակութեան համար ալ նոյն իսկ մտքին կարողութեանց հանգամանքէն կրնանք հաստատուն կանոններ ու օրէնքներ հանել, որոնցմով դաստիարակն իր պաշտօնն ինչպէս որ պէտք է կրնայ կատարել։ Իր բոլոր փոյթն ու ջանքը պիտ'որ ըլլայ մտաց ամէն մէկ կարողութիւնը, ինչպէս վերն ըսինք, Ա. աւրուելէն կամ գէշնալէն արգելուլ ու պահել. Բ. անոնք յատկապէս կրթել. Գ. անոնց պակասութիւնները կամ վրիպակները (հիւանդութիւնները) շիտկել, ու Դ. աշակերտին միտքն անանկ հրահանգել՝ որ դաստիարակութեան ժամանակը լմննալէն ետքը՝ ինք իրեն իր կրթութիւնն առաջ տանելու եւ կատարելագործելու կարող ըլլայ։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ինչպէս պէտք է մտաց կարողութիւններն առողջ պահել:

1. ՄԱՐԴՈՒՍ կեանքին ամէն ժամանակն ալ մտաւոր կրթութիւնն իրօք ընդունելու յարմար չէ. բայց սակայն չկայ ժամանակ մը՝ որուն մէջ տղոց միտքն անմիջաբար կամ միջնորդաբար աւրուելու վտանգի մէջ չըլլայ։ Ասոր համար թէ ծնողք ու թէ դաստիարակները փոյթ պիտ'որ տանին՝ կարողութիւններուն տկարանալը, ա-

կը տեսնենք՝ թէ իրենք իրենցմէ առանց կարգաւորեալ (դպրոցական) ուսման՝ միայն իրենց մտաց բնական զօրութեամբը յառաջադէմ ըլլող իմաստնոց ու մատենագրաց գործքերուն մէջ աւելի հեղինակութիւն ու հիմնականութիւն, եւ գիտութեան մը մէկ ճիւղին մէջ աւելի փոյթ ու եռանդ կ'երեւայ։ Բայց սանկ՝ առանց արտաքին օգնութեան եղած կրթութիւնն ինչչափ դժուար ու յամրաքայլ է, ու որչափ քիչ մարդիկ կը գտնուին՝ որ սանկ սքանչելի տաղանդ ու այսչափ զօրաւոր ու տեւական եռանդ ունենան՝ որ ամենեւին ուրիշի կարօտ չըլլալով, այնչափ բարձր աստիճանի հասնին։ Մենք իմաստնոց խօսքին կը հետեւինք, որոնք կ'ըսեն՝ թէ առանց յատուկ կրթչի կամ օգնականի եղած կրթութիւնը խիստ բազմագէտ մարդն ալ մէկ դիաց պակասաւոր, ինքնահաւան ու իր կարծեաց մէջ յամառ կ'ընէ։

բուխը կամ իրենց գործողութեան մէջ մոլորիլը գոնէ ժխտաբար (խափանելով) արգելել։

Նոյն տղոց մտաց կարողութիւնները վնաս կը կրեն գլխաւորաբար երբոր անոնցմէ մէկը կամ մէկալն իբրեւ անպիտան խափանել կ'ուզուի։ Եւ աս կ'ըլլայ՝ երբոր դաստիարակ մը տեսնելով որ տղու մը (զոր օրինակ) երեւակայութիւնը վնասակար ներգործութիւններ ունի, կ'աշխատի անիկայ բոլորովին բթացընել ու անգործ ընել։ Անիկայ ուրիշ բան ըսել չէ՝ բայց եթէ օգտակար ձիրք կամ կարողութիւն մը՝ քանի մը անկարգ կամ սխալ գործողութիւն ընելուն համար՝ բոլորովին անպիտան ու վնասակար սեպել, որ իրաւցընէ Արարչին ամենարուեստ իմաստութեան դէմ անիրաւիլ է, որուն տուած կարողութիւններն իրենցմէ ոչ երբեք անպիտան ու վնասակար կրնան ըլլալ։ Ուրեմն յանցանքը մարդուն է՝ որ մտաց գործողութիւններուն քանի մը սխալանքն իբր անոր բնական գործքերը սեպելով՝ աւելի դիւրին ու օգտակար կը սեպէ բուն կարողութիւնը բոլորովին խափանել, քան թէ անոր կարգով առաջնորդել՝ որ ըստ պատշաճի գործէ։ Ըստ այսմ՝ որովհետեւ ամէն մտաւոր կարողութիւնք կրնան սխալիլ՝ դաստիարակութեան խնամքը պիտ'որ ըլլայ չէ թէ միայն անոնք զարթուցանել ու գործելու յորդորել, հապա նա եւ անոնց առաջնորդել, ու անոնց կարգով կանոնով ներգործելուն օգնել։

2. Միշտ հաստատ գիտնալով որ մտաց ամէն մէկ կարողութիւնն իր մասնաւոր պաշտօնն ունի ու հարկաւոր է, նա եւ թէ՝ այլ եւ այլ կարողութիւններն իրարու հետ սերտ կապակցած են եւ իրարու վրայ ազդեցութիւն կ'ընեն, ամէն մէկուն առանձին կրթութեան հոգ տանիլ պէտք է, եւ ոչ մէկը երբեք ձգել, կամ առանց մշակութեան թողուլ. ինչու որ առանց կրթութեան ամենեւին կարողութիւն մը չիկրնար իր վախճանին կատարելապէս ու ըստ ամենայն ճշդութեան ծառայել, ինչպէս յայտնի կ'երեւայ կարգով կանոնով կրթուած ու անկիրթ մնացած տղոց վրայ։ Ուրեմն վարպետ դաստիարակն ամէն խնամքն ու ջանքն ի գործ պիտ'որ դնէ՝ իր աշակերտներուն մտաց կարողութիւնները պատշաճ ժամանակին

գործել տալու։ Բայց պէտք չէ որ սորվեցուցած նիւթերը միօրինակ անոնց միտքը խոթելով, յաճախ դասեր տալով, երկայն մեկնութիւններ ընելով, տղոց արգելք ըլլայ՝ իրենց մտաց զօրութիւնները գործածելու կամ թէ իրենց կողմանէ բան մը մտածելու, իբր թէ նոյն իսկ խորհուրդներն ալ վարժապետէն ընդունելով։ Իր բուն պաշտօնն է հոգալ ու ջանալ՝ տղոց կարողութիւնները յորդորելու եւ գրգռելու, որպէս զի իրենք Աստուծմէ ընդունած զօրութիւնին բանեցընելով՝ դաստիարակին օգնութեամբն ու առաջնորդութեամբն իրենց գործունէութիւնն, ընդունակութիւնն ու ջանքը ցուցընելու առիթ ունին։

3. Բայց աս բրած առենն ալ պէտք է նայի որ նախ՝ աշակերտներուն մտաց կարողութիւններն ոչ շատ կանուխ կամ պատշաճ ժամանակէն առաջ, եւ ոչ չափէն աւելի աշխատցընէ ու գործել տայ. ինչու որ անով կարողութեանց տկարանալուն եւ աւրուելուն պատճառ կ'ըլլայ։ Ինչպէս մարմնոյն ֆիզիքական կարողութիւններն ի բնութենէ սահմանեալ ժամանակ ունին գործել սկսելու, եւ չափով, հանդարտութեամբ եւ աստիճան աստիճան յառաջ կ'երթան ու կը զօրանան, ասանկ ալ հոգւոյն կարողութիւններն իրենց գործելու սկսելուն ու բացուելուն առենն ունին, որն որ պէտք է նկատել, որ զիրենք կանուխկէկ ու շուտով եւ չափերնէն վեր կրթել ուզելով՝ մտօք եւ մարմնով խեղ ու անպիտան չըլլան։ Երկրորդ, դաստիարակը պիտ'որ գիտնայ թէ մտաց կարողութիւններուն մեծ վնաս կ'ըլլայ երբոր կրթութեան մէջ խիստ կերպով կը վարուի, կամ անոնց վրայ կերպ կերպ խստութիւններ կը բանեցընէ ու զանոնք միօրինակ կամ շարունակ կը յոգնեցընէ։ Երրորդ, եթէ կ'ուզէ որ կրթութիւնը կարգաւորեալ ու օգտակար ըլլայ՝ տղոց այլ եւ այլ ընդունակութեան համեմատ՝ այլ եւ այլ աստիճանով անոնց մտաց կարողութիւնները հրահանգէ ու բանեցընել տայ։

4. Մտաց կարողութիւններուն իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը կարգով ըլլալուն՝ ի բնութենէ իրարու մէջ աստիճան մ'ունին. ոմանք ստորին են, ոմանք

վերին. ուստի եւ կրթութեան մէջ ալ նայելու է որ աս կարգը չշփոթուի, ինչպէս ու ինչ կարգով որ մէկ կարողութիւնը մէկալէն կախում ունի, ու իրենց գործելու ատենը մէջերնին ինչ առաջնութիւն ու յետնութիւն կայ՝ անիկայ պահելու է եւ ըստ այնմ անոնց մշակութիւնն առաջ տանելու է. ապա թէ ոչ՝ իրենց հաւասար ու կարգաւորեալ գործելը, իրարու փոփոխակի օգնելն ու իրարու սաստկութիւնը չափաւորելն անկանոն կրթութեամբ խափանուելով, անոնց կապակցութիւնն ալ կը քայքայի, ու կրթութիւնը վախճանազուրկ եւ անօգուտ, մանաւանդ թէ վնասակար կ'ըլլայ: Աս վնասը շատ դիպուածի մէջ կը հանդիպի. հոս երկու օրինակ դնենք. բնութեան պահանջածին համեմատ առաջ պէտք է իմացողութիւնն ու բանը կրթել ու ետքը երեւակայութիւնը, արդ երբոր դաստիարակ մը իր աշակերտաց երեւակայութիւնն իմացողութեան ու բանին կրթութիւնէ առաջ ու աւելի փութով կրթելու եւ գործել տալու կ'աշխատի՝ մեծ վնաս կ'ընէ անոնց եւ շատ չար հետեւանքներու հիմ կը դնէ: Երկրորդ դէպքը՝ որուն մէջ մտաց կարողութիւններուն հաւասար կրթութիւնը կը խափանուի՝ ան ատենը կը հանդիպի, երբոր դաստիարակն անոնք մէկ երկու որոշ առարկաներու եւ նիւթերու վրայ կը զբաղեցընէ, եւ ուրիշ նիւթերու զանցառութիւն կ'ընէ: Ասով կարողութեանց ընդունակութիւնն ուրիշ նիւթերու համար կը բթանայ, եւ ասանկով մտաց ընդհանուր կրթութիւնը կը խափանուի: Կրթութեան առջի տարիները մտաց կարողութիւններուն ամէնն ալ իրենց կարգին ու աստիճանին համաձայն կերպական կրթութիւնը պիտ'որ ընդունին, ու անիկայ ըստ բաւականին յառաջանալէն ետքը՝ կրնան այն կարողութիւնները մէկ երկու մասնաւոր առարկաներու վրայ ամփոփուիլ, ապա թէ ոչ՝ կրթութիւնն ընդհանուր ու միօրինակ չ'ըլլար, հապա պակասաւոր եւ միակողմանի ուստի եւ անպիտան կ'ըլլայ:

5. Դաստիարակը մասնաւոր մտադրութիւն պիտ'որ ընէ մտաց գործողութեանը կանոնաւոր ըլլալուն. ինչու որ տղու մը մտաց կարողութիւնները կրնան շատ գործունեայ ըլլալ, բայց այնպէս՝ որ անոնց նպատակին ու բնու-

թեանը համեմատ չըլլայ. անոր համար դաստիարակին պարտքն է նախ եւ առաջ մտաց կարողութիւններուն այլ եւ այլ մոլորութեանցը կամ սխալելու կերպերուն ու անոնց պատճառներուն վրայ աղէկ տեղեկութիւն ունենալ, որով կարող ըլլայ ամէն պատճառները բառնալ, որոնցմով տղոց միտքը ծուռ ընթացք մը եւ անբնական գործելու կերպ կրնայ ունենալ. եւ աս բանս պիտ'որ ընէ քանի որ աշակերտները դեռ չեն յառաջացած, դեռ իրենց միտքը ծուռ ճամբաներու շեղելու չէ սկսած: Աս ծուռ ճամբաներու մէջ կրնան տղաք մտնել անկարգ կրթութեամբ, վնասակար ընթերցուածներով ու չար օրինակներով, որոնք չէ թէ միայն անոնց սրտին՝ հապա նաեւ մտաց այլ եւ այլ կարողութիւններուն վրայ կրնան ազդեցութիւն ունենալ:

6. Արդէն յայտնի բան մըն է, որ մարմնոյն հանգամանքը՝ առողջութիւնը, տկարութիւնը, խառնուածքը, ինչպէս նաեւ սրտին զգածմունքն ու կիրքերը մտաց զօրութիւններուն վրայ ազդեցութիւն կ'ընեն: Ուստի եւ հարկ չկայ հոս առանձինն դաստիարակաց յիշեցընել՝ որ միջնորդաբար պիտ'որ ջանան մտաց կարողութիւններուն աս կողմանէ կրելու վնասները կարելի եղածին չափ խափանել, մտաց կրթութեանը մարմնոյ հանգամանքներէն առաջ եկող վնասակար պատճառները յարմար միջոցներով պակսեցընել. իսկ սրտին զգածմանց ու կիրքերուն դէմ ամէն հնարքները պիտ'որ ի գործ դնեն՝ որ զօրանալով՝ մտաց գործունէութիւնը չխափանեն: Առաւելապէս պիտ'որ փոյթ տանին կրից սկզբնաւորիլը արգելելու. ինչու որ ամէն մէկ կիրք մտաւոր կրթութեան արգելք կ'ըլլայ, մտքին գործունէութիւնը մէկ առարկայի վրայ սեւեռել կու տայ ու անոր ազատ մտադրութիւնը կ'արգելէ: Անոր համար դաստիարակը մտաց գործունէութիւնը զարթուցանելու յարմար ըլլող միջոցները ձեռք պիտ'որ առնէ, որոնք առաջ կամ անմիջաբար սրտին վրայ ազդեցութիւն կ'ընեն, ու ետքը կամ միջնորդաբար մտքին վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Մտաց կարողութիւններուն նկրպական կրթութեան վրայ ընդհանրապէս :

1. ՄՏԱՑ կարողութիւններուն կրթութիւնը հարկաւոր է՝ չէ թէ միայն անոնք գործունեայ ընելու՝ կամ գործել տալու համար, հապա նաեւ իրենց բնութեան ու նպատակին յարմար գործունէութեան մէջ պահելու համար: Եւ որովհետեւ աս կարողութեանց հանգամանքն ու զօրութեան աստիճանը այլ եւ այլ տղու վրայ այլ եւ այլ է, անոր համար կրթութեան ընդհանուր օրէնքները մասնաւոր անձանց վրայ գործադրուելու ատեն՝ անոնց ամէն մէկուն առանձնական հանգամանաց յարմարցընել պէտք է: Անոր համար ամէն բանէն առաջ հարկաւոր է՝ որ դաստիարակն իր աշակերտաց անհատական հանգամանքներուն վրայ ճիշդ ու շիտակ տեղեկութիւն ունենայ, որն որ շատ դժուար ու աշխատալի գործք մ'ըլլալուն՝ պէտք է որ յայտ մասին հանդարտութեամբ, զգուշութեամբ ու չափաւորութեամբ վարուի: Հոս դաստիարակաց համար յաջորդ ընդհանուր տեղեկութիւնները կ'աւանդենք:

2. Երբեմն տղու մը համար վարպետ մը կ'ըսէ՝ թէ աղէկ գլուխ կամ խելք ունի, ու մէկալը կ'ըսէ՝ թէ տկար է, իր միտքն ուսման կամ կրթութեան այնչափ ընդունակ չէ: Աս բանս անկից առաջ կու գայ՝ որ մտաց այլ եւ այլ կարողութիւններն ամէն բանի մէջ ու ամէն ատեն մէկտեղ ու միապէս չեն գործեր, հապա մէկ նիւթի մէջ մէկն աւելի կը գործէ, ուրիշ նիւթի մէջ՝ ուրիշը: Արդ դաստիարակ կամ վարպետ մը տղայ մը նիւթի մը վրայ կրթած ատեն՝ իրեն ան նիւթին հարկաւոր եղած մտաց կարողութիւնը սուր կամ յարմար գտնելով՝ տղան իբր բոլորովին խելացի կը սեպէ, իսկ ուրիշ վարպետ մը անիկայ ուրիշ նիւթի վրայ կրթել ուզելով ու անոր մէջ իր տկարութիւնը տեսնելով՝ խելքը տկար է, կ'ըսէ: Ուրեմն տղու մը մտացը վրայ շիտակ դատաստան ընելու համար՝ պէտք է նախ՝ անոր մտաց ամէն կարողութիւն-

ներն ըստ պատշաճի քննել ու ըստ այնմ դատաստան ընել: Երկրորդ, անկից կը հետեւի՝ որ դաստիարակ մը տղոց հանճարին կամ տաղանդին եւ կամ ուսման ու կրթութեան յարմար ըլլալուն վրայ դատաստան ընել ուզած ատենը՝ նա եւ առարկաները կամ նիւթերն ալ պիտ'որ նկատէ՝ որոնք տղան պիտի սորվի, ինչու որ՝ ինչպէս փորձիւ գիտենք՝ ամէն միտք ամէն տեսակ առարկաներու կամ նիւթերու համար յարմարութիւն եւ ընդունակութիւն չ'ունենար: Ցիրաւի ի բնէ սուր ու հանճարաւոր միտքն ամէն նիւթերու համար կրնայ յաջողութիւն ունենալ, ու այսպիսի միտքերու համար սորվելու նիւթերու մէջ աւելի ընդարձակութիւն կրնայ տրուիլ. բայց կան չափաւոր միտքեր ալ՝ որոնց կրթութեան ատենը կարողութիւններնուն ինչչափի հասնելիքը պէտք է աղէկ ճանչնալ: Երրորդ, քանի մը տղոց վրայ երեւցած բնական աշխուժութիւնը կամ երբեմն հանճարաւոր հնարք մը գտնելնին տեսնելով՝ պէտք չէ կարծել որ հանճարաւոր գլուխ ունին, կամ միտքերնին շատ սուր է, ինչու որ այն աշխուժութիւնն ամէն ատեն տաղանդաւոր գլխու նշան չէ: Ասոր ներհակ՝ տղայութեան հասակին մէջ արտաքուստ միայն սրութեան նշաններ չցուցընելը միշտ տաղանդի պակասութեան ստոյգ նշան չէ. ինչու որ շատ հեղ՝ կրնամ ըսել նա եւ հասարակօրէն՝ խիստ աղէկ ու յաջողակ գլուխ ունեցողներն արտաքուստ սրամտութեան երեւելի նշան մը չեն տար. ինչպէս շատ աղէկ ու երկայն դիմացող պտուղը՝ հասունութեան ուշ կը հասնի, այսպէս ալ մարդկային մտաց վրայ կը տեսնուի: Չորրորդ, դաստիարակը տեսնելով՝ որ տղայ մը ուսման մասնաւոր հակում ու սէր կը ցուցընէ, կամ նիւթի մը մէջ աղէկ յառաջադիմութիւն կ'ընէ, անկից անոր մտաց կարողութիւններուն հանգամանացն ընտիր ըլլալը չմակաբերէ, ինչու որ այն հակումն ու մասնական յառաջադիմութիւնը միշտ ու բոլորովին մտաց կարողութիւններուն առաւելութենէն կախում չունի, հապա մասնաւոր պարագաներէն կամ արտաքին պատճառներէն, որոնք տըղուն յառաջադիմութեանը կ'օգնեն:

3. Աս ընդհանուր տեղեկութիւններէն ետքը՝

բուն մտաց կարողութիւններուն հանգամանքները քննելու եւ ճանչնալու միջոցներն աւանդենք: Յառաջ կը ծանուցանենք՝ որ քննել ըսելով՝ չենք իմանար ան քննութիւնը, որով տղոց ինչ սորված ու ինչ յառաջադիմութիւն ըրած ըլլալը վարպետներն ըստ սովորութեան առանձինն կամ հրապարակաւ կ'իմանան ու կ'իմացընեն: Հոս մեր աւանդելու քննութիւնը տղոց բնական մտաւոր կարողութիւններուն հանգամանաց վրայ է, որոնք երկու կերպով կրնան քննուիլ ու ճանչցուիլ, անմիջական ու միջնորդական: Կարողութիւններն անմիջական քննելը կ'ըլլայ՝ իրենց ցուցըցած արդիւնքը կամ ներգործութիւնը թէ կրթութեան կամ ուսման ատեն, ու թէ անկից դուրս պատահական առիթներու մէջ դիտելով: Զոր օրինակ, նկատութեան կամ դիտողութեան կարողութեան հանգամանաց վրայ կրնայ դատաստան ըլլալ՝ դիտելով թէ արդեօք արտաքին առարկաները տղուն մտադրութիւնը կը յափշտակեն ու կը զբաղեցընեն, եւ ինչ աստիճանի կը զբաղեցընեն. արդեօք զօրաւոր եւ ազդու տպաւորութիւնները միայն՝ թէ տկարներն ալ աս բանս կը պատճառեն, արդեօք տղան ա՛ս կամ ա՛ն առարկային վրայ աւելի մտադիր կ'ըլլայ, թէ անոնց մասնաւոր կամ մէկ երկու մասին վրայ. արդեօք տղան մէկ առարկայի վրայ մտադրութեամբ հաստատ կը կենայ, թէ շուտ շուտ մէկէն մէկալին կ'անցնի, իր մտադրութեան առարկաները կը փոխէ: Դարձեալ պէտք է դիտել՝ թէ արդեօք տղան իրարու նման առարկաներն իրարմէ դիւրաւ կրնա՞յ զանազանել թէ չէ, անոնք շուտով ու դիւրաւ նորէն ճանչնալ կամ յիշել, եւ թէ հեռու ըլլող առարկաները կրնա՞յ ստորագրել՝ թէ չէ: — Իմացողութեան գործունէութիւնն ամէն տղոց վրայ միշտ կանուխկէկ ու երեւելի կերպով ինք զինքը չյայտներ: Աս կարողութեան գործողութիւնը ճանչնալու համար պէտք է դիտել՝ թէ արդեօք տղան նիւթի մը ուրիշ նիւթի հետ հաւասարակ ըլլող յատկութիւնը՝ թէ միայն զանոնք իրարմէ որոշող յատկութիւնը դիտողութեամբ դիւրաւ ու շուտ կը գտնէ. թէ արդեօք կրնա՞յ այլ եւ այլ առարկաները կարգի դնել՝ դաս դաս բաժնել, ու ընդհանուր գլուխ-

ներու կամ պայմանի տակ շարել. արդեօք խօսքի մէջ կարգ ու յայտնի բացատրութիւն կը սիրէ թէ չէ. ու խօսքի կամ գրուածքի մը անկարգութիւնն ու մթութիւնները կ'իմանայ թէ չէ. արդեօք խօսած կամ գրած ատենն աւելի օրինակներով բանը կը բացատրէ՝ թէ տեսական սահմաններ եւ ընդհանուր կանոններ կը փընտռէ. արդեօք բառերու տարբերութիւնը կը դիտէ, թէ անոնք ամենեւին չնկատեր. արդեօք միայն ուրիշներուն մտածածը կը կրկնէ, թէ ինք իրեն կը մտածէ, կամ իր սեպհական խորհրդածութիւնը կ'ընէ. արդեօք լաւ ու կարդացած պատմութիւններն ու օրինակները միայն մեքենաբար կ'երկրորդէ, թէ անոնց վրայ կը մտածէ ու խելք կը բանեցընէ. արդեօք նոր դիպուած կամ երեւոյթ մը պատահելու ըլլայ՝ միայն անիկայ տեսնելով կամ իմանալով կ'անցնի, թէ անոր պատճառներն ու հետեւութիւններն ալ կը փնտռէ ու կը քննէ. արդեօք անոնց իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը կը տեսնէ կը հասկընայ, թէ չհասկընար, կամ հասկընալու չ'աշխատիր: Աս մասին մէջ պէտք է տղուն ազատութիւն տալ՝ իր կարծիքն ու տարակոյսները յայտնի ընելու, եւ իր ըրած դիտողութիւններն, առարկութիւններն ու դատաստանը պէտք է նկատել: Նա եւ պէտք է դիտել՝ թէ արդեօք ուրիշներուն ըրած դատաստանին վրայ անտարբեր կը կենայ, կամ թէ բնէնք՝ անիկայ առանց ամենեւին մտածելու կ'ընդունի, անոր վրայ ամենեւին տարակոյս մը չցուցըներ, ամենեւին դէմ չխօսիր. արդեօք քիչ ժամանակի՝ մէկ երկու ժամի մէջ իր մէկ համոզումը ներհական համոզման կը փոխէ. արդեօք իր հաւանութիւնը կամ համոզումը բանի մը վրայ՝ անիկայ իր առջեւը դնողին կամ զրուցողին հեղինակութենէն, խօսքերուն ազդեցութենէն ու բացատրութեանը վայելչութենէն յառաջ կու գայ՝ թէ պատճառներուն ներքին յարգն ու ծանրութիւնը ճանչնալէն. վերջապէս արդեօք իր համոզումները հաստատ ու տեւական են, թէ ամէն հողմէն շարժող, ինչպէս կ'ըսուի, ու դիւրափոփոխ կարծիքներ:

Պէտք է միտ դնել՝ թէ արդեօք տղան իր դա-

տղութեանը կամ դատաստաններուն մէջ շուտ ու կայտառ է՝ թէ դանդաղ, հաստատ կամ ապահով՝ թէ անհանգիստ ու շփոթած (անստոյգ). արդեօք շատ անգամ շիտակ ու ճշմարտութեան ներքին զգացումն ունենալով կը դատէ՝ առանց նիւթին պատճառները յայտնի ու մէկիկ մէկիկ ճանչնալու. արդեօք աւելի եւս շիտակ ու դիւրաւ դատաստան կ՚ընէ կենաց մասնաւոր դիպուածներուն, թէ ընդհանուր ճշմարտութիւններուն վրայ. արդեօք ամէն բան ըստ վերացեալ պատճառաց դատել կ՚ուզէ, թէ փորձառութեան հիմանց համեմատ: Այս ամենայն ու ասոնց նման դիտողութիւններէն չէ թէ միայն տղու մը իմացողութեանը գործունէութեան աստիճանը, հապա նա եւ անոր կերպը կրնայ ճանչցուիլ:

4. Տղոց երեւակայութեան գործելը շատ անգամ կանուխէկ կը սկսի յայտնի երեւալ, ինչու որ կը տեսնենք՝ թէ իրենց խաղերուն ու տղայական գործքերուն մէջ հնարագիտութիւն (ճարպկութիւն) կը ցուցընեն. իրենց գործած փոքր փոքր գործիքները, կահքը, եւ այլն, կը փոփոխեն ու իրենց կարծեացը համաձայն իբր թէ կ՚աղէկցընեն. բան մը պատմուած, կամ պատմութիւն մը, ստորագրութիւն մը կարդացուած ատեն մտադրութիւն, ու ցաւալւոյն վրայ՝ ցաւ եւ ուրախալւոյն վրայ ուրախութիւն կը ցուցընեն, իրենց լսած պատմութիւնը կամ խօսքը եռանդով ու դիւրութեամբ կը պատմեն ու կը հասկցընեն, դիւրաւ եւ փութով օրինակներ կամ նմանութիւններ կը գտնեն, կամ լսածնին պատշաճ կարգով մը կը բացատրեն: Նա եւ ան յաջողակութիւնն ու պատշաճ կերպը՝ որով տղաք երբեմն սուտ խօսք մը կը յարմարցընեն, իրենց ըրածը ջատագովելու միջոցներ կը գտնեն, ու բան մը հաւատալի ցուցընելու կը ջանան՝ շատ անգամ իրենց երեւակայութեան գործունէութեանը նշաններն են: Ասոնցմէ ի զատ պէտք է դիտել՝ թէ իրենց երեւակայութեան հնարած գործքի մը մէջ ինչ կարգ, կապակցութիւն, դաշնակաւորութիւն կայ, բնութեան ու նպատակին ինչչափ համաձայն է. բան մը փոխած կամ աղէկցուցած ատեննին՝ առաջինէն աւելի վայելչութիւն կը տեսնուի թէ չէ. արդեօք իմացողու-

թիւնն անոնց երեւակայութեան կ՚առաջնորդէ եւ ուղեցոյց կ՚ըլլայ թէ չէ. ինչ տեսակ առարկաներու ի բնութենէ յարմարութիւն ունին, եւ այլն։

5. Վեր ի վերոյ մտածելով կը կարծուի՝ որ մարդ-տղոց յիշողական զօրութեանը չափն ու որպիսութիւնն՝ անոնց ուրիշ ամէն կարողութիւններէն աւելի դիւրաւ կրնայ ճանչնալ, բայց շատ անգամ աս կտորիս մէջ աւելի դիւրաւ կրնայ սխալուիլ։ Կը կարծուի հասարակօրէն՝ որ տղոց մեծ խնամքով բերնուց բան սորվել տալով՝ անոնց յիշողութեան հանգամանքն ու չափը կրնայ ստուգիւ ճանչցուիլ. բայց բերնուց սորվելու յաջողակութիւնը կրնայ չէ թէ միայն յիշողութեան աղէկութենէն կամ սրութենէն՝ հապա նաեւ մասնաւոր ջանքէն ու փոյթէն ու յառաջագոյն ստացուած վարժութենէն յառաջ գալ։ Պէտք է յիշել՝ որ այլ եւ այլ տեսակ յիշողութիւն կայ, ու յիշողութիւնը շատ յատկութիւններ ունի։ Արդ աս մասին մէջ ապահով տեղեկութիւն ստանալու համար պէտք է դիտել՝ թէ արդեօք տղան մէկ անգամ տեսածն ու լսածը դիւրաւ ու շուտով կրնա՞յ նորէն ճանչնալ, անիկայ դիւրաւ ու պայծառ յիշել. ինչ տեսակ առարկաներն աւելի դիւրաւ ու երկայն ատեն կրնայ մտքին մէջ հաստատ պահել. արդեօք բան մը միայն շուտով կ՚ըմբռնէ, թէ անիկայ նաեւ երկայն ատեն անմոռաց կը պահէ. արդեօք բանի մը յիշատակն իր մտքին մէջ յայտնի ու կենդանի կը պահէ, թէ միայն մթին ու անկատար. արդեօք բան մը միտքը պահելը կամ յիշելը միայն մեքենաբար կ՚ըլլայ, թէ խորհրդածութեամբ ու կարգաւորեալ յիշողութեամբ, եւ այլն։

6. Մտաց կարողութիւններուն որպիսութիւնը կրնայ նաեւ անուղղակի կամ միջնորդաբար քննուիլ ու ճանչցուիլ, ու կրնամ ըսել՝ որ աս կերպ քննութիւնն ու ճանչնալու միջոցը շատ անգամ աւելի դիւրաւ ու ապահով է, քան զոր անմիջաբար բուն կարողութիւնները դիտելով կ՚ըլլայ։ Ուստի նախ մտաց մէկ կարողութեան հանգամանքը կրնայ միջնորդաբար ճանչցուիլ ուրիշ կարողութեան մը հանգամանքէն, որուն հետ այն քննուելու կարողութիւնը կապակցած է ու անկից կախում ու-

նի: Զոր օրինակ, երեւակայութիւնը նկատութեան կամ դիտողական կարողութեան որպիսութենէն կախում ունի, ուստի երկրորդին հանգամանքէն առջինին հանգամանքը կրնայ ճանչցուիլ: Երկրորդ, մտաց կարողութիւններուն հանգամանքն աւելի եւս դիւրաւ կրնան ճանչցուիլ մարմնոյն հանգամանքէն: Գործարանաց ֆիզիքական հանգամանքը դիտողական կարողութեան գլխաւոր մասն է: Յիշողութիւնը, երեւակայութիւնը, նա եւ նոյն իսկ իմացողութիւնն իրենց բոլոր գործողութեանց մէջ մարմնոյն հանգամանքէն կրնան օգնութիւն ու արգելք գտնել: Մարմնոյն դիւրագրգիռ, տկար ու թմրած ըլլալէն մտաց կարողութիւններուն որպիսութիւնը կրնայ գուշակուիլ ու իմացուիլ: Նոյն իսկ մարմնոյն ձեւը կամ արտաքին կեցուածքն ու աչքին նայուածքը շատ անգամ հոգւոյն ներքին հանգամանաց յայտնի ու ստոյգ նշաններն են: Երրորդ, զգայական կարողութեան որպիսութիւնը շատ անգամ ապահով ուղեցոյց մըն է մտաց աս կամ ան կարողութիւնը քննելու եւ ճանչնալու համար: Այն տղան՝ որն որ ամենեւին բանէ մը չիշարժիր կամ չիգրգռուիր, յայտնի կը ցուցընէ՝ որ իր դիտողական կարողութիւնը տկար ու բութ է, միայն թէ աս կտորիս մէջ միտ դնելու է՝ թէ արդեօք ուրիշ պարագայ մը զգացմունքին արթըննալուն արգելք կ'ըլլա՞յ թէ չէ: Այնպէս եւ աս կամ ան տեսակ զգացման չգրգռուիլը նշան է՝ որ չէ թէ պատրաստ գաղափարներ չկան, հապա մտաց աս կամ ան կարողութիւնն ալ անգործ կը կենայ՝ անգործունեայ է: Մանաւորապէս մարդուն զգացմունքներէն անոր երեւակայութեան հանգամանքը կրնայ իմացուիլ: Չորրորդ, սրտին ու կամքին զգածմանցը որպիսութենէն մտաց զօրութիւններուն հանգամանքն ապահովապէս կրնայ իմացուիլ. ինչու որ այդ զգածմունքն աս զօրութիւններուն հետ սերտիւ կապակցած են: Շատ անգամ տղոց յօժարութիւններէն ու բերմունքէն անոնց մտաւոր կարողութեանց բնաւորութիւնը կրնայ ճանչցուիլ: Սաստիկ, մէկէն ի մէկ բորբոքող՝ բայց երկայն չտեւող փափագները կը ցուցընեն որ տղուն միտքը տպաւորութիւն մը շուտով կ'ընդունի, բայց շու-

տով ալ մէկդի կը թողու, կը կորսունցընէ։ Յաճախ ու չափազանց կիրքերը կրակոտ բայց անսանձ երեւակայութեան ապացոյց են։ Ամենեւին բաղձանք ու խիղճ մը չունենալն ապշութեան ստոյգ նշան է։ Որչափ որ մարդու մը իմացողութիւնն ու բանը տկար ու անգործունեայ են, այնչափ աւելի հակեալ կ'ըլլայ բիրտ զգայականութեան ու իր կիրքերն ալ այնչափ աւելի սաստիկ ու անկարգ կ'ըլլան։ Մարդ մը իր փափագները կատարելու մէջ որչափ աւելի հանդարտութեամբ, չափաւորութեամբ, խորագիտութեամբ ու ինք զինք զսպելով կը վարուի, այնչափ աւելի յայտնի կը ցուցընէ որ իր իմացողութիւնը գործունեայ է։

7. Երբոր մէկը դէշ յօժարութիւններ ու անկարգ կամք կամ փափագ ունելով գոհ կ'ըլլայ ու ներքին հանդարտութիւն մը կը ցուցընէ, անով ստոյգ ապացոյց կու տայ՝ որ իր ներքին զգայութիւնները տկար են ու ամենեւին մշակեալ չեն։ Բարոյական անզգայութիւնը, կամ բուն բարւոյն վրայ տկար ու բութ զգացում ունենալը, բանին՝ այսինքն մտաց ամենէն ընտիր կարողութեան՝ անկիրթ ըլլալուն նշան է։ Վերացեալ ու բարձրագոյն առարկաներու ներքին ներհակութիւն կամ անտարբերութիւն ունենալն ու արտաքին եւ նիւթական վայելչութեան՝ աչքի զարնող ընտիր առարկաներուն հակեալ ու յօժարամիտ ըլլալը՝ սաստիկ երեւակայութեան նշան է։ Նա եւ շփոթ միտք ունենալը, միտքը ցրուած ըլլալը, մինակ կենալու չափազանց յօժարութիւն ունենալը շատ անգամ երեւակայութեան սաստիկ ու գործունեայ ըլլալը կը ցուցընէ։ Իսկ սոր հակառակ, այն չափահաս տղաք՝ որոնք թէ որ այլ եւ այլ բաներ չտեսնելու կամ չլսելու ըլլան՝ ամենեւին զբաղմունք մը չեն կրնար գտնել, ու գործք մը կամ զբաղմունք մը լմընցուցածնուն պէս՝ ընկերութեան մէջ մտնելու՝ զբօսնելու եւ զուարճանալու կը փութան, շատ անգամ անով յայտնի կը ցուցընեն՝ որ իրենց խորհրդածութեան գաղափարները մտքերնուն մէջ որոճալու, անկից՝ ուրիշ բան մը հնարելու կարողութիւնին ու երեւակայութիւնին տկար, աղքատ ու անգործունեայ են։

8. Աս կերպ զգուշաւոր ու շարունակեալ դիտողութիւնով կրնայ վարպետ ու անխոնջ դաստիարակ մը տղոց մտացը կարողութիւնները քննել, ճանչնալ ու ինչ աստիճանի կրթութեան ընդունակ ըլլալնին ըստ կարի գիտնալ: Աս պաշտօնին կատարման առենը տղուն վրայ իրեն համար դրեթէ բան մը անտարբեր պիտ'որ չերեւայ, անոր ամէն մէկ շարժուածքը, նայուածքը, քալուածքը, խօսելուն կերպը, կերպարանքին այլ եւ այլ առթի մէջ ունեցած փոփոխութիւնը, եւ այլն, իրեն՝ անոր ներքին հանգամանքը, մտաց որպիսութիւնը քննելու եւ ճանչնալու միջոցներ պիտ'որ ըլլան: Ուրիշ կերպով մ'ալ աս կտորիս մէջ կրնայ օգնութիւն գտնել, այսինքն՝ տղուն վրայ ուրիշ անձանց դատաստանը լսելով, մանաւանդ անոր հետ ամէն առեն կենակից ըլլող անձանց, ծնողաց, եղբարց ու քրուրտոց, ծառայից, եւ այլն: Թէպէտ եւ ատոնց դատաստանին վրայ չիկրնար ըստ ամենայն ճշդութեան ապահով ըլլալ, բայց ատոնք իրեն համար գոնէ միջոց կամ օգնութիւն մըն են, որոնցմէ առիթ ու նիւթ կ'առնու իր դիտողութիւններն ու զննութիւնները յարմարցընելու եւ հաստատելու *: Նա եւ երբոր տղաք առանց իրարու դէմ չար յօժարութիւն մը ունենալու, կամ առանց կրից (նախանձու, վրէժխնդրութեան) իրարու վրայ բան մը կը պատմեն ու իրարու վրայ դատաստան կ'ընեն, խոհեմ դաստիարակն անոնց դատաստանը ինքիրմէ քննելով՝ անոնց մտաց հանգամանքը իմանալու մանաւոր յարմար առիթ ու միջոց մը կրնայ ունենալ:

* Ծնողք մանաւանդ մարք սովորաբար իրենց զաւկըներուն վրայ աղէկ վկայութիւն տալու կ'աշխատին, բայց եւ դրեթէ առանց դիտելու՝ կամ իբր ջատագովելու մտօք անոնց սխալները կը ժխեն. արդ վարպետ դաստիարակին ճարտարութիւնն ան պիտ'որ ըլլայ՝ որ ծնողաց յառաջ բերած գործքերն ու պարագաները մտօք կշռէ, ու անով գործող տղուն հանգամանքը հասկընայ: Ծառաներն ալ ատոր հակառակը կ'ընեն, տղոց սխալանքը կամ պակասութիւնները (յանցանքը) միշտ չափազանցութեամբ (փոթըրցընելով) կը պատմեն. բայց իրենց որպիսի եւ ինչ խօսքերնին շիտակ ցուցընելու համար յառաջ բերած պարագաները դաստիարակին խորհրդածութեան նիւթ կու տան, որով կրնայ իմանալ թէ տղան ինչ մտօք աս կամ ան բանն ըրեր է, ինչպիսի հակում ունի:

9. Դաստիարակն իր կրցածին չափ դիտողութիւն ու քննութիւն ընելով՝ կրթութեան պատճառաւ իր ձեռացը տակն եղող տղոց մտքին կարողութեանց հանգամանքը ճանչնալէն ետքը՝ պէտք է որ միշտ յիշէ՝ թէ կարողութեան մը որպիսութիւնը (տկարութիւնը) շատ անգամ կրթութեան կատարելապէս յաջողելուն մեծապէս արգելք կրնայ ըլլալ: Անոր համար թէպէտ եւ ամէն մարդ աշխարհքիս վրայ կատարելագործուելու ընդունակ է, սակայն ջանքն ու արհեստն ալ՝ որով մարդս կը կրթուի ու կը կատարելագործուի՝ բնութեան համաձայն պիտ'որ գործէ ու կրնայ գործել, ուստի եւ ամէն տղոց վրայ ալ կրթութիւնը՝ որչափ որ լաւ կարգի եւ աղէկ ըլլայ՝ մի եւ նոյն յաջողութիւնն ու օգուտը չիկրնար ունենալ, հապա ամէն մէկուն ընդունակութեանը համաձայն աւելի կամ պակաս պտղաբեր կ'ըլլայ:

Արդ աս կրթութիւնը կարելի եղածին չափ վախճանին համեմատ առաջ տանելու համար, պէտք է որ ամէն բանէն առաջ մտաց կարողութիւններուն կերպական կրթութեանը մէջ թէ ամէն մէկ կարողութեան համար՝ ու թէ ամէն մէկ տղու համար քանի մը ընդհանուր պահանջմունքները կատարուին. որոնք են՝ Ա. կարողութիւններուն գործունէութեանը դիւրաւ եւ ուժով զարթնուլը. Բ. իրենց բանի մը վրայ կապուիլը կամ հաստատուիլը, որ է Միտադրութիւն. Գ. իրենց ազատ՝ այսինքն կամօք գործելը. Դ. հաստատուն ու տեւական ըլլալը եւ Ե. կանոնաւոր ու կարգաւորեալ կերպով առաջ երթալը:

10. Դաստիարակին տղոց մտաւոր կարողութիւններուն վրայ՝ այս վերը գրած առաջին պահանջմունքին համեմատ՝ ընելու ազդեցութիւնն է, անոնց ներքին գործունէութիւնը զարթուցանել, զօրացընել ու ամէն մէկուն դիւրաւ ու շուտ գործունեայ ըլլալու օգնել, որպէս զի աս գործունէութիւնը տղոց ստիպիչ ու սովորական ըլլայ: Կարողութեանց դիւրագրգռութիւնը կամ գործելու պատրաստ ըլլալը՝ ինչպէս յայտնի է՝ ամէն մարդու վրայ միօրինակ չէ. ոմանց վրայ շուտով ու դիւրութեամբ կը զարթնուն, իսկ ոմանց վրայ դանդաղ ու

դուն ուրեք։ Անոնք զարթուցանելու գլխաւոր միջոցն է՝ անոնք ժրութեամբ ու յարմար կերպով վարժեցընելը, որով ամէն մէկուն գործողութիւնը յաջողակութիւն մը կը ստանայ, ու իրենց իրօք գործունեայ ըլլալը կը դիւրիննայ։ Ասոր համար չէ թէ միայն պէտք է աս գործունէութեան առիթ ու նիւթ մատակարարել, հապա տղան անանկ ստիպիչ պարագայի մը մէջ բերել՝ որ իր մտաց զօրութիւնները գործածէ, ու իբր թէ իրեն հարկ ու ստիպում մը զգայ անոնք գործածելու։ Աս վախճանիս համար պէտք է զինքը յարմար առիթներու եւ դիպուածներու մէջ փորձել, տարակուսի եւ մոմոռուկի մէջ թողուլ՝ որ ստիպուի մտմտալ ու ինք իրեն ճար մը փնտռել։ Իրեն հետաքրքրութիւնն ու զննելու փափագը պէտք է խոհեմութեամբ զարթուցանել. քիչ մը յառաջացած աշակերտաց մանաւանդ փոքր զբաղմունք տալով զիրենք ստիպել՝ որ մտքերնուն ճարտարութիւնը բանեցընեն։ Թէ ծնողք ու թէ վարպետները տղոց շատ վնաս կու տան՝ ամէն բան իրենց մեկնելով, բացատրելով, ապացուցընելով, ներհակ երեւցած բանը պարզելով, որով եւ իբր թէ մտքերնին բանեցընելէն իրենց աւելորդ բան մը ընելով։ Դաստիարակը տղոց մտածելու պիտ՚որ օգնէ, չէ թէ անոնց տեղն ինքը պիտ՚որ մտածէ. անոր համար պէտք է որ իրենց մտածել տայ, առաջ հաճոյական ու իրենց օգտակար նիւթեր մատակարարելով, իրենց երկիւղ ու բռնութիւն չցուցընելով, նոյն իսկ իրենց խաղերուն, հասարակ զբաղմունքներուն ու կամաւոր գործքերուն մէջ մտածելու վարժեցընելով։ Իրենց տարիքին եւ ընդունակութեան համեմատ պէտք է իրենց ցուցընել՝ մտաց զօրութիւններն ըստ կարի ամէն բանի մէջ գործածելուն կարեւորութիւնն, օգտակարութիւնն ու զուարճութիւնը, որպէս զի աւելի եւս յօժարութիւն ստանան մտօք գործելու։ Բայց պէտք է որ զգուշանայ՝ անոնց միտքը չափէ աւելի չգրգռելու, որ չըլլայ թէ՝ միտքը չափէ աւելի զբաղելով՝ իր ուժը շուտով կորսունցընէ։

11. Թէ որ միտքը վեր ի վերայ ու անցաւոր կերպով մը գործելու ըլլայ, ամենեւին չիկրնար կրթուիլ։ Մարդուն մտքին ամէն գործողութիւնները՝ նկատելն, ըմ-

բռնելը, դատելը, եւ այլն, ամէն մէկ գաղափարին կամ
ըմբռնման բացայայտութիւնն ու ճշդութիւնը, մտաց
դատողութեան կամ դատաստանին շիտակ ու հիմնական՝
իր քննութիւններուն խորունկ ու կատարեալ ըլլալը,
երեւակայութեան պատկերներուն կատարելութիւնն ու
բնութեան համաձայն ըլլալը, վերջապէս խորհուրդներուն
կարգաւորեալ ու կապակցեալ ըլլալն ըստ մեծի մասին
սա կամ ան գաղափարը միտքին մէջ աղէկ ըմբռնելէն կամ
հաստատ պահելէն, որ է միտքը մտածելու նիւթին վրայ
հաստատելէն, այսինքն աղէկ Ուշադրութենէ կախում
ունի։ Միտքը կարգով գործելու կամ մտածելու համար
ոչ պիտ'որ ցրուած ըլլայ ու ոչ բանի մը վրայ չափէ աւելի
սեւեռած, երկու ծայրն ալ վնասակար է՝ մանաւանդ
տղոց։ Ուրեմն միայն կրթութեան ու կարգաւորեալ գոր-
ծողութեան համար ամէն բանէն առաջ Ուշադրութիւն
հարկաւոր է։ Ասիկայ միայն ուրիշ կարողութիւններէն
զատ կարողութիւն կամ զօրութիւն մը չէ՝ հապա անոնց
ամէն մէկուն օրինաւոր կերպով գործելուն մէկ մասնաւոր
յատկութիւնը կամ պահանջմունքն է։ Անոր համար տղոց
պէտք է խրատ տալ՝ որ աչուընին ու միտուընին բանի մը
վրայ տնկած առեննին՝ իրենք զիրենք վարժեցընեն պէտք
եղած միայն ուժն իրենց կամքը բաւական ժամանակ
գործածելու, որպէս զի տեսածնին ու մտածածնին աղէկ
ըմբռնեն։ Եւ այս է չափաւոր եւ կարգաւորեալ մտա-
դրութեան օգուտը, որն որ տղոց սովորական պէտք է
ըլլալ։ Քանի որ աշակերտ մը մտադիր չ'ըլլար, ամէն ուս-
մունքն ու խրատն եւ դաստիարակին բոլոր ջանքն ու աշ-
խատութիւնը պարապ ու անօգուտ կ'ըլլայ։ Մտադրու-
թիւնը միտքին գործողութիւններուն ու ամէն մտաւոր
տեղեկութիւններուն բանալին է։ Ուստի դաստիարակին
գլխաւոր փոյթը պիտ'որ ըլլայ ամէն միջոցները բանեցը-
նել՝ որ իր աշակերտներն աս հարկաւոր ու պիտանի սո-
վորութիւնը՝ այսինքն աղէկ մտադիր ըլլալը կանուխկեկ
առնան։

12. Աս մտադրութիւնը զարթուցանելու, կրթելու
եւ հաստատ պահելու համար պէտք է որ դաստիարակը
նախ՝ տղոց աչքին առջեւէն ան ամէն բանը մէկդի ընէ,

նա եւ իր շարժմանցն ու կերպարանքին վրայ անանկ երեւոյթ մը չցուցընէ՝ որոնք անոնց միտքը ցրուելու պատճառ կ՚ըլլան. եւ եթէ կարելի է՝ անոնց աչքին առջեւն ա՛ն բաները՝ կամ անոնց պատկերները դնէ՝ որոնց վրայ կը խօսի կամ դաս կու տայ: Երկրորդ, ո՛չ իր մեկնութիւնները կամ դասաւանդութիւնն ու խօսակցութիւնը երկայն ըլլայ, ու ո՛չ մէկ մեկնութենէ յանկարծ ու շուտ մը ուրիշ մեկնութեան անցնի. ինչու որ ասով իրենց մտադրութիւնը կը կորսուեցընեն: Երրորդ, իր խօսքերը յայտնի ու պայծառ ըլլան, երբեմն երբեմն անոնց մէջ օրինակներ, պատմութիւններ ու նմանութիւններ խառնէ, որ տղաք դիւրաւ հասկընան ու աւելի մտադրութեան յորդորին: Չորրորդ, խօսած ու աւանդած նիւթին վրայ իրեն մեծ մտադրութիւն ու համարում ունենալը ցուցընէ, որով տղաք ալ իրեն օրինակին հետեւելով անոր վրայ աւելի մտադիր ըլլալու ջանան: Հինգերորդ անհանդարտ կամ անմտադիր ըլլող տղաքն իրեն մօտ նստեցընէ, ուրիշներէն աւելի անոնց հարցմունքներ ընէ, ու չներէ որ այո՛ կամ ո՛չ պատասխանով մը բանը լմնցած սեպեն: Նա եւ իրենց հասկըցընէ՝ որ իրենց վրայ միշտ ու ճշդիւ մտադիր է, ու ամէն վայրկեան իրենց անմտադրութեան ու անհանդարտութեան համար հարցում մ՚ընելու կամ յանդիմանութիւն մը տալու պատրաստ է *:

* Հոս հարկ կը համարիմ ծանուցանել՝ որ նախ՝ ամէն տղոց մտադիր ըլլալու ընդունակութիւնը կամ յարմարութիւնը միօրինակ չէ. ոմանք դիւրաւ՝ ու թեթեւ տպաւորութիւն մը ունենալով մտքերնին կը տնկեն, մտադիր կ՚ըլլան ու այն մտադրութեան մէջ երկայն ատեն կը մնան, իսկ ոմանք շատ դժուարութեամբ մտադրութիւննին կը հաստատեն ու անիկայ շուտ կը կորսուեցընեն. եւ աս մտադրութիւնն ալ իրենց վրայ զարթուցանելու համար շատ զօրաւոր տպաւորութեան կարօտ են: Երկրորդ, մտադրութիւն ըսածնիս հոգւոյն ա՛ս կամ ա՛ն կարողութեան բանի մը կամ առարկայի մը վրայ հաստատուիլը՝ գործունեայ ըլլալը իմանալով՝ կը ծանուցանենք՝ որ ամէն տղու վրայ մտաց այլ եւ այլ կարողութիւններուն առարկայի մը վրայ հաստատուիլը կամ գործունեայ ըլլալը հաւասար ու միակերպ չէ. ոմանց դիտողական զօրութիւնն աւելի շուտով կը գործէ կամ առարկան կը դիտէ (մտադիր կ՚ըլլայ), ոմանց իմացողութիւնը, ոմանց երեւակայութիւնը, եւ այլն: Դարձեալ ոմանց մտադրութիւնը մէկ առարկայի վրայ աւելի դիւրաւ կը հաստատի, ոմանց ուրիշ առարկայի, որովհետեւ ամէն տեսակ առարկայ ամէն տղոց վրայ հաւասար ազդեցութիւն ու տպաւորութիւն չ՚ըներ:

13. Փորձով յայտնի եղած բան է՝ որ միտքը միշտ կամքին չի հետեւիր, հապա շատ հեղ աւելի ուրիշ ազդեցութիւններէն կը շարժի ու կ'առաջնորդի քան թէ մարդուն ազատ կամքէն ու որոշմունքէն։ Խիստ խելացի ու մտացի մարդն ալ՝ շատ անգամ իր մտքին խորհուրդներուն ազատ տէր չի կրնար ըլլալ։ Ասոր համար դաստիարակութեան առենը աս բանիս աղէկ մտադիր ըլլալով՝ պէտք է տղաքը մասնաւորապէս վարժեցընել որ իրենց մտածութիւնը կամաւոր ընելու աշխատին, միտքերնին կամքերնուն ետեւէն երթալու սորվեցընեն, որովհետեւ մտաց մեծ կատարելութիւն մըն է իր գործողութեանց կամաւոր ըլլալը։

Մտաց կամքին հետեւելու արգելքները, կամ մտաց գործողութեան կամաւոր ու ազատ չըլլալուն պատճառներն են՝ մարմնոյն ազդեցութիւնը, մտքին գործող կարողութեան տկարութիւնը, իր անվարժութիւնը, մէկ կարողութեան մէկալէն աւելի ազդու ու զօրաւոր ըլլալը, սաստիկ գրգիռները, կամ թէ արտաքին առարկայի մը մտքին կարողութեան վրայ շատ զօրաւոր ազդեցութիւն ընելը ու վերջապէս մտածող անձին զգացմանց որպիսութիւնը։ Ուստի վարպետ դաստիարակին գլխաւոր ու մասնաւոր ջանքը պիտ'որ ըլլայ իր աշակերտներն ամէն առթի մէջ խրատել՝ որ ջանան ազատ կամօք ամէն բան մտածելու, դիտելու եւ երեւակայելու, ուրիշ պատճառներէն չշարժին հապա իրենց ազատ կամօքը մտքերնին բանեցընեն։ Աս վախճանիս համար պէտք է որ նախ ջանայ տղուն մտաց ամէն մէկ կարողութիւնը զարթուցանելու եւ վարժեցընելու. ինչու որ մարդ որչափ աւելի մէկ կարողութիւնը կը բանեցընէ ու կը վարժեցընէ, այնչափ աւելի անիկա իր իշխանութեանն ու ազատ կամքին հպատակ կ'ընէ։ Երկրորդ նայի՝ որ մէկ կարողութիւնը չափէ աւելի զօրանալով ուրիշ կարողութեան գործողութիւնը չխափանէ, ինչու որ հաւասարաչափութիւնն ու դաշնակաւորութիւնը ամէն կարողութիւններուն ազատութեամբ իրենց պաշտօնը կատարել կու տայ։ Երրորդ՝ իր աշակերտները վարժեցընէ՝ որ բան մը կամենալու առեննին հաստատութեամբ

ու ազդու կամքով կամենան ու անոր մէջ համբերութեամբ յարատեւեն։ Ո՛վ որ իր տղայութեան ատեն չիվարժիր՝ մտաց գործողութիւններուն մէջ ալ ինք իրեն բռնութիւն ընելու՝ կամ իր վրայ իշխելու, հապա մէկ երկու հեղ ըրած փորձին անպտուղ մնալը տեսնելով, կամ առջեւն ելլող քանի մը դժուարութիւններէն խրտելով՝ կը վհատի, առաջարկութեննէն կամ սկսած գործքէն ետ կը քաշուի, անիկայ իր մտաց՝ իր գլխուն կամ մտածութիւններուն տէր չիկրնար ըլլալ։ Չորրորդ, իր աշակերտները վարժեցընէ՝ որ գործք մը սկսելու՝ կամ իրենց կամքը բանի մը որոշելու համար՝ երեւակայած օգտին սաստիկ տպաւորութեննէն կամ իրենց ներքին յօժարութեննէն ու անյօժարութեննէն չյորդորուին ու չառաջնորդուին, հապա իրենք զիրենք ատոնցմէ բոլորովին անկախ ու անբռնադատեալ պահելով՝ ազատութեամբ իրենց կամքը բանի մը վրայ որոշեն։ Հինգերորդ, ներքին զգացմանց կուրօրէն հետեւիլը ազատ կամաց ներգործութիւն չիկրնար սեպուիլ. պէտք է որ մարդ պզտիկուց կրթուի՝ իր աչքն ու միտքը սրտին յօժարութիւններէն ու բաղձանքներէն կուրնալու թող չտալ։

14. Առարկաներն ու իմացողութեան որպիսի եւ իցէ նիւթերը դիտելու, համեմատելու, քննելու, դատելու, եւ այլն, մէջ երկայն ատեն հաստատ ու տեւական մնալուն օգտակար հետեւանք ու բարի պտուղ ունենալը անտարակոյս բան մըն է։ Մտածող ու դիտող մարդուն մտացն առաւելութիւնը միայն սուր ու շիտակ նկատող ըլլալու վրայ չիկայանար, հապա նա եւ անոր հաստատուն ու տեւողական ըլլալն ալ հարկաւոր է։ Ուստի մտաց կրթութեան ու աղէկ կրթուած ըլլալուն մէկ գլխաւոր յատկութիւնն ալ տեւական ըլլալն է։ Աս յատկութիւնը շատ մարդկան վրայ բնութեան մէկ ձիրքն է. իսկ շատերն ալ ջանքով, հրահանգով ու մշակութեամբ՝ մանաւանդ պզտիկ հասակի մէջ՝ նոյնն ըստ կարի կրնան ստանալ։ Աս հարկաւոր կտորին մէջ տղաքը կրթելու համար պէտք է որ դաստիարակը նախ՝ զգուշանայ իր դաստիարակութեան ատեն տղոց մէկ կարողութեանը կրթութեննէն շուտով մէկալին չանցնելու. սորվելու նիւ-

թերն ու տուարկաները շուտով չփոփոխէ, հապա ամէն մէկուն համար բաւական ժամանակ անցընէ՝ որ տեւական ըլլան։ Երկրորդ, ջանայ մտաց գործողութեան տուարկան տղոց փափագելի ու հաճոյական ընելու, բայց չըլլայ որ միշտ տղոց վայրկենական յօժարութեան կամ փափագին համաձայն շարժի. երբոր երբեմն քիչ մը յառաջացեալ աշակերտներուն տուարկայի մը վրայ ունեցած փափագը պաղելու կը սկսի՝ ջանայ անոնց նոյն փափագը զարթուցանելով՝ տեւական ու հաստատուն մնալու յորդորել։ Յիշէ՝ որ զօրաւոր կամքն ու առաջադրութիւնը, որն որ բանի մը օգուտն ու կարեւորութիւնը՝ եւ իւրաքանչիւր անձին իր պարտքը ճանչնալէն յառաջ եկած է, հասարակօրէն խելացի մարդու մը (պզտիկ տղաք ի բաց կ'առնենք՝) մտաց գործունէութեանը տեւական ըլլալուն վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն կ'ընեն։ Երրորդ, տղաքը վարժեցընէ՝ որ իրենց շուտով յառաջադիմութիւն ընել չկրնալէն եւ ուրիշ արգելքներէն պատճառ առնելով՝ չվհատին ու սկսած կրթութեան ճամբէն ու ընթացքէն ետ չկենան։ Չորրորդ, պէտք է որ դաստիարակը միշտ յիշէ՝ թէ մարմնոյն հանգամանքը, ինչպէս ուրիշ բաներու մէջ՝ նոյնպէս հոս ալ մտաց գործունէութեանը տեւական ըլլալուն շատ մեծ արգելք կրնայ տալ։ Հինգերորդ, դիտնայ որ մտաց գործողութիւնը տեւական ընելու կրթութիւնը պէտք է որ աստիճան աստիճան յառաջ երթայ, նախընթաց կրթութեան համեմատ ըլլայ, ու չափէ աւելի ստիպողական չըլլայ, մանաւանդ տղոց միտքը բացուելու տարիները, ապա թէ ոչ՝ անոնց մտաց զօրութիւնները կը տկարացընէ ու կը խանգարէ։

15. Մտաց գործողութիւններուն կանոնաւոր ընթացք ունենալը միշտ կրթութեան մէկ գլխաւոր պայմանն է։ Բաւական չէ որ աշակերտը մտածէ, հապա պէտք է որ շիտակ ու կանոնով մտածել սորվի. բաւա- չէ որ դատէ, հապա պէտք է որ հիմամբ եւ ուղիղ դատել սորվի։ Մտաց գործողութիւններուն կանոնաւորութիւնն որոշ ու անոր բնութեան վրայ հիմնած օրինաց վրայ հաստատուած է։ Ի բնութենէ յաջողակ ըլլող

շատ տղոց վրայ մտաւոր գործողութիւններուն կամ մտածութիւններուն մէջ տեսնուած անկանոնութիւնը կամ անկարգութիւնն ըստ մեծի մասին կամ արտաքին ազդեցութեանց եւ կամ անկարգ կրթութեան հետեւութիւն է։ Արդէն կ'իմացուի որ հոս չենք խօսիր անանկ մտաւոր անկարգութեան կամ խանգարման վրայ՝ որ ֆիզիքական հանգամանաց ազդեցութենէն պատճառած է։ Որովհետեւ շատ հեղ անանկ տղոց կամ մարդկան վրայ առողջ ու կանոնաւոր մտածութիւններ կը տեսնենք, որոնց կրթութեան համար ամենեւին արհեստ ու աշխատութիւն մը գործածուած չէ, անոր համար պէտք է որ ըսենք՝ թէ մտաց գործողութեանց կանոնաւորութիւնը՝ մտաւոր զօրութեանց մէջ հիմնած է, ու շատ հեղ միայն արտաքին արգելքներն ու շփոթիչ պատճառները հեռացընել հարկաւոր է։ Ուստի եւ աս բանիս մէջ կրթչին հոգը, ջանքն ու գործքը պիտ'որ ըլլայ տղոց մտաւոր գործունէութիւնը շփոթելու եւ մոլորելու չթողուլ։

16. Իսկ մտաց զօրութիւնները գործածելու ատեն տղուն ցուցընելու յաջողակութիւնը (որն որ վերը յիշուած կանոնաւորութեան կը վերաբերի՝) դաստիարակը չիկրնար իր աշակերտացն աւանդել, հապա միայն անոնց պիտ'որ առաջնորդէ որ իրենք անձամբ իրենց վարժութեամբն անիկայ ստանան։ Աշակերտները՝ յատկապէս խօսելով պէտք է որ իրենք զիրենք կրթեն։ Մտաց կերպական կրթութեան առաջին ու անտնօրինելի միջոցը՝ աշակերտաց անձնական գործունէութիւնը զարթուցանելն է։ Մտաւոր զօրութեանց բնութեան եւ օրինաց վրայ ըլլող տեսական կրթութիւնը կամ խրատներն ու վարդապետութիւնն ա՛ն ատենը օգտակար կ'ըլլան՝ երբոր գործնական կրթութեան հետ մէկ քայլով ու մէկ ընթացքով միատեղ յառաջ կ'երթան։ Այսպէս պէտք է ըսել նաեւ օրինակներու համար. թէպէտ եւ օրինակը շատ մեծ ու օգտակար ազդեցութիւն կ'ընէ մարդուն մտաց վրայ, բայց միշտ անոր անձնական գործունէութիւնը կ'ենթադրէ ու կը պահանջէ։ Արդ աս անձնական հրահանգին մէջ դաստիարակն իր աշակերտաց միայն պիտ'որ առաջնորդէ. որն

որ կարգով ու օգտիւ կատարելու համար՝ պիտ՚որ աշխատի նախ՝ որ հրահանգը մտաց զօրութիւններուն բացուելուն եւ սաստկութեան աստիճանին համեմատ ըլլայ։ Այն հրահանգները՝ որոնք մտաց զօրութիւններէն վեր են՝ չէ թէ զանոնք չեն կրթեր, հապա կը տկարացընեն։ Ամէն մէկ կարողութեան իր պաշտօնը կարգով ու օրինաւոր աստիճանով կատարել տալը՝ կրթութեան յատուկ ու գլխաւոր գործն է։ Երկրորդ՝ պէտք է որ իր աշակերտացն ան միջոցները ցուցընէ, որոնցմով իրենց մտաց զօրութիւններն աւելի դիւրաւ ու կարգով կրնան վարժեցընել ու կրթել, որպէս զի չըլլայ թէ աս միջոցները չճանչնալով այլ եւ այլ փորձեր ընելու եւ ծուռ ճամբաներէն անցնելէն եւ անյատուկ միջոցներ բանեցընելով կրթութիւնն ուշացընելէն ետքը շիտակ ճամբան փնտռելու պարտաւորին։ Եւ աս վնասներէն աշակերտները պահելու համար պէտք է՝ որ զիրենք զգուշացընէ՝ իրենց մտացն ա՛ս կամ ա՛ն զօրութիւնը չափէ աւելի չյոգնեցընելու, միայն մէկ զօրութիւնը չբանեցընելու, իրենց կարդացած գրքերուն մէջ աղէկ ընտրութիւն ընելու, եւ այլն։ Սոյնպէս եւ ուրիշներուն օրինակները նկատելու մէջ դաստիարակը տղոց աղէկ առաջնորդութիւն պիտ՚որ ընէ, քանի որ իրենց միտքն ան աստիճանի կրթուած չէ՝ որ կարենայ հետեւելու եւ չհետեւելու օրինակներն անձամբ աղէկ որոշել։

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Մտաց ամէն մէկ կարողութեան կերպական կրթութեան վրայ առանձինն:

ՀՈԳԻՈՑՆ կարողութեանց վրայ կարեւոր ըլլող տեղեկութիւնները փիլիսոփայական մանրամասն մեկնութեամբ ու ըստ ամենայն հանգամանաց աւանդելը խօսուն փիլիսոփայութեան կամ բանախօսութեան (տրամաբանութեան) ու բնագանցութեան պաշտօնն է, ուր հոգեխօսութեան ճառերն ըստ ամենայն մասանց կը մեկնուին: Մենք հոս մեր առաջիկայ նիւթոյն կարեւոր ըլլող տեղեկութիւնները, մանաւանդ բարձրագոյն կարողութեանց նկատմամբ՝ ընտրելու եւ մեկնելու պիտ'որ փութանք, դաստիարակ ըլլալու բաղձացող անձանց առ ձեռն պատրաստ նպաստ մը մատուցանելու համար:

ՀԱՏԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Կարողութեանց բացուելու սկսելուն կարգը:

1. ՄՏԱՑ ամէն մէկ կարողութեան գործունեայ ըլլալու կամ գործելու սկիզբը ճիշդ, որոշ, նոյն կարողութեանց բնութեան վրայ հիմնած ու ամէն մարդկան վրայ միօրինակ կարգով ու աստիճանով կ'ըլլայ: Ասոր սանկ ըլլալը տարակուսի տակ չիկրնար իյնալ, որովհետեւ այլ եւ այլ կարողութեանց իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնն ու իրարմէ ունեցած փոփոխակի կախումը կը պահանջէ՝ որ իրենց գործելու սկիզբը կարգով կամ գոնէ ըստ մեծի մասին մէկմէկու ետեւէ ու աստիճան աստիճան ըլլայ:

2. Արդ ամէն տղու վրայ մտաց ամէն կարողութիւններուն մէջէն ամենէն առաջ *Արտաքին նկատողութեան* (դիտելու) կարողութիւնը կը սկսի գործունեայ ըլլալու եւ գործելու: Շօշափման ու տեսութեան զգայարանքներն իրեն՝ առաջին գաղափարները կու տան. անկից ետքը կը զարթնուն լսելիքը, ետքը՝ համ առնուլը կամ

ճաշակման զգայարանքն ու վերջապէս՝ հոտառութիւնք: Այս ժամանակի միջոցին մէջ ընդունակութիւնք կամ զգայողութիւնք կ'աւելնայ՝ չէ թէ միայն արտաքին դիտողութեանց, հապա նա եւ անոնց յայտնի կամ բացայայտ ըլլալուն, հմտութեան կամ համոզման զօրաւորութեան ու գործարաններն բանեցընելու մէջ աւելի ազատ վարուելու նկատմամբ: — Վերստին յառաջածիչ կամ արտադրիչ կարողութիւնք երկրորդ զօրութիւնն է՝ որն որ մարդուն վրայ գործունեայ ըլլալու՝ կամ գործելու կը սկսի: Տղան երբոր հեղ մը տեսած առարկաներուն նոր տպաւորութիւնք կամ կրկին ազդեցութիւնք կ'ընդունի՝ կ'իմանայ որ անոնք ուրիշ հեղ տեսած է՝ բայց առանց յայտնապէս յիշելու յառաջագոյն անոնցմէ ընդունած գաղափարը: Այս Երկիւն կամ վերստին ճանաչումն քանի որ կ'երթայ աւելի յայտնի ու դիւրին կ'ըլլայ ու կամաց կամաց՝ տղուն առաջուան ըրած դիտողութեան ժամանակին ու տեղւոյն պարագայից յիշատակը կամ վերստին յիշելը յառաջ կը բերէ: Անկից ետքը կը սկսի Երեւակայելոյ զօրութիւնք տղուն վրայ գործունեայ ըլլալու, ու առանց իր կամաց գաղափարները կը նորոգէ՝ իբր թէ կը յիշեցընէ: Վերջապէս կու գայ ան գաղափարները կամօք (կամաւոր) նորոգելն ու յիշելը: Այսանկ ըլլալէն ետքը Ներքին զգացումն կը սկսի գործելու: Տղան կը սկսի հոգւոյն մասնաւոր հանգամանաց վրայ գաղափարներ ունենալ, մանաւանդ անանկ հանգամանաց, որոնք ուրիշներու վրայ՝ անոնց աչքի զարնող գործողութիւններէն կամ վարմունքէն կը տեսնէ կամ կը նկատէ: Բայց հոգւոյն կարողութիւններուն կամ զօրութիւններուն ու գործողութիւններուն վրայ կամ ամենեւին գաղափար չ'ունենար, կամ ունենալու ալ ըլլայ՝ շատ ուշ կ'ունենայ:

3. Ներքին զգացման գործունեայ ըլլալու ատենը իմացողութիւնն ալ գործունեայ ըլլալու կը սկսի: Տղան շատ կանուխ կը սկսի արտաքին առարկաներն իրարու հետ համեմատել, նախ առաջին անոնց տարբերութեան ու ետքէն անոնց իրարու հետ ունեցած մի եւ նոյն կամ հասարակաց հանգամանքին մտադիր ըլլալ: Ի-

մացողութեան առաջին գործողութիւններն (ներգործութիւններն) են՝ որոշել (ընտրել, զատել), կապակցել, տարբերութիւնը գտնել ու կարգի դնել. իսկ անոր առաջին արդիւնքը կամ արտադրութիւններն են ընդհանուր գաղափարները, կամ աւելի աղէկ ըսելով՝ ըմբռնումները։ — Դատելու կամ դատման զօրութիւնը մասնաւոր դիպուածներու մէջ կանուխկէկ ինք զինքը կը յայտնէ, ենթական՝ սեպհականութեան (ստորոգելոյն) հետ պարզապէս կապակցելով. բայց ասիկայ միայն մասնաւոր ըմբռնմանց կամ դիտողութեանց վրայ կը տարածի։ Սակայն կամաց կամաց դիտողութիւնները կամ ըմբռնումները կրկնուելով՝ զգայական առարկաներու վրայ ընդհանուր փորձառական դատումներ (վճիռներ) յառաջ կը բերեն, ու քիչ մը ետքը աս դատումներն այն առարկաներուն իրարու հետ ունեցած պատճառական կապակցութիւններուն վրայ ալ կը տարածուին։ Տղոց աս կերպ դատումները կամ դատաստաններն երկայն ատեն միայն հաստատողական են, այսինքն՝ առանց այն իմացածներնուն վրայ մասնաւոր պատճառներ կամ ցուցմունքներ փնտռելու։ Անստոյգը ստուգէն զատելով ու որոշելով եւ ապացուցական կերպիւ դատում ընելու համար աւելի շատ կրթութիւն ու վարժութիւն եւ յաջողակութիւն կը պահանջուի ու կ՚ենթադրուի։ — Իսկ Բանն ըստ կարգի բնութեան ամէն մարդու վրայ ամէն կարողութիւններէն ետքը գործունեայ ըլլալու եւ գործելու կը սկսի։ Ժամանակի կարգին նայելով՝ տղաք նախ առաջին ընդունակութիւն կ՚ունենան իմացողութեան պարզ ըմբռնումներուն ու դատողական զօրութեան որոշումներուն համար, որոնք մակաբերութեան ու համեմատութեան վրայ կը հիմնին։ — Երեւակայական կարողութիւնը կամ Ցնորքը՝ իբր կամքի տակ չեղող զօրութիւն մը՝ տղոց պզտիկ տարիքներուն մէջ գործունեայ ըլլալու կը սկսի, անանկ որ իր գործունէութիւնը կամ ուժը շատ անգամ կրթութեան ատենին չսպասեր, կրթութեան ժամանակը հասած ատեն ինքն իր գործողութիւններուն մէջ յառաջ գացած կ՚ըլլայ։ Բայց իբրեւ կամաւոր կարողութիւն մը, կամ կամքով առաջնորդուե-

լու եւ կրթուելու զօրութիւն մը, որ եւ կ'ըսուի բանաստեղծական աշխոյժ կամ ցնորք, գտիչ՝ հնարիչ զօրութիւն, ուշկեկ կը զարթնու, ու ըստ այսմ իր արթըննալն ըստ մասին բնական կարողութեան ուժէն կախում ունի, ըստ մասին ալ ընդունած մշակութենէն ու կրթութենէն։

4. Ահա աս կարգով ու աստիճանով՝ ըստ օրինաց բնութեան՝ մարդուն մտաց կարողութիւնները կը զարթնուն ու գործելու կը սկսին։ Եթէ որ դաստիարակութեան ատեն տրուելու կրթութիւնն աս կարգին ու աստիճաններուն չհետեւելու, կամ թէ կամաւ անոր դէմ կարգ մը բռնելու ըլլայ, շատ վնասակար հետեւութիւններու պատճառ կ'ըլլայ, ու դիտուած օգտին ու վախճանին չիհասցըներ։ Ամէն դաստիարակ սա մէկ բանը պէտ'որ աղէկ գիտնայ՝ որ ինքն ազատ չէ կամ իշխանութիւն չունի ընտրելու՝ թէ ո՛ր կարողութիւնն առաջ ու աւելի ջանքով պէտ'որ կրթէ, հապա աս կտորիս մէջ ամենայն ճշդութեամբ ի բնութենէ դրուած կարգին ու աստիճանին պէտ'որ հետեւի։ Աս կարգն ու ընթացքը պէտ'որ ըլլայ միշտ տղոց կերպական ու նիւթական կրթութեան հիմն ու կանոնը։

Գուցէ աս խօսքերուն դէմ ոմանք ըսեն՝ թէ ասկից կը հետեւի՝ որ դաստիարակն ամենեւին բան մը պէտ'որ չընէ, հապա պէտ'որ կենայ ու սպասէ՝ որ ամէն մէկ կարողութիւն ինք իրմէ՝ առանց դաստիարակին օգնութեանը՝ գործունեայ ըլլալու սկսի։ — Մեր ըսածներէն աս հետեւութիւնը չ'ելլեր. դաստիարակը ո՛չ երբեք պարապ պէտ'որ կենայ ու նայի որ կարողութիւններն իրենք իրենցմէ գործելու սկսին, հապա ինքը կրնայ ու պարտական է՝ անոնք զարթուցանել, անոնց բացուելուն օգնել. միայն աս պաշտօնն ու գործքը վերը յիշուած բնական կարգին հետեւելով պէտ'որ կատարէ, ու ստորին կարողութիւններէն պէտ'որ սկսի, անոնցմէ ետքը բարձրագոյն կարողութիւններուն պէտ'որ անցնի։ Աս բանիս մէջ ալ մասնաւոր նկատելու պարագայ մը կայ. կարողութեանց բացուիլը կենաց տարիքներուն համաձայն չեն կրնար որոշուիլ ու սահմանուիլ։ Յիրաւի առանց բացուե-

լուն կարգն ամէն մարդու վրայ մի եւ նոյն է. բայց ժամանակը՝ որուն մէջ իւրաքանչիւր կարողութիւն գործունեայ ըլլալու կը սկսի՝ այլ եւ այլ անձանց վրայ այլ եւ այլ է. կարողութիւն մը տղու մը վրայ ա՛ս տարիքի մէջ բացուելու կը սկսի, ուրիշ տղու մը վրայ ա՛ն տարիքի մէջ. որով եւ իւրաքանչիւր տղու կարողութեան բացուելու սկսելուն ժամանակը զատ կ'ըլլայ :

Բայց՝ կարողութիւններուն գործունեայ ըլլալը մէկմէկու ետեւէ ու կարգով կ'ըլլայ ըսելով՝ չենք ուզեր ըսել՝ որ երբոր ստորին կարողութիւն մը գործունեայ ըլլալէն ետքը՝ բարձրագոյն կամ ուրիշ կարողութիւն մը ներգործելու կը սկսի՝ այն ստորին կարողութիւնը գործելէն կը դադրի. ուստի ասոր կրթութիւնը բոլորովին թողուլ ու նոր գործունեայ ըլլողին կրթութիւնը պէտք է սկսիլ: Ո՛չ երբեք. հապա յառաջագոյն գործելու սկսած կարողութեան կրթութիւնը պէտք է շարունակել, մտադիր ըլլալով բարձրագոյն կարողութեան մը գործելու սկսելուն ալ, ու առջինը կրթած ատեն երկրորդին կրթութիւնն ալ սկսիլ, միշտ իրենց մէջ եղած կարգը մտքէ չհանելով:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Բարձրագոյն կամ մայր կարողութիւնք :

5. ՅԱՌԱՋԱԳՈՅՆ ծանուցինք՝ որ թէպէտ եւ մտաց կարողութիւններուն ամէնն ալ գրեթէ միօրինակ կարեւոր են, ամէն մէկն ալ իր առանձին պաշտօնն ունի ու մէկուն ընելիքը միւսը չիկրնար կատարել. սակայն իրենց մէջ եղած կարգէն ի զատ՝ որով իրենց իրարու հետ ունեցած դաշնակաւորութիւնը կը պահուի, ոմանք իրենց՝ ուրիշէն անկախ ու իբր առանց ուրիշ յառաջագունի մը կարօտ ըլլալու՝ գործելուն համար *Բարձրագոյն կամ Մայր Կարողութիւնք* կ'ըսուին: Ասոնք են՝ Ա. *Արտաքին Զգայութիւն*, Բ. *Ներքին Զգայութիւն*, Գ. *Իմացողութիւն*, Դ. *Դատումն* կամ *Դատաստան* (*ըմեն*) ու Ե. *Բան* :

Ա. *Արտաքին նկատողութեան (դիտելոյ) կարողութիւն:*

6. Ամէն մարդու վրայ մտաց ամէն կարողութիւններէն առաջ արթընցողն արտաքին նկատութիւնն է: Նկատմունքները մեր մտածելուն առջի ու գլխաւոր հիմունքն են, ու անոնց որպիսութենէն կախում ունի ուրիշ ամէն ըմբռնմունքներուն որպիսութիւնը, ասոր համար աս կարողութեան կրթութիւնը կամ մշակութիւնը կանոնաւոր դաստիարակութեան գլխաւոր ու առջի պաշտօններուն մէկն է: Թէպէտ եւ մտաց նկատութիւնը կամ դիտողութիւնը առանց արտաքին դրդիչի մը ինք իրմէ կը զարթնու եւ կը բացուի, սակայն եւ այնպէս կրթութիւնն իրեն շատ հարկաւոր է, որպէս զի ան կարողութիւնը բանեցընող տղան չէ թէ վեր ի վերոյ կամ մթին հապա յայտնի ու պայծառ նկատմունքներ ունենայ, եւ ամէն բանին բարակ զանազանութիւնը դիւրաւ ու շիտակ նկատելու եւ դիտելու կարող ըլլայ. ինչու որ նկատմունքներուն հանգամանքը չէ թէ միայն արտաքին գործարանաց որպիսութենէն կը կախի, հապա նա եւ հոգւոյն ներքին կարողութեանը մշակութենէն: Ասոր համար հարկաւոր է շիտակութիւն, պայծառութիւն կամ յայտնութիւն, բարակութիւն, զօրութիւն, սաստկութիւն, տարածութիւն, արագութիւն ու հեռաւորութիւն:

7. Տղուն դիտողութիւնն աս հանգամանքները ստանալու համար դաստիարակը չէ թէ միայն տեսականապէս՝ կամ խրատներով ու խօսքերով անիկայ պիտ՚որ կրթէ, հապա նա եւ պատշաճական վարժութեամբ ու գործնականապէս. եւ աս բանիս համար իրեն առջին ամէն կերպ միջոցները պատրաստ կը գտնուին, բնութեան մէջ գտնուած անթիւ առարկաները, ամէն տեղ տեսնուած ձեռագործներն ու արհեստական յօրինուածները եւ ամէն տան մէջ ըլլող հասարակ կահ կարասիքը: Անոնց ամէնն ալ դաստիարակին ձեռքը յարմար նիւթեր են՝ իր աշակերտացն արտաքին դիտողութիւնը հրահանգելու համար: Միայն պէտք է գիտնալ՝ որ աս կտորիս մէջ ալ կարգ ու աստիճան պահելը շատ հարկաւոր է: Ուստի առաջ պէտք է տղուն նկատմունքն ան բաներուն

վրայ աւելի դարձընել, որոնք զօրաւոր ազդեցութիւն մ՚ընելու, մտադրութիւնն արթնցընելու ու պահելու աւելի յարմար ըլլան, այնչափ գործարաններու զօրութիւն ու բարակութիւն չպահանջեն, ու պարզ, քիչ մասերէ բաղկացած եւ դիւրաւ զանազանելու առարկաներ ըլլան: Ասոնց վրայ ալ առաջ գլխաւոր մասերէն պէտք է սկսիլ, ինչու որ դեռակիրթ աշակերտներն ասոնք աւելի դիւրաւ կը նկատեն՝ քան թէ պզտիկ ու երկրորդական մասունքը. բնական ու արհեստական յօրինուածներու մէջ պէտք է ան կարգը բռնել, կամ ան կարգով անոնց մասերը նկատել տալ՝ որ կարգով որ բնութենէն յառաջ եկած ու արհեստով յօրինուած ու կատարուած են: Նկատմունքներուն պայծառ կամ յայտնի, կատարեալ ու շիտակ ըլլալուն համար մտադրութեան կարգաւորեալ ու կատարեալ ըլլալը շատ հարկաւոր է:

8. Աս վախճանաւ դաստիարակը պիտ՚որ ջանայ նախ՝ իր աշակերտին կանոնաւոր մտադրութիւնը զարթուցանել, այսինքն պիտ՚որ նայի՝ որ անիկա իր միտքն առանց մտադրութեան՝ առանց կամքի ու հաստատութեան եւ վեր ի վերայ չտնկէ: Երկրորդ՝ պզտիկ տղոց միտքը սաստիկ ազդեցութեամբ կամ պնդութեամբ ու զօրաւոր դրդիռներով բանի մը վրայ տնկել կամ սեւեռել տալու չաշխատի. ինչու որ սանկով տկար տղոց մտաց զօրութիւնն ու ետքն ալ իրենց յօժարութիւնը բոլորովին կը կորսուի: Երրորդ նայի՝ որ տղան շատ առարկաներ մէկտեղ ու մէկ անգամէն չնկատէ, վասն զի ասիկայ թէպէտ եւ կատարելութիւն մըն է, բայց շատ առարկաներու միատեղ ազդեցութիւն ընելը՝ մանաւանդ դեռակիրթ տղոց զանազան գործարաններուն վրայ՝ անոնց միտքին ցրուելուն՝ ու ամէնեւին բանի մ՚ալ աղէկ մտադիր չըլլալուն պատճառ կ՚ըլլայ: Չորրորդ՝ տղաքը յորդորէ՝ որ ամէն մէկ առարկան մասն մասն նկատեն, անոր երեւելի նշանները փնտռեն գտնեն, մի եւ նոյն բանն այլ եւ այլ դիրաց ու այլ եւ այլ ատեն նկատեն: Հինգերորդ՝ իրարու նման առարկաները քովէ քով դնելով աղէկ նկատել տայ, ետքն ալ մէկը մէկալին հետ բաղդատել, իրարու հետ ունեցած նմանութիւնն ու այլե-

պլութիւնը դիտել, ու անոնք իրենց նմանութեան աստիճանին համեմատ կարգի դնել տալ, որպէս զի նկատութեան կարողութիւնը սրուի: Վեցերորդ՝ տղուն պայծառ ու շիտակ նկատութիւն ստանալ տալու համար զինքը խրատէ՝ որ կարելի եղածին չափ այլ եւ այլ զգայարանքները միատեղ բանեցընէ: Աս ամէն բանէն ի զատ դիտողութիւնը կրթելու համար շատ յարմար միջոց մըն է՝ արտաքին առարկաներու նմանը շինել տալ, զոր օրինակ աչքին կրթութեան համար՝ ծրագրութիւն, եւ այլն: Դաստիարակը այս ամենայն ըրած ատենը աղէկ միտ դնէ տղոց արտաքին նկատութեան կարողութիւնն այնչափ միայն կրթել՝ որչափ որ անոնց հարկաւոր ու օգտակար կրնայ ըլլալ, եւ միանգամայն աս վախճանին համար ծիծաղելի, աւելորդ ու վնասակար միջոցներ ու հնարքներ չբանեցընէ:

Բ. Ներքին նկատութեան (դիտելու) կարողութիւն:

9. Աս կարողութիւնը, որ եւ ներքին զգայութիւն կ'ըսուի, շատ նշանաւոր ու հարկաւոր է, ինչու որ ինք զինք ճանչնալը, ինք զինք կրթելն ու բարոյապէս կրթուած ըլլալը ներքին զգայութեան գործունէութիւնը կ'ենթադրեն ու կը պահանջեն: Դաստիարակն աս կարողութիւնը կրթելու մէջ աւելի փոյթ ու խնամք պիտ'որ ունենայ, ինչու որ աս կարողութիւնը բացուելու եւ բանելու ատեն արտաքին կարողութեան չափ բնութենէն օգնութիւն չիկրնար գտնել: Դաստիարակը պիտ'որ յիշէ՝ որ աս կարողութեան առարկաները զգալի չեն, ու շատ հեղ շուտով կ'անցնին կ'երթան, անոր վրայ եղած տպաւորութիւնները կամ շատ տկար են, եւ կամ անանկ զօրաւոր՝ որ չեն կրնար դիւրաւ ու պայծառ դիտուիլ: Ասանկ գիտնալով ինքն ալ աս կարողութեան վրայ աւելի հոգ տանելու պարտական է: Եւ թէպէտ աս կարողութեան մշակութիւնը շատ դժուարութիւններ ունի, բայց ինքն ալ շատ մեծ աստիճանի կատարելութեան ընդունակ է, որովհետեւ շատ դիւրագրգիռ է եւ ազդու գործունէութիւն ունի, իր ըմբռնմունքը (նկարները) պայ-

ծառ ու կենդանի են, եւ ինքն ալ ազատութիւն, սրութիւն ու ընդարձակութիւն ունի։

10. Աս կարողութիւնը աղէկ մշակելու դժուարութեան մէկն աս է՝ որ տղոց առջի տարիներն ասոր վրայ շատ ազդեցութիւն չիկրնար բանեցուիլ։ Ի վերայ այսր ամենայնի դաստիարակը քիչ մը յառաջացած տղաքը այլ եւ այլ առիթներով խրատէ՝ որ եթէ իրենք մասնաւոր հանգամանքի մը մէջ կը գտնուին՝ կամ իրենց ներսը զօրութեան մը գործելը կը զգան՝ իրենց վրայ դիտողութիւն ընեն։ Եւ աս վախճանաւ իրենց հարցմունքներ ընելով ան հանգամանքին ամէն մէկ նշանը մէկիկ մէկիկ ծանօթ ու յայտնի պէտք է ընել, ու միատեղ մտածուած բաներէն միութիւն մը, ամբողջ գաղափար մը յառաջ բերել։ Հոս դաստիարակն իր աշակերտին ներքին զգայութեանը գործունէութիւնը միջնորդաբար ալ կրնայ կրթել, այսինքն՝ անիկակ ուրիշ մարդկան հոգւոյն հանգամանաց ու զօրութիւններուն արտաքին գործողութեանց վրայ մտադիր ընելով, ու այն արտաքին գործողութեանց հիմ ըլլող ներքին գործողութիւնները հասկցընել։ Բայց պէտք է զգուշ կենալ՝ որ աշակերտը միայն արտաքին նշաններուն չկապուի, ասոնք հոգւոյն ներքին հանգամանաց հետ չշփոթէ, կամ անոր գլխաւոր (բաղադրիչ) մասերը չսեպէ։ Աղէկ մտադիր ըլլող կամ քիչ մ'աւելի կրթուած աշակերտներուն աս կտորիս մէջ շատ մեծ օգնութիւն կ'ընէ անուանի մարդկան վարքն ու նշանաւոր պատմութիւնները վայելուչ կարգով, կատարեալ ու մանրամասն ստորագրութեամբ ու կենդանի գոյներով նկարագրելը կամ պատմելը։

11. Դաստիարակին մէկ գլխաւոր ջանքն ալ ըլլայ՝ աշակերտին ներքին նկատման կարողութեան գործունէութիւնը արթնցընել ու անոր սովորութիւն ընել տալ՝ ինք զինքը նկատել, իր վրան մտադիր ըլլալ, չէ թէ միայն գործողութիւնները, հապա նա եւ զգածմունքները մտածել, ներկայ ներքին վիճակը կամ հանգամանքը անցածին հետ բաղդատել, տարբերութիւնները միտք առնել, եւ փոփոխութիւններուն ընթացքն եւ աղբիւրները փնտռել։ Երբոր աշակերտը քիչ մը յառաջացած կ'ըլլայ՝

պէտք է որ դաստիարակն իրեն հասկցընէ՝ թէ որչափ մեծ ու հարկաւոր բան է մարդուն՝ ինք իր վրայ մտածել ու ինք զինքը ճանչնալ, ու աս մտածութեան հարկաւորութիւնն աւելի յայտնի ցուցընելու համար մտադիր ընէ զանիկայ այն դէշ հետեւանքներուն՝ որոնք ինք զինքը չճանչնալէն յառաջ կու գան։ Բայց աս ամէն բաները ջանայ աշակերտին ազատաբար չէ թէ ստիպող հրամանէ հարկադրուածի պէս ընել տալու, որպէս զի անձին ծանօթութիւնը պարապ մտածութիւն մը չըլլայ, հապա դիտուած պտուղը յառաջ բերէ։

12. *Ներքին նկատողութեան ու իմացողութեան* մէջ ըլլող սերտ *կապակցութիւնը*, կամ իրարու հետ միացեալ գործելը, զորն որ *խորհրդածութիւն* կամ *քննելով դիտելու* կարողութիւն կրնանք կոչել, մանաւոր մտադրութեան արժանի է։ Ասիկայ միայն արտաքին ազդեցութիւնները կամ տպաւորութիւնն ընդունելու եւ ըմբռնելու չզբաղիր, հապա այլ եւ այլ առարկաներուն իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնն ու իրարու վրայ փոփոխակի ըրած ազդեցութիւնը, ամէն մէկ բանին միջոցը, վախճանը, պատճառներն ու հետեւանքը, յարգն ու անպիտանութիւնը քննելով դիտելու կը ջանայ։ Աս սահման ըլլալով՝ պէտք է որ դաստիարակը մեծ խնամքով մշակէ աս՝ արտաքին ու ներքին առարկաները քննելով ու խորհրդածելով դիտելու կարողութիւնը, ապա թէ ոչ՝ աշակերտին մտաց կրթութեանը շատ մեծ վնաս ըրած կ'ըլլայ։ Աս բանիս համար աշակերտին սորվեցընէ նախ՝ ամէն մէկ առարկային ծագման, յօրինուելուն, գլխաւոր մասանց, օգուտներուն ու գործածութեան վրայ աղէկ մտածել։ Երկրորդ, զինքը հրահանգէ՝ ամէն մէկ երեւութին, գործողութեան կամ դիպուածին պատճառներն ու սկիզբը, ներգործութիւններն ու հետեւանքը փնտռել ու քննել։ Աս կերպ մտածելու վարժութիւնը տղան՝ ամէն մէկ բան առանց խորհրդածութեան նկատելէն ու շուտ եւ սխալ դատաստան ընելէն կը զգուշացընէ ու կը պահէ։ Երրորդ, մանաւորապէս կրթէ տղան՝ ամէն բանին նպատակին, վախճանին, միջոցին, յաջողելուն ու արգելքներուն վրայ աղէկ մտածել։

Ասանկ կրթութիւններով հոգին գործական յաջողակութիւն մը կը ստանայ, որով շատ բանի մէջ իր հանդարտութիւնն ու անխռովութիւնը կը պահէ, ինք զինքը շուտով բանի մը կ'որոշէ, բան մը գտնելու եւ յառաջատես ըլլալու կը վարժի. վերջապէս հասարակ կենաց մէջ մեծ ու պզտիկ գործքեր սկսելու եւ կատարելու համար հարկաւոր ըլլող յատկութիւնները կը ստանայ. իսկ աս բաներուս հակառակը կ'ըլլայ՝ թէ որ առանց խորունկ մտածելու իր նկատմունքն ու դիտողութիւններն ընելու ըլլայ:

Գ. Իմացողութիւն:

13. Իմացողութեան կրթութեանը համար դաստիարակը շատ մեծ փոյթ պիտ'որ ունենայ, որ չըլլայ թէ աշակերտը անիկակ անգործ թող տալով մտաւոր քունի մը մէջ իյնայ, որուն մէջ մարդ արտաքին նկատութեան առեն առանց մտածելու կամ իմանալու կը կենայ, կամ թէ միայն ուրիշներուն խօսքին կապուած կ'ըլլայ: Յիրաւի ինչպէս որ տղու մը մարմնաւոր աչք կամ տեսութիւն չիկրնար տրուիլ, հապա ի բնութենէ պիտ'որ ունենայ, ասանկ ալ իմացողութիւնը կամ մտածելը չիկրնար դրսէն տրուիլ, բայց սակայն դաստիարակը կրնայ ու պարտական է բնութենէ տրուած իմացական կարողութիւնն արթնցընել, որպէս զի աշակերտն ինք իրմէ մտմտայ, ու աս ալ հերիք չէ, դաստիարակը պէտք է ըստ պատշաճի անոր առաջնորդէ որ շիտակ մտածել սորվի:

14. Իմացողութիւնը կրթուելու համար պէտք է որ նախ՝ տղան վարժի՝ անիմանալի, անյայտ ու անորոշ խօսքով մը գոհ չըլլալ, հապա միշտ խօսքերուն միտքը կամ իմաստը փնտռէ ու հասկընայ: Աս բանիս մէջ տղաք հասարակ կարդալ սորված առեններնին կրնան վնասուիլ. ինչու որ չհասկըցած խօսքերնին կարդալ կը սորվին: Երկրորդ, աշակերտները պէտք է կրթել՝ որ արտաքին առարկաներուն ամէն մէկ մասնաւոր նշանները փնտռեն ու յայտնի ընեն կամ ցուցընեն, ու մասնաւոր ըմբռնմանց մասերը մէկիկ մէկիկ մէկնեն, որով մտքին մէջ նկա-

բած պատկերներն աւելի յայտնի կ'ըլլան, ու միտքը մթին ու շփոթ գաղափարներով կամ ըմբռնումներով չիլեցուիր: Երրորդ, պէտք է զիրենք վարժեցրնել՝ մասնաւոր առարկաները իրարու հետ բաղդատելու անոնց իրարու մէջ հասարակ, նման ու իրարու հակառակ եւ մանաւանդ մէկը մէկալէն տարբերիչ նշանները նկատելու, որով աշակերտը ընդհանուր գաղափարներ կազմել՝ բարձրագոյն ըմբռնումներու հանիլ ու բանի մը տեսակները զատել կը սորվի: Այսով կարող կ'ըլլայ ինք իրմէ շատ բաներուն կանոններն ու հիմունքը գտնել առանց ուրիշէն լսելու: Աս ու ասոր նման գործողութիւններու վրայ կը կայանայ իմացողութեան սրութիւնը:

15. Շատ օգտակար կ'ըլլայ քիչ մը յառաջացող աշակերտաց համար նախ՝ զիրենք կրթել զանազան գաղափարներն իրենց կապակցութեան, նմանութեան կամ այլեւայլութեան ու իրենց նշաններուն յարմարութեան պատճառին համեմատ շարելու եւ կարգի դնելու: Երկրորդ, ամէն բանին բուն կամ էական յատկութիւնները պատահական հանգամանքներէն որոշելու վարժեցրնել, որով ամէն բանին վրայ եղած նշաններուն իրարու հետ ունեցած միաբանութեան կամ հակառակութեան վրայ մտածել կը սորվին: Երրորդ, իրենց միտքն աւելի եւս սրելու մէկ միջոցն ալ անոնց ճամբայ ու հնարքներ ցուցընել է՝ որ շատ շատ գաղափարներու եւ ամբողջ դրութիւններու հակառակ դրութիւններ գտնեն: Վերջապէս շատ նոր գրքերու՝ մանաւանդ լրագիրներու մէջ գտնուած հանելուկները կամ առեղծուածներն աշակերտներուն իմացողութիւնը կրթելու շատ օգտակար կրնան ըլլալ, միայն թէ զգուշութեամբ ընտրուածներն ու տղոց կրթութեան յարմար ըլլողներն անոնց առջին պէտք է դնել:

16. Դաստիարակն այս բոլոր տեսնը մասնաւոր խնամքով պէտ'որ աշխատի՝ որ իմացողութեան կրթութիւնն աշակերտաց անհատական հանգամանաց՝ տարիքին ու յառաջուրնէ ընդունած կրթութեան պատճառին այլեւայլութեանը համեմատ այլ եւ այլ ըլլայ: Եւ ամէն բանէն աւելի նայի՝ որ աշակերտներն աս կրթու-

թեան յօժարութիւն ու փափագ ունենան ու շահ մը տեսնելով անոր սիրով պարապին. ինչու որ եթէ այս բարձրագոյն հրահանգն ու իմացողութեան այսպիսի գործունէութիւնը բնութեամբ մը անոնց ուղեղ տրուելու ըլլայ, կրթութեան մէջ առաջ չեն կրնար երթալ:

Դ. Դատողական կամ դատաստան ընելու կարողութիւն:

17. Որովհետեւ մարդ՝ ճշմարտութիւնը կամ այս ու այն բանին ճշմարիտ ըլլալը դրսէն լսելով՝ չիկրնար սխալմունքէն ու մոլորութենէ ազատ ըլլալ, հապա իր մտաց դատողական կամ դատելու կարողութեան ներքին (կերպական) կրթութեամբը կարող կ'ըլլայ մոլորութենէն ու սխալէն ազատ մնալ ու ճշմարտութիւնը գտնելու ընդունակ ըլլալ, անոր համար աս կարողութեան մշակութիւնը շատ օգտակար ու հարկաւոր է: — Դաստիարակին առաջին ջանքն աս մասին մէջ այն պիտ՚որ ըլլայ՝ որ չէ թէ միայն իր աշակերտին կանուխկեկ ու ըստ կարի յաճախ առիթ տայ մտաց դատելու զօրութիւնը գործածելու եւ դատաստան ընելու, հապա նա եւ զինքը աս բանիս արթնցընելու, գրգռելու եւ ասիկայ անոր հարկաւոր (ստիպողական) զբաղմունք մը ընելու: Ինչու որ մարդ թէպէտ եւ ի բնութենէ կը ստիպի դատաստան ընելու, բայց թէ որ մանաւորապէս զարթուցուելու եւ գրգռուելու չըլլայ, հասարակօրէն դիւրութեամբ հոգեկան քունի մը մէջ կը կենայ եւ ուրիշներուն դատաստանին հետեւելով գոհ կ'ըլլայ: Անոր համար դաստիարակը երբոր կը տեսնէ թէ աշակերտը այս կամ այն բանի մէջ դատաստան ընելու կարողութիւն ունի՝ ինքն իր դատաստանն անոր չցրուցէ, հապա անանկ դիպուածներու մէջ միշտ անոր կարծիքը հարցընէ, զինքը տարակուսի մէջ թողու՝ որ ստիպուի դատաստան ընելու:

18. Աս կարողութեան սաստիկ աղէկ կրթուելուն համար՝ վարժութիւնը մէկ հատիկ միջոց է. բայց վարժութեան մէջ ալ աստիճան աստիճան առաջ երթալու է՝ թէ վարժելու կերպին ու նիւթին նկատմամբ ու թէ աշակերտին անհատական հանգամանաց նկատմամբ: Վար-

ժուելու նիւթն ընտրելու ատեն՝ տղուն նպատակին ու գտնուած վիճակին պարագաներուն աղէկ մտադիր ըլլալու է։ Վարժութեան կերպին մէջ նկատելու բանն աս է՝ որ առաջ մասնաւոր դատաստաններ ընել տրուի ու ետքն ընդհանուր, պարզերէն ետքը՝ բաղադրեալներուն, զգալականներէն ետքը՝ անզգալիներուն, որոշ ու հաստատուն գրութիւններէն կամ նիւթերէն ետքը՝ հաւանականներուն ու ենթադրութիւններու անցնուի։ Եւ այս ամենայն հիմամբ ու հաստատութեամբ ընելու համար դաստիարակը ջանայ չէ թէ միայն աշակերտաց դատելու կարողութիւնն արթնցընելու, հապա նա եւ անոր առաջնորդելու։ Անոր համար ուր որ կարելի է՝ միշտ անոնց ճամբայ ու միջոց ցուցընէ ամէն բանին պատճառն ու հիմը հասկընալու, զիրենք վարժեցընէ լաւ ու կարդացած բաներնուն վրայ մտածելու, ամէն անգամ բանի մը վրայ իրենց ունեցած ու յայտնած կարծիքին պատճառը հարցընէ, ա՛ս կամ ա՛ն բանին ապացոյցները միշտ իրենց առաջուընէ չցուցէ, հապա իրենց հրամայէ որ զանոնք փնտռեն գտնեն. ամէն սխալմունքն իրենց չյայտնէ, հապա իրենց առաջնորդէ ու ճամբայ ցուցընէ՝ որ իրենք իրենցմէ քննեն ու գտնեն։ Եւ երբոր աշակերտը սխալ ու անհիմն դատաստան մը կ'ընէ, դաստիարակը խիստ յանդիմանութեամբ անոր մտքին գործունէութիւնը չխրտեցընէ ու չխափանէ, ու անմիջապէս անոր ծուռ դատաստանը մէկդի ձգելով ինքը շիտակը չցուցէ, հապա թող տայ որ տղան իր սխալն իմանայ ու տեսնէ, եւ եթէ կարելի է՝ ան սխալման աղբիւրն ալ ճանչնայ։ Աս ճամբով՝ այսինքն աշակերտաց ըրած դատաստանին սխալմունքն իրենց գտնել ու շիտկել տալով՝ սխալ դատաստաններն իսկ դատելու կարողութեան կրթութեանը ծառայել կու տայ։

Ն. Բան։

19. Բանը մտաց ամենէն ընտիր, բարձր ու ազնուագոյն կարողութիւնն ու զօրութիւնն է, որով մարդ անբան կենդանիներէն անսահմանաբար վեր կ'ելլէ ու Աստուծոյ նման կ'ըլլայ։ Բանը ճանաչողութեան ամենա-

բարձր աստիճանն ու իբր թէ մարդուն հոգեկան աչքն է, որով անզգալին, յաւիտենականն ու աստուածայինը կը տեսնէ։ Աս զօրութիւնը երկրաւորն երկնաւորին ու ժամանակաւորն յաւիտենականին հետ կը համաձայնցընէ. ճշմարտութեան ու Աստուծոյ ձայնը կը լսէ, ըստ այնմ մտածել ու ապրիլ կը սորվեցընէ, ու ամէն մտածութեան կամ խորհելու եւ մտօք ամէն բան քննելու օրէնքը կ'աւանդէ։ Բանն ասիկայ ընելու համար իրմէ դուրս ուրիշի չիկարօտիր. իր ճանաչողութիւնն անմիջաբար իրեն Աստուծոյ հետ յայսմ մասին ունեցած հաղորդութեան վրայ հիմնած է։ Բայց որովհետեւ մեղքը զմարդն Աստուծմէ զատեց ու միշտ կը զատէ, յայտնի է որ բանին բուն ճանաչողութեան սկիզբը կամ աղբիւրը պղտորեցաւ, ուստի եւ մոլորութեան մէջ ինկաւ։ Սակայն աստուածեղէն Յայտնութիւնը զինքը նորէն իր վրան ըլլող ճշմարտութեան ծանօթութեանն ու գիտութեան ու անով վերստին միաւորութեան ընդ Աստուծոյ կը տանի ու կը վերացընէ։ Ըստ այսմ կրնայ բանն այն զօրութիւնն ըսուիլ՝ որն որ Աստուծմէ յայտնուած ճշմարտութիւնները կ'ընդունի, կը ճանչնայ ու անոնց համաձայն կը գործէ։ Աս կարողութիւնն իբրեւ բարձրագոյն ճանաչող զօրութիւն առանձին չիկենար, հապա բանաւորապէս կըրթուող ու վարուող մարդուն վրայ ուրիշ հոգեկան զօրութիւններուն կամ մտաց մէկալ կարողութիւններուն հետ կ'ընկերանայ, անոնց կ'առաջնորդէ ու անոնք մոլորելէն կը զգուշացընէ ու կը պահէ։

20. Արդ ատանկ ազնիւ, բարձր ու սքանչելի կարողութիւն մը աղէկ ու ըստ կարգի մշակելու եւ կրթելու համար ո՛չ կանուխ սկսիլ ու ո՛չ շուտ յառաջ երթալ պէտք է. հապա խնամ տանելու է՝ որ իր վախճանին համեմատ ու աղէկ կարգով բացուելու եւ գործելու սկսի։ Բնութիւնն ինք իրեն մտաց ամէն կարողութեանց աստիճան աստիճան ու կարգով բացուելու եւ գործելու օրէնքը դրած է, ուստի եւ դաստիարակութեան մէջ ալ ստորին կարողութիւնները քիչ մը չզօրացուցած՝ բարձրագոյնները մշակելու պէտք չէ անցնիլ։ Վեց մինչեւ ութը տարեկան տղաքը վերացեալ գաղափարներու, ապացոյ-

ները եւ խորունկ քննութիւններու հասցընել ուզելը՝ չէ թէ միայն ծաղրական, հապա նա եւ վնասակար է։

Բանին կրթութիւնը պէտք է միշտ մտաց ուրիշ կարողութիւններուն կրթութեան հետ դաշնակաւորութեամբ ու համաձայնութեամբ յառաջ տանիլ, ապա թէ ոչ՝ կրթուող անձը միայն ընդհանուր գաղափարներու ծանօթ կ'ըլլայ ու իրական առարկաներուն ծանօթութենէն զուրկ կը մնայ։ Ասոր հետեւութիւնն ալ ան կ'ըլլայ՝ որ սանկ կրթուած անձինք իրենց գաղափարները բուն իրականութեան կամ առարկաներուն չեն կրնար յարմարցընել, իրենց անհատական կանոնները մարդկութեան ընդհանուր ու հասարակաց օրէնքներէն չեն կրնար հետեւցընել, կամ թէ ըսենք՝ անոնք ուրիշ մարդկան ըմբռնմանը համաձայն չեն կրնար բացատրել։ Ուրեմն միտքը միայն կապակցեալ ու բարեկարգ կրթութեամբ ու դատողական զօրութեան մէկ իրը մէկալէն հետեւցընելովն ու քննողական դատում ընելովը կրնայ իր ստացած շիտակ կանոնները գործածել ու անով յաճախ ու մեծ սխալմունքներէն ազատ մնալ, եւ վերացեալ մտածմանց ու ընդհանուր խորհրդածութեանց մէջ ընկղմելով կերպ կերպ ծուռ ճամբաներու մէջ չ'իյնար։

21. Բանին ամէն գործողութիւններն ու ծնունդները աս բարձրագոյն զօրութեան մի եւ նոյն աստիճանի կատարելութեանը կամ հասունութեանն ու սաստկութեանը չեն կարօտիր. անոր համար հարկ է՝ որ դաստիարակը տղուն աս կարողութիւնը կրթելու ատեն՝ աստիճան աստիճան ու կամաց կամաց առաջ երթայ, ու միշտ իր աշակերտին անհատական հանգամանաց ու նախընթաց կրթութեանը միտ դնէ։ Մտքին տեսութեան ու գործողութեանը չափին, յառաջագոյն ստացուած ըմբռնմունքներուն (գաղափարներուն) շատութեանն ու հանգամանաց, իմացողութեան եւ դատողութեան կրթութեանն ու ընդհանրապէս մտաց հասունութեանը համաձայն պէտք է հարկաւորապէս բանին կրթութիւնն ալ այլ եւ այլ կերպով ըլլալ։ Ուստի պէտք է՝ ընդհանուր կանոններուն եւ կարգերուն հրահանգը՝ պարզ, ճանչցուած ու զգալի առարկաներէն հանուած

գործողութիւններէն սկսիլ: Իսկզբան պէտք է դրութիւններուն կամ խնդիրներուն ու ապացոյցներուն միայն դիւրինները ձեռք առնել: Միտքը բարձրագոյն, բաղադրեալ ու աւելի դժուարին ապացոյցներու ընդունակ ըլլալէն առաջ՝ պէտք է որ իմացողութեան ու դատելու կարողութեան՝ համեմատութեամբ ու մէկ բանը մէկալէն հետեւցընելով հանած վճիռները (եզրակացութիւնները) զինքը զարթուցանեն ու զօրացընեն:

Թէպէտ եւ տրամաբանական կանոնները տեսականապէս գիտնալը եւ ուրիշներուն բանաւոր գործունէութեանն օրինակը ուսանողի մը շատ օգտակար են, բայց աս երկու միջոցներն ալ մինակ բաւական չեն բանին կըրթութեանը համար: Աշակերտը միայն անձամբ մտածելով կրնայ մտածել սորվիլ: Քիչ մը կրթուած աշակերտաց բանին կրթութեանը համար շատ օգտակար են՝ ամէն մէկուն իր անձին յարմար ըլլող ուշիմ մարդկան հետ կենցաղավարիլը, ընտիր գրքերն աղէկ մտածութեամբ ու քննութեամբ կարդալը, ու աս կամ ան ուսումնական խնդրոյ վրայ չէ թէ բանակռուութեան գրըգիռէն հապա ճշմարտութեան սէրէն յորդորուելով՝ խոհեմաբար ու պատշաճ կերպով վիճաբանելը: Կարգաւորեալ խօսակցութեամբ այլ եւ այլ անձանց իրենց մտածութիւնները մէկմէկու հաղորդելը՝ մարդը մտաց միակողմանի մտածելէն ու զանազան վերացեալ գաղափարներ կազմելէն կ'արգելէ, որուն մէջ կ'իյնան անոնք՝ որոնք մինակուկ ամէն մտացի մարդկան ընկերակցութենէն քաշուած՝ բանը յառանձնութեան մտաւոր գործողութիւններով կը զբաղեցընեն:

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Խոնարհագոյն կամ նորոգիչ կարողութիւններ:

22. ՄԱՐԴ կարողութիւն ունի իր գաղափարները պահելու եւ նորոգելու. որով իր մտաց գործողութիւնն ու զբաղումը կ'ընդարձակի ու ներկայ ըլլող արտաքին իրաց հանգամանքէն անկախ կը մնայ: Միտքն այս գործողութիւններուն ընդունակ կամ յարմար ընող զօրու-

թիւնները կ՚ըսուին նորէն յառաջ բերող կամ նորոգիչ կարողութիւններ. ինչու որ ասոնցմով նոր գաղափարներ չեն կազմուիր, հապա արդէն գտնուողները կը պահպանուին ու կը նորոգուին կամ նորէն կը զարթնուն: Այս կարողութիւններն են՝ Ա. Զօդիչ կարողութիւն, Բ. Անկամաւոր վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւն, Գ. Կամաւոր վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւն, Դ. Երեւակայեցող կարողութիւն կամ՝ Երեւակայութիւն ու Ե. Յիշողութիւն:

Ա. Զօդիչ կարողութիւն:

23. Գաղափարները մարդուն մտքին մէջ կղզիացեալ՝ կամ առանձին ու իրարմէ զատուած չեն կենար, հապա իրարու հետ այլ եւ այլ կերպով կը կապակցին ու կը զօդին: Աս կապակցութիւնը մեր մտքին մէջ կ՚ըլլայ առանց մեր կամաւոր գործակցութեան՝ ըստ հաստատուն օրինաց, որոնք գաղափարներուն ներքին հանգամանաց, անոնց կազմութեան արտաքին ու շատ հեղ պատահական հանգամանաց եւ մտաց բարձրագոյն կարողութեանց գործողութիւններուն վրայ հիմնած են: Արդ այն զօրութիւնն՝ որով գաղափարները մասնաւոր օրինօք առանց մեր կամաց իրարու հետ կը կապակցին՝ կ՚ըսուի Զօդիչ կարողութիւն:

Թէպէտ գաղափարներուն իրարու հետ կապակցելու այլ եւ այլ կերպերն ու օրէնքները չենք կրնար ո՛չ շատցնել ու ո՛չ քիչցնել, սակայն կարգաւորեալ կրթութեամբ մը կրնանք գաղափարաց բազմութեան մէջ աւելի դիւրին, սերտ, հաստատուն ու զանազան կերպ կապակցութիւն ու զօդ խոթել: Գաղափարաց մէջ որչափ աւելի կապակցութիւն կ՚ըլլայ ու անոնց կապակցութիւնն որչափ աւելի այլ եւ այլ կերպով կը յաջողի, այնչափ աւելի երկայն կը պահուին, դիւրաւ ու յաճախ կը նորոգուին, ու միտքը նիւթի մը վրայ խորհրդածութիւններ ըրած ատենն այնչափ աւելի դիւրութիւն ու նպաստ կը գտնէ: Ասոր համար հարկաւոր է՝ որ դաստիարակը տղոց զօդիչ կարողութիւնը զարթուցանելու եւ կրթելու ջանայ, մասնաւոր գաղափարներու մէջ կարգ ու կապա-

կցութիւն պահելու եւ ամէն մէկ նշանաւոր գաղափարն ուրիշ ծանօթ ու շատ հեղ կրկնուող գաղափարներու հետ կապակցելու աշխատի, բայց այնպէս՝ որ այս կապակցութիւնը չէ թէ իբր ըստ պատահման գաղափարներուն ծնանելու ընթացքին կարգովն յառաջ գայ, հապա մտաց բարձրագոյն ու ազատ կարողութեանց մասնաւոր գործունէութեամբը կատարուի: Յայսմ մասին եղած անհոգութեան հետեւանքները շատ վնասակար են, ինչու որ ասկից կ'ըլլայ շատ տղոց խել մը բան սորվելէն ետքը միշտ տգէտ մնալն ու ամենեւին բանի մը մէջ կատարեալ հմտութիւն չունենալը: Եւ այս կ'ըլլայ՝ երբոր տղաք առանց կարգի կանոնի ու հաստատուն խորհրդածութեան շատ բան կը կարդան. (մանաւանդ այլ եւ այլ լրագիրներ ու մատենադարաններ, որոնց մէջ իրարմէ բոլորովին տարբեր՝ իրարու հետ չկապակցուելու նիւթոց վրայ կարճ ու երկայն հատուածներ, այլ եւ այլ գիտութեանց ճիւղերու վրայ հատուկտիր տեղեկութիւններ խառն ի խուռն կ'աւանդուին.) երբոր բոլորովին իրարմէ տարբեր (չհամազգի) առարկաներու վրայ մտքերնին կը զբաղեցընեն, երբոր ուսուցչին աւանդած ուսմանց մէջ աղէկ ու հաստատուն կարգ չ'ըլլար, ու երբոր իմացողութիւնը կամ բոլորովին անգործ կ'ըլլայ, կամ տկարութեամբ ու գաղջութեամբ կը գործէ, մանաւանդ մտաց ծանօթութիւններն ու գաղափարները քննելու եւ կարգի դնելու մէջ: Դաստիարակը թէ որ այս անկարգութեանց դարման ընելու չիջանար, մեծ վնասներու պատճառ կ'ըլլայ:

Բ. Անկամաւոր վերստին յառաջ ածին կարողութիւն:

24. Գաղափարները մեր մտաց մէջ կը նորոգուին երբեմն մեր կամօքն ու երբեմն առանց մեր կամաց: Այս ակամայ նորոգութիւնն այն օրինաց համեմատ կ'ըլլայ, ըստ որոց գաղափարներն իրարու հետ կը կապակցին: Յայսմ մասին դաստիարակը պէտ'որ յիշէ՝ որ չէ թէ միայն գաղափարները՝ հապա նա եւ զգացմունքը, յօժարութիւններն ու փափագները գաղափարաց հետ կը կա-

պակցին ու իրար փոփոխակի կը դրդուեն կը զարթուցանեն։ Նա եւ ան ալ պէտք է քիչել՝ որ մարմինն ու սիրտն ալ գաղափարաց կապակցութեան ու վերստին յառաջածութեան վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն կ՚ընեն։ Արդ այն զօրութիւնն՝ որով գաղափարներն ըստ մասնաւոր գործարանական օրինաց առանց մեր կամաց կը նորոգուին ու յայտնի կ՚ըլլան՝ կ՚ըսուի Անկամաւոր վերստին յառաջածիչ կարողութիւն։ Աս կարողութիւնը մարդուն թէ մտաց ու թէ սրտին համար մեծ նշանակութիւն ու կարեւորութիւն ունի. մտածելը կամ խորհրդածութիւնն ըստ առաւել մասին աս կարողութեան վրայ հաստատուած է։ Մտաց բարձրագոյն կարողութիւններուն ամէն ջանքը գրեթէ բոլորովին ի զուր կ՚ըլլայ, թէ որ աս վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւնը կամ ոչ ինչ՝ կամ անպատշաճ ու ցրուած գաղափարներ մատակարարելու ըլլայ։ Աս կարողութեան վրայ հիմնած է մարդուն խօսելու կարողութիւնն ալ, ինչպէս ետքը պիտ՚որ ըսենք։ Նա եւ մարդուն զգացմանց, յօժարութեանց ու փափագներուն վրայ շատ զօրաւոր ազդեցութիւն ունի աս կարողութիւնը։ Եւ որովհետեւ մարդկային սրտին շատ երեւոյթները կամ գործքերը, սխալմունքն ու մոլորութիւններն աս կարողութեան ազդեցութենէն յառաջ կու գան, անոր համար ասոր մէջ դաստիարակը շատ չարեաց աղբիւրը՝ բայց նա եւ դարմանը կրնայ գտնել։

25. Ասկից կը տեսնուի՝ թէ դաստիարակը որչափ մեծ փոյթ պիտ՚որ ունենայ աս կարողութիւնն ըստ պատշաճի կրթելու։ Նախ պէտք է որ աշակերտն այն հոգեւոր թմրութենէն ազատ պահէ, որն որ արտաքին տպաւորութիւնները մեքենայի պէս առանց խորհրդածութեան ընդունելու, կամ թէ բոլորովին առանց մտածութեան կենալու վրայ կը կայանայ։ Երկրորդ ջանայ՝ որ աշակերտն արտաքին տպաւորութիւնները չէ թէ միայն կրաւորաբար ընդունի, հապա խորհրդածելով, քննելով ու անոնք բանեցընելով. ինչու որ միայն այս ճամբով ամէն մէկ գաղափարին վերստին յառաջածութիւնն օգտակար կ՚ըլլայ։ Երրորդ աշխատի՝ որ տղան իր ընդունածը կամ սորվածը չէ թէ մեքենաբար քիչէ, հապա ըստ կարի

քննական խորհրդածութեամբ, որովհետեւ այսպիսի յիշողութիւնը վերստին յառաջ ածելու կարողութեան գործունէութեանը կ'օգնէ: Չորրորդ խնամ տանի՝ որ աշակերտը շատ՝ բայց յայտնի ու կենդանի գաղափարներ ունենայ ու անոնց կարեւորութիւնը ճանչնայ, ինչու որ վերստին յառաջ ածելու պատրաստականութիւնը, կատարելութիւնն ու դիւրութիւնն ասով կը յաջողի: Հինգերորդ ջանայ՝ որ չէ թէ միայն աշակերտին ունեցած գաղափարներուն մէջ կարգ ու կապակցութիւն ըլլայ, հապա աշակերտն անոնց նմանութեանը միտ դնէ, իրարու մէջ եղած հակառակութիւնը գտնէ, ու անոնք այլ եւ այլ կերպով վերստին յառաջ ածելու եւ տարածեալներն ըստ կարի ամփոփելու վարժի, ինչու որ իմացողութեան այս գործողութիւններուն վրայ կը կայանայ գաղափարաց տրամաբանական կարգով վերստին յառաջածութիւնը: Վերջապէս փոյթ տանի՝ սրտին զգածմանց ազդեցութիւնը, երեւակայութիւնը, զգացմունքն ու յօժարութիւնները չափաւորելով՝ տկարացընելու, իմացողութեան ու բանին զօրութիւնն ու ազդեցութիւնը պահպանելու եւ զօրացընելու, ու աշակերտը՝ իր խորհուրդները քննելու եւ կարգաւորելու մէջ մեծ խնամքով վարժեցընելու:

Դ. Կամաւոր վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւն:

26. Մարդ կարող է մասնաւոր գաղափարները կամօք ու դիտմամբ նորոգել առանց խորհուրդներուն մեքենական ընթացքին հետեւելու: Աս զօրութիւնը կ'անուանի Կամաւոր վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւն, կամ խորհրդածելու զօրութիւն, որուն կարեւորութիւնն առանձինն անկից յայտնի կ'ըլլայ՝ որ մարդ անով իր բազմատեսակ խորհուրդներուն վրայ տէրութիւն կը ստանայ, իր ունեցած գաղափարներուն որպիսութիւնը կը ճանչնայ եւ հարկաւոր չըլլող գաղափարները մէկդի կը ձգէ: Նա եւ մարդուն մտաց հանդարտութիւնն ու սրտին քանի մը պակասաւոր հանգամանաց ուղղուիլն աս կարողութեան գործունէութեանը կը կարօտին: Մարդ մը աս

ան գաղափարն որչափ դիւրաւ, շուտով, որոշ ու կենդանի կերպով կրնայ յիշել իբր թէ ետ կանչել ու անոր գոյութեանը վրայ ստոյգ ծանօթութիւն ունենալ, իր խորհրդածութիւնն ալ այնչափ աւելի կատարեալ 'ըլլայ:

27. Այս կարողութիւնը բանաւոր մարդու մը համար շատ կարեւոր ըլլալուն՝ նոյնին կատարելութեանը խնամ տանելն ալ դաստիարակին մասնաւոր ջանքն ու ժրութիւնը կը պահանջէ: Յառաջ քան զամենայն պէտք է որ գիտնայ՝ թէ իր աշակերտին մէկ գաղափարը որչափ աւելի պայծառ, որոշ ու կենդանի կ'ըլլայ, որչափ աւելի անոր վրայ կը մտածէ ու անիկայ կը զգայ, իրեն ուրիշ գաղափարներուն ինչպէս նա եւ զգացմանց ու յօժարութիւններուն հետ այլ եւ այլ կերպով կապակցութեան մէջ կը պահէ ու որչափ աւելի այն գաղափարը կը կրկնէ կամ կը նորոգէ, այնչափ դիւրաւ կրնայ անիկայ նորէն ճանչնալ կամ վերստին յառաջ ածել: Ասկից յայտնի կ'ըլլայ՝ որ աս կարողութիւնն անմիջաբար ու միջնորդաբար կրնայ կրթուիլ եւ դաստիարակը շատ դիւրացուցիչ միջոցներ կամ նպաստներ կրնայ գտնել՝ իր աշակերտին օգնելու՝ որ աս ան գաղափարը կամօք վերստին յառաջ ածելու կարող ըլլայ: Աս բանիս մէջ աշակերտն աղէկ վարժեցընելու համար՝ նախ ջանայ զանիկայ պարտաւորելու՝ որ իր գաղափարները չէ թէ ըստ մասին կամ վեր ի վերոյ, հապա կատարելապէս ու ճշդիւ ծանուցանէ կամ յայտնի ընէ: Երկրորդ, զանիկայ վարժեցընէ սորվածը կամ տեսածը բերնուց պատշաճ կարգով կրկնելու, նոյնը ստորագրելու եւ պատմելու, որով մտքին կամ յիշողութեան մէջ ժողված մեռեալ նիւթը կը կենդանանայ: Երրորդ զանիկայ հրահանգէ՝ իր խորհուրդներն արտաքին պարագաներէն ու սրտին զգացմունքէն անկախ կրկնելու՝ այսինքն խորհրդածելու, ուստի եւ այլ եւ այլ պարագաներու եւ զգացմանց մէջ գտնուելով՝ իրարու համաձայն չըլլող գաղափարները վերստին յառաջ ածելու: Չորրորդ, ջանայ որչափ որ կարելի է աշակերտին գաղափարներուն մէջ կարգ ու կապակցութիւն խոթելու, եւ զանիկայ վարժեցընէ անցած պարագաները յիշելու կամ

իրր թէ անոնց մէջ նորէն մտնելու, գաղափարներուն ներքին կապակցութեան մտադիր ըլլալու եւ անոնց տրամաբանական յարաբերութիւնը նկատելու, որով գաղափարաց կամաւոր նորոգութիւնը կամ կրկնումը կը դիւրիննայ:

Դ. Երեւակայութիւն:

28. Մարդս ի բնէ կարողութիւն ունի նկատութեամբ կամ դիտողութեամբ իր ներսը ժողված պատկերներէն (գաղափարներէն) նոր պատկերներ կազմել: Այս վերստին յառաջ ածիչ զօրութիւնը կ'անուանի Երեւակայութիւն, որն որ շատ հեղ մարդուն ներսի դին կը գործէ առանց անոր կամացը, շատ անգամ ալ անոր կամքովը: Աս կարողութեան գործքերը կամ արդիւնքն են բանաստեղծութիւնը, նոր գիւտեր ընելը, նոր գաղափարները հնարելը, եւ այլն: — Ասկից կ'իմացուի՝ թէ աս կարողութիւնն ինչչափ հարկաւոր ու պիտուական է, եւ թէ ինչչափ փոյթ պէտք է տանիլ անիկայ մշակելու եւ կրթելու համար: Երեւակայութիւնը մեր զգայութեանց վրայ շատ մեծ ու զօրաւոր ազդեցութիւն ունի, մեր գործունէութիւնը կ'աւելցնէ, մեր կամքին զօրութիւն կու տայ մեծ մեծ գործքեր կատարելու եւ մեր գործքերուն դէմ ելլող արգելքներուն յաղթելու: Բայց թէ որ հեղ մը մտածելու ըլլանք՝ թէ Երեւակայութիւնն իր չափաւոր զօրութեան ու ազդեցութեան մէջ չմնալու եւ մարդուն մէկալ հոգեկան կարողութիւններէն աւելի գործելու, մանաւանդ անպիտան ու գէշ առարկաներով զբաղելու ըլլայ՝ ինչ վնասակար հետեւանքներ կրնայ պատճառել, ան ատեն յայտնի կը տեսնենք՝ թէ ինչչափ հարկաւոր բան է՝ աս կարողութիւնը կրթելու համար կանուխկէն ու աղէկ կարգով մը սկսիլ:

29. Աս բանս աղէկ կատարելու համար դաստիարակը պիտ'որ աղէկ գիտնայ նախ՝ թէ աս կարողութիւնը ամէն մարդու վրայ միօրինակ չէ. շատ տղոց երեւակայութիւնը դիւրագրգիռ, վառվռուն, կենդանի ու բեղմնաւոր է, շատին ալ՝ անգործունեայ, բութ, ցուրտ, չոր ու աղքատ: Երկրորդ, երեւակայութիւնն իր գործողութեան

մէջ չէ թէ միայն իրեն հետ կապակցած ուրիշ հոգեկան կարողութիւններուն, հապա նա եւ մարմնոյն եւ ուրիշ արտաքին հանգամանաց, ինչպէս օդաբաժնին (կլիմային), կերակուրներուն, ընկերներուն, կարդացած գրքերուն, զանազան յաջող կամ ձախող դիպուածներուն, սրտին զգածմանց, եւ այլն, ազդեցութեններէն կախում ունի, ուսկից առաջ կու գայ զանազան մարդկան երեւակայութեան այլեւայլութիւնը: Աս բանս աղէկ ճանչնալը շատ հարկաւոր է վարպետ դաստիարակի մը, որ կարենայ իր աշակերտներուն վրայ հիմնական ծանօթութիւն ունենալ, ու միանգամայն աս կարողութեան աւրուելուն աղբիւրներն ու անոր կրթութեան արգելքներն ու միջոցները գտնել: Երրորդ, երեւակայութիւնը շատ հարկաւոր կարողութիւն մը՝ ու իրեն աւրուիլը կամ անկարգութեամբ գործելը շատ դիւրին ըլլալուն՝ անիկայ աղէկ մշակելու մէջ քիչ մը անհոգութիւն եղածին պէս, ամէն վնասակար հետեւանաց պատճառն այդպիսի կրթութեան պակասութիւնը կ'ըլլայ: Չորրորդ, երեւակայութեան գործելու մէջ բուռն ու տկար ըլլալը ոմանց վրայ անմիջաբար նոյն իսկ բնական կարողութեան տկարութեններէն կամ զարթուցիչ գրգիռներու եւ վարժութեան պակասութեններէն յառաջ կու գայ, իսկ ոմանց վրայ միջնորդաբար՝ դիտողական զօրութեան տկարութեններէն. եւ կամ իբրեւ նիւթ ծառայող գաղափարներուն պակասութեններէն. ուստի եւ իւրաքանչիւր անձին երեւակայութիւնը գործել տալու համար պէտք է ամէն մէկուն առանձնական կարօտութեան համաձայն իրեն անմիջաբար կամ միջնորդաբար խնամ տանիլ:

30. Արդ՝ աս կարողութիւնն ըստ պատշաճի կըրթելու համար գլխաւոր անմիջական միջոցը վարժութիւնն է, միայն թէ պէտք է որ վարժութիւնը նախ՝ ուսանողաց անհատական հանգամանաց աստիճանին համաձայն ըլլայ. երկրորդ՝ աս վարժութիւնը երեւակայութեան առաջնորդութիւն ընող հոգեկան կարողութիւնները քիչ մը կրթուելէն ետքը սկսի. երրորդ՝ ուրիշ կարողութեանց վարժութեան հետ կապակցեալ ըլլայ. ու չորրորդ՝ կարգով եւ աստիճան աստիճան յառաջ երթայ, որպէս զի

երեւակայութիւնը ցրուած ու առանց կարգի կանոնի չգործէ ու վախճանազուրկ գործքեր յառաջ չբերէ։ Ասոր համար ամէն բանէն առաջ պէտք է սկսիլ արտաքին նկատմունքները երեւակայութեան մէջ վերստին յառաջ ածելու կամ արթնցընելու, ու անկից ետքը զաշակերտը վարժեցընելու է՝ նոյնպիսի պատկերներ արտադրելու համար զանազան փոփոխութիւններ ու այլեւայլութիւններ մտմտալ։ Անկից ետքն այլ եւ այլ աղէկ ճանչցուած դիպուածներու կարճ ստորագրութիւններ ընել ու պզտիկ պատմութիւններ պատմել տալ. ետքը՝ իրեն ճամբայ ու եղանակ ցուցընել՝ նոյն ստորագրութիւններն ու պատմութիւնները քիչ մը փոփոխելու եւ ընդարձակելու, վերջապէս՝ անոնց նման ուրիշ պատմութիւններ գտնելու։ Ասոնց մէջ բաւական վարժելէն ետքը, պէտք է պատմութիւններու եւ նկարագրութիւններու ինք իրեն նիւթ յօրինել տալ. որոնց համար դաստիարակը գլխաւոր մասերը պիտ՚որ աշակերտին մատակարարէ։ Աս կերպով պէտք է որ աշակերտը նա եւ այլ եւ այլ վախճաններու կամ գործքերու համար հարկաւոր եղած միջոցներն ու ընդհանուր կանոններու համար մասնաւոր օրինակներ երեւակայելով գտնելու վարժի։ Ասոնք լմըննալէն ետքը պէտք է թողուլ որ բարձրագոյն գաղափարներ ու երեւակայութեան պատկերներ հանճարելու սկսի։

31. Ըսածներնէս յայտնի կ՚ըլլայ՝ որ երեւակայութիւնը՝ նկատութեան կամ դիտողութեան վրայ հիմնած է, ուստի եւ նկատմունքներուն կամ դիտուած առարկաներուն շատութենէն ու պէսպիսութենէն կախում ունի երեւակայութեան ալ գործելու չափն ու հանգամանքը։ Ասոր համար պէտք է որ դաստիարակը աղէկ խնամ տանի նախ՝ որ աշակերտը շատ, այլ եւ այլ, կենդանի ու շիտակ դիտողութիւններ ունենայ, որպէս զի երեւակայութիւնը՝ (երեւակայելու) նիւթին պակասութեան պատճառով գործելէն չարգելուի կամ չդադրի։ Երկրորդ, աշակերտին հմտութեան պակասութիւնն ինք լեցընէ՝ անիկայ զանազան պատմութիւններու տեղեակ ընելով, ու մասնաւոր դիպուածները կամ այլ եւ այլ

մարդկան պատահարները կենդանի գոյներով (զօրաւոր խօսքերով) նկարագրելով։ Աս բանիս համար այսինքն երեւակայութեան նիւթ մատակարարելու եւ անոր առաջնորդելու համար շատ օգտակար է երրորդ՝ երեւելի բանաստեղծներու եւ ճարտարախօսներու գրուածքներն աղէկ ընտրանօք եւ աշակերտին մասնաւոր հանգամանաց աղէկ մտադիր ըլլալով կարդացընել տալ։ Նա եւ պարագայից համեմատ գեղեցիկ արուեստներու գործուածքներն՝ ինչպէս նա եւ վսեմ ու զարմանալի տեսարանները աշակերտին ծանօթ ընել պէտք է, որն որ երեւակայութեան գործելուն շատ դիւրութիւն եւ առատ նիւթ կու տայ։

32. Երեւակայութիւնը կենդանի ու յայտնի պատկերներ առնալու համար հարկաւոր է որ դաստիարակը իր աշակերտը միշտ վարժեցընէ՝ առաջ աղէկ ճանչցուած ու յայտնի ըմբռնուած առարկաները երեւակայել, ու երեւակայած պատկերները միշտ յայտնի ու կատարեալ նկարագրել, չէ թէ միայն արտաքին երեւոյթը կամ ուրուականը ցուցընել, հապա նա եւ անոնց ամէն մէկ փոքր (բաղադրիչ) մասը բացատրել, ան երեւակայած առարկաներուն վրայ երկայն ատեն զբաղիլ, ու ցրուած եւ դիւրափոփոխ երեւակայութիւն չունենալ։

Բայց ի՞նչ օգուտ կ'ըլլայ մաքուր եւ պայծառ երեւակայութիւն ունենալէն՝ թէ որ անոր դուրս հանած պատկերները կամ գործքերն ու բերքերը՝ բնութեան, իրենց նպատակին եւ կանոնաւոր ճաշակի դէմ կ'ըլլան։ Ասոր համար պէտք է որ դաստիարակն իր աշակերտները աղէկ կրթէ՝ երեւակայելու ատեննին մաքուր ու վայելուչ ճաշակի կամ վայելչութեան աղէկ մտադիր ըլլալ, ու ամէն մէկ առարկային վրայ աղէկ դիտել՝ թէ գեղեցկութիւնը յատկապէս ինչ բանի վրայ կը կայանայ։ Նա եւ աս ալ պէտք է որ աղէկ նկատէ աշակերտը՝ որ ներդաշնակութիւնը՝ այսինքն ամէն մէկ բանին մասանցն իրարու հետ ունեցած յարմարչափակցութիւնը, յարաբերութիւնն ու բնութեան համաձայն ըլլալը գլխաւոր պահանջմունքներ են։ Միանգամայն իրեն աս ալ հասկըցընելու է՝ որ երեւակայութիւնն իմացողութեան ու բանին հետ միշտ

համաձայն պիտ'որ ըլլայ, ու անոր յառաջ բերած արդիւնքը մտաց խորհուրդներուն եւ ուղիղ զգայութեան վախճանէն դուրս պիտ'որ չելլան: Ինչու որ յատկապէս խօսելով՝ Երեւակայութիւնը մարդկային մտաց ստորին կամ ստորակարգեալ կարողութիւնն է, ուստի եւ գործելու մէջ իր չափն ու սահմանն ունի: Անոր համար աշակերտը երեւակայութեան պատճառով իր մտաց ու կամաց (մտածելու եւ ուզելու) ազատութիւնը պիտ'որ չկորսնցունէ, հապա իր միտքն ու ազատ կամքը երեւակայութիւնը պիտ'որ կանոնաւորէ ու անոր վրայ տիրէ: Դաստիարակին ջանքն աս կէտիս մէջ պիտ'որ ըլլայ աշակերտները վարժեցընել իրենց երեւակայութիւնն ոչ երբեք մինակ ու մտաց մէկալ կարողութիւններէն զատուած կամ անոնցմէ աւելի սաստկութեամբ բանեցընելու, անիկայ զօրաւոր միջոցներով գրգռելու եւ գործել տալու. հապա երբոր տեսնեն թէ երեւակայութիւնն անդադար ու անհանգիստ գործելու գրգռուած է՝ անոր գրգիռները քիչցընեն, իր սնունդը պակսեցընեն, մտաց բարձրագոյն զօրութիւններն արթնցընեն, միտքը վերացեալ գաղափարներով կամ խորհուրդներով զբաղեցընեն:

Աս վախճանիս համար ուրիշ նկատելու կէտ մըն ալ կայ: Բնականապէս՝ մարդուն յօժարութիւններն ու փափագներն իրենց համաձայն կամ հաճոյական պատկերներ երեւակայել կու տան: Բայց երբեմն ասոր ներհակը կը պատահի, երեւակայութիւնը մարդուն յօժարութիւններն ու փափագները կը զարթուցանէ ու կը գրգռէ: Ասոր համար դաստիարակը շատ մեծ փոյթ պիտ'որ ունենայ՝ որ տղոց երեւակայութիւնն անանկ առարկաներու վրայ չերթայ, որոնք իրենցմէ անվայելուչ ու բարի վարուց համար վտանգաւոր են, կամ անկարգ ու անվայել փափագներ ու կիրքեր կը գրգռեն ու կը սնուցանեն: Աս կէտիս վրայ երկայն գրել հարկաւոր չէ, որովհետեւ բարի ու խոհեմ դաստիարակ մը ասոր մէջ բանելու ճամբան ու բանեցընելու միջոցներն ու զգուշութիւնը ինք իրմէ կրնայ գիտնալ ու ի գործ դնել:

33. Որովհետեւ վերը ըսինք՝ որ երեւակայութիւնը

մարդկային հոգւոյն հարկաւոր ու երեւելի կարողութիւններուն մէկն է, եւ թէ մեր զգայութեանց՝ ուստի եւ արտաքին գործողութիւններուն վրայ շատ զօրաւոր ազդեցութիւն ունի, անոր համար ուրիշ գլուխ անցնելէն առաջ կ՚ուզենք դաստիարակաց եւ վերակացուաց դիւրութեան համար հոս քանի մը հարկաւոր զգուշութիւններու վրայ կարճ ի կարճոյ գրել, որոնցմով իրենց աշակերտներուն երեւակայութիւնն ըստ պատշաճի կարենան կրթել:

Նախ, զգայարանաց, աչքին, ականջին, եւ այլն, մաքրութիւնն ու կարգաւորեալ մշակութիւնը մարդուն ներսը մաքուր եւ ընտիր զգացմունք կը պատճառեն, եւ այն զգացմունքներէն պայծառ, կենդանի ու կատարեալ պատկերներ ու գաղափարներ կը ծնանին. անոր համար պէտք է որ դաստիարակը տղոց սա զգայարանքներուն վրայ խնամ տանի ու նայի որ անոնք աղէկ բանեցընեն, այսինքն տեսածնին ու լսածնին ոչ անկարգաբար ու ոչ վեր ի վերոյ ըլլայ:

Երկրորդ, պէտք չէ տղոց միտքը շատ կանուխ աշխատեցուցիչ գործքերով, հաշիւներով ու դժուարին եւ երկայն յօրինուածներով՝ մանաւանդ թարգմանութիւններով ծանրացընել. ինչու որ մտքին ասանկ անդադար, խորունկ ու աշխատալի զբաղմունքներով յոգնելու ատենը՝ երեւակայութիւնը դեռ նոր արթըննալու ու բացուելու սկսած ըլլալով՝ կրնայ բթանալ ու շատ տկարանալ:

Երրորդ, պէտք է տղոց միշտ դիւրութիւն ու միջոցներ ցուցընել որ բնութեան երեւոյթներն իրենց աչքովը տեսնելու եւ իրենց ականջովը լսելու վարժին, որպէս զի ասով մտքերնուն վրայ պայծառ, զօրաւոր ու հարազատ տպաւորութիւններ ստանան:

Չորրորդ, այն ամէն առարկաները՝ զորոնք նկատելով երեւակայութիւնը պիտ՚որ արթըննայ, գրգռի, գործէ ու մշակուի, պէտք է որ բարոյապէս անվնաս, օգտակար, հարկաւոր ու իրենց մտքին համաձայն ըլլան: Աս վախճանին համար թէ դպրոցին եւ թէ տղոց սենեկացը պատերուն վրայ երեւելի սրբոց, մեծանուն նախնեաց ու

բարեբար մարդկան պատկերները, զանազան աղուոր տեղերու նկարներն ու աշխարհացոյց տախտակներ պէտք է կախել: Ինչու որ սանկ նկարները տղոց միտքը կը յափշտակեն, իրենց քննողութիւնը կը սրեն ու երեւակայութիւնը կը զբաղեցընեն:

Հինգերորդ, երբոր աշակերտը զարմանալի ու արտաքոյ կարգի առարկայ մը աղէկ զննած ու ըմբռնած կ'ըլլայ՝ պէտք է զինքը յորդորել որ անիկայ ստորագրէ: Ու քանի որ տարիքը կը մեծնայ, կրթութիւնը առաջ կ'երթայ ու նոր գաղափարներով երեւակայութիւնը կ'ուժովնայ ու կը հարըստնայ, պէտք է որ դաստիարակը անկից պահանջէ՝ որ ըրած ստորագրութիւնն ու պատմութիւնն աւելի եւս ճիշդ ու մանրամասն ըլլայ: Աս բանիս համար շատ յարմար միջոց է պատմական ստոյգ կամ կեղծեալ դիպուած (վէպ) մը կարգաւորեալ կերպով ու ոճով գրի անցընել տալ:

Վեցերորդ, պէտք է տղուն աչքին առջեւէն ու ձեռքէն հեռացընել չէ թէ միայն անվայելուչ հապա նա եւ նախատինք նկարներն ու պատկերները, պարսաւագիրքերը ու երգիծաբանութիւնները: Ասոր համար նա եւ աս կերպ թատրները կամ առասպելեալ պատմութիւնները (վէպերը) կարդալը կամ անանկ թատրոնական խաղերու ներկայ գտնուիլն արգելել պէտք է: Բայց մաքուր նիւթի վրայ աղէկ ոճով ու ճարտարութեամբ գրուած վարպետական թատրները կամ շինծու պատմութիւնները կարդալն օգտակար է: Սրբոց վարքերը, երեւելի արանց պատմութիւնները, ճարտար արուեստագէտներուն գիւտերը կարդալը՝ երեւակայութիւնը օգտիւ զբաղեցընելէն զատ՝ առաքինի, կենցաղօգուտ եւ մարդասիրական գործոց նմանելու առաւելապէս գրգիռ ու յորդոր կ'ըլլայ: Նա եւ եկեղեցական անուշ տաղերը, ազգային երգերը, մաքուր բանաստեղծական ոտանաւորները՝ մանաւանդ (օրինակի աղագաւ) հովուերգութիւնները, ընտանի կենաց քաղցրութեան ու առաքինութիւններու վրայ գրուած քերթուածները, ինչպէս նա եւ ազգին եւ հայրենեաց օգտին ու փառաց համար եղած գործքերուն նկարները կամ քարափոր յիշատակարաններն ու անոնց

պատկերներն աչքին առջեւն ունենալը՝ տղոց երեւակայութիւնը ի բարի նախանձ գրգռելու եւ մշակելու յարմար միջոցներ են։ Բայց զգուշ կենայ դաստիարակը տղոց միտքն ու երեւակայութիւնը միշտ մեծամեծ ու զարմանալի գործքերու եւ հանդէսներու պատմութիւններով ու յիշատակներով չափէ աւելի չզբաղեցընելու, ինչու որ ասով հասարակ կենաց, աշխատութեան ու խաղաղական զբաղմանց համար ամենեւին զգածմունք չեն առնար, մանաւանդ թէ ասոնք արհամարհելի եւ իրենց անվայել բաներ կը սեպեն։

Եօթներորդ, ինչպէս վերն ըսինք, կան տղաք՝ որոնց երեւակայութիւնը շատ զօրաւոր ըլլալուն՝ իմացողութեան գործողութիւնը կը գերազանցէ ու անոր արգելք կ՚ըլլայ. բայց կան նա եւ անանկ տղաք ալ՝ որոնց երեւակայութիւնը շատ տկար ու դանդաղ ըլլալուն՝ չկրնար աչքին առջեւն եղած առարկայէն վայրկեան մը հեռանալ ու անիկայ կամ անոր պատկերը պահել։ Վարպետ դաստիարակը առջիններուն սուր երեւակայութիւնը պիտ՚որ զսպէ՝ գաղափարները հանդարտութեամբ որոշել տալով, անիկայ զանազան հաշիւներու մէջ խորունկ թափանցել տալով, ու չափազանց երեւակայութեան մը վնասներն անոնց առջին դնելով։ Իսկ մէկալնոնց գաղջ երեւակայութեան կայծերը պիտ՚որ բորբոքէ, գրգռէ ու կենդանացընէ բնական ու արուեստական ընտիր առարկաներն անոր առջին շարելով, զօրաւոր զգայմունքները արթնցընելով, աղուոր ու կենդանի ստորագրութիւններ ընելով ու վայելուչ օրինակներ առջեւը դնելով։

Ութերորդ, դաստիարակին մէկ գլխաւոր ջանքն ալ աս պիտ՚որ ըլլայ՝ որ իր աշակերտներուն երեւակայութեան մէջ աւելորդապաշտութիւնը, սնոտի երկիւղը, պարապ բաներու հաւատալը, մանաւանդ դիւթական ու բախտախնդրական առասպելեալ գիւտերն եւ պառաւական խօսքերը բանի մը տեղ դնելը արմատ ձգելու եւ հաստատուելու թող չտայ։

Իններորդ ջանայ՝ առակները, բնական ու քաղաքային պատմութեան եւ աշխարհագրութեան ուսումը խնամով մշակելու. վասն զի ասոնք տղոց երեւակայու-

թեան համար շատ ընտիր ու կարեւոր նիւթեր են, որոնք այսպիսի ուսմամբք կենդանեաց բնութեան ու բարուց վրայ տեղեակ կ'ըլլան, զանազան ազգաց մանաւանդ իրենց ազգին անցքերուն յիշատակովը կը կրթին ու հեռաւոր երկիրներու, քաղաքներու, ծովերու, լեռներու եւ գետերու վրայ հարկաւոր հմտութիւններ ստանալով՝ երեւակայութիւննին ամէն ժամանակ օգտիւ զբաղելու դիւրութիւն կ'ունենայ։

Ե. *Յիշողութիւն*։

34. Բանի մը մտքին մէջ գտնուիլն իմանալը կամ յիշողութիւնը, որ է ըմբռնուած ու հասկցուած բանը կամ գաղափարները մտքին մէջ նորոգելով պահելու կարողութիւնը, չէ թէ միայն նոյներն այլ եւ այլ կերպով վերստին յառաջ ածելու զօրութեանց հիմն է, հապա նա եւ մտաց ուրիշ ամէն զօրութեանց գործողութիւններուն հարկաւոր ու անփոխարինելի օգնականն ու միջոցը կամ միջնորդն է։ Մտածելը գիտնալէն կախում ունի, բայց գիտնալն ալ յիշողութեան մշակութենէն։ Քիչ կամ ոչ ինչ օգուտ կ'ըներ բան մը հասկընալն ու անոր գաղափարն ունենալը՝ թէ որ կարողութիւն մը չըլլար անիկայ վերստին մտքին մէջ նորոգելու կամ կրկնելու, այսինքն՝ թէ որ մարդ չկարենար այսօր ալ գիտնալ ան բանը՝ որն որ երէկ գիտէր։ Եւ ահաւասիկ աս՝ ամէն եղած գործքերը, պատահած դէպքերն ու լսուած խօսքերը մեր մտաց մէջ պահելու սքանչելի կարողութիւնն է՝ *Յիշողութիւնը*։ Անիկայ կրնանք պահարանի մը նմանցընել, որուն մէջ մարդուն միտքն իր ստացած այլ եւ այլ տեղեկութեանց գանձը կը դնէ կը պահէ, որ պէտք եղած ատենը դուրս հանէ ու բանեցընէ։

35. Չէ թէ միայն բան մը ըմբռնելու կամ հասկընալու մէջ դիւրութիւն ու շուտութիւն ու անիկայ հաստատ պահելու մէջ տեւողութիւն ունենալու ուժը, հապա նա եւ զանազան կերպ պատկերները կամ գաղափարները մտաց մէջ ընդունելու զօրութիւնը կամ ընդունակութիւնն այլ եւ այլ մարդկան վրայ այլ եւ այլ աստիճանով ու չափով է։ Արդէն յայտնի է՝ որ ոմանց յի-

շողութիւնը բառեր կամ խօսքեր միտքը պահելու, ոմանց ալ իրերը պահելու յարմար է: Երբոր մէկն իրերուն միայն բառերը կամ անուններն ու նշաններն ինչ կարգով որ իր միտքը կու գան՝ անանկ կը յիշէ, անոր յիշողութիւնը կ'ըսուի՝ նիւթական կամ բառական. բայց երբոր յիշողութիւնը միայն իրերուն էութիւնը կը յիշէ՝ առանց բառերուն փոյթ տանելու՝ կ'ըսուի՝ իրական կամ հաստատուն. իսկ երբոր կը յիշէ գաղափարները, որոնք իրերուն ոչ նշաններն են ու ոչ էութիւնը, կ'ըսուի՝ գաղափարական: Ամէն մարդ ամէն տեսակ առարկաներու համար միակերպ ընդունակ յիշողութիւն չունի: Մանաւորապէս նկատելու արժանի է մեքենական ու բանական (կամ քննող) յիշողութեան տարբերութիւնը: Մեքենականն առջի տպաւորութիւններուն կամ ըմբռնումներուն կերպին ու կարգին կը կապուի, իսկ բանաւորը միշտ խորհրդածութեան հետ կապուած է, ու տրամաբանական կապակցութեամբ կը գործէ: Յիշողութեան այսպիսի այլեւայլութիւնը շատ անգամ մշակութեան ու կրթութեան պտուղն է, բայց շատ անգամ ալ նոյն իսկ բնական կարողութեան ուժէն ու մարմնոյն եւ ուրիշ հոգեկան զօրութեանց այլ եւ այլ պայմաններէն կը պատճառի: Վարպետ դաստիարակ մը թէ որ կ'ուզէ յիշողութիւնը աղէկ ու յարմար կերպով կրթել՝ պէտք է որ աս անհատական հանգամանքներուն ու անոնց աղբիւրներուն միտ դնէ:

36. Թէպէտ եւ փորձն աս կարողութեան սաստիկ մեծ ու արտաքոյ կարգի ընդունակութիւն ունենալը յայտնի կ'ընէ. բայց նոյն փորձը միանգամայն մեզի կը ցուցընէ՝ որ սոր անկարգ կրթութիւնն ու մշակութիւնը շատ գէշ ու վնասակար հետեւութիւններ կրնայ ունենալ: Անանկ անկարգ կրթութեան պտուղները շատ հեղ տեսնուած են, որոնք են՝ անզգայութիւն, մտածելու զօրութեանց բոլորովին բթանալը, աննշան բառերը յաճախ գործածելու ջանք, ուրիշներուն բանծին ու գրածին կուրօրէն հետեւիլ, ուսումնական զբաղմանց փափագ չունենալ, ու վերջապէս յիշողութեան տկարութիւն կամ բոլորովին կորսուիլ: Դաստիարակը աս կարողութիւնն ա-

ղէկ մշակելու համար պէտք է՝ որ անոր ներքին կատարելագործութեան ու հրահանգելուն միտ դնէ եւ ոչ թէ միայն աս կամ ան առարկան յիշողութեան մէջ պահել տալու: Յիշողութեան ներքին կատարելագործութիւնը գլխաւորապէս կը կայանայ՝ ընդունելու համար դիւրութիւն ու արագութիւն ունենալու, իրեն պահել կրցած առարկաներուն շատութեան ու պէսպիսութեան, ու անոնց պահպանութեանը տեւողական ու հաստատուն ըլլալուն վրայ: Աս յատկութիւնները միշտ իրարու հետ կապակցած չեն, ու մի եւ նոյն անձի վրայ քիչ հեղ ի բնութենէ մի եւ նոյն կամ հաւասար աստիճանով տրուած կը գտնուին:

37. Յիշողութեան կարողութիւնն այլ եւ այլ անձանց ի բնութենէ այլ եւ այլ աստիճանով տրուած ըլլալուն՝ ամէն մէկ աշակերտին յիշողութեան մշակութիւնն ալ այլ եւ այլ աստիճանով պիտ՚որ ըլլայ: Դաստիարակը իր աշակերտին յիշողութիւնը մանաւորապէս ան կողմանէ աւելի մշակելու պիտ՚որ աշխատի՝ որ կողմանէ որ անոր տկար ըլլալը կը ճանչնայ, եւ ասոր կամ ամէն մէկուն կարօտութեանը համեմատ պէտք է որ իր միջոցները բանեցընէ, ու ամէն մէկ աշակերտին կարողութեանը աստիճանին համաձայն անկից համար պահանջէ եւ յուսայ:

Յիշողութիւնը մշակելու կերպերուն մէջ շատ մեծ ու երեւելի այլեւայլութիւն կայ: Անոնց մէկ քանին նոյն կարողութեան ներքին կրթութեանը կը ծառայեն, իսկ մէկ քանին անոր միայն կ՚օգնեն կամ դիւրութիւն կուտան՝ ամէն մէկ գաղափարը աղէկ ընդունելու եւ պահելու համար: Այն միջոցները՝ որոնք շատ յարմար են ամէն մէկ գաղափարը տեւական ու մնայուն ընելու, ամէն հեղու յիշողութեան ներքին գործունէութիւնն ու զօրութիւնը չեն աւելցըներ, մանաւանդ թէ ասոր ներհակը՝ թէ որ առանձինն ու չափէ աւելի գործածուելու ըլլան՝ անիկայ կը տկարացընեն:

Որդէն յայտնի է յիշողութեան՝ մնաց ուրիշ կարողութիւններուն հետ ունեցած սերտ կապակցութիւնը, եւ թէ ասոնք անոր վրայ ինչչափ ազդեցութիւն կ՚ընեն:

Անոր համար պէտք է որ դաստիարակը յիշողութեան օգնող կարողութիւնները զարթուցանելով ու մշակելով, միջնորդաբար նա եւ նոյն իսկ յիշողութիւնն ալ մշակելու աշխատի: Աղէկ փոյթ ունենայ՝ նկատողութիւնն, իմացողութիւնը, դատելու կարողութիւնն ու բանը կրթելու, եւ յիշողութեան ասոնց հետ ունեցած կապակցութիւնը պահելու եւ հաստատելու. մանաւորապէս ջանայ ուղղ մտադրութեան վրայ գործնական կերպով մը հսկելու, որով կրնայ միջնորդաբար յիշողութեան վրայ ալ ազդեցութիւն ընել: Բայց գիտնայ՝ որ եթէ երեւակայութիւնը մինակ ու չափէ աւելի գործել տալու ըլլայ՝ յիշողութեան վրայ շատ վնասակար ազդեցութիւն ընել կուտայ: Յիշողութիւնն այսպէս միջնորդաբար մշակելը կ'ըսուի՝ անիկայ քննական ու բանաւոր կերպով ու ճամբով կրթել:

38. Մինչեւ հիմայ դաստիարակութեան ուսմանը ետեւէ ըլլող վարպետները գտած են՝ որ Յիշողութեան անմիջական մշակութեան կերպերուն ու միջոցներուն մէջ ամենէն ընտիրն ու օգտակարն՝ անիկայ իրօք վարժեցընելն է: Փորձն ալ աս բանս ան անձանց վրայ հաստատած է, որոնք մանաւոր հատուածներ յաճախ բերնուց սորվելու ետեւէ կ'ըլլան: Թէ որ այսպիսի անձինք յաճախ վարժութեամբ շուտ ու դիւրաւ ըմբռնել կը սորվին՝ բայց անով սորվածնին հաստատուն պահելու տկար կը գտնուին, անկից չհետեւիր՝ որ վերյիշեալ միջոցն անբաւական է. ինչու որ եթէ ասոնք փոխանակ ամէն օր նոր հատուած կամ նիւթ մը սորվել սկսելու տեղ՝ արդէն ըմբռնածնին յաճախ կրկնելու ըլլան, ան ատեն կը տեսնեն որ ինչպէս ըմբռնելու մէջ դիւրութիւն ունին, անանկ ալ պահելու (յիշելու) մէջ դիւրութիւն կ'ունենային: Վարժութեամբ ամէն ուսանող՝ նա եւ չափաւոր տաղանդ ունեցողը՝ կրնայ կամաց կամաց յիշելու նկատմամբ բարձրագոյն աստիճան կատարելութեան տանիլ, միայն թէ վարժութիւնը (վարժիլը) աղէկ կարգով ու տեւական կամ շարունակեալ ըլլայ:

39. Յիշողութեան վարժութիւնը կարգաւորեալ ըլլալու համար պէտք է մեծ խնամքով ընտրել այն նիւ-

թերը, որոնք յիշողութիւնը պիտ՚որ ընդունի ու պահէ: Ծուռ կարծիք մըն է՝ թէ տղոց բերնուց սորվելու բաներուն մէջ ընտրութիւն ընելու հարկ չկայ: Ըստ մեզ պէտք է որ դաստիարակը զգուշանայ նախ՝ իր աշակերտներուն յիշողութիւնը վարժեցընելու համար անոնց առջին երբեք անանկ նիւթ չդնել՝ որ կամ ինք իրմէ՝ կամ անոնց համար անիմաստ կամ որոշ նշանակութիւն մը չունեցող բան ըլլայ: Ի՛նչ որ յիշողութեան մէջ տպաւորուած պիտ՚որ մնայ՝ պէտք է որ յառաջագոյն քննուի՝ թէ արդեօք երեւակայութեան ու իմացողութեան յարմար ու պատշաճ նիւթ է թէ չէ: Շատ անկարգ ու վախճանազուրկ բան է՝ տղոց առջին անիմաստ բառեր ու խրթին եւ անիմանալի հատուածներ դնել բերնուց սորվելու համար, զորն որ ոմանք սխալմամբ անոնց յիշողութիւնը սրելու համար իբրեւ մէկհատիկ միջոց կը սեպեն: Երկրորդ, դաստիարակը մինչեւ որ ինչ եւ իցէ նիւթի վրայ գրուած հատուած մը առաջ աղէկ մը իր աշակերտին մեկնած ու հասկցուցած չ՚ըլլար՝ անիկայ բերնուց սորվելու կամ յիշողութեան մէջ առնելու համար անոր առջին չդնէ: Երրորդ, տղոց առջին բերնուց սորվելու համար անանկ հատուածներ չդնէ՝ որոնց ծանօթութիւնն ըստ ինքեան կամ գոնէ ան տղոց նկատմամբ ամենեւին օգուտ ու պիտանութիւն մը չունին: Չորրորդ, յիշողութեան վարժութիւնը կարգաւորեալ ու դիւրին ընելու համար պէտք է որ դաստիարակը բերնուց սորվելու նիւթերուն ընտրութեան ու չափին մէջ աստիճան մը դնէ ու կարգով յառաջ երթայ: Ամենէն առաջ իմաստալից բայց դիւրըմբռնելի եւ կարճ հատուածներ, առածներ կամ վճիռներ անոնց առջին դնէ, ետքէն՝ զուարճալի պատմութիւններ, զգալի առարկաներու ստորագրութիւններ ու առակներ. ու ամենէն ետքը երկայն, ընդհանուր ու վերացեալ նիւթերու վրայ գրուած հատուածներ: Տրամախօսութիւնները, այսինքն երկու երեք հոգւոյ մէջ ըլլալու խօսակցութիւնն աւելի դիւրաւ կրնայ աշակերտը բերան առնել ու միտքը պահել՝ քան թէ վարդապետական կամ ճառական երկայն խօսքերը, ոտանաւոր կամ չափով գրուած օրինակները՝ քան թէ արձակ խօսքով գրուածները: Նիւթին

վրայ բաժնիս՝ չափին վրայ ալ պէտք է իմանալ, այս ինքն ինչպէս որ առաջ դիւրահասկանալի հատուածներէն կը սկսուի ու կամաց կամաց քիչ մը բարձրագոյնին կ՚երթըցուի, այսանկ ալ առաջ քիչէն ու կարճէն պէտք է սկսիլ ու կամաց կամաց շատին ու երկայնին երթալ. ինչու որ տղոց ներքին ընդունակութիւնն ու զօրութիւնն աստիճան աստիճան կ՚աւելնայ, անոր համար նա եւ անոր յիշողութիւնն ալ կամաց կամաց ու աստիճան աստիճան կրթելու եւ առաջ տանելու է։

40. Ա.րդ՝ պէտք է որ դաստիարակը նախ՝ որչափ կարելի է՝ կանուխ սկսի իր աշակերտներուն յիշողութիւնը վարժեցընելու. վասն զի փորձուած բան մըն է՝ որ տղոց աս կարողութեան ընդունակութիւնն առջի տարիներուն մէջ շատ մեծ կ՚ըլլայ։ Երկրորդ, պէտք է որ աս վարժութիւնը շարունակեալ ու հանապազօրեայ ըլլայ, ինչու որ փորձով տեսնուած է՝ թէ երբոր վարժութիւնը կ՚ընդմիջահատի՝ նոյն իսկ առաջուընէ ստացուած կրթութիւնն ալ կը պակսի։ Երրորդ, պէտք է որ ուսանողաց կարողութեան այլեւայլութեան համեմատ նա եւ անոնց յիշողութեանը մշակութեան կարգն ու կերպը այլ եւ այլ ըլլայ։ Եթէ որ աշակերտ մը շատ քաջ է բառեր յիշելու նկատմամբ (բառական յիշողութեամբ), պէտք է զինքը վարժեցընել իր յիշողութեանը մէջ պատկերներ կամ գաղափարներ տպաւորելու եւ պահելու, եւ ոչ թէ մեքենայի պէս լեզուներ սորվելու։ Չորրորդ, պէտք չէ որ յիշողութեան վարժութիւնը միակողմանի ըլլայ, այսինքն չըլլայ՝ որ դաստիարակը տղուն յիշողութիւնը միայն մէկ տեսակ առարկաներու վարժեցընէ. կամ թէ ըսենք՝ յիշողութեան միայն մէկ յատկութեանը միտ դնելով մէկալնոնց վարժութեան զանցառութիւն ընէ։ Հինգերորդ, շատ հարկաւոր է աշխատիլ՝ որ յիշողութիւնն առանձինն չկրթուի, հապա մնաց բարձրագոյն զօրութեանց հետ մէկտեղ. ապա թէ ոչ՝ միտքը միայն ուրիշներուն գաղափարներն ու խօսքերը մեքենայի պէս իր յիշողութեան մէջ ժողվելու կը վարժի, որով մնաց ազատ գործունէութիւնը կը տկարանայ։ Վեցերորդ, պէտք է որ դաստիարակն աս վարժութիւնը տղոց զուարճալի ու հա-

ճոյական ընելու աշխատի, ու մինչ որ բռնութիւնը ու ակամայ սորվիլը հոգւոյն զօրութեանց ըստ պատշաճի ու կարգաւորեալ կրթութեանը շատ վնաս կ'ընէ: Վերջապէս, պէտք է որ դաստիարակը յիշողութիւնը վարժեցուցած ատենը թէ նիւթերուն ընտրութեան, թէ անոնց կարգին ու բաժանման միտ դնէ, եւ թէ յիշողութիւնը դիւրացընող միջոցներն ու անոր արգելք ըլլող բաները տղոց ճանչցընելու եւ միանգամայն անոնց յիշողութիւնն արտաքին եւ ներքին գրգիռներով սրելու հնարքներ գտնէ:

ՀԱՏՎԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Երկրորդական (ածանցեալ) կարողութիւններ:

41. ՄԻՆՉԵՒ հիմայ խօսեցանք մտաց գլխաւոր կարողութիւններուն կրթութեան վրայ, կան ուրիշ կարողութիւններ ալ, որոնք իրենցմէ առանձին զօրութիւն մը չունին, հապա այն գլխաւոր կարողութեանց մասնաւոր ներգործութիւնները կամ ազդեցութիւններն են: Աս *երկրորդական (ածանցեալ)* կարողութեանց մէջ մասնաւորապէս յիշատակի արժանի են՝ *նշանակիչ (ծանուցիչ)* ու *բացատրիչ (ստորագրող)* կարողութիւնները: Նշանակիչ կարողութիւնը, այսինքն գաղափարներն ու մտաց խորհուրդները զգալի ու կամայական նշաններու հետ կապակցող, անզգալին՝ զգալի ընող կամ զգալի կերպով ցուցընող ու ծանօթ ընող կարողութիւնը՝ մարդուս չէ թէ միայն ընկերական կենաց մէջ բացարձակապէս հարկաւոր է, հապա նա եւ ինք իրեն եղած ատենն ալ շատ պիտուական ձիրք մըն է: Արդ թէպէտ այլ եւ այլ միջոցներ կը գտնուին ներքին գաղափարները նշանակելու կամ դուրս հանելու համար, բայց ամենէն աւելի հասարակն ու երեւելին է *լեզուն* կամ *խօսիլը*, որուն մշակութիւնը կամ կրթութիւնը շատ մեծ ու հարկաւոր պաշտօն մըն է դաստիարակութեան մէջ, վասն զի լեզուն կամ խօսքը մարդուս համար հոգեկան կապ մըն է՝ մարդ մարդու հետ կապելու եւ միան-

գամայն գրեթէ մէկհատիկ միջոց է ուրիշներուն մտքին ու սրտին վրայ ազդեցութիւն ընելու: Աս բանիս հաստատութիւն մըն է ան՝ որ շատ անգամ շատ մարդիկ մեծ ցաւով կը հասկընան ու կը զգան՝ որ չեն կրնար անանկ յայտնի, որոշ ու ճշգիւ խօսիլ՝ ինչպէս որ կը մտածեն, չեն կրնար անանկ ազդեցութեամբ եւ ուժով իրենց բանի մը համար ունեցած հիմնական պատճառները խօսքով բացատրել, ինչպէս որ մտքերնուն ու սրտերնուն մէջ անոր զօրութիւնը կ'իմանան ու կը զգան: Կրնամ ըսել՝ որ մարդուն աղէկ մտածելն իսկ յատկապէս լեզուին կամ խօսելու յաջողութեան հետ մէկտեղ սերտ կապակցած է: Յայտնի ծանուցուած ճշմարտութիւն մըն է՝ որ շատ մարդկան՝ նաև ընդհանրապէս շատ ազգաց վրայ մտաց կրթութիւնը անոնց լեզուին հետ մեծ յարաբերութիւն ու կապակցութիւն ունի: Լեզուին կամ խօսքին անորոշ, խառնիխուռն ու պակասաւոր ըլլալը՝ ներքին գաղափարներուն ալ անորոշութիւն ու մթութիւն կը պատճառեն: Ուրեմն լեզուի կամ խօսելու կարողութեան կրթութիւնը դաստիարակութեան մէջ շատ մեծ ու երեւելի գործք մը պէտք է սեպել, ու անոր վրայ մեծ փոյթ ունենալ:

42. Աս մասին վրայ գլխաւոր ու հարկաւոր տեղեկութիւններն ընդհանրապէս հետեւեալները կը սեպենք: Նախ, խօսելու կարողութիւն ըսելով՝ միայն ներքին զգացմունքն ակամայ կամ արտաքին նշաններով յայտնի ընելը չենք իմանար, հապա ներքին գաղափարները կամ մտաց խորհուրդները կամաւոր ու դիտուած նշաններով ծանօթ ընելը, ու ըստ այսմ մտաց՝ միայն մարդը լեզուի կամ խօսելու կարողութիւն ու ձիրք ունի, ինչու որ միայն ինքն է՝ որ խորհելու՝ խորհուրդներն իրարու հետ համեմատելու եւ կապակցելու եւ անոնցմէ խորհրդածութեամբ նոր կամ ուրիշ խորհուրդ մը յառաջ ածելու եւ անիկայ արտաքուստ բացատրելու կարողութիւն ունի: Երկրորդ, խօսելու կարողութեան բացուիլը (գործելու սկիզբը՝) ներքին զգացմունքն ակամայ կամ բնական նշաններով յայտնելէն կը սկսի, իսկ կամաւոր գործողութեամբ ներքին գաղափարները ծանօթ ընելը

կը հետեւի՝ երբոր խորհուրդները կապակցելու կարողութիւնը գործելու կը սկսի, ուստի եւ անիկայ միշտ ատոր համեմատ կ'երթայ:

43. Լեզուն կամ խօսիլը՝ իր բոլոր ընթացքին մէջ երեւակայելու կարողութեան կը հետեւի, ինչու որ ասիկայ արտաքին նշաններուն նիւթը կը մատակարարէ. ասկից յայտնի կ'ըլլայ՝ որ տղոց լեզուին շուտ կամ ուշ բացուիլն արտաքին նշաններուն ըստ կարգի եւ յարմար կերպով իրենց առջեւն ելլելէն կամ դրուելէն, եւ շատ տղոց ալ խօսելու գործարանները կատարեալ ըլլալով՝ լեզու ելլելու ուշ սկսելնին՝ իրենց չորս դին գտնուող առարկաներուն անյարմարութենէն յառաջ կու գայ: Երրորդ, խօսելու կարողութիւնը դաստիարակին առաջնորդութեան կը կարօտի, ատենին շիտակ ու ըստ կարգի բացուելու եւ յառաջանալու համար: Եւ ասոր մէջ դաստիարակը պիտ'որ չաշխատի՝ որ տղան շուտով կամ կանուխ, յաջողութեամբ եւ շատ խօսիլ սորվի, հապա իր խորհուրդները շիտակ ու որոշ խօսքով բացատրել սորվի: Չորրորդ, որովհետեւ խօսիլը մէկ դիաց երեւակայելու կամ թէ բանիք ըմբռնելու, կապակցելու եւ յառաջ ածելու (մտածածն ու զգացածը ծանօթ ընելու) կարողութենէն, ու մէկ ալ դիաց ստացուած գաղափարներուն առատութենէն ու հանգամանքէն կախում ունի, անոր համար դաստիարակը պիտի աշխատի խօսելու կարողութիւնը միջնորդաբար մշակելու, այսինքն՝ պիտ'որ ջանայ որ աշակերտը վարժի ամէն բան շիտակ ու որոշ տեսնելու եւ յայտնի ու ճշդութեամբ մտածելու, որպէս զի կարող ըլլայ որոշ ու ճշդութեամբ խօսիլ: Երբոր տղայ մը մտածելու մէջ դանդաղ է՝ խօսելու մէջ ալ դանդաղ կ'ըլլայ, երբոր գաղափարները կապակցելու մէջ տկար է՝ իր խօսքերն ալ խառն ի խուռն կ'ըլլան, խօսք մը տեղն ի տեղը չիկրնար շիտակ զրուցել: Աս կտորիս մէջ թէպէտ եւ պզտիկ աշակերտներէն այնչափ մեծ ճշդութիւն չիկրնար պահանջուիլ, բայց դաստիարակին պարտքն է ասոր մտադրութիւն ընել եւ յառաջ գացող աշակերտներուն սանկ պակասութիւնները շիտկելու փոյթ ունենալ: Հինգերորդ, խօսելու կարողութիւնը կատարեալ ըլլալու

համար բաւական չէ որ մարդ միայն գաղափարներն իրարու հետ դիւրաւ ու հաստատութեամբ կապակցելու եւ յաջողութեամբ վերստին յառաջ ածելու կամ յարմար ու առատ բառեր ու խօսքեր գտնելու կարող ըլլայ, հապա առաւելապէս հարկաւոր է՝ որ նշանակելու այսինքն բացատրելու (զրուցելու) կերպն ուղիղ, որոշ, ճիշդ ու յայտնի ըլլայ։ Աս բանիս վրայ դաստիարակութեան ժամանակն աղէկ մտադրութիւն պէտք է ընել։

44. Դաստիարակը հօս իր պաշտօնը յաջողութեամբ կատարելու համար պէտք է որ նախ՝ խօսելու կարողութեան կրթութեանը մէջ շուտ ու վեր ի վերոյ խնամքով յառաջ չերթայ, որովհետեւ աս կարողութեան գործողութիւնը կամ բանին ուրիշ հոգեկան զօրութեանց գործունէութիւնը յառաջագոյն կը պահանջէ, ու միանգամայն բառերու եւ խօսքերու առատութիւնը գաղափարներուն առատութիւնը կ'ենթադրէ։ Ասոր համար հարկաւոր է որ դաստիարակն իր աշակերտին բառ մը կամ խօսք մը հասկցընելու չաշխատի մինչեւ որ տղան ան բառին (նշանակութեան) գաղափարն առած չըլլայ, ինչու որ բառերուն որոշումն ու շատութիւնը գաղափարներուն հանգամանքէն ու շատութենէն կ'առնուի։ Երբ որ տղայ մը առանց մտածելու եւ բառին զօրութիւնը կատարեալ հասկընալու կը խօսի, պարապ զրոյցներով ատեն անցընելու կը վարժի, որն որ մտաց կրթութեան համար շատ վնասակար է։ Երկրորդ, որովհետեւ խօսելու կարողութիւնը միայն վարժութեամբ կամ հրահանգով կը կրթուի, անոր համար պէտք է որ դաստիարակն իր աշակերտներուն առիթ, միջոց ու դրդիւ պատրաստէ ու զիրենք պարտաւորէ՝ իրենց խորհուրդները չիտակ ու որոշ խօսքով յայտնելու, որով եւ լեզուն շատ աղէկ կը կրթի։ Երրորդ, ջանայ դաստիարակը (ինչպէս նաեւ ծնողք) ամէն մէկ բառը միշտ իր բուն յատուկ ու որոշ նշանակութեամբ գործածել, որպէս զի տղաք անոր օրինակաւը սորվին որոշակի խօսելու, որոշ բառեր գործածելու, որ խօսքը շփոթ չըլլայ. եւ այս կ'ըլլայ երբոր տղան իր վարժապետէն կը սորվի՝ խօսքի կամ բառի մը միտքն աղէկ իմանալ եւ անանկ զրուցել։ Չորրորդ, թէպէտ եւ այլ

եւ այլ լեզուաց գիտութիւնը շատ օգտակար ու հարկաւոր է, բայց մի եւ նոյն ատեն այլ եւ այլ իրարմէ շատ տարբեր լեզուներ սորվեցընելը վնասակար է. ինչու որ բառերու բազմութիւնն ու այլ եւ այլ լեզուաց դարձուածքներուն եւ կերպերուն զանազանութիւնը տղոց միտքը կը շփոթէ, որով չեն կրնար ամենեւին լեզուի մը մէջ իրենց միտքը ճիշդ, յայտնի ու կատարեալ բացատրել: Հինգերորդ, լեզուի կատարեալ ուսումը քերականութեամբ կը յաջողի, որուն մէջ պէտք է տղոց հիմամբ կրթուիլ. բայց ոչ երբեք պէտք է լեզու մը սորվեցընելու համար անմիջապէս քերականութենէ սկսիլ, կամ բառերուն վերջաւորիլը, հոլովիլը, վանկերուն կազմուիլը, եւ այլն, երկայն մեկնութիւններով հասկըցընելէն սկսիլ: Բանաւոր մարդուն լեզուն ու խօսիլը բանաւոր կերպով պէտք է յառաջ տանիլ, չէ թէ բառից արտաքին կազմութեան ու լեզուին այլ եւ այլ հանգամանաց վրայ համբակաց միտքը տեսական խնդիրներով ծանրացընել:

45. Լեզուին կամ բանաւորապէս խօսելու նպատակն է՝ մտաց այլ եւ այլ գաղափարները կարգով ու պատշաճ կերպով արտաքուստ յայտնել, ուրիշներու հաղորդել, զանոնք ճշմարտութեան վրայ համոզել ու իրենց սրտին մէջ այլ եւ այլ զգացմունքներ զարթուցանել: Աս բանիս համար մասնաւոր կրթութիւն մը հարկաւոր է. եւ աս կրթութեան հիմն է մարդուն ունեցած բացադրիչ (ըստ օրինի ստորագրելու, միտքը դրսանց հասկըցընելու) կարողութիւնը, որն որ թէպէտ եւ խօսելու կարողութեան միայն մէկ կատարելագոյն աստիճանն է, բայց անկից կը տարբերի. ինչու որ մարդ կրնայ լեզու մը շիտակ եւ ըստ կանոնաց խօսիլ, եւ սակայն անկարող ըլլալ բան մը յայտնի, կենդանի, համոզիչ ու ազդու խօսքերով ուրիշներուն առջեւը դնել, բացադրել կամ ստորագրել, հիմամբ հասկըցընել ու անոնց սրտին մէջ զգացմունք կամ փափագներ զարթուցանել: Ուրեմն դաստիարակութեան մէկ գործքն ալ պէտք է որ ըլլայ՝ տղոց օրինօք բան մը հասկըցընելու, բացադրելու եւ ստորագրելու (բացայայտելու, պատմելու) կարողութիւնը խնամքով կրթելը. ոչ եթէ զանոնք քաջ ճար-

տարախօսներ կամ ընտիր բանաստեղծներ՝ հապա կարգով ու կանոնով ու ընտրութեամբ խօսող ու՝ պէտք եղած ատենը՝ գրող մարդիկ ընելու համար:

46. Ասկից կը տեսնուի՝ որ խորհուրդ մը կամ գիտցուած բան մը ըստ կարգի բացայայտելու եւ ստորագրելու կարողութիւնը գլխաւորաբար լեզուէն կամ խօսելէն կախում ունի. ուստի եւ տղոց վրայ աս կարողութիւնն ան ատեն պէտք է յատկապէս մշակելու սկսիլ, երբոր լեզուի մը նիւթական կարգերն ու հանգամանքը գիտեն, անոր կանոնաց մէջ յաջողակութիւն կամ վարժութիւն ստացած են ու նիւթի մը վրայ ան լեզուով շարադրելու վարժութիւն ունին. ապա թէ ոչ՝ չեն կրնար բանի մը վրայ կարգաւորեալ խօսքով բացատրութիւն տալ: Եւ ասոր համար ալ պէտք է տղոց աս ստորագրելու, կարգով պատմելու եւ բացադրելու կարողութիւնն ան լեզուի մէջ մշակելու կրթել, որն որ հիմամբ եւ քերականական կանոններով սորված են ու գիտեն: Հոս կը յիշեցընեմ ամէն վարժապետաց՝ տղաքն իրենց մայրենի լեզուին մէջ քաջ կրթելու, անով իրենց կարգաւորեալ խօսակցութիւնն ընել եւ միտքերնուն խորհուրդները կանոնով բացատրել տալու պարտքը: Երբոր իրենց ազգային լեզուին մէջ կիրթ ըլլալով խորհուրդնին ու գաղափարնին ուղիղ բացայայտելու կը վարժին՝ ուրիշ լեզուներու մէջ ալ նոյնն ընելու մասնաւոր ուսում հարկաւոր չ'ըլլար, հապա միայն այն լեզուները հիմամբ սորվիլը բաւական կ'ըլլայ:

47. Բայց բան մը կարգաւորեալ ոճով ու ամէն կարեւոր հանգամանքներով ստորագրելու, շարադրելու եւ բացայայտելու համար միայն լեզուն աղէկ գիտնալը բաւական չէ, հապա նաեւ կը պահանջուի՝ որ նկատութիւնը, երեւակայութիւնն ու իմացողութիւնը յառաջագոյն աղէկ կրթուած ըլլան, ուստի եւ դաստիարակը մինչեւ որ ասոնք աղէկ կրթած չ'ըլլար՝ բացադրելու կամ ստորագրելու կարողութիւնն աղէկ չիկրնար կրթել: Ինչու որ աշակերտը բան մը շիտակ, յայտնի ու պայծառ ստորագրելու եւ պատմելու համար պէտք է որ ան բանը յառաջագոյն աղէկ դիտած ու հասկցած ըլլայ, ու իր

երեւակայութիւնը՝ գաղափար մը յայտնի ու կենդանի կերպով մտաց առջեւը բերել կարենայ: Երբոր աս կտորիս մէջ զանցառութիւն կ'ըլլայ՝ տղաք շատ տարիներ ոճի ու կարգաւորեալ խօսակցութեան կանոնները սորվելէն, խել մը գրքեր ու օրինակի համար յօրինուածներ կարդալէն ետքը՝ հասարակ շարադրուած մը դուրս չեն կրնար հանել: Իրենց խօսուածքին ու գրուածքին մէջ ընտիր բառեր, քանի մը աղուոր ոճեր ու դարձուածներ կը տեսնուին, բայց կարգաւորեալ ընտիր յօրինուած կամ համոզիչ խօսք մը չիտեսնուիր: Արդ դաստիարակը այս ամենայն աղէկ նկատելով՝ իր աշակերտները զգուշութեամբ հրահանգէ ու իրենց հասկցընէ նախ՝ որ մտաց խորհուրդները արտաքուստ պարզելու եւ բացայայտելու համար բառեր ու խօսքեր գործածելու ատենը պէտք է մանաւորապէս մտադիր ըլլալ անոնցմով բոլոր յօրինուածը հասկանալի, բացայայտ, կենդանի ու պայծառ ընելու, եւ թէ՝ աս բանս ալ կախում ունի չէ թէ մանաւոր բառերէն, հապա անոնց՝ ինչպէս նա եւ այլ եւ այլ պարբերութեանց կարգէն, կապակցութենէն ու դիրքէն կամ շարուածքէն: Աս բանս աղէկ կը յաջողի պատմական յօրինուածք կամ երկայն դէպք մը շարադրել տալով: Երկրորդ պէտք է աշակերտաց առանձինն յիշեցընել՝ որ ստորագրութեան, պատմութեան ու ինչ եւ իցէ շարադրուածի պատշաճական ու կարգաւորեալ բացադրութիւնը յաջողակի ընելու համար մանաւորապէս կը պահանջուի՝ որ անոր նպատակին միտ դրուի ու այն նպատակին համաձայն յօրինուի, ուստի եւ պէտք է մանաւորապէս մտադիր ըլլալ՝ թէ որո՛նց համար կը խօսուի կամ կը գրուի, ու խօսողը կամ գրողն ինչ վախճանի հասնիլ կ'ուզէ: Երրորդ, պէտք է տղոց հասկցընել՝ որ շարադրուածի կամ խօսքի մը մէջ բառերուն, ոճին ու բոլոր խօսքին կազմութեանը վրայ աշխատուած ատենը նիւթին հանգամանքը միշտ միտքը պահելու է, ու ըստ պատշաճի կամ ըստ ծանրութեան եւ թեթեւութեան նիւթոյն խօսքին կերպը յարմարցընելու է: Չորրորդ, դաստիարակը երբոր կը տեսնէ՝ որ աշակերտը բաւական վարժութիւն ստացած է իր խօսքին

ու շարադրուածին մէջ հաստատուն ընթացք մը բռնելու, եւ հաճոյական ու դաշնակաւոր ոճի ճաշակն անոր խօսքին ու գրուածքին մէջ կ'երեւայ, ջանայ անկից ետքն ալ եւ այլ օրինակներ անոր առջին դնելու՝ որպէս զի հարկաւոր ըլլող վայելչութիւնը, գեղեցկութիւնն ու արուեստաւոր դարձուածքներն իր յօրինուածներուն ու խօսքերուն մէջ ըստ պատշաճի բանեցընելու վարժի:

48. Աս կերպ վայելչութեան ու յարմարադրութեան ճաշակը ներքուստ կրթելու համար՝ ընթերցուածքը այսինքն աղուոր ոճով ու ընտիր նիւթերու վրայ գրուած գրքեր կարդալը շատ օգնութիւն կ'ընեն: Միայն դաստիարակին պարտքն է աղէկ միտ դնել՝ որ գրքին նիւթը տղուն վտանգաւոր ու վնասակար չըլլայ, իր մտաց ուժին ու հմտութեանը համեմատ ու խօսելու եւ շարադրելու մէջ իրեն օգնելու յարմար ըլլայ: Չափահաս աշակերտաց կրնայ երբեմն պակասութիւններ ունեցող գրուածքներ ալ կարդալ տալ, զերենք այն պակասութեանց ու սխալներուն վրայ մտադիր ընելով, ու նոյն նիւթն աւելի կատարեալ կերպով յօրինելու օգնելով: Սակայն աշակերտն ուրիշներուն շարադրուածին աղուորութիւնները գրքերու մէջ դիտելով ու միտք առնելով չիկրնար մէկանց ինք իրմէ անոնց նման յօրինուածք մը շարադրելու բաւական ըլլալ. ասիկայ կատարելու համար պէտք է որ վարժութեամբ յաջողակութիւն ստանայ՝ ուրիշներուն գրոց մէջ գտած ընտիր ոճն ու յօրինուածն իրեն յատուկ շարադրուածին մէջ չէ թէ մեքենական նմանութեամբ՝ հապա զգուշաւոր ընտրութեամբ բանեցընելու: Դաստիարակը հոս իր աշակերտը կրթելու համար պէտք է որ նախ՝ անոր անձնական հանգամանացն ու ստորագրելու կարողութեան հետ կապակցած բարձրագոյն մտաւոր զօրութեանց ինչ աստիճանի բացուած ու մշակուած ըլլալուն միտ դնէ, որպէս զի ըստ այնմ իրեն հետ վարուի: Երկրորդ, ի սկզբան անդ իրմէն միայն պահանջէ՝ որ իր խօսքերուն ու մեկնութեանց կամ բացադրութեանց մէջ ուղղախօս, յայտնաբան ու ճիշդ ըլլայ՝ աս բանիս մէջ աշակերտը հարցմամբ ու պատասխանով շատ աղէկ կը կրթուի: Եւ աս վախճանիս համար առաջ պէտք է որ

ստորագրութիւններ ընել, ետքէն պատմութիւններ գրել տալ, ու նայի թէ խօսքի ճշդութեան ու գաղափարներուն կարգին եւ ոճին պայծառութեան մտադիր կ'ըլլայ թէ չէ: Բարձրագոյն նիւթերու ստորագրութիւնն, ինչպէս բարուց նկարագրութիւնն, առաքինութեանց համգամանքը ստորագրելը, եւ այլն, պէտք է ամենէն ետքը ձգել: Երրորդ, դաստիարակն աս բաներուս մէջ հանդարտութեամբ առաջ երթալէն զատ՝ պէտք է որ աշակերտին յօրինուածին վրայ դատաստան ըրած ատենը այնպիսի կարգ մը բռնէ՝ որ աշակերտը չէ թէ միայն իր սխալն ինք իրմէ տեսնէ, հապա նա եւ անիկայ ուղղելու կարող ըլլայ: Ասոր համար զանիկայ վարժեցընէ՝ երբեմն կենդանի խօսքով ու երբեմն գրաւոր շարադրութեամբ այլ եւ այլ ստորագրութիւններ ընելու, այլ եւ այլ նիւթեր նկարագրելու. ինչու որ թէպէտ եւ երկուքն ալ միօրինակ հարկաւոր են, բայց ամէն մէկն ալ իր յատուկ կամ որոշ ժամանակն ունի:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Մտաց կարողութիւններուն պակասութիւնները բժշկելու եւ ուղղելու վրայ:

1. **ԻՆՉՊԷՍ** մարդուն մարմինը՝ նոյնպէս իր հոգին այլ եւ այլ պակասութիւններ կամ հիւանդութիւններ կրնայ ունենալ: Թէ որ աս պակասութիւնները մնացական ու սովորական (ունակական) ըլլալու ըլլան՝ *Մտաց հիւանդութիւնները* կ'ըսուին: Բայց ինչպէս մարմնոյն գործարանաց վրայ եղած փայրկենական կամ անցաւոր չփոթութիւնը յատկապէս հիւանդութիւն չ'ըսուիր, ասանկ ալ՝ մտաց կարողութիւններուն վրայ եկած փայրկենական կամ շուտով անցնող չփոթութիւնը կամ տակնուվրայութիւնը, կամ թէ ըսենք՝ սա կամ նա կարողութեան փայրկենական անկանոն ու բնական ընթացքին դէմ ըլլող մէկ գործողութիւնը յատկապէս մտաց հիւանդութիւն չ'ըսուիր:

2. Մ՚տաց կարողութիւններուն պակասութեանցը հիմն ու արմատը շատ հեղ մարմնոյն վրայ կ՚ըլլայ. բայց պէտք չէ կարծել՝ որ աս բանս ամէն դիպուածի մէջ ալ ասանկ է: Մտաց սա կամ ան պակասութեան հիմն ու արմատը նոյն իսկ մտաց մէջն է: Ասոնք երբեմն մտաց մշակութեան պակասութենէ յառաջ կու գան, երբեմն ալ մտաց անկարգաբար գործածուելէն: Աս երկու տեսակ պակասութիւններն ալ թէպէտ եւ հոգւոյ հիւանդութիւններ են, բայց մինակ այն պակասութիւնները յատկապէս մտաց հիւանդութիւններ կ՚ըսուին, որոնց սկիզբը կամ հիմը չէ թէ մարմնէն՝ հապա մտքէն է: Աս խտիրը գտնալը շատ հարկաւոր է, ինչու որ աս տեսակ հիւանդութիւնը բժշկելու կերպը ասկից կախում ունի: Թէ որ իրաւցնէ մտաց հիւանդութիւն է ու բուն իսկ մտքէն յառաջ կու գայ, ան ատեն մտաւոր բժշկութեան միջոցներ պէտք է ձեռք առնել, որն որ դաստիարակին պաշտօնն ու գործքն է: Իսկ թէ որ հիւանդութիւնը մարմնոյն հանգամանքէն պատճառած է՝ ան ատեն ֆիզիքական միջոցներ պէտք է բանեցընել, որն որ արտաքին բժշկի պաշտօնն ու գործքն է: Ուսանողաց կամ տղոց քանի մը հասարակ մտաւոր պակասութիւնները կրնան առանց խորունկ մտադրութեան ճանչցուիլ ու բժշկուիլ. միայն թէ հիմամբ ճանչցուին ու իրենց դարման ընելու կերպն ալ գիտցուի: Յիրաւի չենք կրնար ամէն դաստիարակէն ալ պահանջել՝ որ ամէն տեսակ մտաւոր հիւանդութեանց յատուկ նշանները, աղբիւրներն եւ անոնք բժշկելու միջոցներն ու եղանակը գիտնան. բայց սակայն ամէն դաստիարակ ալ կրնայ ու պարտական է աս կարիս մէջ այնչափ հմտութիւն ունենալ՝ որ գոնէ կարենայ պակասութիւնը ճանչնալ, անիկայ չմեծցընել, չհինցընել ու միանգամայն յայտնի տեսնել՝ թէ արդեօք ինք իրմէ անիկայ կրնա՞յ շտկել ու բժշկել՝ թէ ուրիշներուն օգնութեան կարօտ է:

Մ՚ենք հոս ոչ գլխուն նիւթական պակասութիւններուն վրայ, ոչ մարմնէն պատճառուած հոգեկան հիւանդութեանց վրայ, ու ոչ մտաց շատ ծանր ու արտաքոյ կարգի հիւանդութեանց վրայ պիտ՚որ խօսինք,

հապա միայն անանկ պակասութեանց վրայ, որոնք հասարակօրէն բարեկարգ մշակութեան պակասութենէն յառաջ կու գան եւ տղոց վրայ յաճախ կը գտնուին, ուստի եւ անոնց ուղղութիւնը կամ բժշկութիւնը դաստիարակութեան գործն ու դաստիարակին պաշտօնը կրնայ ըլլալ:

3. Ասոր տեսակ մտաց հիւանդութիւնը երբեմն ամէն կարողութեանց վրայ մէկտեղ կը գտնուի, երբեմն միայն մէկ քանիին վրայ, ու երբեմն միայն մէկ հատին վրայ: Դարձեալ՝ այսպիսի հիւանդութիւնն երբեմն շարունակեալ կամ հանապազօրեայ է, իսկ երբեմն ատեն ատեն՝ կամ այլ եւ այլ պարագաներու մէջ կու գայ, ու երբեմն կարգաւորեալ ու որոշ շրջանի մէջ: Թէ որ դաստիարակ մը աս մասնաւոր հանգամանաց աղէկ մտադիր ըլլայ, իր աշակերտացը մտաց պակասութիւններն աղէկ ճանչնալու, որոշելու եւ բժշկելու համար շատ մեծ օգուտ կը տեսնէ: Ասով կը հասկընայ միանգամայն՝ թէ հասարակօրէն ոմանց համար բուած՝ ապուշ, տխմար, ցնդած կամ ցրուած մտքով ու մոռացկոտ խօսքերն՝ ընդհանուր եւ անորոշ բառեր են, ու աշակերտներուն մտաց որոշ կամ մասնաւոր մէկ հանգամանքը չեն յայտներ:

4. Գլխուն պակասութիւններն երեք ընդհանուր դաս կը բաժնուին: Առաջին՝ մտաց տկարութիւն, այսինքն մտաց զօրութիւններուն ամենուն մէկտեղ՝ կամ անոր մէկ կարողութեան գործունէութեանը վերջին աստիճանի պակասութիւնը, կամ բոլորովին անգործ ըլլալը: Երկրորդ, մտաց շփոթութիւն, որով հասարակաբար ըսուած յիմարութիւնը չէնք իմանար, հապա այն հանգամանքը՝ որ մտաց կարողութիւններուն գործունէութեանը աստիճանին անկարգութենէն ու անոնց դաշնակաւորութեան պակասութենէն կը պատճառի: Երրորդ, մտաց մոլորութիւն կամ ախտամոլութիւն, որն որ մտաց կարողութիւններուն գործունէութեան աստիճանէն չիպատճառիր՝ հապա անոր եղանակէն: Մարդկային մտաց աս երեք գլխաւոր պակասութիւններէն յառաջ կու գան քանի մը ուրիշ երկրորդական կարգի պակասութիւններ. ինչպէս են դիւրաւ ցրուիլ մտաց, խորունկ մտմտուկ, ապշութիւն (պաղիլ մտաց), եւ այլն:

5. Աս պակասութիւնները շատ տղոց վրայ յաճախ կը գտնուին՝ սաստիկ կամ նուազ աստիճանով։ Երբ որ ասանկ պակասութիւն մը տղու մը վրայ կը նշմարուի, ամէն բանէն առաջ պէտք է այն պակասութեան կերպն աղէկ մը ճանչնալու եւ որոշելու աշխատիլ, ինչու որ առանց ասոր ոչ ոք կրնայ այն պակասութիւնը բժշկել եւ ուղղել։ Աս բանս ալ շատ դիւրաւ չիկրնար ըլլալ, վասն զի՝ ինչպէս փորձը կը ցուցընէ՝ շատ հեղ այլ եւ այլ տեսակ պակասութիւնները դրսանց մի եւ նոյն կամ շատ նման նշաններով յայտնի կ'ըլլան։ Աս բանիս մէջ ստոյգ տեղեկութիւն կրնայ ստացուիլ միայն ճիշդ ու երկայն դիտողութեամբ, ամէն պարագաներն իրարու հետ ուղիղ համեմատելով, մարմնոյն հանգամանքը քննելով, նա եւ միտ դնելով՝ թէ արդեօք աշակերտին մտաց պակասութիւնը շարունակեա՞լ է՝ թէ միջահատեալ, արդեօք մտաց միայն մէկ կարողութեան ամփոփած է՝ թէ ամենուն վրայ ալ տարածած, եւ թէ ինչ կերպով՝ երբ ու ինչ պատճառէն առաջ եկած է, աս ճամբով միայն կարելի է վարպետ դաստիարակին իր աշակերտաց մտաւոր պակասութեանց վրայ հաստատուն ու շիտակ դատաստան ընել։

6. Մտաց պակասութիւններուն ամէն մէկ տեսակը կամ կերպը կրնայ շատ ու այլ եւ այլ աղբիւրներէն յառաջ գալ։ Գլխաւոր ու հասարակ աղբիւրները ասոնք են. առաջին, նոյն իսկ կարողութեանց բնական ու սկզբնական որպիսութիւնը. երկրորդ, մարմնոյն ազդեցութիւնը. երրորդ, մտաց զօրութիւններուն մշակութեան ու իրենց սնունդ (գործելու նիւթ) տալու միջոցներուն պակասութիւնը, ուսկից յառաջ կու գայ գլխաւորապէս աս զօրութեան տկարանալն ու անգործ մնալը. չորրորդ, այդ կարողութիւնները չափէ աւելի աշխատցընելն ու յոգնեցընելը. հինգերորդ, բնութեան ու վախճանին դէմ ըլլող՝ այսինքն անկարգ մշակութիւնը կամ կրթութիւնը, եւ վեցերորդ, սրտին այլ եւ այլ զգածմունքը, որոնք մտաց կարողութիւններուն վրայ ազդեցութիւն կ'ընեն, որովհետեւ յայտնի է՝ որ մարդուն միտքն ու սիրտն իրարու վրայ փոփոխակի մեծ ազդեցութիւն ունին։

7. Աս աղբիւրներուն կամ պատճառներուն դէմ գործածուելու միջոցներուն նկատմամբ հոս քանի մը խօսք գրելը կարեւոր է: Երբոր դաստիարակը իր աշակերտին գլխուն վրայ երեւելի կերպական պակասութիւն մը կը նշմարէ՝ նախ չըլլայ որ անիկայ պզտիկ բան մը սեպելով անոր բժշկութիւնն ուշացընէ կամ ետքի ատեններու ձգէ կամ թէ բոլորովին զանց առնէ ըսելով՝ որ աշակերտը քիչ մը մեծնալէն ետեւ ինքն իրեն այդ պակասութիւնը կրնայ շիտկել, հապա անմիջապէս սկսի անոր ճարը հոգալ եւ անիկայ ուղղել: Երկրորդ, փութայ ան պակասութեան աղբիւրը գտնել ու այն ամէն բաները մէկդի ընել, որոնցմով այդ պակասութիւնը կրնայ առաջ երթալ ու զօրանալ. քանի որ աս զգուշութիւնը չ՚ըլլար՝ ուրիշ ամէն դեղերն ու միջոցները անօգուտ կը մնան ու շահ մը չեն ըներ: Երրորդ, այդ պակասութեան դէմ գործածելու հնարքները կամաց կամաց ու աստիճան աստիճան բանեցընէ. իսկզբան միշտ զօրաւոր միջոցները ձեռք չառնէ, հապա առաջ տկար միջոցներէն սկսի ու անոնց ըրած ազդեցութիւնը երկայն ատեն դիտելով՝ հանդարտաբար առաջ երթայ. ինչու որ բժշկութիւնը տեւական ըլլալու համար պէտք է որ հանդարտութեամբ ու աստիճան աստիճան ըլլայ, ուստի եւ դաստիարակն ալ պէտք է որ ամենեւին չյոգնի, չձանձրանայ ու իր աշխատութեան պտուղը տեսնելու համար երկայն ատեն իր յոյսը հաստատուն պահէ: Չորրորդ, աղէկ զգուշանայ անանկ պակասութիւն ունեցող աշակերտին հետ խիստ ու խրտեցընող վարմունք ունենալէն, իրեն ծանր ու կծու խօսքեր զրուցելէն, դառն յանդիմանութիւններ ընելէն ու խիստ պատիժներ տալէն. ինչու որ այս ամենայն հնարքներն այնպիսի պակասաւոր գլուխ ունեցող աշակերտին շահ մը չընելէն զատ՝ անոր պակասութիւնն աւելի եւս կը ծանրացընեն ու յոռեգոյն կ՚ընեն: Այսպիսեաց հետ շատ քաղցրութեամբ պէտք է վարուիլ, պակասութիւննին յարմար կերպով մը իրենց առջին դնել ու անոր պատճառաւ իրենց ցաւակցութիւն ցուցընել: Ասով դաստիարակը իրենց սիրտը աւելի կը շահի. մինչեւ անանկ կ՚ըլլայ՝ որ անոր խրատներն ու խորհուրդները սիրով մտիկ

կ'ընեն ու անով իրենց բժշկուելու յոյսն ու փափագն աւելնալով՝ անոր ցուցըցած ճամբան ու միջոցները գործածելու աւելի եւս փոյթ ու եռանդ կ'ունենան:

8. Այս զգուշութիւնները միշտ բանեցընելով՝ պիտ'որ աշխատի դաստիարակն անոնց համեմատ մտաց ամէն մէկ պակասութիւնը կամ հիւանդութիւնն ուղղելու եւ բժշկելու յարմար միջոցներն ի գործ դնել: — Արդ՝ մտաց առաջին հիւանդութիւնն է՝ բթինք՝ մտաց տկարութիւն: Յայտնի բան մըն է՝ որ եթէ աս տկարութիւնն ընդհանուր է, այսինքն մտաց ամէն կարողութիւններուն վրայ ալ կը գտնուի՝ հասարակօրէն իբր անբժշկելի կը սեպուի, կամ թէ այնչափ դժուարաւ կը բժշկուի՝ որ հասարակ դաստիարակի մը ջանքովն ու հնարքներովը աս բժշկութիւնը չիկրնար յաջողիլ: Իսկ թէ որ ա՛ս ա՛ն կամ մէկ երկու կարողութեան վրայ է աս տկարութիւնը՝ առաջ պէտք է դաստիարակին քննել ու իմանալ՝ թէ արդեօք անիկայ մարմնոյն պակասաւոր հանգամանքէն յառաջ եկած է, ու երբոր կը հասկընայ թէ անկից է, պէտք է որ անոնք բժշկուելէն ետքը ժիր մշակութեամբ ու զգուշաւոր կրթութեամբ մտքին վրայէն ալ աղ պակասութիւնը հեռացընէ: Իսկ եթէ բուն կարողութեան բնական հանգամանքէն պատճառած է աղ պակասութիւնը՝ դաստիարակին աս բանիս մէջ ընելիքն ան պիտ'որ ըլլայ որ՝ վերը ամէն մէկ կարողութեան կրթութեանը միջոցներուն վրայ գրածներնուս համեմատ՝ առաջ ամենէն դիւրին միջոցէն սկսի, հանդարտ ու աստիճան աստիճան առաջ երթայ, մեծ համբերութեամբ ու ամէն մէկ առիթն աղէկ գործածելով գոնէ աղ տկարութիւնը քիչ մը պակսեցընէ: Աս տկարութիւնը կրնայ նաեւ մշակութեան պակասութենէ յառաջ եկած ըլլալ, որուն վրայ թէ որ շատ ատեն անցած չէ՝ պէտք է ջանալ զանազան վարժութիւններով անցածին պակասութիւնը լեցընելու, միայն թէ պէտք չէ շատ ատեն անցընել ու վարժութիւնը թուլութեամբ յառաջ տանիլ: Եթէ սրտին զգածմունքը մտաց կարողութիւններուն կամ մէկ կարողութեան տկարանալուն պատճառ եղած են, դաստիարակը պիտ'որ ջանայ նոյն զգածմանց

ազդեցութիւնը կամ բոլորովին խափանելով եւ կամ տկարացընելով՝ մտաց տկարութեան դարման ընել։ Այս թէ որ աշակերտին կամքին ու ջանից պակասութենէն այդ տկարութիւնն առաջ եկած է, պէտք է քննել՝ թէ արդեօք տղուն կամքին ընդհանրապէս ծոյլ ըլլալն է, թէ մտաւոր զբաղմունք չսիրելն ու սա կամ ան առարկային կամ նիւթին իր վրայ ըստ պատշաճի ազդեցութիւն չընելը։ Թէ որ կ'իմացուի թէ կամաց ընդհանուր ծուլութիւնը կամ թմրածութիւնն աս հանգամանքը կը պատճառէ, բարոյական միջոցներ պէտք է ձեռք առնել, որոնց վրայ երրորդ մասին մէջ պիտ'որ գրենք։ Իսկ թէ որ անոր պատճառը միւս երկու հանգամանքներն են՝ պէտք է որ դաստիարակը ինք զինք կամ իր բռնած ընթացքը քննէ ու նայի թէ արդեօք անոնց պատճառն ինքն է։ Եւ ըստ այսմ՝ թէ որ կ'ուզէ իր աշակերտին մտաց վրայ փոփոխութիւն ընել՝ պէտք է որ ինքն իր վրայ կամ իր բռնած ընթացքին վրայ փոփոխութիւն ընէ։ Ջանայ իր աշակերտին միտքն այլ եւ այլ գրգիռներով զարթուցանելու, երբեմն զանիկայ այնպիսի պարագաներու մէջ դնէ՝ որ ստիպի իր մտաց զօրութիւնները սաստիկ բանեցընել, ի սկզբան ինքը ցուցընէ անոր՝ միտքը բանեցընելու ճամբան, եւ անգործ մնալով տկարացած կարողութիւնը գործունեայ ըլլալու վարժեցընէ, աս ալ՝ չէ թէ քիչ մը ատեն կամ քանի մը օր՝ հապա երկայն ատեն ու անընդհատ։

9. Մտաց երկրորդ հիւանդութիւնն է՝ *կարողութեանց շփոթութիւնը*. ասիկայ ուրիշ բան չէ բայց եթէ՝ մտաց կարողութիւններուն իրարու հետ ունեցած բնական յարաբերութեան կամ դաշնակաւորութեան աւրուիլը։ Աս բանս տղոց կը հանդիպի շատ հեղ դաստիարակաց անհոգութենէն ու անհմտութենէն. երբեմն կարողութեանց բնական հանգամանքէն կամ մէկ կարողութեան ըստ պատահման չափէ աւելի գրգռուելէն ու երբեմն մարմնոյն ազդեցութենէն կամ սրտին զգածմունքէն։ Որպէս եւ իցէ դաստիարակն ամէն բանէն առաջ քննէ ու գտնէ՝ թէ ո՛ր կարողութիւններուն իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը շփոթած է, եւ աս

չփոթութիւնն ուսկից առաջ եկեր է։ Բայց գիտնայ՝ որ շատ կը սխալի թէ որ կարծելու ըլլայ՝ թէ ամէն հեղ որ մէկ կարողութեան գործունէութիւնը մէկալինոնց գործունէութենէն աւելի կ՚ըլլայ՝ պէտք է անոր այդ աւելագոյն զօրութիւնը տկարացընել կամ խափանել։ Վասն զի որովհետեւ մնաց մէկ զօրութիւնը չիկրնար առանձինն (այսինքն մէկալներէն զատուած) ըստ աստիճանի չափէ աւելի մշակուած ըլլալ, հապա շատ ցանկալի բան է՝ որ ամէն մէկ զօրութիւնն՝ որչափ կարելի է՝ գերագոյն աստիճան գործունէութեան ստանայ, անոր համար պակասութիւնը մէկ զօրութեան չափէ աւելի գործունէութեանը վրայ չէ, հապա անոր՝ մէկալ զօրութեանց գործունէութեան հետ ունեցած անհաւասարութեանը կամ անհամեմատութեանը վրայ։ Անոր համար դաստիարակին գլխաւոր ջանքն աս պիտ՚որ ըլլայ՝ որ միւս կարողութիւնները, մանաւանդ որոնք որ շատ յետնեալ ու իբր թէ ճնշեալ են՝ արթնցընէ ու զօրացընէ, որպէս զի ատանկով կորսուած հաւասարակշռութիւնը տեղը գայ։ Միայն՝ երբոր անանկ դիպուած մը կը հանդիպի՝ ուր մէկ կարողութեան գործունէութեան առաւելութենէն ամենեւին լոյս չիմնար միւս զօրութիւնները նոյն կամ հաւասար աստիճանի հասցընելու, մանաւանդ երբոր այդ առաւելութեամբ նոյն իսկ գործողութիւնը կը խափանուի, ան ատեն պէտք է որ դաստիարակը այն գործունէութիւնը պակասեցընելով չարեաց առջեւն առնէ։ Այս դիպուածին մէջ ջանայ առաւելութեան կամ չափազանցութեան աղբիւրը գտնել ու չափազանց զօրութեան սնունդը պակասեցընել, եւ եթէ որ սրտին զգածմունքն ալ աս բանիս մէջ մասնակցութիւն ունին՝ զանոնք ալ տկարացընելու աշխատի։ Բայց աս ատանկ ըրած ատենը պէտք է որ մնաց ուրիշ մէկ զօրութիւնը զարթուցանէ ու տղուն ուրիշ մտաւոր սնունդ կամ զբաղում մը տայ։

10. Մտաց երրորդ պակասութիւնը կամ հիւանդութիւնն է՝ *մտաց մոլորութիւն կամ սխալմունք*: Մտաց մոլորիլը կամ սխալիլն ըսելով մտաց գործողութիւններուն անկանոն ու բնութեան եւ նպատակին դէմ

ըլլալը կ՚իմանանք։ Աս սխալմունքները մտաց կարողութիւններուն գործելուն ատիճանէն առաջ չեն գար, հապա անոնց կերպէն կամ եղանակէն։ Արդ ասանկ մոլորութիւնները շատ տեսակ կ՚ըլլան, որոնց մէջէն ոմանք շատ ծանր ու դժուարաբուժելի են, ուստի եւ անոնց բժշկութիւնը չիկրնար դաստիարակի մը գործք ըլլալ։ Իսկ տղոց մէջ հասարակ ըլլողները, որոնք ստորին տեսակի են, հասարակօրէն կը պատճառին՝ նախ, կերպական կրթութեան զանցառութենէն. երկրորդ, անկարգ (նպատակին հակառակ) մշակութենէն. երրորդ, մշակութեան ստորին ատիճանները մէկդի թող տալով վերին ատիճաններէն սկսելէն. չորրորդ, մտաց ամէն մէկ կարողութիւնը առանց դաշնակաւորութեան կամ անհաւասարապէս կամ մէկդիւաց ու ըստ մասին միայն կրթելէն. հինգերորդ, մարմնոյն ազդեցութենէն, եւ վեցերորդ, սրտին զգածմանց հանգամանքէն մանաւանդ ա՛ս ու ա՛ն կիրքէն։

11. Դաստիարակին առջի գործքն աս բանիս մէջ պէտ՚որ ըլլայ՝ աս մոլորութիւններուն աղբիւրը քննել։ Պակասութիւնը տեսնուած ատենին առջի տարիները՝ կրնայ անիկայ ուղղել միայն մտաց զօրութիւններուն դաշնակաւորութիւնն ու կարգը ուղղելով ու կարգաւորելով, մոլորեցընող ազդեցութիւնները կամ պատճառները հեռացընելով ու մոլորած զօրութեան ատիճան ատիճան եւ աղէկ կարգաւ առաջնորդելով։ Դաստիարակը մեծ շահ կը տեսնէ, թէ որ կարող ըլլայ աշակերտին իրեն պակասութիւնը զգալի ընել ու անոր սրտին մէջ անկից ազատելու բաղձանքը բորբոքել։ Իսկ թէ որ մոլորութիւնը սաստկացած ու հինցած եւ սովորական եղած է, անոր բժշկութիւնը քիչ մը աւելի աշխատալի ու երկարատեւ կ՚ըլլայ, որն որ պէտք է ատիճան ատիճան առաջ տանիլ։ Շատ հեղ պէտք կ՚ըլլայ մոլորած զօրութիւնը բոլորովին անգործ ընել ու իր մշակութիւնը նորէն պինդ վարի ատիճանէն սկսիլ։ Տղոց մէջ ըլլող աս կերպ մտաց հիւանդութեան հասարակ տեսակն է՝ իրենց մտաց արդիւնքներուն կամ ծնունդներուն վրայ տեսնուող անկարգութիւնը, անհաստատութիւնը, անհաւասարու-

թիւնն ու անկապակցութիւնը։ Իրաւցընէ կրնանք ըսել՝ որ այդ հասարակ խօսքը որ կ'ըսուի՝ թէ սա մարդուն ֆիզիքը շփոթած է, շատ ուսանողաց վրայ կը ստուգուի, ու իրենց ճշգրիտ հանգամանքը կը ցուցընէ։ Եւ աս շփոթած ըլլալը՝ կամ թէ ըսենք աշակերտի մը աս հանգամանքին մէջ գտնուիլը կը պատճառի անխմանալի՝ որ է իմաստը չհասկըցուած հատուածներ բերնուց սորվելէն, սորվելու նիւթերուն իրարու վրայ դիզուելէն կամ շատութենէն, կրթութեան կամ դասասացութեան շուտ շուտ առաջ երթալէն, այլ եւ այլ նիւթերու վրայ գրուած գիրքերն առանց անոնց վրայ աղէկ ուշադրութիւն ընելու շատ կարդալէն, ու այնպիսի վարժապետաց օրինակէն, որոնց կրթելու կամ սորվեցընելու եղանակն առանց կարգի ու կանոնի է։ Այսպիսի պատճառներէն յառաջ եկած մտաց շփոթումը՝ որով եւ մոլորիլը, պէտք է միայն այն պատճառներուն հակառակ միջոցներ բանեցընելով չիտկել ու կարգի դնել։ Աս բանիս շատ օգուտ կ'ընէ՝ տամնկ աշակերտներուն յաճախ հատուածներ գրել կամ շարադրութիւն չինել տալ․ ինչու որ աս գրուածներուն վրայէն դաստիարակը կրնայ իրենց պակասութիւնները զգալի կերպով մը իրենց հասկըցընել, ու միանգամայն յայտնի ցուցընել՝ թէ ուղիղը որը պէտք էր ըլլալ։ Սոյնպէս եւ շատ օգտակար բան է, աշակերտին հանգամանաց յարմար ըլլող գրքերէն տրամաբանական եւ ուղիղ կարգով քաղուածոյք ընել կամ հատուածներ քաղել տալ։ Բայց խորունկ նիւթերով եւ փիլիսոփայական մտածմունքներով անխկայ պղտորեցընելը՝ շփոթած ֆիզիքը աւելի եւս շփոթելու պատճառ կ'ըլլայ։

12. Աս երեք գլխաւոր պակասութիւններէն կամ հիւանդութիւններէն քանի մը երկրորդական կամ ստորին պակասութիւններ յառաջ կու գան, որոնց մէջ առանձինն նկատելու արժանի են երկուքը, մէյ մը՝ մտաց գործունէութեան բանի մը վրայ ըստ պատշաճի հաստատուելուն պակասութիւնը․ երկրորդ, մտաց կարողութիւններուն գործողութեանց մէջ հարկաւոր ըլլող կամաւորութեան կամ յառուկ կամքը բանեցընելու պակասութիւնը կամ տկարութիւնը։ Միտքը բանի մը վրայ ըստ

պատշաճի հաստատելու պակասութիւնն ալ երկու կերպ է, մէյ մը՝ Ցրուում կամ ցրուելու հակում, մէյ մ'ալ խորունկ մտածելու հակում: Ցրուում ըսելով՝ միտքը կամաւորապէս ցրուելը չենք իմանար, հապա մտաց՝ ակամայ ու սովորական (կամ ունակութիւն) եղած ցրումը կ'իմանանք, որով միտքն ամենեւին առարկայի մը վրայ իր զօրութիւնն ու գործունէութիւնը չիհաստատեր, հապա շուտ շուտ ու անխորհուրդ ա՛ս ա՛ն նիւթին վրայ կը տանի, այլ եւ այլ առարկաներու վրայ միանգամայն առանց կարգի կը տարածի ու անոնցմէ եւ ո՛չ մէկը կատարելապէս ու պայծառ կ'ըմբռնէ: Այս հանգամանքը երբեմն խիստ ընտիր գլուխներու վրայ ալ անցողաբար կամ քանի մը վայրկեան կը տեսնուի: Իսկ իբր հաստատուն կամ տեւական պակասութիւն՝ յառաջ կու գայ կա՛մ կարողութեանց սաստիկ գրգռականութենէն, կա՛մ զօրութիւններուն առարկայից շատութեան նկատմամբ ունեցած անբաւականութենէն, կա՛մ վարժութեան պակասութենէն, կա՛մ հրահանգին անկարգութենէն, եւ կա՛մ սրտին ու մարմնոյն հանգամանքէն: Արդ աստ բուն պատճառը գտնելէն ու իմանալէն ետքը դաստիարակը պէտ'որ ջանայ զգուշութեամբ ու կամաց կամաց չարեաց դարման ընել: Ասիկայ կրնայ յաջողցընել՝ առարկայի մը աշակերտին մտաց վրայ ընելու տպաւորութիւնը զօրացընելով, նոյն առարկային վրայ ներքուստ ու արտաքուստ մասնաւոր յօժարութիւն ու հաճութիւն մը զարթուցանելով, հրահանգի ատեն յաճախ հարցումներ ընելով ու քիչ մը ատեն միտքը մէկ նիւթի վրայ սեւեռել կամ հաստատել տալով: Ցրուած միտք ունեցող կամ մտօք ցրուած ըլլող աշակերտաց բժշկութեան համար բնական պատմութիւնը, թուաբանութիւնը, մանաւանդ բերնուց հաշիւներ ընելը եւ (առարկաներու) մերձեցուցուած ուսողութիւնը յարմար ուսումներ են, միայն թէ դաստիարակը անոնց մէջ ուսանողին անձնական գործունէութիւնը բանեցընել տալու կերպը աղէկ գիտնայ:

13. Մտաց ցրուած ըլլալուն հակառակ ըլլող միւս կերպ պակասութիւնն է՝ Նոյնին խորունկ մտածելու հակումը: Խորունկ մտածելու հակեալ կ'ըսուի ան

միտքը՝ որուն գործունէութիւնը ամբողջ առարկայի կամ նիւթի մը ամէն էական մասերուն վրայ չի տարածիր, հապա անոր միայն մէկ քանի կամ ա՛ս ա՛ն մասին, հանգամանաց ու պատճառներուն, եւ կամ միայն մէկ որոշ պայմանին վրայ անանկ սեւեռած ու խորունկ ընկղմած է, որ մնացած մասերն ու հանգամանքները դիտելու՝ իմանալու եւ ճանչնալու կարող չըլլար։ Աս հանգամանքը կամ պակասութիւնը գրեթէ ամէն մարդու վրայ կրից սաստիկ գրգռութեան ատեն քանի մը վայրկեան յանկարծակի կու գայ ու զինքը կը յափշտակէ, ան ալ, այլ եւ այլ աստիճանով, չափով ու տեւողութեամբ։ Այսպիսի հանգամանաց մէջ գտնուող մարդու համար հասարակ խօսքի մէջ կ'ըսուի թէ **խելքը գլուխը չէ**, **ինք իրմէ ելած է**, **միտքը վրան չէ**. եւ այլն։ Բայց բուն իբր հաստատուն եւ կամ սովորական (ունակական) պակասութիւն եղած ատենը՝ մտաց համար շատ վնասակար ու խղճալի հիւանդութիւն մըն է։ Ասիկայ՝ մտաց մէկ կամ մէկալ կարողութեան անկարգ կրթութենէն ու միակողմանի զբաղմունքէն, իր գործունէութիւնը քանի մը որոշ առարկաներու վրայ ամփոփելէն ու սահմանաւորելէն, մանաւոր առարկայի մը վրայ սաստիկ միտում ունենալէն ու սրտին զգացմանց եւ մարմնոյն հանգամանքէն յառաջ կու գայ։ Թէ որ նոյնը սրտին զգացմունքէն ու մարմնոյն հանգամանքէն կը պատճառի, պէտք է որ դաստիարակը նոյն զգացմունքը փոխելու՝ իսկ մարմնաւոր բժիշկը մարմնոյն պակասաւոր հանգամանքը դարմանելու աշխատին, որպէս զի անկէց ետքը մտաց նոյն հիւանդութիւնը բոլորովին բուժելու յոյս ըլլայ։ Իսկ թէ որ միւս պատճառներուն մէկէն կամ մէկալէն չարիքը յառաջ եկած է, ան ատեն պէտք է անոնք անհետ ընելու միտ դնել, առարկայի մը վրայ սաստիկ միտումը պէտք է ի սկզբան՝ անոր նման ըլլող ու անոր հետ կապակցութիւն ունեցող առարկաներու վրայ սէր ու յօժարութիւն զարթուցանելով՝ միտքն այն սեւեռման այսինքն խորունկ մտածութեան կապանքէն ազատելու՝ ճամբայ բանալ։ Իսկ անկարգ կամ անյարմար ու միակողմանի կրթութենէ պատճառած չարիքը աւելի շրջահայեաց ու պատշաճագոյն կրթու-

թեամբ պէտք է բժշկել ու շիտկել։ Ամենէն աւելի յարմար դարմանը յայսմ մասին՝ մտաց զօրութիւնները շատ առարկաներու վրայ դարձընել ու անոնցմով զբաղեցընելն ու թմրած զօրութիւնները գրգռելն ու զարթուցանելն է։ Շատ օգտակար է նա եւ՝ շատ առարկաներն իրարու հետ համեմատել, մէջերնին եղած նմանութիւնն ու խտիրը նկատել ու գտնել, զանոնք դաս դաս բաժնել, անոնց զննութիւնը յաճախ մէկէն մէկալին վրայ դարձընել տալը։ Այնպիսի զբաղումները, որոնց մէջ այլ եւ այլ բաներու մտադրութիւն ընել կը պահանջուի ու յաճախ փոփոխութիւններ հարկաւոր կ՚ըլլան, պատմութեան ու աշխարհագրութեան պատշաճական ուսումը ու երբեմն երբեմն մտաւոր տեղեր ճամբորդութիւն ընել տալն ալ շատ մեծ օգուտ կ՚ընեն։ Խորունկ մտածելու հակում ունեցող ուսանողները պէտք չէ երկայնատեն իրենք իրենց գլխուն, մանաւանդ առանձնութեան մէջ թողուլ, ու վերացեալ, միակերպ եւ մտաց երկարատեւ ջանքը պահանջող առարկաներով զբաղեցընել։

14. Մտաց երկրորդական կարգի նշանաւոր պակասութիւններուն մէկն ալ՝ իր զօրութիւնները բանեցուցած ատենը կամօք ու ազատաբար գործելու անկարողութիւնն է, որով ուսանողը կարող չ՚ըլլար իր մտաց մէկ կամ մէկալ զօրութիւնն ուզածին պէս բանեցընել, մանաւանդ թէ ան զօրութիւններն իրեն կամացը դէմ գործունեայ կ՚ըլլան ու կը զբաղին։ Աս ակամայութեան կամ մտաւոր գերութեան հանգամանքը մանաւոր մտադրութեան արժանի ու վտանգաւոր պակասութիւն կամ հիւանդութիւն մըն է։ Ասկից յառաջ կու գայ շատ տղոց վրայ տեսնուած այն ցաւալի սովորութիւնը, որ հասարակօրէն այնպէս կը մտածեն, կը տեսնեն նա եւ կը խօսին ալ՝ ինչպէս որ իրենց միտքն արտաքին պարագաներէն կը ստիպուի ու կը բռնադատուի խորհելու, տեսնելու, եւ այլն։ Աս պակասութեան կամ հիւանդութեան գլխաւոր պատճառներն են՝ աս ան կարողութեան տկարութիւնն ու իր մշակութեան պակասութիւնը, ուրիշ կարողութեանց աւելի սաստկութեամբ գործելը, մանաւոր առարկաներուն չափազանց ազդե-

ցութիւնը, կարողութեան մը դիւրագրգիռ կամ սաստիկ գրգռելի ըլլալը, մէկ կարողութեան գործունէութեանը չափազանց ու սովորական ըլլալը, զգացմանց ու յօժարութեանց մտքին վրայ ըրած սաստիկ ու անդադար ազդեցութիւնը, հաստատուն կամաց ու յարատեւութեան պակասութիւնը, վերջապէս մարմնոյն ազդեցութիւնը: Այս ետքի պատճառը հեռացնելը մարմնաւոր բժշկի մը գործ է. իսկ միւս պատճառներուն դէմ դաստիարակը դարման կրնայ ընել նոր ու զգուշաւոր մշակութեան ու կըրթութեան կերպով՝ ուսանողին կամքը գրգռելով ու զօրացընելով, զանիկայ՝ իր կամքին դէմ գործունեայ ըլլող կարողութեան վրայ տիրելու ջանքին մէջ յարատեւելու վարժեցընելով ու անգործունեայ մնացող զօրութիւնները զարթուցանելով ու գործունեայ ընելով:

Կան ուրիշ քանի մը մտաց պակասութիւններ կամ անոր կարողութեանց անկարգաբար գործելու եղանակներ ալ, որոնք մինչեւ հիմայ յիշուած գլխաւոր ու երկրորդական պակասութիւններուն հետեւութիւնները կրնան սեպուիլ: Ասոնք ալ վարպետ դաստիարակը դիւրաւ կրնայ դարմանել ու հեռացընել վերը նշանակուած միջոցներուն մէկը կամ մէկալը ըստ պատշաճի պիտոյից բանեցընելով:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Մտաց նիւթական կրթութեան վրայ:

1. ՆԻՒԹԱԿԱՆ կրթութեան ինչ ըլլալը ու կերպական կրթութենէ ինչով զանազանիլը վերը (Գլ. Ա. 3.) ծանուցած ենք: Աս կրթութիւնն բուն պատշաճի կատարելու հարկաւոր ըլլող կարգերն ու կանոնները գիտնալը դաստիարակաց շատ կարեւոր է, որպէս զի կերպական կրթութեան մէջ ցուցըցած ջանքերնին պարապ չըլլայ, օգուտ ունենայ: Ինչու որ գլխուն կրթութիւնը միայն մտաց կարողութիւններուն կերպական կրթութեամբը չիլմննար, հապա կատարեալ ըլլալու համար պէտք է որ նա եւ մարդուն ունենալու գաղափարներուն հանգամանքն ու որքանութիւնն ալ նկատէ: Ասոր համար դաստիարակը պարտական է իր աշակերտին թէ կերպական ու թէ նիւթական կրթութեանը միօրինակ խնամ տանիլ: Պէտք է որ անիկայ չէ թէ միայն ծուռ գաղափարներէն ազատ պահէ, հապա նա եւ անանկ կարգ մը բռնէ ու անոր անանկ առաջնորդէ՝ որ իր ընդհանուր կամ մասնաւոր վիճակին ու վախճանին համար հարկաւոր կամ գոնէ օգտակար ըլլող տեղեկութիւններն ու յաջողակութիւնը ստանայ: Աս է նիւթական կրթութեան նպատակը կամ վախճանը: Ասոր համար պէտք է որ ամէն դաստիարակ իր աշակերտները սորվեցուցած ու կրթած ատենը աս վախճանը աչքին առջեւն ունենայ:

ՀԱՏԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Նիւթական կրթութեան հանգամանքը:

2. ԱՄԷՆ բանէն առաջ պէտք է որ ճարտար դաստիարակը իր աշակերտները մոլորութիւններէն կամ սխալմունքներէն եւ կամ սխալ գաղափարներէն ազատ պահէ, այն ամէն բան անոնցմէ հեռացընէ՝ որոնցմով ճշմարտութիւնը ճանչնալու եւ շիտակ գաղափարներ կազմելու մէջ կրնան սխալիլ: Տղու մը ծուռ գաղափարներ ունենալու եւ ծուռ կարծիքներ մտքին մէջ տպաւորելու

համար շատ հեղ՝ նոյն իսկ դաստիարակներն ու ծնողք պատճառ կ՚ըլլան, այլ եւ այլ սխալ պատճառներէն յորդորուելով, իբր թէ տղուն աս հասակին մէջ աս կամ ան նիւթին վրայ շիտակ տեղեկութիւն ունենալն իրեն բարոյական փնասներ կ՚ընէ, եւ թէ՝ տղան աս կամ ան բանին վրայ ետքէն շիտակ գաղափարներ կրնայ ստանալ: Անիկայ ընդունելի ճամբայ մը չէ ու միշտ փնասկար հետեւութիւններ կ՚ունենայ: Թէ որ դաստիարակը իր աշակերտին ճշմարտութիւնը չիկրնար կամ պատշաճ չիտեսներ ըսելու, ան ատեն բոլորովին լռէ, ան նիւթին վրայ չխօսի, եւ կամ անոր ըսէ թէ աս բանս իրեն չիկրնար ըսել, ինչու որ ինքն անիկայ չիկրնար հասկընալ: Եւ շատ հարկաւոր բան է՝ որ դաստիարակն իր աշակերտները միշտ անանկ կրթէ ու վարժեցընէ՝ որ իր տուած տեղեկութիւնով ամէն բանի մէջ գոհ ըլլան:

3. Շատ հեղ տղաք ուրիշ անձանց բերնէն՝ երբեմն ալ՝ այլ եւ այլ գրքերէն մոլորութիւններ կը սորվին, մանաւանդ անանկ գրքերէն՝ որոնք սխալ ու ծուռ կարծիքները զարդարուն ու աղուոր ոճով մը տղոց առջին դնելով, անոնց միտքն ու սիրտը զուարճալի խօսքերով ճշմարտութեան դէմ կը գրաւեն ու կը յափշտակեն: Ուստի դաստիարակը պարտական է թէ տղուն չորս դին ըլլող անձանց ու թէ անոր ձեռքն իյնող գրքերուն վրայ աղէկ մտադրութիւն ու հսկողութիւն ընել, ու անիկայ զգուշացընել եւ պահել այսպիսի մոլորեցուցիչ առիթներէն ու ճշմարտութեան թշնամիներէն: — Ասոնցմէ ի զատ նախ՝ պէտք է որ դաստիարակը կրթութեան ատեն բոլոր ան նիւթերը մէկդի ձգէ, որոնք տղուն ընդհանուր ու մասնաւոր վախճանին համար անօգուտ են: Աս բանիս շատ ծնողք ու դաստիարակներ միտ չդնելով՝ շատ հեղ տղոց շատ բաներ սորվեցընել կու տան ու կը սորվեցընեն՝ չէ թէ անոնց օգտակար ըլլալուն վրայ համոզուած ըլլալով, հապա միայն սովորութենէ, մարդկային նկատմունքէն ու նորասիրութենէ շարժելով, ու (առաւելապէս դաստիարակները) իրենց ամէն գիտցածն ու ինչ որ ուսման կարգին ու գրքերուն մէջ կայ՝ տղոց սորվեցընելու բաղձանքէն գրգռելով: Ի՞նչ շահ կ՚ըլլայ տղոց ասանկ անօ-

զուտ բաներ սորվելէն։ Թէ ծնողք ու թէ դաստիարակք պիտ՚որ գիտնան՝ որ մարդ չիսորվիր միայն սորվելու կամ սորված ըլլալու համար, հապա սորվածը գործածելու՝ անոր օգուտը քաղելու համար։

4. Երկրորդ, դաստիարակը ամէն վտանգաւոր ու վնասակար նիւթերը մէկդի ձգէ, չսորվեցընէ, ու աշխատի որ նիւթական կրթութիւնը ոչ իր նիւթերուն կողմանէ եւ ոչ իր կերպին կամ եղանակին կողմանէ տղոց կարողութեանց կերպական կրթութեանը վնաս մը հասցընէ։ Ուստի կրթութիւն տուած ատենը միտ դնէ տղոց մարմնոյն հանգամանաց ու գլխուն կարողութեանց, որպէս զի անոնց անանկ բաներ չսորվեցընէ, որոնք մարմինը կը տկարացընեն, կամ թէ տղաք՝ իրենց կարողութեան տկարութեանը պատճառով՝ անոնց մէջ յառաջադիմութիւն մը չեն կրնար ընել։ Նա եւ պէտք է դաստիարակին մասնաւորապէս միտ դնել՝ թէ ամէն մէկ սորվելու նիւթը տղուն սրտին ուստի եւ բարուց վրայ ինչ ազդեցութիւն ունի. ինչու որ անանկ նիւթեր կամ տեղեկութիւններ կան, որոնք ամէն տղայ առանց իրեն բարոյական վնաս մը բերելու չիկրնար սորվիլ, ու որոնց համար կրնայ իրաւամբք ըսուիլ՝ թէ աւելի աղէկ է զանոնք չգիտնալ՝ քան թէ գիտնալով բարի վարուց անարատութիւնը կորսընցընել։

5. Երրորդ, պէտք է որ դաստիարակը իր աշակերտներուն միտքը իրենց կարողութենէ վեր շատ շատ սորվելու նիւթերով չծանրաբեռնէ. որովհետեւ չափէն ու կարողութենէն աւելի ըլլող բանը միշտ վնասներ կ՚ունենայ։ Ինչու որ նախ՝ տղան շատ ու իրարմէ տարբեր սորվելու նիւթեր ունենալով՝ անոնց ամէն մէկն ամբողջ սորվելու ժամանակ չ՚ունենար, եւ ոչ մէկուն մէջ կրնայ կատարեալ վարժիլ, վարժապետն ալ տղան ալ ամիսներով ու տարիներով կ՚աշխատին ու իրենց աշխատութեան արդիւնքն ու պտուղը երեւելի բան մը չ՚ըլլար։ Երկրորդ, տղուն մտադրութիւնը շատ նիւթերու վրայ բաժնուած ու ցրուած ըլլալով, կը տկարանայ ու անով իր յառաջադիմութիւնը կ՚արգելուի. ինչպէս հին առածը կ՚ըսէ. "Ով որ շատ բանի միտ կը դնէ, անոնց ամէն մէ-

կուն մէջ տկար կը գտնուի,,: Երրորդ, տղան սորվելու փափագն ու ջանքը կամաց կամաց կը կորսընցընէ. վասն զի մարդուս բնական է՝ որ բանի մը մէջ որչափ աւելի առաջ կ'երթայ՝ ան բանին սէրն ու ջանքը իր սրտին մէջ այնչափ աւելի կ'ուժովնայ: Չորրորդ, տղան առեն չիգըտներ՝ առած դասին կամ սորվելու նիւթին վրայ աղէկ մտածելու, անիկայ միտքին մէջ հաստատ տպաւորելու, իրեն գաղափարներուն հետ միացընելու եւ կրթութեամբ անոր մէջ աղէկ վարժելու: Ասոնցմէ ի զատ ուրիշ գէշ ու վնասակար հետեւանք մ'ալ կայ, որ տղաք այսչափ այլ եւ այլ նիւթերու մէջ վեր ի վերոյ կրթած ըլլալով՝ իրենք զիրենք բազմագէտ ու հմուտ կը սեպեն, ամէն բանի վրայ իբրեւ քաջ տեղեակ կը շաղակրատեն, ու նորէն բան մը սորվելու չեն խոնարհիր: Ուստի խոհեմ դաստիարակը շատ մեծ օգուտ կ'ընէ իր աշակերտներուն, թէ որ անոնց քիչ բան՝ բայց կատարեալ ու հիմամբ սորվեցընելու ըլլայ:

6. Չորրորդ, դաստիարակ մը մեծապէս կը սխալի ու իր անխոհականութիւնը յայտնի կը ցուցընէ՝ թէ որ իր կրթութեան մէջ աշակերտներուն շատ բան սորվեցընելու փափագով՝ շուտ շուտ մէկ նիւթէն մէկալ նիւթին կ'անցնի, առանց անոնց բաւական ժամանակ թող տալու՝ որ իրենց առջին դրուած նիւթն աղէկ մը ըմբռնեն, ճանչնան, անոր վրայ մտածեն ու անիկայ իրենց յիշողութեան մէջ տպաւորեն: Յայտնի է որ ծնողք իրենց զաւակացը դաստիարակներէն չեն պահանջեր՝ թէ անոնց ինչչափ բան ու ինչչափ շուտով սորվեցուցած կամ աւելի աղէկ ըսեմ՝ աւանդած են, հապա՝ թէ իրենց տղաքն ինչչափ բան ու անիկայ ինչպէս ճիշդ ու կատարեալ սորված են: Շուտ շուտ սորվեցընելուն գէշ պտուղները կերպ կերպ կ'ըլլան, որոնց գլխաւորներն երկու են, մէյ մը տղան անանկ շուտով սորված նիւթը գործնական կենաց մէջ չիկրնար բանի մը մերձեցընել կամ անոր շահը տեսնել. երկրորդ, անոր գաղափարն անանկ մթին անկատար ու խառն ի խուռն կ'ըլլայ իր միտքին մէջ՝ որ անիկայ գրեթէ ամենեւին չսորվածի պէս կ'ըլլայ,

7. Հինգերորդ, պէտք չէ որ դաստիարակը սորվեցընելու առենը հարկաւոր նիւթ մը իր ուսմունքէն

գուրս ձգէ։ Դաստիարակ մը՝ որ իր աշակերտները շուտ յառաջ տանելու փափագելով ու ջանալով զանոնք կը կրթէ, ի հարկէ շատ հարկաւոր նիւթեր մէկդի թող տալու կը ստիպի, որոնց տեղեկութիւնը տղոց միտքը պատրաստելու համար սահմանուած է, ու իր աշակերտները շուտով առաջ տանելու փափագը զինքն անանկ կը յափրշտակէ՝ որ բուն կարգի յառաջագոյն աւանդուելու նիւթերուն հարկաւորութիւնը չիտեսներ, ու անոնք ոչ ինչ կամ անպիտան կը սեպէ, կամ թէ միայն վեր ի վերոյ կ'աւանդէ։ Սակայն աս բանս աշակերտներուն շատ վնաս կու տայ. ինչու որ սանկ մէկդի ձգուած նիւթերուն յառաջածանօթութիւնը չունենալով՝ անոնցմէ ետքը գալու նիւթերը չեն կրնար հիմամբ ու պայծառ հասկընալ, ու սանկ ստորին նիւթերու կրթութեան մէջ անյաջող ու անվարժ ըլլալով՝ բարձրագոյն նիւթերու կրթութեան մէջ կամ ոչինչ կամ քիչ յառաջադիմութիւն կ'ընեն։ Վարպետներուն համար շատ հեղ չընչին ու անարգ սեպուած ուսմանց սկզբունքն ու առաջին նիւթերը կամ տարերքն աշակերտաց համար շատ հարկաւոր բաներ են, որոնց մէջ որչափ աղէկ ու որոշակի վարժած կ'ըլլան՝ ետքէն այնչափ աւելի շուտ ու յաջողակի առաջ կ'երթան։

8. Վեցերորդ, դաստիարակը պէտք է որ այն ամէն բաներու մէջ զգուշաւոր ըլլայ՝ որոնցմով տղոց յառաջադիմութեան արգելք կ'ըլլայ, այսինքն որոնց պատճառով տղաք դժուարութիւն կը քաշեն նոր գաղափարներ ստանալու, ճշմարտութիւնը ճանչնալու եւ իրենց սորված կանոնները ի գործ դնելու մէջ։ Ասանկ բաներու մէջ տղոց յառաջադէմ ու յաջողակ չըլլալուն պատճառը միշտ նոյն իսկ տղոց անփոյթ ու անմտադիր ըլլալը չէ, հապա սորվեցընելու կամ աւանդելու անկարգ ու անպատշաճ կերպը, վարպետին վարմունքն ու բռնած ճամբան եւ արտաքին պարագաները։ Շատ վարպետներու աւանդելու կերպն ու ոճն անանկ մթին է՝ որ տղաք ամենեւին բան մը հիմամբ չեն կրնար սորվիլ, ուստի եւ սորվեցունողն ալ սորվողն ալ պարապ տեղ ժամավաճառ կ'ըլլան։

9. Եօթներորդ, պէտք է որ դաստիարակը ամե-

նոյն փութով ջանայ աշակերտներուն աւանդուած ճըշմարտութեանց վրայ ստանալու համոզումին չդժուարացընելու, չարգելելու եւ անկարելի չընելու: Այս վախճանիս համար պէտք է որ նախ ջանայ՝ ինչչափ որ կարելի է՝ իր յարգն ու համարումն աշակերտներուն մտքին մէջ ամենեւին անպատեհ վարմունքով մը չտկարացընելու, հապա օրէ օր աւելցընելու, որով կարենայ զիրենք ինչ բանի վրայ որ կ'ուզէ համոզցընել: Երկրորդ, ձեռքէն եկածին չափ հոգ տանի՝ որ տղոց միտքը առաջուընէ ծուռ կարծիքներով ու նախապաշարմունքով չլեցուի, որով ճշմարտութեան ականջ դնելու եւ անսալու դժուարութիւն ու ընդդիմութիւն չունենան: Երրորդ, աղէկ զգուշանայ՝ որ չըլլայ թէ կերպով մը կամ նշանով մը տղոց միտքը տարակոյս մը ձգէ այն ճշմարտութեան վրայ՝ որուն վրայ իրենց միտքը համոզել կ'ուզէ, այսինքն ամենեւին չցուցընէ թէ այն ճշմարտութիւնը դեռ յայտնի ապացուցուած չէ, ուստի եւ պէտք է դեռ եւս անիկայ քննել, կամ թէ այն ճշմարտութեան հակառակ ըլլող կարծիքին վրայ յարգ եւ հաւանականութեան երեւոյթ մը չփնտռէ ու չցուցընէ: Այս բանիս մէջ աւելի զգուշութիւն պիտ'որ ընէ նոր կրթութիւն սկսող տղոց հրահանգ տուած ատենը: Այսպիսի տղոց պէտք չէ ամենեւին աւանդուած հաստատուն ուսմանց վրայ եղած կարծիքներն ու տարակոյսները յայտնի ընել, ինչու որ շատ անգամ սխալ փորձով տեսնուած է՝ թէ աս կերպ տարակոյսները դեռակիրթ տղոց մտքին մէջ աւելի սաստիկ ազդեցութիւն ըրած ու աւելի հաստատուն մնացած են, քան թէ ճշմարտութեան հիմնական պատճառները, զորոնք շատ անգամ աւելի դիւրաւ մոռցած ու կորսնցուցած են՝ քան թէ այն տարակոյսներուն մթին գաղափարները: Չորրորդ, եթէ դաստիարակը կը համարի՝ որ իր աշակերտներն ի հարկէ այդ տարակոյսներուն վրայ ետքէն ծանօթութիւն պիտ'որ ունենան, ան ատեն եւս աւելի ջանքով աշխատի՝ զիրենք աս դիպաց ապահովցընելու համար՝ սորվեցուցած ճշմարտութիւնն աւելի եւս յայտնի ու հիմնական փաստերով հասկցընել, ու որ դիպաց որ այն տարակոյսներն իրեն դէմ կ'ելլեն՝ անդիպաց նոյն ճշմարտութիւնն աւելի եւս հաստատել:

Ուստի եւ ջանայ սորվեցուցածն աւելի եւս հաճոյական ու ճշմարտութիւնը աւելի եւս ցանկալի ու փափագելի ցուցընել, անոր մարդուն կարօտութիւններն ու փափագները կատարելու եւ սիրտը հանգչեցընելու հարկաւոր ըլլալը մեկնել. որովհետեւ յայտնի բան մըն է՝ որ մարդ ճշմարտութեան մը օգտակար ու փափագելի ըլլալուն վրայ որչափ աւելի կը համոզուի, այնչափ աւելի հաստատութեամբ անիկայ կ'ընդունի, կը յարգէ ու շատ մեծ դժուարութեամբ անկից կը հեռանայ։ Վերջապէս, որովհետեւ մարդուն սրտին սա կամ ան զգածմունքը ճշմարտութիւնը ճանչնալու արգելք կը դնեն, անոր համար դաստիարակը կանուխկեկ փոյթ տանի իր աշակերտներն սա տեսակ արգելքներէն ազատ պահելու։

10. Ութերորդ, դաստիարակը ջանայ այն ամենայն բաներէն զգուշանալու, որոնցմով ճշմարտութեան տղոց սրտին զգածմանց ու գործողութեանց վրայ ընելու բարոյական ազդեցութիւնը բոլորովին կ'արգելուի կամ անկարելի կ'ըլլայ։ Հոս պէտք է որ բարի դաստիարակ մը տղոց կրօնական նիւթերու եւ բարոյական պարտքերնին կատարելու համար սահմանուած ուսմունքները միտքը բերելով ինք իրեն հարցընէ, թէ ցուրտ, չոր ու վերացեալ ոճով մը աւանդուած նիւթ մը դիտուած վախճանին կը հասցընէ՞ թէ չէ, եւ թէ դաստիարակ մը, որուն խօսուածքէն ու բռնած ճամբէն յայտնապէս կ'երեւայ՝ որ իրեն աւանդած գեղեցիկ ու հարկաւոր ճշմարտութիւնները իր սրտին մէջ տպաւորուած չեն ու անոնց համար ամենեւին զգացում մը չունի, իր աշակերտացը վրայ ինչ ազդեցութիւն կրնայ ընել։ Դաստիարակները միշտ յիշեն՝ որ իրենց վարքն ու վարմունքը այսպիսի ուսմանց մէջ մեծ ազդեցութիւն ունի, եւ հաստատ գիտնան՝ որ բարոյական ու կրօնական նիւթերու վրայ աւանդած ուսմունքնին չէ թէ իբրեւ մտաց կրթութեան համար գիտնալու առարկայ պիտ'որ համարին, հապա իբրեւ տղաքը բարոյապէս կրթուած ու կրօնական հարկաւոր նիւթերու տեղեակ ընելու համար հիմնական ճշմարտութիւններ։

11. Իններորդ, դաստիարակին • գիտնալու մէկ գլխաւոր կէտըն ալ սա է՝ որ նիւթական կրթութիւնն

ոչ երբեք առանց մտաց կերպական կրթութեանը ու ոչ երբեք աս կրթութեան վնասովը պէտք է աւանդել: Շատ անգամ դաստիարակները՝ նիւթական կրթութիւնը՝ միայն աս կամ ան նիւթն աւանդելով ու մեկնելով կը կատարեն՝ առանց ուսանողաց մտքին ազատ գործունէութիւնը բանեցընել տալու: Այսպիսիներն իրենց աշակերտներէն կը պահանջեն՝ որ միայն վարպետին ըսածը մտիկ ընեն, զգուշութեամբ գրի անցընեն ու բառ առ բառ սորվին, նա եւ՝ թէ որ տղաք իրենց միտքն ասոնց վրայ բանեցընելու ցոյց մը տալու ըլլան՝ յանդգնական գործք մը կը սեպեն: Ասով ուրիշ բան չ՚ըլլար՝ բայց եթէ աս՝ որ տղաք կը վարժին՝ առանց բնաւ մտմտալու մթին կամ անիմանալի բառերը միտք առնել, այլ եւ այլ չընչին ու անիմաստ ոճերը բերնուց ըսել, որով եւ մտաց ներքին գործունէութիւնը կը խափանի, բոլորովին կը մարի, ու առանց մտադրութեան բան բերան առնելու վարժելով՝ ինք իրեն մտածելու զօրութիւնը բոլորովին կը թուլնայ: Ուրեմն դաստիարակը պիտ՚որ ջանայ նիւթական ու կերպական կրթութիւնը միշտ մէկտեղ ու հաւասար փութով առաջ տանելու: Ուսման ամէն մէկ նիւթը պէտք է որ մտաց ներքին կրթութեանն ալ նիւթն ըլլայ, ինչպէս որ իրօք ալ անանկ է. աշակերտը բոլոր իր կրթութեան ատենը պէտք չէ որ կրաւորաբար կենայ կամ անիկայ միայն ընդունի, հապա նա եւ ինքն ալ գործէ, իր մտաց կարողութիւններն ալ բանեցընէ:

ՀԱՏԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Նիւթական կրթութեան այլ եւ այլ միջոցները:

12. ՊԷՏՔ չէ կարծել՝ որ նիւթական կրթութեան բուն միջոցը՝ դպրոցներու մէջ կամ կրթութեան ժամանակ այլ եւ այլ նիւթերու վրայ տրուած կարգաւորեալ հրահանգը կամ դասատուութիւնն է: Իրաւցընէ գլխուն նիւթական կրթութեան համար աս հրահանգը հարկաւոր է, բայց սակայն մի միայն միջոց չէ: Ինչու որ նոյն ինք Բնութիւնը մարդուս առաջին ու ամենալաւ վարպետն է, որն որ յայտնի կը տեսնուի՝ պզտիկ տղու մը

վրայ, որ ամենեւին ուրիշներէն բան մը չսորված՝ խել մը գաղափարներ կը ստանայ, զորոնք ետքէն լեզուի ելած ու կարգաւորեալ խօսելու սկսած ատենը յայտնի կ՚ընէ: Աս սանկ ըլլալով, պէտք է որ ըսենք՝ թէ մարդուս կրթութեան առաջին միջոցն է շատ, շիտակ ու կատարեալ ճշմարտութիւններ ունենալ, ուստի եւ դաստիարակին գլխաւոր ջանքը պիտ՚որ ըլլայ՝ իր աշակերտներն այսպիսի նկատութեանց կամ դիտողութեանց միջոցով կրթելու: Եւ աս բանս միայն դասագիրքներով ու դպրոցին մէջ ատեն անցընելով միայն չ՚ըլլար, հապա պէտք է որ դաստիարակը ուսանողաց միտքն ու փափագը գրգռէ ամէն բան որոշ, ճիշդ ու շիտակ ճանչնալու, եւ ամէն բանին վախճանն ու միջոցները մտքով փնտռելու: Աս բանիս համար բնական պատմութեան այլ եւ այլ մասանց վրայ, ինչպէս կենդանեաց, բուսոց, հա եւ զանազան արհեստներու վրայ տեղեկութիւն ունենալը կրթութեան շատ օգուտ կ՚ընէ, բայց պէտք չէ սանկ նիւթերու վրայ կատարեալ ու ճիշդ կարգաւորեալ դաս տալ, հապա միայն անոնց վրայ անանկ մտադիր ընել՝ որ այլ եւ այլ նիւթերու վրայ շիտակ գաղափարներ ունենան: Աս վախճանիս կը ծառայեն հա եւ այլ եւ այլ նկարներն ու պատկերները, ինչու որ շատ անգամ հնար չէ նոյն իսկ առարկաները տղոց առջին դնել, ուստի եւ անոնց տեղը պէտք է իրենց պատկերներովը լեցընել. բայց նայելու է՝ որ պատկերներն ամենեւին անկարգ ու վտանգաւոր եւ միտքն ու սիրտն աւրելու առարկաներ չցուցընեն. ձեւերն ու դէմքերն ընտիր, չափակցեալ ու վայելուչ ըլլան, որով տղոց հետաքրքրութիւնն աւելի արթննայ ու մտքերնին աւելի հաստատ կենայ այն առարկաներուն վրայ, եւ անով իրենց ազնիւ ճաշակը կրթուի: Միանգամայն պէտք է նայիլ՝ որ մի եւ նոյն նկարին վրայ շատ տարբեր ու իրարմէ օտար առարկաներ չգտնուին, որ տղոց մտադրութիւնը չափէ աւելի չտարածուի: Այլաբանական կամ հոգեւոր առարկաները մարմնաւոր նկարով ցուցընող պատկերները քիչ մը յառաջ գացած ուսանողաց համար աւելի յարմար են, քան թէ պզտիկ աշակերտաց համար, որոնց պարզ ու շատ ծանուցուած առարկաներու պատ-

կերներն աւելի պատշաճ են: Եւ այս պատկերներն աւելի օգտակար ըլլալու համար՝ պէտք չէ զանոնք յաճախ ու երկայն ատեն գործածել, ինչու որ այսով ուսանողաց դիտելու զօրութիւնը կը տկարանայ ու երեւակայութեան ազդեցութիւնը չափէ աւելի կ'ուժովնայ, որով եւ ճշմարիտ կրթութեան աւելի վնասակար քան թէ օգտակար կ'ըլլայ: Ասոր համար դաստիարակը մասնաւոր ջանիւք իր աշակերտները պիտ'որ խրատէ՝ որ մտադրութիւննին նկարին մէջ մի եւ նոյն առարկային վրայ հաստատեն ու անոր վրայ մտածեն, որով եւ ամէն մէկ բանին գլխաւոր մասունքը ճշդութեամբ կրնան նկատել ու ճանչնալ: Եւ ասիկայ աւելի օգտակար կերպով ըլլալու համար պէտք է որ երբեմն հարցմունքով իմանայ՝ թէ արդեօք ուսանողներն ամէն դիտելու մասերն աղէկ դիտած են. եւ միանգամայն նկարին մէջ եղող նշանաւոր առարկաներուն յատկութեանը, պատճառաց, օգտին ու բարոյական յարգին վրայ իրենց հետ խօսի, եւ այսանկով նոյն նկարէն առիթ առնու իրենց միտքն ու սիրտը կրթելու:

13. Երկրորդ միջոցն է փորձառութիւնը կամ հմտութիւնը: Մարդ նկատելով ու դիտելով չէ թէ միայն այլ եւ այլ գաղափարներ կը ստանայ, հապա նա եւ անոնցմէ մասնաւոր կանոններ եւ օրէնքներ կը հանէ, որոնք մարդկային հասարակ կենաց համար շատ մեծ օգուտ ունին, որ է շատ բաներու տեղեակ, հմուտ ու փորձառու ըլլալ: Փորձառութիւնը կամ հմտութիւնը մարդուս ամէն ժամանակ ընտիր վարպետն է, ինչու որ անիկայ ա՛ն կամ ա՛ն ուսմունքը յայտնի, կենդանի ու պայծառ կերպով մեր առջին կը դնէ, մեզ անոնց ճշմարտութեան ու կարեւորութեան վրայ կը համոզէ, ու անոնք մեր մտաց մէջ այնանկ աղէկ կը տպաւորէ՝ որ գրեթէ ալ անմոռանալի կ'ըլլան, ու թէ որ փորձառութեամբ անոնց հմտացած չըլլայինք՝ շուտով կը մոռցուէին: Միայն փորձառութեան դպրոցին մէջ կրնայ մէկը ազգին ու անձին համար գործունեայ ու օգտակար մարդ ըլլալ, նա եւ շատ տեղեկութիւններ ալ կան, որոնք մարդ միայն փորձառութեամբ կրնայ ստանալ: Ասոր համար պէտք է որ դաստիարակը իր աշակերտները չէ թէ միայն ան առիթներէն չհեռա-

ցընէ, որոնց մէջ կրնան փորձառութեամբ զանազան հմտութիւններ ստանալ, հապա նա եւ անոնց աւիւններ գտնէ ու պատճառ տայ տեսականապէս սորվածնին ի գործ դնելով, փորձառու եւ գործնականապէս հմուտ ըլլալ. բայց միայն ինքն աս կտորիս մէջ ալ անոնց առաջնորդ ըլլայ՝ որ չըլլայ թէ ծուռ կամ անկարգ ճամբով հմտութիւններ քաղելով՝ աւելի վնաս քան թէ օգուտ գտնեն.

14. Երրորդ միջոցն է՝ յաջող ու հմուտ անձանց հետ կենակցութիւն ընել, որով շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կը ստացուին: Արդէն ուրիշ տեղ եւ ուրիշ առթի մէջ բացած ենք, թէ աղէկ ընկերութիւնը, բարի ու հմուտ անձանց հետ կենակցիլն երիտասարդաց ու տղոց վրայ ինչպիսի բարերար ազդեցութիւններ կ'ընէ, եւ հոս առանձինն կը յաւելունք՝ որ տղաք այնպիսի անձանց ընկերութեան ու կենակցութեան մէջ յաճախելով՝ որոնք բաւական հմտութիւն եւ կրթութիւն ունին, եւ գիտցածնին ուրիշի հաղորդելու ալ կամք եւ յարմարութիւն կը ցուցընեն՝ շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կրնան ստանալ: Միայն թէ ան անձը՝ որուն կենակցութեամբը տղաք հմուտ ու փորձառու պիտ'որ ըլլան՝ պէտք է որ գիտնայ՝ թէ ինչ բաներու գիտութիւնն ու հմտութիւնը տղոց օգտակար է, ու ան բանն ինչ կերպով իրենց յարմար կրնայ ըլլալ: Շատախօս ու երկայնաբան մարդիկ տղոց աւելի կը վնասեն քան թէ օգուտ կ'ընեն, վասն զի ով որ շատ բան կը լսէ՝ չիկրնար ամէն հարկաւոր բանը միտքը պահել, ու ով որ միշտ ու անդադար կը լսէ՝ չիկրնար լսածին վրայ ըստ պատշաճի մտմտալու ատեն գտնել: Իսկ թէ որ ասոր ներհակը տղաք խելացի ու կրթուած մարդկան բերնէն հարկաւոր եղած բաները չափով ու կանոնով լսելու ըլլան՝ շատ բանի հմուտ կ'ըլլան, ան ալ՝ շատ աւելի դիւրութեամբ ու հաճութեամբ, որն որ դպրոցին մէջ գուցէ շատ դժուարութեամբ ու ակամայ մտիկ կ'ընէին: Կենցաղավարութեան մէջ ընտանեկան զրոյցքի կերպով բռուած տեղեկութիւնները բնականապէս աւելի հաճութեամբ ու զուարճութեամբ մտիկ կ'ըլլուին, քան թէ դպրոցի մէջ որոշ կարգով ու կանոնով

եւ սահմանեալ ժամանակի ու ժամու մէջ աւանդուած ուսմունքը: Այսր օրինակ մ'ըլլայ կենդանի լեզուներու հմտութիւնը, որոնք աւելի դիւրաւ եւ զուարճութեամբ կը սորվուին կենակցութեան եւ լեզուագէտներու ընկերութեան մէջ՝ քան թէ դպրոցի կանոններովն ու երկայն դասատուութեամբ:

15. Չորրորդ միջոցն է գրքեր կարդալը: Բայց որովհետեւ ընթերցուածը կամ գիրք կարդալն առանց կարգի կանոնի եւ ընտրութեան եղած ատեն՝ աւելի վնաս քան թէ օգուտ կ'ընէ, անոր համար դաստիարակը պարտական է աս բանիս մէջ մասնաւոր խնամքով իր աշակերտաց առաջնորդել: Չէ թէ միայն անոնց ձեռքն ընտիր, անվնաս ու աղէկ քննուած եւ իրենց կրթութեան պատշաճական գրքեր պիտ'որ տայ, հապա նա եւ պիտ'որ հոգ տանի՝ որ անոնցմէ օգուտ քաղեն, քիչ բայց յաճախ ու մտադրութեամբ եւ իմաստներուն աղէկ տեղեակ ըլլալով կարդան, կարեւոր նիւթերէն մասնաւոր քաղուածոյք յօրինեն ու զանոնք աւելի յաճախ կարդալով միտքերնուն մէջ աւելի եւս տպաւորեն: Դարձեալ մասնաւորապէս խնամ տանի՝ որ տղաք կարդալու գրքերնին շուտ շուտ չփոխեն *:

16. Հինգերորդ միջոցն է՝ կարգաւորեալ հրահանգը, որ եւ նիւթական կրթութեան, ինչպէս նա եւ կերպականին ալ, յատկապէս հարկաւոր եղած երեւելի միջոցն է: Բայց որչափ որ աս բանս հարկաւոր ու անտնօրինելի է, կարծեմ՝ այնչափ ալ քիչ ծնողք ու դաստիարակներ շիտակ ու պայծառ գաղափար ունին՝ թէ հրահանգը յատկապէս ինչ է ու ինչ յատկութիւններ եւ կատարելութիւններ պիտ'որ ունենայ՝ որ իր ցանկացեալ վախճանին հասցընէ ու օգտակար ըլլայ: Անոր համար հարկ կը սեպենք հոս աս կարեւոր նիւթին վրայ մանրամասն ու երկընկեկ գրել:

* Աւելի մեծ աշակերտներուն հմտութեանը համար շատ օգուտ կ'ըլլայ՝ թէ որ դաստիարակն իրենց մասնաւոր ցուցակ մը շինել տայ, ուր ամէն մէկ կարդացած գրքերնուն մէջ գտնուած աս կամ ան կարեւոր նիւթին ցանկը գրեն, որ երբոր պէտք եղած ատեն զանոնք յիշելու համար աչքէ անցընեն:

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Կարգաւորեալ հրահանգին հանգամանքը:

17. Հրահանգին օգտակար ըլլալուն ու իր վախճանին հասցընելը ո՛չ շատ վարպետներ ունենալէն ու երկայն ժամանակ դպրոց եւ ուսմունքի երթալէն, եւ ո՛չ ուսուցչին իմաստութենէն կախում ունի, հապա նախ՝ սորվելու նիւթերուն ընտրութենէն. երկրորդ, ժամանակէն՝ որուն մէջ, եւ կարգէն՝ որով այն նիւթերը (ուսմունքը) կ'աւանդուին, եւ երրորդ, հրահանգին կերպէն կամ ոճէն:

18. Առաջին, *սորվելու նիւթերուն ընտրութեան* նկատմամբ գլխաւորապէս դիտել պէտք է՝ թէ ո՛ր ծանօթութիւնը կամ ուսումը աւելի հարկաւոր է, ու անիկայ ընտրելու առնելու է, ապա թէ ոչ՝ տղան շատ բան կը սորվի, բայց անոնք սորվելէն ետքն ալ գիտնալու համար ամենէն աւելի հարկաւոր ըլլող բանին մէջ տգէտ կը մնայ: Չենք ուզեր հոս երկայն խօսքերով յառաջ բերել անոնց քննութիւնները՝ թէ հիմակուան ժամանակս տղոց ինչ ու ո՛րչափ բան սորվիլ հարկաւոր է. միայն դաստիարակութեան երեւելի ու խոհեմ վարպետներուն հետ կ'ըսենք թէ նախ՝ պէտք է որ տղան ինք զինքն՝ իր վիճակը ճանչնայ. ան ալ միայն գիտնալու համար՝ թէ ամէն մէկ մարդ ինչո՛վ կրնայ իր վիճակը լաւագունացընել ու գեղցընել: Երկրորդ, պէտք է որ ճանչնայ՝ մարդուն յարաբերութիւն ունեցող ու անոր վրայ ազդեցութիւն ընող առարկաները, որչափ որ անոնց գործածութիւնը մարդուն հարկաւոր, օգտակար եւ վնասակար է ու անոր ազատ կամքէն կախում ունի: Երրորդ, պէտք է որ գիտնայ իր մայրենի լեզուն ու անկից ետքն այն լեզուն ալ՝ որուն ծանօթութիւնն իրեն հարկաւոր է՝ իրեն հետ ըլլող մարդկան հետ կենակցելու համար: Չորրորդ, պէտք է որ սորվի կարդալ, գրել ու համրել կամ թուաբանութիւն: Հինգերորդ, սորվելու գլխաւոր նիւթն է կրօնագիտութիւն, որ է քրիստոնէական վարդապետութիւն ու բարոյական կամ պարտուց ուսմունքը: Վեցերորդ, կրօնական (նուիրական), ազգային ու արտաքին (ընդհանուր)

պատմութիւն: Եօթներորդ, պէտք է որ սորվի ու գիտնայ այն օրէնքներն՝ որոնց պարտական է հնազանդիլ ու որոնց դէմ գործելու վտանգի մէջ կրնայ իյնալ: Աս ամէն նիւթերը հարկ չէ ամենայն կատարելութեամբ ու բատ ամենայն մասանց սորվիլ, հապա որչափ որ ամէն մէկ մարդու իր մասնաւոր (անհատական) հանգամանաց համեմատ գիտնալ հարկաւոր է: Ուստի եւ պէտք է որ դաստիարակը իր աշակերտաց կարդալ, գրել ու պատմութիւն սորվեցուցած ատենը՝ հարկաւոր եղած նիւթերուն վրայ, ինչպէս իրենց առողջութեան, իրենց հանելու հոգեւոր կամ մարմնաւոր վտանգներուն եւ ատոնց նման կարեւոր իրաց վրայ կարճ խրատներ ու յորդորներ տալու առիթ առնու, եւ իրենց միտքը կարեւոր հմտութեամբք կրթէ: Պէտք է որ ինքն աշակերտաց անձնական հանգամանաց համաձայն որոշէ՝ թէ ո՛ր ուսումն անոնց ընդհանրապէս աւելի կամ պակաս հարկաւոր է, եւ թէ՝ աս ընդհանրապէս հարկաւորներէն զատ՝ ուրիշ ինչ բան սորվիլ պէտք է ամէն մէկ աշակերտին: Եւ որովհետեւ պզտիկութեան ատենը չիկրնար որոշուիլ թէ աս կամ ան տղան ո՛ր վիճակի մէջ պիտ՚որ մտնէ, անոր համար չեն կրնար ո՛չ ծնողք ու ո՛չ դաստիարակները տղոց աս կամ ան վիճակին համաձայն կրթութիւն ու հրահանգ տալ. ուստի եւ պէտք է միշտ ամէն վիճակին ընդհանրապէս հարկաւոր ու օգտակար եղող ուսումնքը սորվեցրնել: Բայց որովհետեւ ո՛չ ժամանակն ու ո՛չ պարագաները կը ներեն ամէն օգտակար ուսումնքը կամ նիւթերը տղոց սորվեցրնել, անոր համար անոնց մէջէն ալ պէտք է տղոց այնպիսիներն աւանդել, որոնց համար կրնայ նախատես ըլլուիլ՝ որ անոնց գործադրութիւնը հաւանականաբար աւելի հարկաւոր պիտ՚որ ըլլայ. անանկ որ եթէ այդ նիւթերուն ծանօթութիւնը չունենան ու ետքէն անոնք գործադրելու հարկ ըլլայ՝ շատ մեծ վնասներ կրնան տեսնել: Եւ միանգամայն ասոր ալ պէտք է միտ դնել՝ որ օգտակար նիւթերուն տեղեկութիւնը հարկաւորներէն վերադաս չսեպուի, ու անոնք ատոնցմէ աւելի փութով ու ատոնց վնասովը չաւանդուին:

19. Սորվեցրնելու համար օգտակար նիւթեր ըն-

տրելու ժամանակն՝ անոնց օգտակարութեան չափն ու գործածելի ըլլալուն հաւանականութիւնը նկատելէն ի զատ՝ պէտք է նա եւ ուսանողին կարողութեանց ալ մտադիր ըլլալ, ու ըստ այնմ իր առջին սորվելու համար աւելի կամ քիչ նիւթ դնել: Եւ միշտ պէտք է յիշել՝ որ ջանքն ու փոյթը մտաց կարողութեան տկարութեանը տեղը չիկրնար կատարելապէս լեցընել կամ բռնել. անանկ որ տղայ մը որչափ աւելի ժիր ըլլայ՝ երբոր իր կարողութիւնները տկար են, իր փոյթն այս տկարութիւնը չիկրնար զօրացընել: Նա եւ տղոց յօժարութիւնն ու բերումն ալ կարողութեան տկարութեանը մեծ օգնութիւն մը չիկրնար ընել, բայց եթէ բերումն անանկ բանի համար ըլլայ՝ որուն ուսումը տղուն կարողութեանը չափին համեմատ է: Մանաւանդ աս ալ կայ՝ որ պզտիկ տղոց վրայ այդպիսի յօժարութիւնն ու բերումն անհաստատ եւ դիւրանցուկ կ'ըլլայ: Իսկ թէ որ քիչ մը չափահաս ուսանողայ վրայ կը տեսնուի նոյն բերումն եւ ան ալ հաստատուն եւ երկարատեւ ու բնական տաղանդին կամ կարողութեան համեմատ կ'ըլլայ, ան ատեն կրնայ դաստիարակը այն բերման համեմատ սորվելու օգտակար նիւթերն աւելցընել:

20. Հրահանգի մէջ դիտելու երկրորդ գլխաւոր պայմանն է՝ *սորվելու նիւթերուն ժամանակն ու կարգը*: Ո՛չ ժամանակն ու ո՛չ կարգն ուսուցչին ազատ կամքէն ու տրամադրութենէն կախում ունեցող պայմաններ են, հապա պէտք է որ մարդկեղէն մտաց բնաւորութեան ու սորվելու նիւթերուն հանգամանաց համաձայն որոշուին ու սահմանուին: Արդ՝ ամէն մէկ նիւթը սորվեցընելու ժամանակը որոշելու համար գլխաւորապէս երկու բանի պէտք է միտ դնել. մէյ մը ուսանողին անհատական հանգամանաց, ու մէյ մ'ալ սորվեցընելու նիւթին որպիսութեան: Ուսանողին հանգամանքն ըսելով՝ կ'իմանանք անոր ըմբռնելու զօրութիւնը, այսինքն իր մտաց զօրութեանցն ինչ աստիճանի բացուած ու կրթուած ըլլալը, եւ միանգամայն իր ստացած յաջողակութեան չափն ու որպիսութիւնը. եւ ասոր մէջ ալ պէտք չէ ուսանողին տարիքին մեծութենէն դատաստան ընել, որովհետեւ յայտնի բան մըն է՝ որ մտաց բացուիլը տարիքի

կապուած չէ։ Նա եւ ուսանողին ինչ պարագաներու մէջ գտնուելուն ալ պէտք է միտ դնել, այսինքն՝ թէ ինչ վիճակի մէջ է կամ թէ ինչ վիճակի մէջ պիտ՚որ մտնէ, եւ թէ ինչ գործք ու զբաղմունք ունի նոյն ժամանակը, կամ թէ քիչ ժամանակէն ետքը պիտ՚որ ունենայ, որովհետեւ իր սորվածն ի գործ դնելու հարկն ու կարելիութիւնն իր ունեցած կամ ունենալու վիճակէն կախում ունին։

21. Սորվեցընելու նիւթին որպիսութիւնը՝ նոյնն աւանդելու մէջ բռնուելու եւ պահուելու կարգն ալ կ՚որոշէ։ Աս կտորիս մէջ պէտք է հետեւեալ կանոնաց համեմատ վարուիլ։ Նախ այն նիւթը, որն որ սորվելու համար հոգւոյն ստորին մէկ զօրութիւնը կամ քիչ վարժութիւն ու մի եւ նոյն զօրութեան ստորին աստիճանը կը պահանջուի, պէտք է յառաջագոյն սորվեցընել քան թէ ան նիւթը, որն որ բարձրագոյն զօրութիւն եւ կամ աւելի կրթութիւն կը պահանջէ։ Երկրորդ, այն նիւթերը, որոնք քիչ ու դիւրաւ ստացուելու եւ կամ արդէն ստացուած նախածանօթութիւններ կը պահանջեն, պէտք է առաջ սորվեցընել։ Երրորդ, ամէն մէկ սորվելու նիւթն այն կարգով պէտք է աւանդել՝ որ կարգով որ մէկը մէկալէն ետեւէն կու գայ կամ մէկը մէկալին ծանօթութիւնն իբր ստացուած կ՚ենթադրէ. ուստի եւ այն նիւթը՝ առանց որոյ ուրիշ նիւթ մը կամ ամենեւին չիհասկըցուիր եւ կամ դժուարաւ կը հասկըցուի, պէտք է յառաջագոյն աւանդել։ Բայց աս ըսածնիս պէտք չէ անանկ իմանալ՝ իբր թէ ամէն ատեն միայն մէկ նիւթի վրայ դաս պէտք է տալ. ինչու որ ասով չէ թէ միայն հրահանգը ձանձրալի կ՚ըլլայ, հապա նա եւ ուսանողը կը ստիպուի իրեն ըմբռնելու զօրութեան ու իր նոյն ժամանակուան կարօտութեան համեմատ չըլլող նիւթին ուսման զբաղիլ, որով եւ բուն իրեն ըմբռնելի եւ արդէն հարկաւոր ըլլող նիւթը ետ կը մնայ։ Ուստի ինչպէս որ անկարգ ու անպատշաճ բան մըն է շատ տեսակ նիւթերը մէկ ատենուան մէջ սորվեցընել, նոյնպէս ալ անպիտան բան է՝ մի եւ նոյն նիւթի վրայ շարունակ ու երկայն ատեն անցընել։ Բայց եւ սորվելու նիւթերը բոլորովին ի-

բարմէ բաժնելն ալ գովելի կարգ մը չէ, հապա հարկաւոր է այլ եւ այլ նիւթերը՝ իրարու հետ կապակցեալ ու իբր հաւասարաքայլ կարգով աւանդել, ինչու որ այսպիսի կապակցութեամբ դիւրաւ ու շիտակ կը սորվուին: Սակայն հոս ալ պէտք է որ դաստիարակը իրարմէ տարբեր (օտարասեռ) նիւթերը իրարու հետ չկապակցէ, հապա իրարու փոփոխակի օգնող, իրարու ուսումը դիւրինցընող, ու մնաց այլ եւ այլ կարողութիւնները զբաղեցընող նիւթերը միանգամայն սորվեցընէ, միայն թէ չափէ աւելի շատ չըլլան:

22. Ինչպէս սորվեցընելու այլ եւ այլ նիւթերուն մէջ կարգ պահել հարկ է, այնպէս ալ մի եւ նոյն նիւթին այլ եւ այլ մասանց հրահանգին մէջ կարգ ու սատիճան մը պէտք է բռնել, այսինքն պարզէն, մասնաւորէն կամ անհատէն, փորձուածէն կամ յայտնագունէն, դիւրագունէն ու մօտագունէն սկսիլ, ու բաղադրեալին, ընդհանրոյն, վերացեալին, դժուարագունին ու հեռագունին երթալ, օրինակէն սկսիլ ու կանոնին անցնիլ, ու միանգամայն աշակերտին ըմբռնելու, ճշմարտութիւնը ճանչնալու, հասկցածը պահելու կամ յիշելու եւ յառաջադիմութեանը համեմատ առաջ երթալ: Շատ հարկաւոր կարգ մըն ալ աս է՝ որ դաստիարակը հաստատուն ընթացք մը բռնէ, միշտ մէկ գաղափարէն անմիջապէս անոր եռեւէն եկող գաղափարին անցնի, ու ամենեւին երեւելի գաղափար մը մէկ դի չձգէ, ապա թէ ոչ՝ դեռակիրթ տղոց համար աւանդուած նիւթը դիւրըմբռնելի ու պայծառ չ՚ըլլար: Իսկ թէ ամէն մէկ նիւթը սորվեցընելու համար որչափ ժամանակ պէտք է անցընել՝ չիկրնար ճշդիւ որոշուիլ, միայն վարպետ դաստիարակը նիւթին կարեւորութեան ու ծանրակշռութեան, ամէն մէկ ուսանողին կարողութեան եւ յաջողակութեան, իր մինչեւ ան ատեն ըրած յառաջադիմութեան ու անկից ետքն ալ սահմանեալ ժամանակի մը մէջ իրմէ պահանջուելու յառաջադիմութեան, եւ ուրիշ ասոնց նման պարագաներուն համեմատ՝ պատշաճ ու բաւական ժամանակը պիտ՚որ սահմանէ:

23. Կարգաւորեալ հրահանգին մէջ դիտելու

Երրորդ գլխաւոր բանն է՝ սորվեցընելու կերպը կամ ձեւը: Սորվեցընելու ոճ ըսելով՝ այն կերպը կամ հանգամանքը կ'իմանանք, որով նիւթ մը կամ ուսման ճիւղ մը անանկ կ'աւանդուի՝ որ հրահանգով դիտուած վախճանին դիւրաւ ու ապահովապէս կրնայ հասնուիլ: Արդ՝ վարպետ դաստիարակէ մը գլխաւոր պահանջուելու յատկութիւններուն կամ կատարելութիւններուն մէկն ալ աս է՝ որ աղէկ ուսման կարգ կամ ոճ մը բռնէ, այսինքն ամէն բան այնպիսի կերպիւ սորվեցընէ՝ որ հրահանգին պտուղը տեսնուի ու նպատակին դիւրաւ ու ապահովապէս հասնուի: Մարդ ուրիշներուն բան մը աղէկ ու կարգաւորեալ կերպով սորվեցընելու համար բաւական չէ որ ինքն այդ բանն աղէկ գիտնայ, հապա նա եւ հարկաւոր է որ իր գիտցածն ուրիշի հաղորդելու յաջողակութիւն ունենայ: Ամէն իմաստուն եւ ուսեալ մարդ չիկրնար միշտ քաջ դաստիարակ ըլլալ, հապա միայն սորվեցընելու յարմարութիւն ու ձիրք ունեցողը, որ եւ նոյն պաշտօնին ամէն հարկաւոր պահանջմունքը կատարելու ուսումը մասնաւոր ջանքով ճիշդ սորված պիտ'որ ըլլայ:

24. Ուրեմն սորվեցընելու կամ հրահանգին ոճն ու կերպն աղէկ ու կատարեալ ըլլալու համար պէտք է որ նախ՝ ուսանողներուն անհատական կարողութեան կամ ըմբռնման այլեւայլութեան համեմատ այլ եւ այլ ըլլայ, եւ այս այլեւայլութիւնը պէտք է իմանալ թէ ուսանողաց հասակին, թէ բնական ընդունակութեան եւ թէ յառաջագոյն ստացած տեղեկութիւններուն նկատմամբ: Երկրորդ, ամէն մէկ սորվեցունելու նիւթին վախճանին կամ նպատակին համեմատ ու անոր հասնելու դիտմամբ պէտք է առաջ երթալ, որ է ըսել՝ հասնուելու վախճանին այլեւայլութեան համեմատ պէտք է որ հրահանգին ոճն ալ այլ եւ այլ ըլլայ: Արդ՝ հրահանգին վախճանը շատ տեսակ կրնայ ըլլալ. այսինքն ընդհանրապէս խօսելով՝ Ա. որ տղան սա կամ ան առարկային վրայ պայծառ գաղափարներ ստանայ. Բ. որ ճշմարտութիւնը ճանչնայ ու անոր վրայ համոզուի. Գ. որ իր սրտին մէջ սա կամ ան զգածմունքն արթըննայ ու իր փափագն սա կամ ան կողմը յօժարի. Դ. որ սա կամ ան կանոնները

գործադրելու համար յաջողակութիւն ունենայ, եւ կամ սա ա՛ն բանին մէջ յաջողակութիւն ստանայ, ու Ն. որ ամէն ունեցած գաղափարներուն նշանները, անունները, թիւերը, եւ այլն, գիտնայ ու յիշողութեան մէջ պահէ։ Այս ամենայն պէտք է աղէկ նկատել, որովհետեւ մի եւ նոյն առարկան այն վախճանին համեմատ՝ որուն համար կը սորվեցուի՝ պէտք է որ այլ եւ այլ կերպիւ աւանդուի։ Ասոր համար միայն այնպիսի հրահանգի ոճը կամ կերպն ընտիր է՝ որն որ ուսման առենը դիտուած վախճանին դիւրաւ եւ ապահովապէս կը հասցընէ։ Ասիկայ աւելի յայտնի հասկըցընելու համար օրինակ մը դնենք։ Կարգաւորեալ դպրոցի մը մէջ՝ կամ դաստիարակութեան ատեն կ՚աւանդուի կրօնագիտութիւն կամ քրիստոնէական սուրբ հաւատոյ ուսումը, ու դիւցաբանութիւն կամ այլ եւ այլ ազգաց պաշտած չաստուածոց պատմութիւնք։ Կրօնագիտութեան վախճանն է՝ տղուն սուրբ հաւատքին ուսմունքը սորվեցընել, մտքին մէջ տպաւորել, սրտին մէջ անոր մեծարանքն ու սէրը բորբոքել ու զինքը անոր վարդապետութեանը ճշմարիտ աշակերտ ու հետեւող ընել։ Իսկ դիւցաբանութեան ուսման վախճանն է՝ միայն ազգաց պատմութեան մէջ անոնց կուոց անունն ու պաշտամունքը ճանչնալ, ու անով պատմական հմտութիւն ունենալ։ Արդ վարպետ դաստիարակը աս երկու ուսմունքն աւանդած առենը թէ որ ամէն մէկուն նպատակը միշտ մտքին մէջ հաստատ չպահելու ըլլայ, երկուքին վրայ ալ միօրինակ կը խօսի ու դաս կու տայ, եւ իր աշակերտները անոնք սորվելով վախճանագուրկ աշխատութեամբ ատեննին անցուցած կ՚ըլլան։ Բայց թէ որ քրիստոնէական ուսմունքն աւանդած առենը միշտ միտքը բերէ՝ որ իր աշակերտներն անոր ճշմարտութեանը վրայ համոզելն է իր վախճանը, նոյն համոզումը յառաջ բերելու ջանքով իր ուսումը կ՚աւանդէ։ Իսկ դիւցաբանութիւնը սորվեցուցած առենը՝ յիշելով որ աս ուսման վախճանն է՝ միայն հին պատմութեանց վրայ տեղեկութիւն մը տալ ու հին ազգաց չաստուածներուն անունները ծանօթ ընել, իր աշակերտներէն միայն ան անուններուն ու այն պաշտամանց տեղեկութիւնը կը պահանջէ։ Կարծեմ աս օրինա-

կէն յայտնի կ'իմացուի թէ հրահանգի ոճին կամ կերպին գլխաւոր կատարելութիւնը՝ անոր մասնաւոր վախճանին միշտ համեմատ եւ յարմար ըլլալն է, այսինքն՝ հրահանգ տալու ժամանակ դիտուած վախճանին դիւրաւ ու անվրէպ հասցընել։

25. Թէ որ հրահանգը այսչափ եւ այսպիսի միջոցներով ու կերպով աւանդուելու ըլլայ, կրնայ կատարեալ ըլլալ։ Ասոնց վրայ այսչափ խօսելէն ետքը՝ քանի մը խօսք ալ գրենք հրահանգին, այսինքն աւանդուած նիւթին ուսման տեւական կամ հաստատուն ու մնայուն ըլլալուն վրայ։ Տեւականութիւնը կամ մնայունութիւնը հրահանգին երեւելի կատարելութիւնն է, որով ոչ ուսումն անպտուղ կ'ըլլայ եւ ոչ տղաք ատեննին պարապ անցուցած կ'ըլլան։ Արդ սորվուած նիւթի մը հաստատուն եւ տեւական ըլլալը յիշողական զօրութեան կամ յիշողութեան ու վերստին յառաջ ածիչ կարողութիւններուն ըստ կարգի ու մասնաւոր ջանքով մշակուելէն կախում ունի։ Իսկ սորվուած ուսումը միտքը պահելը, յիշելն ու նորէն յառաջ ածելը դիւրինցընող միջոցներն ասոնք են. առաջին, որչափ որ առարկայ մը աւելի սաստիկ ազդեցութեամբ մտաց մէջ կը տպաւորուի ու որչափ աւելի երկայն ատեն յաճախ ու որոշակի անոր վրայ կը մտածուի, այնչափ աւելի երկայն ատեն կը պահուի ու դիւրաւ կը յիշուի. ասոր համար պէտք է որ դաստիարակը՝ որչափ կարելի է՝ իր աշակերտներուն մտադրութիւնը զարթուցանելու եւ սորվեցուցած նիւթին վրայ հաստատ պահելու ջանայ. բայց եւ անոնց ժամանակ թողու մի եւ նոյն առարկան աղէկ դիտելու, անոր վրայ բաւական ատեն մտածելու, եւ ինքն ալ անոր ըրած տպաւորութիւնն ուժովցընելու աշխատի։ Երկրորդ, մարդ գաղափար մը որչափ աւելի յայտնի ու պայծառ կերպով կը ստանայ, այնչափ աւելի երկայն ատեն ու ճշդութեամբ կը պահէ ու շիտակ եւ դիւրաւ կը յիշէ։ Ասոր համար պէտք է որ վարժապետն ամէն մէկ գաղափարին ամէն մէկ մասնաւոր նշանը զատ զատ մեկնէ, ու աս վախճանիս համար ալ մինչեւ որ առարկայ մը իրօք կամ նկարքի մէջ տղոց առջին չդնէ, անիկայ ստորագրելու չփութայ։ Նա

եւ ամէն ընդհանուր ուսումն կամ մեկնութիւնը մասնաւորի դարձընէ ու ամէն մէկ ուսումնական նիւթն օրինակով մեկնէ, եւ միանգամայն տղոց ամէն մէկ կանոնը իրենցմէ գործադրելու եւ սա կամ ան բանին մերձեցընելու ճամբան ու կերպը սորվեցընէ։ Երրորդ, փորձը յայտնի ցըցուցած է մեզի՝ որ առարկայ կամ նիւթ եւ կամ գաղափար մը այնչափ աւելի դիւրաւ ու հաստատ միտքերնիս կը պահենք, որչափ աւելի որ անիկայ մեզի հաճոյական, օգտակար ու հարկաւոր կը համարինք։ Անոր համար տղաք իրենց սորված ուսմունքը շատ հեղ շուտով կը մոռնան, ինչու որ անոնց գործածութեան օգուտն ու հարկաւորութիւնը միտք առած ու անով անոնց վրայ սրտերնուն մէջ սէր ու փափագ մը ստացած չըլլալով՝ անոնց վրայ երկայն չեն մտմտար, ուստի եւ քիչ ատենէն բոլորովին կը մոռնան։ Անոր համար վարպետ դաստիարակը տղոց ուսում մը կամ նիւթ մը աւանդելէն առաջ պէտք է որ իրենց սիրտն անոր համար պատրաստէ, անոր իրենց ինչչափ օգտակար ըլլալը հասկըցընէ, որ անիկայ փափագով սորվելու սկսին ու մտքերնուն մէջ հաստատ պահեն, որպէս զի ինքն ալ զրաջան աշխատութեամբ ատեն կորսընցուցած չըլլայ։ Չորրորդ, երբոր կ'ուզենք՝ որ շատ մը իրարմէ կախում ունեցող ու իրարու հետ քիչ կամ շատ կապակցած նիւթեր մէկ ատենուան մէջ սորվելով մտքերնուս մէջ հաստատ միան, պէտք է որ անոնց մէջ կարգ մը, յետեւառաջութիւն, դասակարգութիւն ու շիտակ կապակցութիւն մը պահենք։ Ուստի դաստիարակը պիտ'որ աշխատի իր աշակերտներն ամէն մէկ նիւթին մէջ պարզ ու տրամաբանօրէն շիտակ կարգով հրահանգելու, անոր ամէն մէկ մասին վրայ զատ զատ մտադիր ըլլալու, ամէն մէկ գաղափարը մասնաւոր կարգի մը տակ դնելու եւ ամէն մէկուն իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը հասկըցընելու։ Նա եւ զիրենք վարժեցընէ՝ այլ եւ այլ գաղափարներն իրարու հետ կապակցելու, շարելու եւ դաս դաս բաժնելու, եւ սա բանիս ո՛րչափ օգտակար ըլլալը հասկըցընելէն ի զատ՝ անոր մէջ իրենց օգնէ ու ճամբայ ցուցընէ։ Աս վախճանիս համար շատ օգտակար է՝ ամէն մէկ դասատուութեան կամ հատուածին

ըմբռնելու առենը՝ անոր գլխաւոր մասերը մէկտեղ քաղել ու աշակերտներուն առջին անոր վրայ կարճ բայց կատարեալ տեսութիւն մը դնել: Աս բանիս համար մէկ հատիկ միջոց է՝ աւանդուած նիւթին գլխաւոր մասերը բովանդակող կարճ կարճ հատուածներ տղոց բերան առնել տալ, որն որ բոլոր նիւթին անոնց միտքը հաստատելու շատ կ'օգնէ: Հինգերորդ, աւանդուած նիւթ մը միտքը պահելու եւ յիշելու համար շատ կ'օգնէ սորվուած նիւթ մը նոր սորվելու նիւթին հետ կապակցելը. ուստի դաստիարակը ջանայ՝ նոր նիւթ մը սորվեցընելու սկսած առենը՝ տղուն միտքին մէջ պահուած գաղափարին վրայ մտադիր ընելու, եւ անով այն առաջին գաղափարն ետեւէն եկողին հետ անմնկ կապելու՝ որ տղան միշտ առջինը յիշէ ու միտքին մէջ նորոգէ (նորէն յառաջ ածէ): Արդէն յայտնի ու ամենուն ծանօթ բան մըն է՝ որ քաղուածք ընելը ինչչափ հարկաւոր ու օգտակար բան է, որուն համար ալ վարպետներն ու դաստիարակները ուսման առեն պէտք է որ միշտ մասնաւոր ժամանակ մը սահմանեն ու անիկայ հաստատ պահեն: Եօթներորդ ու վերջապէս ան նիւթերը կամ ուսումնական առարկաները, (ինչպէս է կրօնական ու բարոյական ուսմունքը,) որոնք գործնական կենաց համար հարկաւոր են ու գործքով պիտ'որ կատարուին, ուսման ժամանակն անցնելէն ետքն ալ անմոռաց պահելու եւ մնայուն ընելու համար շատ հարկաւոր բան է՝ անոնց մէջ յաճախ վարժութիւն ընել տալ, ու այս վարժութիւնը միշտ շարունակել:

ՀԱՏԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Հրահանգի առեն տղոց անձնական գործունէութեան կարեւորութիւնը:

26. ՀՐԱՀԱՆԳ տրուած առեն դիտուած ամէն մէկ մասնաւոր վախճանին հասնելու համար՝ ամենէն աւելի հարկաւոր բանը՝ տղոց այն հրահանգին մէջ *անձամբ գործունեայ ըլլալը*, իրենց գործունէութիւնը ըստ պատշաճի ցուցընելն է: Առանց աս գործունէութեան կարելի

չէ հրահանգի մը օգուտը տեսնել: Աւանդուած ուսում մը միայն կրաւորաբար մտիկ ընելը բաւական չէ. ինչու որ այն ամէն բանը, որ մեր մտքին մէջ պիտ'որ մնայ, ու իբր թէ մեր սեպհական մտաւոր ստացուածքը պիտ'որ ըլլայ, պէտք չէ որ դրսէն ներս բերուի դրուի, հապա մեր ներսը՝ մեր մտաց մէջ մտաւոր գործողութիւններով պարզի ու բացուի: Ամէն բանին նիւթն ու գրգիռը կրնայ դրսէն մտքերնուս մէջ գալ, բայց անիկայ մտաց մէջ նկարելն՝ անոր գաղափարը կազմելն ու անոր վրայ դատում ընելը պէտք է որ հոգւոյն յատուկ գործունէութեամբն ըլլայ: Ասոր համար ամէն մէկ դաստիարակին գլխաւոր ջանքը պիտ'որ ըլլայ իր աշակերտներուն սեպհական գործունէութիւնը զարթուցանել ու բանեցընել. չէ թէ միայն աս գործունէութեան խափանիչ ըլլող ամէն պատճառները մէկդի տանիլ, հապա նա եւ իր հրահանգին մէջ այնպիսի ընթացք մը բռնել՝ որ աշակերտները ստիպուին իրենց միտքը բանեցընելու, մտածելու եւ դատում ընելու: Ուստի դաստիարակին պաշտօնն ու գործն է՝ նիւթը տղոց մտքին առջեւը դնել, զանոնք նոյնին վրայ մտադիր ընել, ու աս վախճանիս համար հարկաւոր ըլլող մտաց զօրութիւնը արթնցընել ու կարգաւորել: Իսկ այսպիսի հրահանգին արդիւնքն եւ օգուտը ցուցընելը՝ տղոց սեպհական գործունէութեան գործքը պիտ'որ ըլլայ:

27. Աս գործունէութիւնը չէ թէ միայն հրահանգի ատեն ու դպրոցի մէջ պիտ'որ տեսնուի, հապա նա եւ հրահանգէն ու դպրոցէն դուրս ալ: Յայտնի է՝ որ ասիկայ պզտիկ տղոց համար չ'իմացուիր, որոնք առանց դաստիարակի չեն կրնար բան մ'ընել, հապա քիչ մը յառաջացած աշակերտաց համար, որոնց վրայ դաստիարակն աս կողմս մէջ շատ մեծ փոյթ պիտ'որ ունենայ: Արդ ուսման ժամանակէն ու դպրոցէն դուրս տղաք իրենց յատուկ գործունէութիւնը պիտ'որ ցուցընեն ու բանեցընեն նախ՝ հրահանգի պատրաստուելով, այսինքն սորված նախնական տեղեկութիւններն յիշատակելով, որով եւ հրահանգին օգուտը աւելի դիւրաւ կը տեսնուի: Երկրորդ, դասին ժամանակը աւանդուած կտորներն անմիջապէս կրկնելով կամ քաղուածք ընե-

լով. բայց անոնց վրայ աղէկ մտածելով ու վեր ի վերոյ միայն չանցնելով: Երրորդ, յիշողութեան մէջ դրոշմած մնալու նիւթերը բերան առնելով: Չորրորդ, սորված կանոնները ի գործ դնելով, որ է անոնց համեմատ հատուածներ (շարադրութիւն) յօրինելով, եւ առնուած դասին մասնաւոր հիմանց համաձայն նիւթի մը վրայ բան մը գրելով: Աս հատուածները պէտք է որ դաստիարակը քննէ եւ ըստ պիտոյից ուղղէ, որպէս զի տղոց կրթութեան օգտակար ըլլան: Սեպհական գործունէութիւնը բանեցընելու մասնաւոր օգտակար միջոց մ'ալ աս է, որ քիչ մը յառաջացած աշակերտք իրենց սորված ուսումն ուրիշին սորվեցընեն: Անիկայ նոյն իսկ քաղուածքէն ու սորվածն ինք իրեն կրկին եւ կրկին յիշատակելէն շատ աւելի օգուտ կրնայ ըլլալ, միայն թէ անկարգ կերպով ու տղայական խաղի կամ զբօսանքի նման գործ չըլլայ, ու մանաւանդ չար վախճանի մը չտանի, այսինքն սորվեցընողին մտքին ու սրտին մէջ ինքնահաւանութեան եւ հպարտութեան որոմը չցանէ:

28. Տղոց անձնական գործունէութիւնը յորդորելու, աւելի գրգռելու եւ յառաջ տանելու համար հարկաւոր է որ գործունէութիւննին ինչ նիւթի մէջ պիտ'որ բանեցընեն՝ անոր իրենց օգտակար ու հարկաւոր ըլլալը աղէկ հասկընան, եւ աս բանիս մէջ դաստիարակին իրենց օգնելէն ի զատ պէտք է որ այն նիւթն իրենց չէ թէ միայն փափագելի այլ նա եւ զուարճալի ընելու աշխատի, որպէս զի անիկայ հաճութեամբ սորվին ու իրենց միտքը չէ թէ ի հարկէ ու բռնութեամբ հապա յօժարութեամբ յոգնեցընեն, վասն զի հարկն ու բռնութիւնն անոնց գործունէութիւնը կը խափանէ ու կը տկարացընէ: Նա եւ պէտք է որ նիւթն իրենց մտաց ընդունակութեան ու զօրութեան համեմատ ըլլայ, անանկ որ թէպէտ եւ (աշխատութիւնը դաստիարակն իր վրայ առնելով,) նոյն նիւթին վրայ տղոց ամենեւին մտածելու բան մը թող չտալն ալ դէշ է, բայց եւ իրենց զօրութենէն վեր ըլլող նիւթն ալ բոլորովին անոնց մտաց գործունէութեան կամ աշխատութեան թող տալը՝ պարապ տեղ իրենց ժամանակ կորսընցընելու պատճառ կ'ըլլայ: Ուստի միտքը բանեցընելով

բան մը սորվիլն ոչ իբր ի հարկէ ստիպեալ զբաղմունք մը պէտք է ընել, եւ ոչ իբր զբօսանքի նիւթ մը, հապա մի- ջին ճամբան բռնելով՝ բուն վախճանին հասնելու է, այ- ինքն տղուն ճամբայ բանալու եւ ցուցընելու է՝ որ իրեն կրթութիւնն իր սեպհական ջանքովը միշտ յառաջ տանի ու կատարելագործէ:

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

Նիւթական կրթութեան նկատմամբ մտաց պակասութիւնները:

1. ԿԵՐՊԱԿԱՆ ու նիւթական կրթութեան այլ եւ այլ նպատակներն ու պաշտօնները հոս ի հա- րեւանցի դաստիարակներուն յիշեցընելէն ետքը, ինչպէս կերպական կրթութեան նկատմամբ մտաց քանի մը գըլ- խաւոր պակասութիւններուն, կամ մտաց այլ եւ այլ կարողութիւններուն ներքին պակասաւոր հանգամանաց վրայ խօսեցանք, զորոնք եւ անոր ներքին հիւանդու- թիւնները կոչեցինք, սանկ ալ հոս նիւթական կրթու- թեան նկատմամբ՝ մտաց նիւթական պակասաւոր հան- գամանաց կամ հիւանդութիւններուն վրայ ըստ կարգի գրել հարկ կը համարինք:

Ամէն բանէն առաջ հոս կը ծանուցանենք՝ որ *մտաց նիւթական* վիճակը կամ *հանգամանքն* ըսելով՝ ա- նոր՝ նիւթական կրթութեան առենը սորված ու սորվե- լու նիւթերուն նկատմամբ՝ կատարեալ կամ անկատար, պատշաճական կամ անպատշաճ, կարգաւորեալ կամ ան- կարգ կերպով հմտանալուն, յառաջ երթալուն եւ փո- խուելուն պայմանը կ'իմանանք: Արդ երբոր միտքը նիւ- թական կրթութեան բարերարութեամբը արտաքուստ ընդունած ուսմանց ու հմտութեան մէջ որպիսի եւ ինչ պատճառաւ պակասաւոր, անպատշաճ ու անպիտան հան- գամանք մը կը ստանայ, անիկայ կ'ըսուի իր *նիւթական հանգամանաց* կամ պայմանին *պակասութիւնը* կամ *հիւ- անդութիւնը*: Աս կերպ պակասութեանց գլխաւորներն

են՝ անգիտութիւն, գաղափարներու անկատարութիւն, հաստատուն համոզման պակասութիւն ու մոլորութիւններ. դարձեալ՝ սորվուածը գործադրելու կամ մերձեցուցանելու ատեն՝ վարժութեան ու յաջողակութեան պակասութիւն:

2. Այս պակասութիւնները կամ հիւանդութիւնները հասարակօրէն ըստ պատահման երեւան կ'ելլեն, բայց երբեմն ալ միայն մտաց հանգամանքը մասնաւոր դիտողութեամբ քննուած ատենը կը յայտնուին: Ասանկ քննութիւնն ըստ պատշաճի ու դիտուած նպատակին համաձայն կատարելու համար պէտք է որ դաստիարակը նախ՝ իր աշակերտին սրտին մէջ քաջալերութիւն ու վստահութիւն զարթուցանելու ջանայ. ապա թէ ոչ՝ քննուողը կամ իր խորհուրդները չյայտներ եւ կամ ինչպէս որ կը խորհի՝ այնպէս ալ չզրուցեր: Երկրորդ, պէտք է որ գիտնայ ու յիշէ թէ քննուողին պատասխաններուն հանգամանքը՝ անոր առջին դրուած հարցմանց հանգամանքէն կախում ունի: Հարցընողը կամ քննողը պէտք չէ որ գոհ ըլլայ կամ թողու անցնի, երբոր քննուողը կը պատասխանէ՝ թէ ինք սա ան բանը չգիտեր կամ սորված չէ. ինչու որ շատ հեղ հարցուողը հարցման միտքը չհասկընալուն, կամ ան նիւթին վրայ սորվածը չյիշելուն, երբեմն՝ վախէն շարժելով ու երբեմն իր ծուլութեան պատճառաւ չգիտնալ կամ չյիշել կը ձեւանայ: Երրորդ, պէտք չէ՝ քննուողին սորված ուսումը միայն բերնուց ըսելովը կամ կրկնելովը գոհ ըլլալ, ինչու որ ասիկայ անոր ներքին համոզման առոյգ ապացոյց չէ: Չորրորդ, պէտք չէ սա քննութիւնը քննուելու նիւթին դժուար մասէն սկսիլ, այլ դիւրինէն սկսելով՝ դժուարագոյնին անցնիլ. միայն սով կրնայ քննուող աշակերտին ստացած տեղեկութիւններուն ներքին կատարելութիւնն ու արտաքին սահմանը ճանչցուիլ: Հինգերորդ, պէտք է յիշել՝ որ քննուողը կրնայ գաղափար մը, ծանօթութիւն մը շիտակ ու պայծառ ըմբռնած ըլլալ առանց նոյնն որոշակի ու յայտնի բացադրել կարենալու, ու ասոր ներհակ՝ բանի մը որոշ նշանակութիւնը գիտնալ՝ առանց նոյն իսկ իրը նոյն՞պէս որոշ ու հիմամբ հասկընալու:

3. **Արդ՝** երբոր դաստիարակը որպիսի եւ իցէ միջոցով կ՚իմանայ՝ որ իր աշակերտացը մէկն առաջին պակասութիւնը (հիւանդութիւնը) *անգիտութիւնը*, այսինքն սորված նիւթերուն անհմտութիւն ունի, ամէն բանէն առաջ անոր աղբիւրը փնտռէ: Այս աղբիւրը կամ պատճառը կրնայ ըլլալ, կամ աշակերտին ընդունակութեան տկարութիւնը, կամ դաստիարակին սորվեցընելու պակասաւորութիւնը եւ կամ տրուած հրահանգին՝ դիտուած նպատակին համաձայն չըլլալը: Թէ որ առաջինը՝ այսինքն մտաց զօրութիւններուն տկարութիւնը անգիտութեան պատճառ է, ամէն բանէն առաջ անոնք զօրացընելու եւ կարգի դնելու պէտք է աշխատիլ. աս ալ՝ հանդարտութեամբ, համբերութեամբ, պարզ ու դիւրին եղանակաւ, աստիճան աստիճան ու առանց ձանձրանալու պէտք է կատարել: Թէ որ այն անգիտութեան պատճառն ուսման պակասութիւնը կամ սորվելու եւ տեղեկութիւններ առնալու առիթ չգտնելն եղած է, անոր ճարը դիւրաւ կը գտնուի, որ է տղուն նիւթ ու առիթ տալ չգիտցածը սորվելու եւ ասոր մէջ իրեն առանձին փութով պէտք է օգնել: Թէ որ աշակերտը սորվածը գործադրելու կամ վարժութեամբ մտքին մէջ հաստատելու մէջ պակասաւոր գտնուելուն կամ արգելուելուն՝ անգէտ մնացեր է, պէտք է որ դաստիարակը աս հանգամանաց բուն պատճառը անհետ ընէ, արտաքին արգելքները հեռացընէ, զաշակերտն արտաքին ու ներքին գրգիռներով յորդորէ, առանց բռնական միջոցներ կամ պատիժներ բանեցընելու, որ սկսի հեղ մը սորվածը վարժութեամբ իրեն հաստատուն հմտութիւն ընելու: Իսկ եթէ այդ անգիտութեան պատճառը դաստիարակին կամ ուսուցչին բանեցուցած կերպը, բռնած ճամբան ու տուած հրահանգին՝ դիտուած վախճանին համաձայն չըլլալն է, ան ատեն պէտք է որ իր ընթացքը փոխէ, ուրիշ կերպով վարուի ու վախճանին համաձայն կրթութիւն տայ, որ նոյն անգիտութեան ալ դարման ըլլայ:

4. **Երկրորդ** պակասութիւնն է՝ *գաղափարներուն անկատարութիւնը*, կամ անոնց մթին, շփոթ ու անորոշ ըլլալը: Շատ հեղ աս պակասութիւնը ուսման կամ վար-

ժութեան սխալ ու անպատշաճ ընթացքին (ոճին) հետեւութիւնն է։ Արդ՝ աս կտորիս մէջ ամէնէն աղէկ ու գլխաւոր դարմանն է ջանալ՝ որ աշակերտն ինք իրմէ գաղափարներուն պակասաւորութիւնը ճանչնայ ու հասկընայ։ Աս վախճանի համար պէտք է զինքն անձամբ իր ըմբռնմանցը խելամուտ ընել (թափանցել) ու ընդհանուր գաղափար մը մասնաւոր դիպուածներու մերձեցընել տալ. նա եւ իրեն առարկութիւններ ընելով ու մասնաւոր դիպուածներ առջեւը դնելով ըմբռնածին կամ շատ տարածուած եւ կամ շատ սեղմած ըլլալը հասկցընել։ Իր գաղափարները մթին եղած ատենը՝ պէտք է անոնց մասնաւոր սեպհական նշաններուն վրայ հարցումներ ընել, որպէս զի հասկընայ՝ թէ անոնց վրայ պայծառ տեղեկութիւն չունի։ Երբոր աշակերտն իր գաղափարներուն պակասաւորութիւնը ճշդիւ կը ճանչնայ, ան ատեն դաստիարակը սկսի անոնք յատկապէս ուղղելու, բայց չէ թէ անմիջապէս ուղիղն իրեն ըսելով, հապա իրեն օգնելով որ ինք այն ծուռ գաղափարը շիտակի դարձընէ կամ լաւագոյն գաղափարներ կազմէ։

5. Երրորդ պակասութիւնն է՝ **Համոզման պակասութիւն**, այսինքն աշակերտին մտաց մէջ՝ սորված ուսմանց եւ կամ առարկաներէն մէկուն վրայ հաստատուն համոզում չըլլալը։ Ասիկայ յառաջ կու գայ՝ դաստիարակին տուած պատճառներն աղէկ չճանչնալէն, նոյներուն ապացուցիչ զօրութեանը հասու ըլլալու տկարութենէն, անոնց հակառակ ըլլող տարակոյսին ազդեցութենէն ու սրտին՝ իմացողութիւնը կուրցընող կամ մոլորեցընող զգածմունքէն ու հանգամանքէն։ Թէ որ առջի երկու պատճառներուն մէկէն յառաջ կու գայ համոզման պակասութիւնը, դաստիարակը ջանայ հանդարտութեամբ աշակերտին մտաց մէջ կարեւոր համոզումը զարթուցանելու՝ առանց աս համոզման հարկաւորութեան ու անոր պակասութեանը վնասակար հետեւանաց վրայ յիշատակ մը ընելու։ Երրորդ պատճառին նկատմամբ դաստիարակը իմանալու համար որ իր աշակերտը սորված ուսմանը կամ անոր մէկ մասին վրայ համոզուած է թէ չէ, զանիկայ յորդորէ՝ իր մտքին խորհուրդներն աներկիւղ ու

համարձակութեամբ յայտնելու, որպէս զի ատով աշակերտն ունեցած տարակոյսը չծածկէ ու յայտնի ընէ: Եւ եթէ իրօք ունեցած տարակոյսն իմացընելու ըլլայ, դաստիարակը հանդարտութեամբ անիկայ մտիկ ընելէն ետքը՝ քննէ տեսնէ թէ արդեօք այն տարակուսին աղբիւրը՝ աւանդուած ուսման մէկ կամ մէկալ մասը ծուռ հասկընալէն կամ սխալ նախապաշարմունքէ մը, եւ կամ անոր կատարեալ չթափանցելէն, անիկայ աղէկ չհասկընալէն կը ծագի, թէ ուրիշ անձանց խօսքերէն եւ կամ ուրիշ գիրքի մէջ կարդացած մէկ նիւթէն յառաջ կու գայ: Երբոր դաստիարակը բուն պատճառը կ'իմանայ, ջանայ հանդարտութեամբ աշակերտն իր կարծեացը սխալ ու անհիմն ըլլալուն խելամուտ ընել, իրեն օգնէ ու առաջնորդէ յայտնի հասկընալու եւ ճանչնալու՝ որ իր գաղափարը կամ ըմբռնածը սորված նիւթին ու անոր պատճառներուն կամ հիմանցն ամենեւին հակառակ չէ: Առանձին փութով պիտ'որ զգուշանայ դաստիարակը իր աշակերտին տարակոյսը բացարձակապէս ու առանց քննութեան մերժելէն, իշխանութիւն ու խստութիւն բանեցընելով՝ զինքը լռեցընելէն կամ կուրօրէն հնազանդութեան ստիպելէն ու զինքը արգելելէն՝ որ բանի մը վրայ չտարակուսի, ինչու որ ատով չարը՝ յոռեգոյն ու վտանգը ծանրագոյն կ'ըլլայ: Սոյնպէս եւ՝ թէ որ տղուն համոզմանն ուրիշ անձանց խօսքը կամ կարծիքը ու կարդացած մէկ գրքին մէջ գտած պատճառներն արգելք կ'ըլլան, դաստիարակը պէտք չէ որ նոյն կարծիքն ու ան պատճառները շուտով մը ու արհամարհող խօսքերով մերժէ, հապա անոնց կամ ըստ նիւթոյն եւ կամ ըստ այլ պարագայից ուրիշ դիտում ունենալը հանդարտութեամբ իր աշակերտին յայտնի ընէ: — Ամենէն դժուարին դիպուածը կամ հանգամանքն ան է՝ երբոր աշակերտին համոզուելուն՝ իր ներքին յօժարութիւնն ու կիրքերը հակառակ կ'ելլեն ու արգելիչ կ'ըլլան: Այսպիսի դիպուածի մէջ ամէն բանէն առաջ պէտք է այն արգելքները կամ բոլորովին անհետ ընելու եւ կամ գոնէ տկարացընելու ջանալ. ու ետքը բուն չարիքն ուղղելու եւ դարմանելու ետեւէ ըլլալ:

6. Ուսանող մը իր ուսմանց ժամանակը կրնայ շատ սխալ կարծիքներ կամ մոլորութիւններ ունենալ: Թէ որ երեւելի նիւթի մը մէջ մոլար կարծիք կամ մոլորութիւն մը կ'ունենայ, դաստիարակը չկարծէ որ անիկայ տղուն կամքէն կամ անոր կամօքը պատճառուած է, ուստի եւ խիստ միջոցներ, յանդիմանութիւն, պատիժ չբանեցընէ, ինչու որ այսպիսի խիստ վարմունքը մոլորելոյն սիրտը կը դառնացընէ, ու խրատի եւ ուղղուելու անպատրաստ ու անընդունակ կ'ընէ, եւ որ աւելի չար է՝ մտաց զօրութիւնները կը շփոթէ, կը բթացընէ ու անգործ կ'ընէ: Նոյն իսկ երգիծական ու կծու խօսքերը մոլորելոյն միտքն իր սխալմունքէն ազատելու տեղ անոնց մէջ աւելի եւս կը հաստատէ: Ուրեմն երբոր դաստիարակը իր աշակերտներուն մէկուն վրայ այսպիսի մոլորութիւն մը նշմարելու ըլլայ, առանց շփոթելու եւ առանց անոր մեծ ծանրակշռութիւն ու վնասակարութիւն տալու, կամ անիկայ տղուն մտաց մէջ դնողներուն վրայ նախատական խօսքեր խօսելու՝ միայն չարեաց բուն աղբիւրը համբերութեամբ ու զգուշութեամբ փնտռէ ու քննէ, բուն ճշմարտութեան հասու ըլլալու արգելք ըլլող պատճառները հեռացընելու հոգ տանի, ու մտածէ՝ թէ արդեօք տղան անմիջապէս նոյն մոլորութենէն ազատելը կարելի ու հարկաւոր է, թէ աւելի նպաստաւոր ժամանակի ու առթի սպասել պէտք է: Ինչու որ տղան ճշմարտութիւնը շուտ մը ճանչնալու ամէն ատեն ընդունակ չէ, մանաւանդ թէ շատ հեղ վնասակար է՝ ունեցած սխալմունքէն ու մոլորութենէն յանպատրաստից ազատիլը:

7. Դաստիարակը պէտք է որ յիշէ՝ թէ ճշմարտութիւնը ճանչնալը իմացողութեան գործն է եւ ոչ կամաց, ու բան մը ճշմարիտ եւ ուղիղ սեպելը մարդուն ազատ կամքէն կախում չունի: Պէտք չէ՝ որ պահանջէ թէ աշակերտը միշտ շուտ մը, առանց ամենեւին նոր պատճառ մը լսելու, միայն անոր համար՝ որ իր [illegible] ե[illegible] կ'[illegible]՝ իր կարծիքը թողու, ուրիշ կարծիք մը ընդունի: Անձնական կամ սեպհական խելամտութեան վրայ չափաւոր աստիճանով վստահութիւն մը ունենալն ու իր կարծեաց վրայ խոհեմութեամբ հաս-

տատ կենալը հարկաւոր է. եւ աս երկու հանգամանքներէն բոլորովին զուրկ ըլլալը մտաց տկարութեան նշան է։ Աշակերտը պէտք է որ իր կարծիքը փոխէ՝ չէ թէ անիկայ փոխելու դաստիարակին հրամանաւը պարտաւորուելուն համար, հապա իր սխալն ու մոլորութիւնը հասկընալուն ու ճշմարտութեան պատճառները ճանչնալուն համար, եւ աս ետքինը յաջողցընելու պիտ'որ աշխատի դաստիարակը. ապա թէ կ'ուզէ խիստ ու պարտաւորիչ հրամանով ուսանողը ստիպել որ կարծիքը փոխէ, ուրիշ արդիւնք չ'ունենար, բայց եթէ՝ խեղճ տղան բռնադատել որ կամ ամենեւին կարծիք մ'ալ չունենայ եւ կամ երեսպաշտութիւն ընէ ու կեղծաւոր ըլլայ։ Աս սանկ ըլլալով՝ հարկ է որ դաստիարակը հոգ տանի միշտ որ աշակերտն իր կարծեաց սխալ ու անհիմն ըլլալուն խելամուտ ըլլայ. եւ անիկայ այնչափ աւելի դիւրաւ կրնայ յաջողցընել, որչափ աւելի կը ջանայ՝ որ աշակերտն առանց զգալու կամ իմանալու իր մոլորութիւնը յայտնի ճանչնայ։ Աս վախճանի համար անուղղակի գործածուած միջոցներն ու խրատները աւելի ընտրելի են քան թէ յայտնի ու շիտկէ շիտակ սխալմանց հակառակ խօսիլն ու գործելը։ Դաստիարակը օգուտ մ'ըրած չ'ըլլար, երբոր մոլորեալ աշակերտին հետ անանկ կը վարուի՝ որ անիկայ իր սխալ կարծիքը կը ծածկէ, դրսանց ուրիշ կարծիք մ'ունենալ կը ձեւանայ եւ կամ դաստիարակին խօսքերէն կը ստիպուի լռելու. հապա ան ատեն մեծ օգուտ ըրած կ'ըլլայ, երբ որ աշակերտին յաջողութեամբ մը այնպէս կ'առաջնորդէ՝ որ իր կարծեացը սխալ ու անհիմն ըլլալը անձամբ իմանայ ու չէ թէ միայն իր խօսքերն ու բացատրութիւնները, հապա բուն իր կարծիքը փոխէ։ Աս ՚օգուտը տեսնելու համար դաստիարակը տղուն խօսքերուն իմաստին ինչպէս նաեւ անոր կարծեացը հիմանց վրայ իրեն այլ եւ այլ հարցումներ ընէ, նոյն կարծիքը մասնաւոր դիպուածներու մերձեցընէ եւ կամ աշակերտն իր տուած պատճառներուն հակառակ ըլլող պատճառաց վրայ մտադիր ընէ, նոյն (սխալ) կարծիքին բնական հետեւութիւնները զգուշութեամբ յայտնէ, եւ կամ անոր վրայ իր ունեցած տարակոյսները յարմար կերպով մը ծանու-

ցանէ: Աս հնարքներով աշակերտն անտարակոյս իր կարծեաց սխալ, անհիմն ու անընդունելի ըլլալը կ'իմանայ, կը ճանչնայ ու անիկայ մէկդի կը թողու: Իսկ թէ որ աշակերտին անկարգ յօժարութիւններն ու կիրքերը նոյն սխալ կարծիքին հետ կապակցութիւն մը ունին կամ անոր պատճառ կ'ըլլան, դաստիարակը պէտք է որ անոր մտաւոր ուղղութիւնը սկսելէն առաջ բարոյական ուղղութեան հոգ տանի:

8. Յիշուած պակասութիւններէն ի զատ ուսանողաց վրայ իրենց սորված ուսումներն ու կանոնները ի գործ դնելու եւ մասնաւոր դէպքերու մերձեցնելու ատեն ուրիշ պակասութիւն մ'ալ կրնայ տեսնուիլ, այսինքն մերձեցնելոյ անվարժութիւն ու անյաջողակութիւն: Ասոր ալ կրնայ դաստիարակը ճար ընել՝ նախ քննելով ու գտնելով աս պակասութեան բուն աղբիւրներն ու պատճառները, եւ զանոնք ըստ կարի զգուշութեամբ հեռացնելով ու վերցնելով: Երկրորդ, աշակերտին եռանդը գրգռէ՝ որ սորվածներուն մէջ մասնաւոր մտադրութեամբ ու փափագով յաճախ վարժութիւն ընելու աշխատի, եւ ուր որ դեռ իր տկար ու անվարժ եւ անյաջող ըլլալը կը տեսնէ ու կը զգայ՝ առանց վհատելու իր փոյթն աւելցընէ, հանդարտ մտօք պակասութիւնները նոյն վարժութեամբ շիտկէ ու քանի մը կտորի մէջ անյաջողակ գտնուելուն համար չյուսահատելով՝ կարեւոր յաջողակութիւնը ստանալու միջոցները բանեցընէ: Երրորդ, դաստիարակը յիշելով՝ որ անմտադրութիւնն ու խուճապումը կամ անխորհուրդ արտորալը՝ որն որ յաջողակ, կրակոտ ու իրենց մտաց կարողութեանը վստահելով՝ առանց աջ ձախ նայելու գործող անձանց վրայ հասարակօրէն կը տեսնուի, շատ գործքերու մէջ պէսպէս պակասութիւններու՝ մանաւանդ կարգի կանոնի դէմ գործելու պատճառ կրնայ ըլլալ, ամէնայն ճիգն ի գործ պիտ'որ դնէ իր աշակերտաց վրայ այս հանգամանքը տեսած ատենը՝ անոր դարման ընելու, առանձինն իրենց պիտ'որ յիշեցընէ՝ որ ամէն բանին օրէնքը, կարգն ու կանոնները գիտնալը օգուտ չունի, թէ որ մարդ զանոնք ամէն ատեն աչքին առջեւ ունենալու, անոնց համեմատ գործելու,

զանոնք՝ պատահած դէպքերուն մերձեցընելու, եւ ըստ պատշաճի ու յարմար ատենին գործադրելու վարժութիւն ու յաջողակութիւն չ'ունենար: Աս բանն ալ ուրիշ կերպով չիկրնար յաջողցընել՝ բայց եթէ կրթութեան կամ հրահանգի ատեն աշակերտաց յաճախ առիթ տալով որ առանձին դիպուածներու մէջ՝ իրենց սորված ընդհանուր կարգերուն ու կանոններուն համեմատ դիտողութիւններ ընելու վարժին, եւ աս բանիս մէջ իրենց անվարժութիւնն ու անյաջողակութիւնը տեսնուած ատենը՝ պէտք է մասնաւոր խնամքով իրենց օգնել, որ յաճախ հրահանգով հարկաւոր վարժութիւնն ու յաջողակութիւնը ստանան:

9. Աս վախճանին հասնելու դիւրին ճամբան ան է՝ որ դաստիարակը իր աշակերտին՝ ամէն անգամ կանոնաց գործադրութեան կամ (դէպքերուն) մերձեցուցման մէջ սխալ մը ըրած ատենը՝ նոյնին վրայ մտադիր ընէ ու իրեն օգնէ իր սեպհական դիտողութեամբն անոր վրայ համոզուելու, այսինքն ստուգիւ սխալած ու մէկ կամ մէկալ կանոնէն խոտորած ըլլալը հաստատութեամբ ճանչնալու: Երբոր աշակերտն այսպէս իր սխալը անձամբ կը ճանչնայ ու անոր վրայ կը համոզուի, ան ատեն դաստիարակը զինքը պարտաւորէ՝ որ ինք իրեն նոյնն ուղղելու աշխատի ու սորված կանոններուն գործադրութեան կամ մերձեցուցման մէջ միշտ նոյները ճշդութեամբ միտքը բերելով ու անոնց մտադիր ըլլալով յառաջ երթայ: Ասանկով նոյն իսկ սխալը կամ սխալիլը տղոց համար կրթութեան մասնաւոր միջոց մը կ'ըլլայ: Իսկ եթէ աշակերտը մի եւ նոյն սխալը յաճախ կրկնելու ըլլայ, դաստիարակը միայն նոյնն ուղղելով կամ ուղղել տալով բանը լմընցած չսեպէ, հապա այսչափ յաճախ սխալելուն բուն պատճառը փնտռէ ու անիկայ անհետ ընելու աշխատի: Թէ որ աս պատճառը՝ կանոնները պայծառ ու շիտակ չիմբռնելն է, ջանայ՝ նոյներն առանձին դէպքերու մերձեցընելով աւելի յայտնի ու դիւրըմբռնելի ընել: Թէ որ նոյներուն ծանօթութեան շփոթ կամ տկար ըլլալը տղուն գործադրութեան մէջ անյաջող գտնուելուն պատճառ կ'ըլլայ, ան ատեն պէտք է զանոնք յաճախ

կրկնել տալով՝ այն սխալմանց դարման ընել: Իսկ եթէ աշակերտին մտաց տկարութիւնը կամ առանձին դիպուածներն ընդհանուր կանոններու տակ յարմարցընելու անյաջողութիւնն աս յաճախ սխալմանց աղբիւր կ՚ըլլայ, ան ատեն յայտնի է՝ որ ասիկայ մտաց կերպական հանգամանաց կամ անոր կարողութեանց մէկուն կամ մէկալին պակասաւորութենէն յառաջ կու գայ. ուստի եւ այս պակասութեան դարման ընելու պէտք է աշխատիլ:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Դաստիարակութեան ժամանակը լրանալէն ետքը՝ կրթուողն իր մտաց կրթութիւնն ի՛նչպէս պիտ՚որ շարունակէ:

1. ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԸ չիկրնար ուսման ժամանակին ամէն ճշմարտութիւններն ալ աշակերտին սորվեցընել ու զինքն ամէն կերպ սխալմունքէն բոլոր իր կենաց ժամանակին համար զգուշացընել ու ապահովցընել, այսինքն թէ չիկրնար զանիկայ այն աստիճանի դաստիարակել ու կրթել, որ իր կրթութիւնն ամէնեւին յաւելուած մը կամ մեծագոյն կատարելութեան աստիճան մը չկրնայ ընդունիլ: Պէտք է որ կրթուած պատանի մը ուսման ժամանակը լմննալէն ետքը ինք զինքն աւելի եւս կրթելու, կարեւոր տեղեկութիւններ ստանալու եւ սխալմունքներէն զինքը պահելու ճամբան ու միջոցները գտնէ: Ուրեմն հարկ է որ դաստիարակն իր աշակերտին՝ ինք զինքը կրթելու (ինքնավարժութեան կամ ինքնակրթութեան) ուսման վրայ առաջնորդէ կամ դաստիարակութեան ատենը փոյթ ունենայ: Գրեթէ բոլոր դաստիարակութեան ժամանակը պէտք է որ դաստիարակն ինք իրեն հարցընէ. “Աս տղան՝ աս աշակերտը ի՞նչ պիտ՚որ ըլլայ, ի՞նչ կեանք պիտի վարէ՝ երբոր դաստիարակութեան ժամանակը լմննալէն ետեւ ինք իրեն մնալու ըլլայ”: Աս հարցման վրայ խորունկ խորհրդածութիւններ ընելով՝ իր ձեռքին տակ ըլլող տղան բոլոր

դաստիարակութեան ատեն այնպիսի զգածմունքով ամբացընելու հող տանի, որ ազատ ըլլալէն ետքն իր ընդունած կրթութիւնը շարունակելը նոյնին յաջողած ըլլալուն հաստատուն ապացոյց մը սեպէ: Չէ թէ միայն անոր փափագն ու կամքն աս բանիս պիտ'որ յօժարեցընէ, հապա նա եւ ընդունած կրթութիւնը յառաջ տանելու համար հարկաւոր ըլլող կերպն ու եղանակն իրեն պիտ'որ սորվեցընէ:

2. Թէ որ դաստիարակը մինչեւ հիմայ դրածներնուս համեմատ իր աշակերտը կարգաւորեալ խնամքով կրթելու ըլլայ, այնու իսկ անոր՝ ետքէն ինք զինքն աւելի եւս կրթելուն կամ կրթութիւնը շարունակելուն հիմն ըստ բաւականին դրած կ'ըլլայ: Երբ որ աշակերտն իր խնամոտ դաստիարակին ձեռացը տակ ամէն բանի մէջ աղէկ դիտելու, մտածելու, քննելու եւ դատում ընելու սորված ու անոնց մէջ վարժած կ'ըլլայ, ուսումը լմնցընելէն ետքը մտաւոր քունի կամ անգործութեան մէջ չիյնար, ինչպէս որ շատ երիտասարդաց վրայ կը տեսնենք, հապա իր սորվածն ու ստացածը պահելու՝ մանաւանդ թէ կատարելագործելու կ'աշխատի, եւ ասանկով իբր թէ իր կրթութեան թելը չիթողուր, այլ յառաջ կը տանի: Երբոր դաստիարակն իր աշակերտին սրտին մէջ կարեւոր տեղեկութիւններուն օգուտն ու անոնց փափագն աղէկ ու հաստատ տնկած կ'ըլլայ, կրնայ յուսացուիլ՝ որ անիկայ ետքն ալ ա՛ն ճամբուն վրայ մնալու եւ յառաջ երթալու կ'աշխատի՝ որուն վրայ դաստիարակութեան ատեն այնչափ բարիք եւ օգուտներ գտած է: Ասոնցմէ ի զատ՝ բնութիւնն ամէն մարդու սրտին մէջ աւելի կամ պակաս փափագ ու դրդիչ մը դրած է՝ իր մտաց զօրութիւնները միշտ բանեցընելու, մտաց գործունէութիւնը ցուցընելու եւ մտօք կրթուած ըլլալու. արդ պէտք է որ դաստիարակը աս դրդիչն ու փափագը պզտիկութենէ սկսի արթնցընելու եւ սնուցանելու, մտաւոր կրթութեան հարկաւորութիւնն ու զուարճութիւնները բացայայտ իր առջին դնելով: Պէտք է որ զօրաւոր ու կենդանի խօսքերով տղուն ցուցընէ՝ որ մարդու մը քաղաքային կենաց մէջ իր ընկերներուն եւ հայրենակցաց

օգտակար ըլլալը, ուրիշ մարդկան՝ մանաւանդ կարեւոր կրթութեան մէջ յետնեալ ըլլողներուն վրայ ունեցած առաւելութիւնը, նա եւ մարդուս բուն վախճանն ըստ մասին այսպիսի կրթութեան վրայ հիմնած է։ Ուստի եւ բանաւոր պատճառներով անոր փափագն ու եռանդն աս կորիս մէջ աւելի եւս վառէ, զանազան հռչակաւոր մարդկան օրինակներն անոր առջին դնէ, որոնք իրենց մտաւոր կրթութեան, գեղեցիկ հմտութեան եւ ուսումնական աշխատասիրութեանց պատճառաւ մեծ անուն ստացած են եւ մարդկային ընկերութեան, մանաւանդ ամէն մէկը իր ազգին, մեծ մեծ օգուտներ ըրած են։ Վերջապէս տղուն յայտնի ցուցընելով՝ որ ինքն իսկ դպրոցի մէջ ու դաստիարակութեան ատեն Աստուծոյ իրեն տուած հոգեկան կարողութիւնները բանեցընելով այնպիսի կրթութիւն մը ստանալուն համար՝ ինչ մեծ զուարճութիւն ունեցեր է, զինքը յորդորէ որ չըլլայ թէ ուսումը լմըննալէն ետքը մտաւոր անգործութեան մէջ իյնալով, այնչափ աշխատութեամբ ստացածը կորսնցընէ։

3. Այս ամենայն արտաքին միջոցներ են, որոնցմէ ի զատ բնութիւնը՝ մարդուս նիւթական կրթութեան շատ օգուտ ընող գրգիռ մըն ալ տուած է իրեն, չգիտցածն իմանալու, սորվելու եւ գիտնալու, որ է Հետաքըրքրութիւն, որն որ պատանւոյ կամ երիտասարդի մը դաստիարակութեան ատենն առած կրթութիւնն առաջ տանելու համար չէ թէ միայն օգտակար հապա նա եւ հարկաւոր է։ Ասոր համար դաստիարակը պիտ'որ զգուշանայ՝ որ չըլլայ թէ տղոց աս բնական հետաքըրքրութիւնը բռնական կամ խիստ միջոցներով մարէ, կամ թէ անոնց աչքին ու մտաց առջեւէն շատ առարկաները հեռացընելով՝ հետաքըրքրութեան սնունդը պակսեցընէ։ Ստոյգ է՝ որ պէտք է երբեմն հետաքըրքրութեան չափ ու կարգ դնել, բայց անիկայ բոլորովին մարելն ու խեղդելը շատ վնասակար բան է։ Այնպէս եւ մեծ վնաս կ'ընէ՝ տղուն միտքը մինակ իրեն ապրուստը ճարելու համար հարկաւոր ըլլող ուսմունքը սորվելու կապելը. ինչու որ ասով տղան կամաց կամաց ան աստիճանի մտաւոր

ծուլութեան մէջ կ՚իյնայ՝ որ իր մարմնոյն սնունդին կամ թէ տան պահպանութեան համար օգտակար ըլլող բաները սորվելէն ի զատ՝ ուրիշ բանի փափագ ու կամք չ՚ունենար։

4. Ուսումը ըմբռնող տղոց իրենք զիրենք օրէ օր աւելի եւս կրթելուն արտաքին արգելքներէն ի զատ քանի մը ներքին արգելքներ ալ կան, որոնք տղուն բուն իր անձնական պակասութիւններն են ու իր կրթութիւնը դպրոցէն ելլելէն ետքն աւելի եւս կատարելագործելու արգելիչ կ՚ըլլան, անոր փափագն ու եռանդը կը մարեն ու գրգիռները կը տկարացընեն։ Ուստի պէտք է որ դաստիարակը աս ներքին արգելքներն աղէկ ճանչնայ, քննէ ու անոնց ճար ընելու աշխատի, որ տղուն մտքին մէջ հիննալով ու հաստատուելով՝ դաստիարակութեան ժամանակը լրանալէն ետեւ իրենց վնասներն անոր վրայ չցուցընեն։ Արդ՝ աս ներքին արգելքներուն կամ արգելիչ ըլլող ըմբռնմունքներուն գլխաւորն է՝ ինքնահաճութիւնը կամ ինքնահաւանութիւնը, որն որ ինք զինքը կատարեալ կրթուած ու կրթութեան ամէն մասերուն մէջ հարկաւոր ըլլող հմտութիւնն ու տեղեկութիւնները ստացած համարելէն առաջ կու գայ. եւ շատ անգամ ծնողաց, դաստիարակներուն ու վարժապետներուն բըռնած ճամբան ու վարմունքը տղան աս համարման մէջ կը հաստատեն։ Տղոց ստացած հմտութիւնն ու գիտութիւնը չափէ աւելի գովելն ու անոր վրայ զարմանք ցուցընելը անոնց պատճառ կ՚ըլլայ իրենք զիրենք կատարելապէս կրթուած սեպելու, եւ անկից աւելի կրթութիւն ստանալու համար աշխատիլը աւելորդ բանի տեղ դնելու։ Բայց եթէ որ դաստիարակը տղոց աս կերպ մոլութեան ու հպարտութեան դէմ ամէն զգուշութիւնն ընելէն ետքը կը տեսնէ որ անիկայ իրենց մտքին մէջ հաստատուած ու արմատացած է, ուրիշ ճամբով անիկայ շիտկելու եւ արմատէն հանելու աշխատի, այսինքն՝ առանց շիտկէ շիտակ տղուն ինքնահաւանութիւնն երեսը զարնելու կամ պատժելու, անոր ուրիշ դիաց ունեցած պակասութիւններն ու սխալմունքն առջեւը դնէ ու անուշ կերպով մը հասկըցընէ, որ դեռ կրթութեան մէջ

կատարեալ չէ, ու պէտք է որ անիկայ յառաջ տանելու ու միշտ աւելի եւս կատարելագործելու ջանայ:

5. Շատ տղոց վրայ ուրիշ ասոր հակառակ մոլութիւններ կամ ծուռ ըմբռնմունքներ ազդեցութիւն ընելով՝ իրենք զիրենք աւելի եւս կրթելու արգելք կը դնեն, եւ ասոնք են՝ վհատութիւն, իր անձին վրայ անվստահութիւն, տժգոհութիւն եւ յուսահատութիւն, որոնք անոնց գործունէութիւնը կը խափանեն ու փափագնին կը տկարացընեն ու կը մարեն: Աս մոլութիւնները երբեմն տղուն բնական հանգամանքէն յառաջ կու գան, երբեմն պատուասիրութեան դրդիւէն, երբեմն ալ ծնողաց ու դաստիարակին անկարգ ճամբայ բռնելէն: Եւ որովհետեւ մարդուս կեանքին մէջ յոյսն ամէն այսպիսի տկարութեանց դէմ աղէկ ազդեցութիւն կրնայ ընել, անոր համար դաստիարակը ատենին ասոնց բուն պատճառը քննելէն ու գտնելէն ետքը՝ իր աշակերտին վստահութիւնն ու յոյսը գրգռելու եւ կենդանացընելու աշխատի, իրեն ցուցընելով որ եթէ մարդ իր բնական կարողութիւններէն վեր չըլլող առաւելութիւն, հմտութիւն եւ կատարելութիւն մը ստանալու համար նոյն իսկ դպրոցէն սկսելով չափաւոր աշխատութիւն եւ փոյթ ցուցընելու ըլլայ՝ օրէ օր այն աշխատանաց պտուղն աւելի կը տեսնէ, եւ որովհետեւ ինքն իր դաստիարակութեան ատենը՝ այն աշխատութեան բուն դժուարին մասերը յանձն առած եւ անոնց պտուղը տեսած է՝ կրթութեան մէջ ըստ կարի յառաջադիմութիւն ընելով, անոր համար վստահութեամբ մը պէտք է որ ստացածը չկորսընցընելու ջանալէն ի զատ՝ նա եւ անիկայ օրէ օր աւելի կատարելագործելու աշխատի:

6. Դաստիարակը այսպէս իրարու հակառակ երկու մոլորութիւններէն իր չափահաս աշակերտները զգուշացընելէն ի զատ՝ անոնց հետ միշտ անանկ ճամբայ բռնէ ու իրենց անանկ առաջնորդէ՝ որ սորվին ու գիտնան թէ ուսման ժամանակը լմնալէն ետքը ինչ բանի մէջ, ինչ կարգով ու ինչ միջոցներով առած կրթութիւննին առաջ պիտ՚որ տանին ու կատարելագործեն, եւ թէ ինչպէս ծուռ ճամբաներէն եւ մոլորութենէն պիտ՚որ զգու-

շանան։ Աս կտորիս մէջ դաստիարակն ընդհանուր կանոններով չիկրնար վարուիլ, հապա մասնաւոր առիթներ պիտ՚որ մտմտայ ու աշակերտին մասնաւոր հանգամանաց միտ պիտ՚որ դնէ. եւ ասոնց համեմատ անոր խրատ պիտ՚որ տայ՝ թէ ինչ միջոցներու ձեռք զարնէ իր վիճակին մէջ իր կրթութիւնը կատարելագործելու համար. իրեն մասնաւորապէս պիտ՚որ ցուցընէ՝ թէ աս վախճանիս համար ինչպիսի՞ գրքեր պիտի կարդայ որ օգուտ մը տեսնէ, ունեցած միջոցներն ինչպէս պիտի գործածէ, որ ան ամէն սխալմունքներէն ու ծուռ ճամբաներէն ազատ մնայ, որոնց մէջ իր հասակին ու վիճակին մէջ ըլլողները դիւրաւ կ՚իյնան։

7. Դաստիարակութեան ժամանակը լրանալէն ետքը՝ իրենց կրթութիւնը կատարելագործելու բաղձացող ու ջանացող պատանեաց կամ երիտասարդաց գլխաւոր սխալմունքը հետեւեալները կրնան ըլլալ։ Առաջին, անհաստատ ու անխոհեմ կամ անխորհրդածեալ ջանքով միտքն այլ եւ այլ նիւթերու զբաղեցընել, առանց գլխաւոր վախճան մը դիտելու եւ առանց այն նիւթերուն օգուտն ու հարկաւորութիւնը նկատելու եւ ճանչնալու, ինչպէս նա եւ առանց մտքին ուժն ու կարողութիւնը կշռելու՝ թէ արդեօք ան բաները կրնա՞յ սորվիլ թէ չէ։ Երկրորդ, կոյր ու անկարգ բաղձանքով ամէն բան շուտ՝ ու իրարմէ բոլորովին տարբեր նիւթերը մէկտեղ ու մէկ ատենուան մէջ սորվելու ջանալ։ Երրորդ, միշտ դիւրափոփոխ ջանքով ամէն օր կամ քիչ ատենուան մէջ մէկ նիւթը թողուլ մէկալէն սկսիլ։ Չորրորդ, առջիններուն բոլորովին հակառակը, բոլոր մտաց ուժը միայն մէկ նիւթի վրայ հաստատել, ուրիշ ամէն նիւթերը բոլորովին երեսէ ձգելով, ան ալ՝ առանց քննելու ու գիտնալու՝ թէ արդեօք այն ընտրուած նիւթն օգտակար ու սորվողին մասնաւոր հանգամանաց ու պիտոյից յարմար է թէ չէ։ Հինգերորդ, փոքր կամ ստորին զբաղմունքը՝ կամ կրթութեան ստորին աստիճանի նիւթերն անպիտան սեպելով, անոնք մէկդի թողուլ ու անմիջապէս բարձրագոյն նիւթերու, մտաց զօրութենէ վեր ըլլող ուսմանց ետեւէ ըլլալ։ Վեցերորդ, մտաց ու մարմնոյն

զօրութենէն ու կարողութենէն վեր ըլլող զբաղմանց մէջ ինք զինքը չափէ աւելի յոգնեցընել, ու անով անբուժելի տկարութեան մէջ իյնալ կամ միտքը բոլորովին անպիտանացընել: Եօթներորդ, միայն նիւթական հմտութիւններ ու այլ եւ այլ տեղեկութիւններ ժողվել, աւանց միտքին կարողութեանց ներքին կամ կերպական կրթութիւնն առաջ տանելու եւ կատարելագործելու: Աս ետքի սխալման մէջ կ'իյնան անոնք, որոնք կը կարծեն՝ թէ միայն այլ եւ այլ գրքեր յաճախ ու շատ կարդալով իրենք զիրենք աւելի եւս կրնան կրթել, եւ տակայն կարդացածներնուն վրայ իրենց անձնական դիտողութիւնները չեն ըներ, անոնց վրայ միտքերնին յոգնեցընելու եւ մտածելու չեն աշխատիր, որով կարդացած նիւթերնուն օգուտը բնաւ չեն տեսներ: Ահաւասիկ ասոնք են գլխաւոր մոլորութիւններն ու սխալները, որոնցմէ դաստիարակք իրենց ձեռքին տակ ըլլող աշակերտները ատեննին պէտ'որ զգուշացընեն, որ ետքէն ազատ մնալու ատեննին առջի ու ետքի աշխատանքնին պարապի չերթայ, ու առած կրթութիւննին առաջ տանելու եւ կատարելագործելու անկարգաբար ջանալով, անոր պտուղները բոլորովին չկորսընցընեն:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԶԳԱՑԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Զգացմանց կրթութեան կարեւորութիւնը:

1. **ԹԷՊԷՏ** եւ մարդն իբրեւ բանաւոր արարած կամ իմանալի հոգւով զարդարեալ, ուստի եւ պարզ մարմնաւոր ու կենդանի արարածներէն բարձրագոյն էակ մը՝ բնութեան սահմանին մէջ ըստ առաջնորդութեան մտաց ազատ պիտ՚որ գործէ, բայց մարմնոյ հետ ու մարմնով ապրելուն՝ երբոր բնութեան գեղեցիկ տեսարաններն առջեւը կը բացուին, աղուոր դաշտ մը, գոյնզգոյն ծաղիկներով զարդարուած պարտէզ մը, եւ այլն, ինքն ալ՝ նոյն իսկ բնական ազդեցութեամբ՝ աչուըները ներքին հաճութեամբ անոնց վրայ կը դարձընէ կը սեւեռէ ու սիրտը կը զուարճանայ. երբոր սոխակի կամ ուրիշ քաղցրաձայն թռչնոյ մը երգը կը լսէ՝ զուարթութիւն մը կը զգայ. հոտաւէտ ծաղկի մը ախորժական բուրմունքն իրեն ներսը հեշտ զգացում մը կը զարթուցանէ, եւ քաղցր պտղոյ ու ախորժահամ ուտելիքի մը համն իր քիմքին ու ճաշակելիքը կը հեշտացընէ: Ասոնք հաճոյական զգացմունք են. իսկ ասոնց ներհակ անհաճոյ զգացումներ ալ իր ներսը կը զարթնուն՝ իր տեսած, լսած, հոտոտած, ճաշակած ու շօշափած առարկաներուն ներհական կամ անհաճոյ ազդեցութենէն: Այն հաճոյական ու անհաճոյ, ախորժական ու անախորժ զգացմունքը, որոնք մարդ մարմնով կամ մարմնոյն զգայարանքներովը կը զգայ, ինչպէս համը,

հոտը, ձայնը, եւ այլն, կ'ըսուի ֆիզիքական (մարմնական) զգացմունք ունենալ. իսկ երբոր անանկ զուարճութիւն ու ցաւ (տրտմութիւն) կը զգայ՝ որոնք (զգայական) հոգւոյն կը պատշաճին, ինչպէս ճշմարտին (բարւոյն) ու գեղեցկին վրայ ունեցած զգացումը, նա եւ կարեկցութիւնը, կ'ըսուի հոգեկան զգացմունք ունենալ *:

2. Յայտնի է որ մարդուն միտքն՝ իմանալու կամ ճանչնալու կարողութեամբն իր առջեւն եկած առարկաները իբր թէ կը դիմաւորէ, անոնցմէ մասնաւոր ըմբռնումներ կը կազմէ, ճանչցուած առարկայէ մը չճանչցուածին կ'անցնի, ու աս ըմբռնումներն այլ եւ այլ վախճանի համար կը բանեցընէ ու կը գործածէ: Արդ երբոր մարդ աս ըմբռնումները կամ գաղափարները իր ներսն ունենալը կ'իմանայ, կամ անոնցմով իր ներքին վիճակին ինչպէս զգածուած ըլլալը կը ճանչնայ, կ'ըսուի որ՝ մարդ ներքուստ կը զգայ. եւ աս զօրութիւնը կը կոչուի՝ Ներքին Զգայութիւն, զգաշուն կամ զգայական կարողութիւն: Աս կարողութեան ուժով մարդ կը ճանչնայ արտաքին առարկաներուն իր ներսը կամ իր վրան ըրած կերպ կերպ ազդեցութիւնն ու ներգործութիւնը, որով եւ այլ եւ այլ զգածմունք կ'ունենայ: Թէ որ աս զգածմունքը կամ զգացումը սաստիկ ու դիւրազգրգիռ է՝ կ'ըսուի Զգայունոտութիւն, թէ որ շատ տկար կամ դժուարազգրգիռ է՝ կ'ըսուի Անզգայութիւն, իսկ եթէ ան աստիճանի սաստիկ կ'ըլլայ զգացումը՝ որ մտքին ազդեցութիւնը կը խափանէ, կ'ըսուի (զգայական) Եռանդ, իղձ: Այլ եւ այլ տեսակ զգացմունք ունենալու կարողութիւնը կամ զօրութիւնը բնականապէս ամէն մարդու վրայ միօրինակ ու մէկ չափով եւ աստիճանով չէ: Եւ այս տարբերութիւնը մարմնոյն ու մտաց հանգամանաց ազդեցութեան ուժովն աւելի եւս կ'աւելնայ: Զգայական զօրութիւնն ու ամէն մէկ զգայութեան որպիսութիւնն ամէն մէկ մարդու մտածելուն ու բարուց՝ ինչպէս նա եւ իր բարեբախտութեան ու դժբախտու-

* Զգայութեանց կամ ֆիզիքական զգացմանց կրթութիւնն ու խնամքը ֆիզիքական (մարմնական) դաստիարակութեան պաշտօնն է:

թեան նկատմամբ շատ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ, մանաւանդ երբոր զգացումներն անկարգ կ'ըլլան, ինչու որ միտքը կը կուրցընեն ու մարդուն իր գործողութեանց մէջ ակամայ մոլորելու պատճառ կու տան:

3. Ասկից կը տեսնենք՝ թէ ինչ մեծ ու հարկաւոր բան է աս կարողութեան կարգաւորեալ ու հաստատուն մշակութեանը համար հոգ տանիլը, եւ թէ ամէն մէկ դաստիարակ աս բանիս մէջ որչափ մեծ փոյթ պիտ'որ ունենայ: Ստոյգ է՝ որ աս կամ ան զգացման զարթնուլը կամ գրգռիլն ամէն անգամ մարդուն ազատ կամքէն կախում չունի. բայց աս զգացմունքով գործելն ու անիկայ ուզածին պէս կարգի դնելը՝ մասնաւոր կրթութենէ ու մշակութենէ կախում ունի, մանաւանդ մարդուն կենաց առջի տարիներուն մէջ: Ուստի պէտք է որ վարպետ դաստիարակը զգայական կարողութիւնն ըստ կարգի կրթելու համար իր պաշտօնին համաձայն՝ չէ թէ միայն ամէն պատճառները հեռացընէ ու խափանէ, որոնցմով աս կարողութիւնը կրնայ տկարանալ ու աւրուիլ. հապա նաեւ Ա. նոյն կարողութիւնը զարթուցանէ ու անոր առաջնորդէ. Բ. թէ որ աւրուելու ըլլայ՝ շուտով դեղն ու դարմանը հոգայ, եւ Գ. իր աշակերտն անանկ հրահանգէ՝ որ կրթութեան կամ դաստիարակութեան ատենը լրանալէն ետքը նոյն կարողութեան մշակութիւնն ինք իրմէ յառաջ տանի ու կատարելագործէ:

4. Արդ աս կարողութիւնն աղէկ մշակել ուզող դաստիարակն ամէն բանէն առաջ փոյթ պիտ'որ տանի իր աշակերտներուն զգայական զօրութիւնը արթնցընելու. եւ որովհետեւ ամէն մէկ մարդուն զգայական կարողութիւնը մասնաւոր աստիճան ու չափ ունի, դաստիարակն ալ ամէն մէկուն կարողութիւնն իր աստիճանին համեմատ պիտ'որ արթնցընէ: Արդէն յայտնի բան մըն է՝ որ ստորին կամ թէ ըսենք մարմնական զգայութիւնը բնականապէս աւելի մեծ աստիճան գործունէութեան ունի, քան թէ բարձրագոյն զգայութիւնը. ուստի եւ աս ետքինն արթնցընելու համար աւելի փոյթ հարկաւոր է քան թէ առջինը: Եւ աս բանիս համար մարդուն առջի տարիներուն մէջ հոգ տանիլը դաստիարակի մը

գլխաւոր ջանքը պիտ՚որ ըլլայ։ Ինչու որ եթէ տղայ մը՝ օրինակի աղագաւ՝ ուրիշներուն ցաւն ու աղէտը տեսած ատենն ամենեւին կարեկցութիւն մը չզգար, գէշ ու ամօթալի գործողութիւն մը նշմարելու ըլլայ՝ ամենեւին չզգարշէր, ու Աստուծոյ եւ կրօնական նիւթերու վրայ բան մը լսած ատենն ամենեւին սիրտը չշարժիր, յայտնի է՝ որ քիչ մը մեծնալէն ետքը ալ դժուար է անոր սըրտին մէջ աս զգացմունքները զարթուցանել։ Անոր համար որչափ որ կանուխ կը սկսուի տղու մը մատաղ սրտին մէջ այն ազնիւ, վայելուչ ու բարձրագոյն զգացմունքն արթընցընելու, այնչափ աւելի զօրաւոր ու հաստատ կ՚ըլլան։

5. Աս ազնիւ ու ընտիր զգացմունքն արթնցընելու համար նախ դաստիարակը փոյթ պիտ՚որ տանի՝ որ տղոց մտքին մէջ զգայութիւններն արթնցընող գաղափարները շիտակ ու կարգաւորեալ ըլլան. վասն զի քանի որ այսպիսի գաղափարներ չեն ըլլար՝ զգացում ալ չ՚ըլլար։ Բայց միանգամայն աս ալ պէտք է միշտ յիշել՝ որ զգացմունքը կամ զգայութեան սաստկութիւնը գաղափարներուն փիլիսոփայական պայծառութեանը կամ բանին գործունէութեան աստիճանին հաւասար չիկրնար ըլլալ ու անոնց պէս յառաջ երթալ. հապա ասոր հակառակը՝ երբոր առարկայ կամ նիւթ մը կը սկսի մտաց տեսական հետազօտութիւնն ու քննութիւնն աւելի զբաղեցընել՝ անոր զգացումն աւելի կը տկարանայ, կամ թէ ըսենք՝ նոյնը զգայութեան առարկայ ըլլալէն կամաց կամաց կը դադրի։ Երկրորդ, պէտք է որ դաստիարակը գիտնայ՝ թէ աս գաղափարները որչափ աւելի յայտնի ու կենդանի կամ զօրաւոր կ՚ըլլան, այնչափ աւելի յարմար կ՚ըլլան զգացմունքը զարթուցանելու. ասոր համար կենդանի ու պայծառ ստորագրութիւններն ու բացադրութիւնները շատ մեծ ազդեցութիւն կ՚ունենան ամէն մարդու՝ մանաւանդ տղոց եւ երիտասարդաց սրտին վրայ, որով եւ յայտնի կ՚իմացուի՝ որ զգացմունքն աւելի կախում ունի երեւակայութեան քան թէ բանին ազդեցութենէն։ Երրորդ, պէտք է գիտնալ՝ որ կարդալը կամ յարմար նիւթերու վրայ գրուած գրքերու ընթերցուածը՝ ինչպէս նա եւ տղոց չորս դին ըլլող առարկաները՝ անոնց զգայ-

ութեան ու զգացմանց վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն ունին: Հասարակօրէն կը տեսնենք՝ որ պզտիկուց միշտ իրենց չորս դին ու աչքին առջեւն ընտիր առարկաներ ունեցող տղաք՝ աչուըներն ու անով զգացմունքը կամաց կամաց անոնց վայելչութեան, ինչպէս նա եւ ընդհանրապէս ամէն վայելուչ ու ընտիր առարկաներու անանկ կը վարժին՝ որ բանի մը վրայ պզտիկ անվայելչութիւն ու տգեղութիւն տեսած ատեննին անախորժ զգացմունք մը կ'իմանան: Նա եւ յաճախ ու շատ ազնիւ գործողութիւններ կամ անոնց պատկերները տեսողները կամ ստորագրութիւններն ու պատմութիւնը լսողները միշտ ազնիւ ու մեծագործ բաներու վրայ մասնաւոր զգացմունք մը կ'ունենան, ու այսպիսի զգացումնին միշտ կը սաստկանայ եւ կ'ուժովնայ: Ինչ օգտակար բան է ու դաստիարակներուն որչափ մեծ դիւրութիւն ու օգնութիւն կ'ըլլայ՝ թէ որ տղոց գտնուած տուներուն, դպրոցներուն ու սենեակներուն մէջ ընտիր արուեստաշէն գործուածներ, նկարներ ու ասոնց նման առարկաներ գտնուին, որով եւ դաստիարակները՝ բնութիւնը, պատմութիւնն ու հմտութիւնը կամ փորձառութիւնն իրենց օգնական առնելով՝ տղոց սրտին ազնիւ զգացմունքը շատ յաջողութեամբ կրնան մշակել: Վերջապէս տղոց քովն ըլլող ու անոնց հետ ապրող անձանց օրինակն անոնց զգայական կարողութեան կրթութեանը շատ մեծ օգուտ կ'ընէ: Մասնաւորապէս դաստիարակին օրինակը աս կտորիս մէջ շատ մեծ ազդեցութիւն եւ օգուտ կ'ընէ, եւ կրնամ ըսել՝ թէ առանց ասոր դաստիարակն իր կրթութեան ատենը շատ մեծ օգուտ մը չիկրնար տեսնել:

6. Զգայութիւնը միայն զարթուցանելով տղոց սրտին մեծ օգուտ մը չ'ըլլար, հապա որպէս զի զգացումներն անոնց կամքին վրայ յարմար ու օգտակար ազդեցութիւն ընեն՝ պէտք է որ այն զգացմանց սաստկութեան կամ զօրաւորութեան եւ տկարութեան չափին եւ աստիճանին ալ միտ դրուի. ինչու որ զգացմանց թէ չափէ աւելի սաստիկ ըլլալը ու թէ չափէ աւելի տկար ըլլալը միօրինակ վնասակար է. երկուքն ալ զգացմանց ներգործութիւնը կրնան արգելուլ կամ անոր անկարգ

ընթացք մը բռնել տալ։ Աս կտորիս մէջ դաստիարակին մասնաւոր փոյթն աս պիտ'որ ըլլայ՝ որ զգացմունքն առարկային ու վախճանին համեմատ աստիճան սաստկութեան ունենան. եւ աս սանկ կ'ըլլայ՝ երբոր մինակ երեւակայութիւնն ազդեցութիւն չ'ըներ զգացմանց վրայ, հապա երբոր ասոնք միշտ իմացողութեան ազդեցութեանը տակ կ'ըլլան, որով եւ իրենց սաստկութիւնն ալ չափազանց չ'ըլլար։ Աս վախճանիս համար պէտք է որ դաստիարակը միշտ յիշէ նախ՝ թէ բարոյական զգացմունքն ուրիշ ամէն զգացմունքներէն վեր ըլլալուն՝ ամէն ատեն զօրաւոր ու ազդողագոյն պէտք է որ ըլլան. երկրորդ, թէ զգացմանց տկար ըլլալը տղոց աւելի վնասակար է, քան թէ զօրաւոր ու քիչ մը աւելի սաստիկ ըլլալը, որովհետեւ տարիքնին առնելով՝ այն սաստկութիւնն ինք իրեն կը տկարանայ. երրորդ, թէ զգացման մը զօրաւոր ու սաստիկ ըլլալուն պատճառն ան է՝ որ միայն ինքն իր ազդեցութեամբը կը տիրէ ու կը գործէ առանց թող տալու որ ուրիշ զգացմունքներն ալ իրենց ազդեցութիւնն ընեն, իսկ տկար ըլլալուն պատճառն ան է՝ որ ուրիշ զգացմունքներն իրմէ աւելի ազդեցութիւն կ'ընեն ու կը գործեն. ու չորրորդ, թէ սովորութիւնը (սորված ու վարժած ըլլալը), միօրինակութիւնն ու շարունակութիւնը զգացմունքը կը տկարացընեն, իսկ փոփոխութիւնը, այլեւայլութիւնը, նորութիւնն ու ցանցառութիւնը զանոնք կ'ուժովցընեն։

7. Զգացմանց տեւական ըլլալն ալ շատ հարկաւոր թէութիւն մըն է, ինչու որ կը տեսնենք որ շատերուն զգացմունքը շուտով կը զարթնու, բայց շուտով ալ կը պաղի ու կը կորսուի. եւ աս բանս տղոց ու երիտասարդաց վրայ հասարակօրէն կը պատահի, որն որ թէպէտ ի սկզբան այնչափ մեծ բան մը չէ, բայց թէ որ վրանին հիննալու եւ սովորական ըլլալու ըլլայ՝ վնասակար է. եւ ասոր բուն հիմն ու պատճառն ալ փոփոխամտութիւնն ու յողդողդութիւնն է, որոնց դէմ դաստիարակը պէտք է որ ամէն կերպ զգուշութիւնն ընէ ու ճար գտնէ։ Այսպիսի յողդողդութիւնն ան ատեն աւելի կը տիրէ, երբոր զգացմունքը միայն զգացուած առար-

կային առջի տպաւորութիւնը միայն կ՚ընդունի ու անոր վրայ չիշարունակեր, նա եւ սաստիկ երեւակայութիւնն ալ աս բանիս շատ հեղ պատճառ կ՚ըլլայ: Առարկաները շուտ շուտ փոխելը կամ մէկէն շուտով մէկալին անցնիլը՝ միայն երեւակայութեան վրայ ազդեցութիւն ընելով կրնայ զգայական բոց ու բորբոք մը պատճառել, բայց տեւական ու օգտակար հուր մը չիկրնար վառել: Ասոր հակառակ՝ զգացման մը չափէ աւելի երկարատեւ ըլլալը, կամ առարկայի մը վրայ բոլորովին կապուիլը՝ երիտասարդաց վրայ չիկրնար յաճախ գտնուիլ: Այսպիսի հաստատուն զգացման երբեմն տղու մը վրայ գտնուելուն պատճառը կրնայ ըլլալ կա՛մ անոր բնական (մարմնոյն) համգամանքը, կա՛մ միտքն անկարգաբար բոլորովին մէկ առարկայի վրայ սեւեռելը, կա՛մ իր գաղափարներուն սահմանը շատ ամփոփած ըլլալը, կա՛մ միայն մէկ զգացման իր ուժն ու ազդեցութիւնը չափէ աւելի բանեցընելն, եւ կա՛մ մի եւ նոյն զգացման յաճախ գրգռուիլն ու զարթնուլը: Արդ վարպետ դաստիարակն աս պատճառները աղէկ նկատելով, երբոր կը տեսնէ՝ որ իր աշակերտին վրայ անոնց մէկը կամ մէկալը, եւ կամ երկու երեքը մէկտեղ ազդեցութիւն կ՚ընեն, իւրաքանչիւրին դէմ պատշաճ կերպով դարման գտնէ:

8. Ու որպէս զի զգացման մը տեւականութիւնն ու հաստատութիւնը չափը չանցնի ու վնասակար չըլլայ՝ պէտք է որ անոր շիտակ ու կարգաւորեալ ըլլալուն համար դաստիարակը հոգ տանի: Ինչու որ մարդ շատ հեղ անանկ զգացմունք կ՚ունենայ, որոնք կա՛մ իրենց համգամանաց, կա՛մ սաստկութեան եւ կա՛մ տեւողութեան կողմանէ՝ զգացուած առարկային համեմատ չեն, ինչպէս, կան մարդիկ՝ որոնք մեռած մարմնոյ կտրուիլը տեսած ատեննին՝ անոր վրայ մեծ կարեկցութիւն կը զգան, կամ ահաւոր առարկայի մը առջեւ՝ որն որ ամենեւին վնաս մը չիկրնար ընել՝ մեծ վախ ու դող կ՚ունենան: Արդ ասանկ զգացմանց կարգաւորեալ եւ ուղիղ ըլլալուն համար դաստիարակը մեծ ջանքով հոգ պիտ՚որ տանի. ու գլխաւորապէս պիտ՚որ գիտնայ՝ որ զգացմանց ուղիղ չըլլալը գաղափարներուն կամ երեւակայութեան պատկեր-

ներուն անկարգ ըլլալէն, եւ միանգամայն ամէն մէկ անձին սա կամ ան զգացման համար ունեցած չափէ աւելի տրամադրութիւնը (զգայունութիւնը) չնկատելէն կամ աղէկ չզարմանելէն յառաջ կու գայ։ Անկից կը պատճառի ոմանց վրայ տեսնուած փոքր մէկ չարիքի կամ վնասի վրայ չափէ աւելի ու մանկական կարեկցութիւնն ու շատ անգամ նա եւ երկու անձին իրարու հակառակ զգացմունք ունենալը։ Ուրեմն այս ամենայն չարեաց առջեւն առնելու եւ տղաքը կարգաւորեալ ու շիտակ զգացմունք ունենալու մէջ վարժեցընելու համար պէտք է որ դաստիարակը ջանայ նախ՝ որ աշակերտը զգալու առարկային վրայ շիտակ ծանօթութիւն ու գաղափար ունենայ։ Երկրորդ, աշակերտին խրատ տայ՝ որ միայն երեւակայութեան պատկերներուն ազդեցութեանքը չգործէ, եւ ասոր համար իրեն յայտնապէս ցուցընէ՝ թէ երբ որ մարդ երեւակայութեան ազդեցութեանքը կը զգայ ու իր զգացմունքը միայն երեւակայութենէ կ'առաջնորդուին, ինչպիսի՛ յիմարական ու անպիտան գործքեր կ'ընէ։ Երրորդ, զգուշանայ դաստիարակը՝ որ աշակերտներուն առջեւը չափէ աւելի նիւթական ստորագրութիւններ ու նկարագրութիւններ չընէ, որմէ իրենց սրտին մէջ ան նկարագրուած առարկային վրայ շուտով ու սաստկութեամբ, բայց եւ անկարգաբար ու առանց օգտի զգացումներ կը զարթնուն։ Աս բանիս մէջ քիչ դաստիարակին այն յաճախ հանդիպող դէպքը՝ որ մարդ երբոր առարկայի մը վրայ չափէ աւելի ճարտարութեամբ յօրինուած ստորագրութիւն մը կը լսէ, սիրտը կը բորբոքի անոր վրայ ու սաստիկ զգացում կ'ունենայ. բայց երբոր բուն իսկ առարկան կը տեսնէ, անիկայ այն ստորագրութեան համեմատ չգտնելով՝ զգացումը բոլորովին կը մարի։ Չորրորդ, աշակերտները վարժեցընէ՝ չէ թէ միայն արտաքին կամ պատահական տպաւորութեան ազդեցութեամբ զգացում ունենալու, հապա որչափ կարելի է ամէն բանին ներսը թափանցելու։ Ինչպէս երբոր մարդ մը կը տեսնեն՝ որ սաստիկ կու լայ, կը հառաչէ, երեսին ու շարժմանց վրայ տխրութեան ամէն արտաքին կերպերը կը ձեւացընէ, պէտք չէ որ սրտերնին մէկէն ի

մէկ փղձկելով անոր վրայ անմիջապէս չափէ աւելի կարեկցութիւն զգան, հապա իր նեղութեանն ու տառապանաց չափն ու հանգամանքը, կարօտութեանը մեծութիւնն ու ինչ աստիճանի օգնութեան արժանի ըլլալը խոհեմութեամբ քննելով կարեկցութեան զգացումը յարմարցընեն, ու ան զգացման համաձայն գործելու ջանան։ Հինգերորդ, աս ալ պէտք է որ գիտնայ դաստիարակը՝ թէ շատ հեղ երբոր մարդու մը զգացումը շատ դիւրագրգիռ է, կրնայ ըսուիլ որ այն զգացումը ուղիղ եւ կարգաւորեալ չէ. ինչու որ կամ չնչին ու աննշան առարկաներու տպաւորութիւնն ասանկ զգացմունքը չափէ աւելի սաստկութեամբ կը գրգռէ, եւ կամ այդ զգացումը անանկ շուտով կը զարթնու եւ կը բորբոքի՝ որ իմացողութիւնն ատեն չ'ունենար անոր վրայ մտածելու, դատաստան ու որոշում ընելու։ Աս ամէն բաներու նկատում ընելով դաստիարակը՝ իր աշակերտներուն զգացմանցը կարգաւորեալ եւ ուղիղ ըլլալուն աշխատած ատենը պէտք է որ ինք իր վարմունքովն աս բանիս մէջ անոնց բարի օրինակ ըլլայ։

9. Տղաք քաջ դաստիարակին առաջնորդութեամբն ու օրինակովը պիտ'որ վարժին չէ թէ միայն իրենց զգացմանց անխորհրդաբար ու կուրօրէն չհետեւիլ եւ ըստ այնմ չգործել, այլ նա եւ պիտ'որ սորվին ամէն զգալու նիւթերուն վրայ խորհրդածութիւն ընել, զանոնք մտքով կշռել, որպէս զի կարող ըլլան իրենց զգացմանց վրայ տիրել, զանոնք չափաւորել եւ կարգաւորել։ Իրեն զգացմանց գերի ըլլող անձը, որն որ չնչին բանով մը զգածուելով ու անոր համաձայն շարժելով կը գործէ, իրաւցընէ ցաւալի վիճակի մը մէջ կը գտնուի։ Աս բանիս դարման ընելու համար պէտք է նախ՝ զգացմունքը բնական կարգին համաձայն բռնել, ու բարոյական զգացմունքը ստորին զգայականութեան զգացմունքէն աւելի գործել տալ, որով եւ միտքը կամ բանը կ'ըլլայ մարդուն վրայ իշխող եւ ո՛չ զգայականութիւնը։ Ասկից կ'իմացուի որ ստորին զգացմունքը յաճախ ու միօրինակ գրգռելն ու զօրացընելը մարդուն մտաւոր ազատութեան շատ մեծ վնասներ կը հասցընէ։

Երկրորդ, պէտք է զգուշանալ՝ որ զգացումներն ամէն մէկ անձին բանին կամ մտաց զօրութենէն շատ աւելի մեծ աստիճան սաստկութեան ու գրգռութեան չունենան: Երրորդ, ջանալու է՝ որ տղաք պզտիկուց վարժին իրենց զգացմունքը չափաւորելու, անոնցմէ շարժած շուտով ու անխորհուրդ գործքեր չգործելու, իրենք զիրենք զսպելու եւ յաղթելու, ու բարձրագոյն նպատակի կամ օգտի մը համար երբեմն իրենց զգացմանց դէմ գործելու: Դաստիարակը աս կտորիս մէջ քիչ մը յառաջացած աշակերտներուն յայտնի ցուցընէ՝ որ զգացմանց վրայ տիրելը ինչ մեծ ու ազնուական բան է, ու աս բանիս մէջ անհոգ ըլլալը որչափ վնասներու պատճառ կ'ըլլայ. ինչչափ հարկաւոր է մարդուն կանուխէկ սկսիլ՝ իր զգացմանց վրայ իշխելու, զգայական բաղձանքները զսպելու եւ չկատարելու: Աս բանիս վրայ մարդ պզտիկութենէ որչափ աւելի մտադիր ու ժրաջան կ'ըլլայ ու խորհրդածութեամբ իր իղձերուն սաստկութիւնը սանձելու փոյթ կ'ունենայ, այնչափ աւելի յաջողակութիւն կը ստանայ՝ իր բոլոր կենաց մէջ բանաւոր ու խոհեմ մարդու մը վայլած ծանրութեամբ ու բարեբարութեամբ վարուելու, որով եւ շատ սխալմունքներէն ու վնասներէն ազատ կը մնայ:

10. Զգացմունքն ըստ պատշաճի կրթելու համար դաստիարակը տղոց երկու կարեւոր կտորի մէջ աղէկ պիտ'որ առաջնորդէ. նախ՝ անոնց պիտ'որ հասկըցընէ՝ թէ մարդ սաստիկ զգայունութեան պատճառով բանի մը վրայ միայն զգացում ունենալով՝ օգուտ մը չիտեսներ, հապա երբոր զգացում մը կ'ունենայ՝ ան զգացման համաձայն ալ պէտք է որ գործէ, անոր համար ալ պիտ'որ ջանայ միայն ան զգացմունքն իր սրտին մէջ զարթուցանելու, որոնք կարգաւորեալ են եւ զորոնք կրնայ ի գործ դնել կամ գործքով ցուցընել: Երկրորդ, պէտք է որ անոնց հասկըցընէ՝ թէ զգացմունքը գործքով ցուցընելն օգտակար ըլլալու համար հարկաւոր է՝ մեծ զգուշութիւն բանեցընել, ամէն զգացմունքն անմիջապէս ի գործ չդնել ու զգացման սաստկութեան համեմատ միշտ նոյն սաստկութեամբ կամ անխոհեմ փութով չգործել, մի-

անդամայն պէտք է պզտիկուց սորվիլ՝ զգացմանց գործադրութեան մէջ ինք զինք զսպելու եւ չափաւորելու*:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Զգացմանց այլեւայլութիւնն ու անոնց ամէն մէկուն կրթութեան կերպը:

1. ԱՄԷՆ տղոց հետ միակերպ ընթացք չիկրնար բռնուիլ, մի եւ նոյն միջոցն ու հնարքը մէկ տղուն վրայ սաստիկ ազդեցութիւն կ'ընէ, իսկ մէկ ուրիշին վրայ տկար: Մի եւ նոյն զգացումը կրնայ մէկ տղուն սրտին մէջ շատ դիւրաւ զարթուցուիլ, իսկ մէկ ուրիշին՝ շատ դժուարաւ: Ամէն տղոցմէ ալ չենք կրնար պահանջել՝ որ իրենց զգացմանց սաստկութեան, տեւողութեան ու գործունէութեան աստիճանը միօրինակ ու հաւասար ըլլայ: Ասոր համար պէտք է որ դաստիարակը իր աշակերտներուն ամէն մէկին անհատական հանգամանքը աղէկ ճանչնայ, որպէս զի կարենայ անոնց զգացմունքն ըստ պատշաճական կարգի ու ժամանակի կանոնաւորել, մշակել ու ազնուացընել:

2. Այս մասին մէջ յաջողութեամբ յառաջ երթալու համար ամէն բանէն առաջ պէտք է գիտնալ՝ որ ամէն մէկ մասնաւոր զգացում մասնաւոր գաղափարի կամ ըմբռնման մը ու մտաց մէկ մասնաւոր զօրութեան ազդեցութեանը ետեւէ կ'երթայ կամ թէ ըսեմ՝ անոր վրայ կը հիմնի: Նա եւ աս ալ պէտք է գիտնալ՝ որ զգայական կարողութիւնք ի բնութենէ իր բացուելուն կամ բանելու սկսելուն մէջ կարգ ու աստիճան մը ընդունած է, որով առաջ կ'երթայ, ուստի եւ դաստիարակին ձեռքը

* Խոհեմ դաստիարակը գիտէ՝ թէ տղոց վրայ յանկարծակի տեսնուած սաստիկ զգացման մը վրայ շատ մեծ յարգ ցուցընելու եւ անոր վստահանալու չէ: Նա եւ աս ալ գիտէ՝ որ այսպիսի յանկարծական զգացման համար տղու մը ո՛չ վարձ ու ո՛չ պատիժ կրնայ տրուիլ, այլ թէ ո՛չ՝ տղոց պատճառ կը տրուի՝ ներքին զգացմունքներ կեղծելու, եւ սանկով կեղծաւոր մարդ ըլլալու:

չէ ուզած առենը զգացմունքը զարթուցանել։ Աս վախճանիս համար նախ եւ առաջ պէտք է այլ եւ այլ տեսակ զգացմունքը զանազանել։ Արդ զգացումները իրենց այլ եւ այլ պայմանին ու աստիճանին համեմատ այլ եւ այլ կարգի կը բաժնուին, ու կ՚ըսուին՝ Ա. զգայական (մարմնական՝ ստորին), Բ. կարեկցական, Գ. ազնիւ ճաշակի, Դ. իմացողական, Ե. բարոյական ու Զ. կրօնական զգացմունք, որոնց մշակութիւնն ու կրթութիւնը դաստիարակութեան առեն մասնաւոր խնամքով յառաջ տանիլ պէտք է։

3. Զգայական զգացմունքը տղոց ներսն ամենէն առաջ կը զարթնուն, ինչու որ անոնք զգայականութեան բնական հետեւութիւնը կամ արդիւնքն են. կարեկցական զգացմունքը բարոյական զգացմունքէն առաջ կը զարթնուն. իսկ ազնիւ ճաշակի ու իմացողական զգացմունքը քիչ մը յառաջացեալ հասակի մէջ կը զարթնուն, որովհետեւ անոնց համար քիչ մը մտաւոր կրթութիւն հարկաւոր է։ Արդ անոնք գիտնալով պէտք է որ դաստիարակը նախ՝ իր գործողութեանց կանոն առնու բնութեան դրած կարգն ու ընթացքը. ինչպէս, կարեկցական զգացմունք զարթուցանելէն առաջ կրօնական զգացմունք զարթուցանելը բնութեան կարգին դէմ ըլլալով՝ օգտակար չ՚ըլլար, նոյնպէս եւ զգայական զգացմունքէն առաջ իմացողական զգացմունք զարթուցանելը բնութեան կարգն աւրել ըսել է։ Երկրորդ, քանի որ տղան հարկաւոր գաղափարները ստացած չէ՝ անոնց համեմատ զգացմունք զարթուցանելու կամ տղուն սրտին մէջ գտնելու չաշխատի։ Զոր օրինակ, պզտիկ տղոցմէ Աստուծոյ վրայ կրօնական զգացմունք, մեծարանք ու սէր չիկրնար պահանջել, մինչեւ որ անոնց մտքին մէջ առաջ գերագոյն էակին ու Արարչին գաղափարն աղէկ մը չիտնկեր։ Երրորդ, տղոց զգացմունքը զօրացընելու աշխատած առենը՝ անոնց իմացողութեան ուժն ու սաստկութիւնը միշտ նկատէ, ապա թէ ոչ՝ զգացմունքը մտաց վրայ կը զօրանան ու կ՚իշխեն ու իմացողութեան ազդեցութիւնը կը կորսուի։ Չորրորդ, ամէն մէկ զգացման մէջ անոր բացուելու աստիճանին ու կարգին միտ դնէ ու

չպահանջէ՝ որ դեռ նոր երեւան գալու սկսող զգացում մը մեծ գործքեր կատարէ։

Ա. Զգայական զգացում։

4. Մարդուն ներսն ամենէն առաջ արթընցող զգացումը՝ զգայական կամ իր անձնական զգացումն է։ Անձնական զգացում ըսելով կ'իմանանք այն ամենայն զգացումները կամ զգածումները, որոնք մեր արտաքին հանգամանաց, մեր ֆիզիքական կամ քաղաքային օգտին գաղափարը մեր սրտին մէջ կը զարթուցանէ։ Ուստի եւ երկիւղը, յոյսը, ուրախութիւնը, եւ այլն, կ'անուանենք զգայական (մարմնական) զգացմունք, երբոր առնք մեր արտաքին վիճակը կամ հանգամանքը միտքերնիս բերած ու անիկայ երեւակայած ատեննիս մեր ներսը կը զարթնուն։ Որովհետեւ մարդ հրեշտակ չէ՝ հապա բանական մարդ հոգւով ու մարմնով, անոր համար իր զգացմունքն իրենց առաջին գրգիռն ու ազդումն իր արտաքին հանգամանքներէն ու մարմնոյն զգածմունքէն կ'առնեն ու անոնցմով կը սկսին, միայն թէ զգայական կամ մարմնական զգացմունքը թող տալու չէ որ կարգէ դուրս ելլեն, իբր թէ անկարգաբար զգան, հապա անոնք չափաւորելու, կամաց կամաց զսպելու, նա եւ ուր որ հարկ կ'ըլլայ անոնց դէմ պատերազմելու է։

5. Արդ որովհետեւ աս զգայական զգացմունքը տղոց վրայ ասանկ կանուխ ու իրենք իրենցմէ կը ծնանին ու կ'արթըննան, անոր համար դաստիարակին հարկ չկայ զանոնք զարթուցանելու աշխատիլ, հապա միայն անոնց առաջնորդելու եւ կարգ դնելու մտադիր ըլլալ։ Բայց եթէ կը տեսնէ՝ որ տղայ մը իր մարմնոյն մասնաւոր որպիսութեան համար կամ ուրիշ ասոր նման պատճառով աս կամ ան առարկային վրայ անզգայութիւն մը կը ցուցընէ, մանաւանդ զգայական՝ բայց ազնուական ուրախութիւն պատճառելու առարկաներու վրայ, ան ատեն պէտք է մասնաւոր ջանք ունենալ՝ ան տղուն զգայական զգացումը զարթուցանելու եւ սրելու։ Իսկ բուն աս տեսակ զգացմանց աղէկ կարգ դնելու եւ առաջնորդելու համար պէտք է նախ՝ տղուն սրտին մէջ չէ թէ միայն զգայական

կամ ստորին, հապա նա եւ միւս կերպ զգացմունքն ալ՝ որչափ որ կարելի է՝ կանուխկեկ արթնցընել: Երկրորդ, պէտք է ջանալ՝ որ զգայական զգացմունքը բարձրագոյն եւ մանաւանդ բարոյական զգացմանց հետեւին, անոնցմէ աւելի չներգործեն ու անոնց վրայ չտիրեն: Երրորդ, պէտք է նայիլ որ զգայական զգացմունքը մինակ մէկ քանի առարկաներու վրայ չկապուին. վասն զի որչափ քիչ առարկաներու կը կապուին ու կը զբաղին, այնչափ աւելի կ՚ուժովնան, կը սաստկանան ու անկարգաբար կը գործեն: Չորրորդ, թէպէտ եւ շատ հարկաւոր բան է աս զգայական ստորին զգացմունքը բարակցընելու եւ ազնուացընելու աշխատիլ՝ որպէս զի այն անհաճոյ ու վնասակար բրտութեան մէջ չմնան, որն որ մարդը անասնոց կարգը կը մօտեցընէ, բայց նա եւ աս ալ պէտք է միշտ յիշել՝ որ երբոր ստորին զգայականութիւնը չափէ աւելի կը բարակնայ, ու անով իր ազդեցութիւնը (ազնուական ու բարձրագոյն զգացմունքէն) շատ աւելի կը ցուցընէ, գրեթէ առջինին չափ վնասակար կ՚ըլլայ, ուստի եւ ամէն ջանքով պէտք է աս բանս արգելել: Հինգերորդ, պէտք է զգացմունքը չէ թէ միայն իմացողութեան հապա նոյն իսկ բանին ստորակարգել. այսինքն պէտք է ջանալ տղան անանկ կրթելու եւ վարժեցընելու՝ որ զգացած առենը չէ թէ միայն իր միտքը բանեցընէ, հապա նա եւ իր սիրտն ալ, չէ թէ միայն իմանայ ինչ որ կը զգայ, հապա նա եւ բարոյապէս օգտակար զգացում ունենալու աշխատի: Վեցերորդ, պէտք է փոյթ տանիլ՝ որ տղան իր ստորին զգացմանց գերի չըլլայ ու անխտիր եւ կուրօրէն անոնց չհետեւի:

6. Աս ամենայն յաջողակի կատարելու համար պէտք է որ դաստիարակը հետեւեալ ընդհանուր կարգերը բռնէ ու միշտ անոնց համաձայն գործէ: Առաջին, որովհետեւ մարդուս ներքին զգացումն արտաքին զգացմանց հետ սերտիւ կապակցեալ է ու իր մարմնոյն հանգամանքէն կախում ունի, անոր համար պէտք է որ դաստիարակն արտաքին զգայականութիւնն ու մարմնոյն որպիսութիւնը խնամելով ու մշակելով՝ միջնորդաբար նա եւ զգայական (ներքին) զգացումն ալ մշակէ ու կըր-

թէ: Երկրորդ, որովհետեւ զգացմանց բնական կարողութիւնը չէ թէ միայն ըստ աստիճանի՝ հապա նա եւ արտաքին առարկաներուն նկատմամբ այլ եւ այլ անձանց վրայ այլ եւ այլ ու տարբեր կ'ըլլայ, անոր համար պէտք է ամէն մէկ տղայ իր աս առանձնական հանգամանաց համեմատ կրթել: Երրորդ, որովհետեւ զգայական զգացմանց մէջ ալ չափ ու աստիճան մը կայ՝ որ անոնց բնութեան կամ բնական հանգամանաց վրայ հիմնած է. ինչու որ տղայ մը կրնայ միայն ան ատեն տրտմութիւն, վախ, ցաւ, զզջում, եւ այլն, զգալ եւ ունենալ, երբոր ան գաղափարները կ'ունենայ՝ որոնք այսպիսի զգացմանց հիմ ու պատճառ են. անոր համար դաստիարակը պէտք է հոգ տանիլ՝ որ աս գաղափարները կարգաւորեալ ու իրական առարկաներէն առնուած ըլլան, որպէս զի անոնցմէ պատճառուած զգացմունքն ալ իրենց յարմար չափին ու աստիճանին մէջ պահելու կարող ըլլայ: Չորրորդ, որովհետեւ շատ հարկաւոր բան է՝ որ մարդ իր ամէն զգացմանց տէր ըլլայ, անոր համար պէտք է դաստիարակը ինչպէս նա եւ ծնողք ալ աղէկ զգուշանան՝ որ չըլլայ թէ տղուն ամէն բաղձանքը միշտ կատարեն, ու երբոր բանի մը վրայ յօժարութիւն կամ ընդդիմութիւն կ'ունենայ՝ անխտիր իր ուզածն ընելու թող տան, մանաւանդ թէ պէտք է զինքը վարժեցընել ու ստիպել՝ որ իր զգացմունքը կարգաւորէ ու չափաւորէ: Թէ աս կտորիս մէջ եղած անհոգութիւնը ինչ վնասակար հետեւանք կրնայ ունենալ՝ ամենուն յայտնի ու ծանօթ ըլլալուն աւելորդ կը սեպեմ անոնց վրայ առանձինն գրել:

Բ. *Կարեկցական (համակրական) զգացում:*

7. Մարդ հասարակօրէն երբոր ուրիշներուն վրայ ցաւ կամ տրտմութիւն եւ ուրախութիւն մը կը տեսնէ, իր երեւակայութեան ուժովը իբր թէ այն ցաւն եւ ուրախութիւնն իր վրան առնելով՝ իր հոգւոյն կամ սրտին մէջ ան զգացմանց հաղորդակցութիւն կամ մասնակցութիւն, կարեկցութիւն այսինքն՝ ցաւակցութիւն կամ ուրախակցութիւն մը կը ծնանի. ասոնք կ'ըսուին կարեկցական

զգացմունք, այսինքն կարեաց կամ կրից (որ են ցաւ, ուրախութիւն, եւ այլն,) եւ կամ ցաւալի եւ ուրախալի զգացմանց կցորդ ըլլալ։ Աս զգացմունքը կամ կարեկցութիւնն ամէն մէկ մարդու բնական խառնուածքին այլեւայլութեանը համաձայն՝ ոմանց սրտին մէջ խորունկ կը թափանցէ ու հոն միայն կը մնայ, արտաքին նշանով մը չերեւնուիր. իսկ ոմանց վրայ ալ անանկ ազդեցութիւն մը կ՚ընէ՝ որ արտաքին նշաններով, զանազան սրտառուչ խօսքերով, առատ արցունքով, եւ այլն, իր սաստկութիւնը կը ցուցընէ։ Աս կտորիս մէջ ինչ բան որ երեւակայութիւնն աւելի կը տաքցընէ ու կը գրգռէ՝ նոյնը նա եւ սանկ զգացմունքը կ՚աւելցընէ ու կը սաստկացընէ։ Ուստի եւ հասարակօրէն աւելի դիւրին է՝ մարդուն սիրտը ճշմարիտ ու անկեղծ ցաւակցութեան քան թէ ուրախակցութեան շարժելը, որովհետեւ աս ետքինին՝ ամէն մարդու սրտին մէջ քիչ կամ շատ գտնուող անձնասիրութիւնը, նախանձը, եւ այլն, շատ արգելք կ՚ըլլայ։ — Այսպիսի կարեկցական զգացմանց վրայ հիմնուած է *մասնաւոր համակրութիւն ու հակակրութիւն* ըսուած երկու իրարու հակառակ բնական յօժարութիւնները, զորոնք մարդ ուրիշ մարդու մը համար կամ անոր դէմ կ՚ունենայ, ինչպէս նա եւ այն հաստատուն զզուանքը կամ գարշումն ու հակառակակրութիւնը, որն որ ոմանք աս կամ ան կենդանւոյ կամ նա եւ անկենդան բաներու վրայ կ՚ունենան։ Համակրութիւնը, որ է ցաւոց եւ ուրախութեան մէջ երեւցած կարեկցութիւնը՝ բարի եւ զգայուն սրտի նշան է, որն որ մարդը մեծ բարերարութիւններ ընելու կը յորդորէ. ընդհանրապէս բնական կապ մըն է՝ որն որ մէկ մարդուն սիրտը մէկալին սրտին հետ ամուր կը կապէ, ուստի եւ մարդկային ազգին համար հարկաւոր ու օգտակար զգացմունք մը պէտք է սեպուիլ։

8. Արդ թէպէտ եւ այսպիսի կարեկցական զգացմունք բարոյական զգացմանց չափ յարգ չունին, ուստի եւ անոնց հետ պէտք չէ զանոնք շփոթել կամ նոյն սեպել եւ մարդկային սրտին ամենէն ընտիր ու ազնիւ զգածմունքը համարիլ. սակայն եւ այնպէս պէտք է

որ դաստիարակն անոնց վրայ մասնաւոր խնամք մը ցուցընէ ու անոնք աղէկ մշակէ, որովհետեւ տղոց սրտին մէջ գտնուող այսպիսի զգացումները դիւրաւ կրնան աւրուիլ կամ դէշի դառնալ, ուստի եւ անոնց վրայ շատ մեծ զգուշութիւն ընելու է:

Հասարակօրէն տղոց վրայ աս կարեկցական զգացման շատ մեծ յարմարութիւն կամ կարողութիւն կը տեսնուի, եւ երբոր մէկ քանի տղոց վրայ աս կտորիս մէջ պակասութիւն կամ հակառակ զգացում մը տեսնուելու ըլլայ, պէտք է ապահովութեամբ ըսել՝ որ կրթիչներուն անհոգութենէն կամ մասնաւոր չար պատահարներէն պատճառած են: Եւ ստուգիւ կը սխալինք՝ թէ որ մասնաւոր դիպուածներէն մակաբերելու ըլլանք թէ շատ տղաք բնականապէս խստասրտութեան կամ անգթութեան բերում ու հակում կ'ունենան. մանաւանդ թէ ասոր հակառակը կրնանք ըսել՝ որ բնութիւնը տղոց չափէ աւելի զօրաւոր քան թէ տկար կարողութիւն տուած է կարեկցելու, այսինքն ուրիշին զգացմանց կցորդ ըլլալու: Անանկ որ՝ չափէ աւելի կամ նուազ բնական փուխարտութիւնը կամ կակղասիրտ ըլլալը շատ անգամ մարմնոյն տկարութեան ու դիւրագրգիռ ըլլալուն հետեւանք մըն է, ուստի եւ պէտք չէ կարեկցութենէ պատճառած արտասուքն ամէն անգամ անձնական արդիւնք մը սեպել, եւ ոչ՝ կարեկցութիւն չցուցընելը տղոց պակասութիւն ու յանցանք մը համարիլ:

9. Բայց տղոց կարեկցութեան կարողութիւնը շատ հեղ արտաքին պատճառներէն ու շատ հեղ ալ ծնողաց ու դաստիարակներուն անկարգ վարմունքովը կը տկարանայ ու կ'աւրուի: Եւ աս կ'ըլլայ նախ՝ երբոր տղայ մը անոնց անհոգութեամբն իրեն սովորութիւն կ'ընէ կենդանւոյ մը չարչարուիլը տեսնելով զբօսնուլ, կամ իր զբօսանքին ու զուարճութեանը համար կենդանիները չարչարել, որով եւ զարմանալի բան մը չէ՝ որ ասանկ տղաք մարդկան ցաւոցը, նեղութեանն ու տառապանացը վրայ ամենեւին ցաւակցութիւն ու անոնց բարւոյն ուրախակցութեան զգացում մը չեն ցուցըներ: Երկրորդ, երբոր տղայ մը յաճախ կամ միօրինակ ուրիշ

մարդկան նեղութիւնն ու ցաւերը տեսնելու ըլլայ՝ իր մասնակցութիւնը կը նուազի, ու կամաց կամաց անոնց վրայ անհոգութիւն ու անզգայութիւն մը կը ստանայ։ Ուստի ան ծնողքն՝ որոնք իրենց զաւկըներուն յաճախ յաճախ ասանկ մարդկային թշուառութեան ու ցաւոց օրինակներ տեսնելու եւ լսելու առիթ կու տան, անոնց սրտին հաստատուն խստութիւն մը ստանալու պատճառ ըլլալով՝ հարկաւոր եղած տեղը ցաւակցութիւն զգալու անյարմար կ'ընեն։ Երրորդ, երբոր տղաք կանուխկեկ չեն վարժուիր՝ անձնասիրութեան, վրէժխնդրութեան, սա՛ կամ ա՛ն մարդու մէջ բնական խտիր դնելու մոլորութիւններէն հեռու կենալու, ան ատեն իրենց կարեկցութեան զգացումն ալ կը բթանայ, ուստի եւ ասոր առջեւն առնելու համար պէտք է որ դաստիարակն ան մոլութիւնները իրենց սրտէն խլելու աշխատի։ Սակայն աս ալ գիտնալու է՝ որ աս զգացումը զարթուցանելու համար խիստ միջոցներ, ծանր ու երկայն խրատներ, սպառնալիք ու պատիժ գործածելը չէ թէ միայն անօգուտ, հապա նա եւ միշտ վնասակար է։

10. Աս զգացումը զարթուցանելու համար գըլխաւոր յարմար միջոցն աս է՝ որ դաստիարակը իր աշակերտներուն սրտին մէջ պզտիկուց ուրիշ մարդկան վրայ մեծարանք ու սէր տնկէ, անոնց առջեւը դնելով բուն մարդուն արժանապատուութիւնը, ամէն մարդկան իրարու հետ ունեցած բնական հաւասարութիւնը, ամենուն մէկ Հօր որդիքն ու յաւիտենական երջանկութեան համար ստեղծուած ըլլալը։ Խրատ տայ անոնց՝ որ սա՛ կամ՝ ա՛ն անկարգ մարդկան բռնած արհամարհելի ճամբան չնկատելով բուն մարդկութիւնը մեծարեն։ Մասնաւոր ցաւալի դիպուածներ կենդանի ու պայծառ խօսքերով ստորագրելով՝ մարդկային ազգին թշուառութիւններն անոնց ծանօթ ընէ, ու ջանայ՝ որ զանոնք անանկ երեւակայեն՝ իբր թէ իրենք ան թշուառութեան մէջ գտնուողներուն վիճակին մէջ են, ու մտմտան որ եթէ իրենք իրօք այնպիսի վիճակի մէջ գտնուելու ըլլային՝ ինչ զգացմունք կ'ունենային, ինչպէս ուրիշներն իրենց ցաւակից ու կարեկից տեսնել կ'ուզէին։ Ասկից ետքը պէտք է որ դաս-

տիպարակը նա եւ կենդանի ու ազդու խօսքերով ճշմարիտ կարեկցութեան ինչպէս գովելի զգացում ըլլալը նկարագրէ, ուրիշի օգնութիւն ընելը ինչպիսի վայելուչ ու ազնուական գործք ըլլալը ցուցընէ, ու ասոնցմով օտարին թշուառութեան եւ ուրախութեան վրայ անտարբեր ու անզգայ սրտով չնայելու յորդորէ, որով կարող կ'ըլլայ իր աշակերտներուն սրտին մէջ աս կարեկցութիւնը հաստատուն եւ կարգաւորեալ զգացում մը ընել: Եւ աս վախճանիս հասնելու համար պէտք է որ անոնց աս զգացումը միշտ իմացողութեան առաջնորդութեանը տակ ձգել տայ ու բարոյական զգացման հետ կապակցելը կամ անոր ստորակարգելը սորվեցընէ: Անոնց հասկըցընէ՝ որ չափէ աւելի զգայունութիւնը կամ թէ ըսենք՝ ուրիշին փոքր մէկ թշուառութեանը վրայ անխորհուրդ ու չափազանց կարեկցութիւն զգալով՝ առանց մտմտալու անոր օգնութիւն ընելու փութալը՝ մարդուն մարմինը պարապ տեղ կը տկարացընէ, սիրտը կը հալեցընէ ու մարդս խոհեմ անձանց առջին ծիծաղելի կ'ընէ: Սորվեցընէ՝ որ մարդ ուրիշին վրայ թշուառութիւն մը տեսած ատեն, անոր իր սրտին վրայ ըրած առաջին ազդեցութեան ետեւէն պէտք չէ որ երթայ, հապա անոր կամ ուրիշ որ եւ իցէ մարդուն վիճակին վրայ հանդարտութեամբ մտածէ: Ասոր համար հարկ է տղոց սորվեցընել՝ թէ ճշմարիտ բարեբախտութիւնն ու դժբախտութիւնը ինչ է եւ յորում կը կայանայ, մարդկան ստոյգ ուրախութիւնն ու նեղութիւնը կամ տառապանքը յատկապէս որն է, ու իրենց ցուցընելու է՝ աս կիրքերուն ներքին կամ իրական մեծութիւնն աղէկ ու հիմամբ ճանչնալու ճամբան: Մասնաւորապէս պէտք է ջանալ որ տղաք կըրթուին՝ աւելի ուրիշին խնդութեանը վրայ ուրախանալու ու անոնց ուրախակից ըլլալու, քան թէ ցաւերուն ցաւակից, որովհետեւ՝ ինչպէս վերն ըսինք՝ ցաւակցութիւնը աւելի բնական ազդեցութենէ մը յառաջ կու գայ ու մարդուն սրտին մէջ արգելք մը չիգտներ, բայց ուրախակցութիւնը շատ արգելքներ կ'ունենայ, ինչպէս՝ հոն բաժներնուս համեմատ՝ անձնասիրութիւնը, նախանձը եւ այլն:

Գ. Ազնիւ ճաշակի զգացում:

11. Սոսկալ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ վայելուչ, գեղեցիկ ու ընտիր առարկաներու մարդուն ներքին զգայութեան վրայ ըրած հաճոյական տպաւորութիւնը: Ասով մարդ ստորին զգայականութեան ու զգացմանց ազդեցութենէն վեր ելլելով՝ ամէն բանին արտաքին կերպարանաց համեմատութիւնը կամ չափակցութիւնը, իրարու հետ ունեցած դաշնակաւորութիւնն ու անոնց վայելչութիւնը զգալի կերպով մը կ'ըմբռնէ, անոնց վրայ հաճոյական զգացում (ճաշակ) կ'իմանայ: Այս տեսակ զգացումը չէ թէ միայն բարձրագոյն կարգի մարդկան՝ հապա նա եւ առհասարակ ամէն մարդու հարկաւոր է: Այս զգացումը մշակելն ու անիկայ սրտին մէջ զարթուցանելը մարդուս շատ կերպ զուարճութեան աղբիւր մըն է, որով կը սկսի ստորին զգայականութեան սահմանէն դուրս ելլել ու բարձրագոյն եւ ազնուագոյն վիճակի մէջ մտնել, մանաւանդ թէ իր բարուց կրթութեան, իր բարոյական յառաջադիմութեան ասով դուռ ու ճամբայ կը բացուի: Այս զգացումը մարդուն ընտիր ու վայելուչ առարկաներու վրայ ունենալու ճաշակը, անոնց վայելչութեանը հանգամանքը դիտելու եւ հասկընալու յաջողակութիւնը յառաջ կը տանի, որով թէ՛ բնական, թէ՛ արուեստական ու թէ բարոյական առարկաներու եւ գործողութեանց վրայ բուն իսկ իրենց պատշաճ ըլլող դատաստանը կրնայ ընել: Ասկից ամէն դաստիարակք ու վարժապետք կրնան յայտնի տեսնել՝ թէ ինչչափ հարկաւոր բան է իրենց աշակերտներուն սրտին մէջ աս ազնուական զգացումն ըստ կարի զարթուցանելու, սրելու եւ կրթելու համար իրենց փոյթն ու ջանքն ի գործ դնել:

12. Բայց աս կտորիս մէջ պէտք է որ չափ ու սահման մը դնեն. ինչու որ աշակերտաց ազնիւ ճաշակի զգացումը մշակելու եւ կրթելու ատեն իրենց գլխաւոր ջանքն աս պիտ'որ ըլլայ՝ որ աս զգացումը, այսինքն իրաց արտաքին վայելչութեան ու գեղեցիկ համեմատութեան վրայ ունեցած կրթեալ ճաշակնին իրենց սրտին մէջ ճշմարտութեան ու բարեբարութեան սէրը չտկարացընէ. բանի մը աղէկութեան ու օգտակարութեան վրայ

դատաստան ընելու առեննին միայն անոր արտաքին վայելչութեան ու բարեյարմար կերպին չկապուին, հապա ներքին բարութեանն ու յարգին ալ մտադիր ըլլան։ Ինչու որ շատ դիւրաւ կրնայ հանդիպիլ՝ որ թեթեւամիտ ու ընդունայնասէր անձինք ճշմարտութիւնն ու բարութիւնը մէկդի թող տալով՝ միայն գեղեցկին ու վայելուչին մտքերնին ու սիրտերնին տան, մանաւանդ երբոր վայելուչ առարկայ մը ճարտար ու կարգաւորեալ խօսքերով իրենց առջին ստորագրուելու ըլլայ։ Ուստի եւ ազնուական զգացման անկարգ ու չափազանց մշակութիւնը տղոց բարեբարութեան ալ կրնայ վնասակար ըլլալ, այսինքն՝ երբոր վայելչութեան ու գեղեցկութեան վրայ ունենալու զգացումին՝ բարոյական զգացումէն կամ բարեբարութեան եռանդէն վեր ու զօրաւոր կ'ըլլայ։ Ասոր հետեւութիւնն ալ ան կ'ըլլայ՝ որ անկարգ գործքի մը մէջ գտնուելու առեննին արտաքին վայելչութեան ու յարմարութեան կանոններուն համաձայն ընթացք կը բռնեն, սակայն բարոյապէս նկատելով ան գործքն ոչ երբեք կրնայ գովելի ըլլալ։ Ինչու որ մինթէ գովելի ընթացք բռնած կրնա՞յ սեպուիլ այն անձը՝ որն որ միայն արտաքին վայելչութեան միտ կը դնէ ու շատ անգամ առաքինութեան ամենեւին նկատում չ'ըներ՝ երբոր կը տեսնէ թէ նոյնն արտաքին զարդերէն մերկ ու հասարակ մարդու ձեռքով ի գործ կը դրուի։ Ուրեմն թէպէտ եւ ազնիւ ճաշակի զգացման կրթութիւնը բարի ու գովելի է, բայց պէտք է որ բարեբարութեան հիմանց վրայ հաստատած ըլլայ, իսկ թէ որ ասկից բոլորովին հեռացած, մանաւանդ թէ ասոր կարգացն ու կանոնաց դէմ ընթացք մը բռնելու ըլլայ, եւ կամ՝ թէ որ մարդ անոնց մասնաւոր մտադրութիւն չընելու ըլլայ, կրթութիւնը չէ թէ միայն վախճանազուրկ ու վտանգաւոր, հապա նա եւ վնասակար կ'ըլլայ։ — Ասոնցմէ ի զատ դաստիարակներն աս կտորիս մէջ մասնաւորապէս մտադրութիւն պիտ'որ ընեն աշակերտաց արտաքին հանգամանաց ու անձնական վիճակին ալ։ Պէտք չէ որ ամէն աշակերտ՝ կամ թէ ըսենք՝ ամէն մարդու զաւակն այս ազնիւ ճաշակի զգացմանց կրթութեան մինչեւ վերին աստիճաններուն մէջ հրա-

հանդուրի· ինչու որ աս տեսակ հմտութիւնը քանի մը տեսակ մարդկան վիճակին, զբաղմանց ու անցընելու կենաց պայմանին անանկ անհամաձայն ու հակառակ է, որ եթէ անոր ետեւէն ըլլալու ըլլան՝ իրաւցընէ դժբախտ ու իրենց վիճակին գործքերուն համար բոլորովին անպիտան կ'ըլլան:

13. Սանք յառաջագոյն ծանուցանելէն ետքն աս զգացմանց կրթութեան հարկաւոր կանոններն ու կարգն աւանդենք: Ներքին աղնիւ ճաշակի զգացումը տեսական կանոններով ու կարգերով չիծնանիր ու չիմշակուիր, հապա բուն ներքին նկատմունքով կամ դիտողութեամբ: Ասոր համար պէտք է որ նախ՝ դաստիարակն այն ամէն բանը մէկդի ձգէ ու հեռացընէ, որոնցմով տղոց վայելչութեան ու բարեկարգութեան զգացումը կրնայ տկարանալ ու մարիլ· ապա թէ ոչ՝ իրենց աչքն անշուք, անվայելուչ եւ ամէն բարակ ու ընտիր ճաշակէ զուրկ բաներու կը վարժի, ու բնական աղնիւ կարողութիւննին կը կորսուի: Երկրորդ, տղոց աս բնական աղնիւ ճաշակի զգացումը կրնայ դաստիարակը գործնականապէս կրթել, երբոր աշակերտաց տարիքին, վիճակին ու մասնաւոր հանգամանաց համաձայն վայելուչ առարկաներ ու բարեկիրթ ընկերներ առջեւնին կը դնէ, որոնցմով աստիճան աստիճան ու հանդարտութեամբ իրենց զգացմունքն ալ վայելուչին վրայ կը հաստատուի· ու անկից ետքն իրենց միտքն ալ ամէն բանին վայելչութեան, գեղեցիկ պարզութեան, դաշնակաւորութեան, եւ այլն, անանկ կը վարժի, որ անոնց հակառակ ըլլող բանն իրենց անտանելի ու անհաճոյ կ'երեւայ: Երրորդ, թէ որ դաստիարակը կրնայ ու դիւրութիւն ունի՝ անուանի արուեստագիտաց բարակ վարպետական գործուածներն ու երեւելի ուսումնական յօրինուածները իր աշակերտներուն առջին դնէ, ու անոնց գեղեցիկ գեղեցիկ տեսարաններուն դիտողութեամբն իրենց միտքն ու երեւակայութիւնը զարդարէ: Իսկ եթէ աս բանս չիկրնար ընել, բնութեան աննախանձ Արարչին ամէն դի իրենց առջին բացած ընդհանուր տիեզերաց գեղաւոր ու վայելուչ, վեհ ու սքանչելի տեսարանին մէջ նկատելու արարածները կարեւոր մեկնութեամբ իրենց

ծանօթ ընէ։ Երբեմն ալ՝ վարպետական յօրինուածներու եւ բարակ արուեստաշէն գործուածներու վայելչութիւնն աւելի եւս յայտնի ընելու համար, անոնց հետ մէկտեղ իրենց առջին դնէ տգէտ արհեստաւորներու կոպիտ շինուածքներն ու խորտուբորտ բիրտ կազմածները, ու անոնց եւ առջիններուն մէջ եղած անհամեմատութիւնն ու խտիրը ճանչցընէ, որ ազնիւ ճաշակնին աւելի եւս բարակնայ ու հաստատուի։ Ու երբոր սանկ արտաքին վարժութեամբ իր քիչ մը յառաջացած աշակերտները ազնուական զգացմանց տէր կ'ընէ, անկից ետքը ալ անոնց առանց դժուարութեան աւելի եւս բարձրագոյն նիւթոց վրայ տեսական մեկնութիւններ գեղեցիկ կարգով ու յարմար ոճով կրնայ աւանդել։ Սակայն այսպիսի ազնիւ ճաշակի զգացմանց կարգաւորեալ կրթութիւնը պէտք է որ աստիճան աստիճան յառաջ տարուի, որովհետեւ անոր այլ եւ այլ աստիճանները միայն հաւանութիւն մը կը պահանջեն ու միւս կարողութեանց կրթութեան հետ սերտ կապակցութիւն ունին։ Ինչու որ դաստիարակ մը կրնայ իր դեռակիրթ աշակերտներուն միտքն ու զգացումը բնութեան պարզ առարկաներուն վրայ զարթուցանել, բայց չիկրնար անանկ դիւրութեամբ ու շուտով՝ բարակ վարպետութեամբ յօրինուած արուեստական առարկաներուն կամ միայն բարձրագոյն բերքերուն (բանաստեղծական կամ ճարտասանական յօրինուածի մը, եւ այլն,) վրայ զարթուցանել։ Ասանկ տղոց պարզ ու բնական առարկաներու վրայ զգացում ունենալը շատ օգտակար է, բայց վեհ ու վսեմ նիւթերու կամ յօրինուածներու վրայ անոնց զգացումը կանուխէկ ու չափէ աւելի գըրգռելն իրենց վնասակար կ'ըլլայ։

Դ. *Իմացողական զգացում։*

14. Մարդս բանական ստեղծուած ըլլալուն իր վրայ իմացողական կամ մտաւորական զգացմունք կը զարթնուն, որոնք յայտնի կ'ըլլան, երբոր առարկաներուն ճշմարտութիւնը, պայծառութիւնը, կարգաւորութիւնն ու անոնց նման յատկութիւնները տեսած ու ըմբռնած ատեն հաճութիւն մը կը զգայ, ու երբոր բանի մը վրայ

մթութիւն, անստուգութիւն, շփոթութիւն ու վրիպակներ կը նշմարէ՝ տհաճութիւն ու տխրութիւն կը զգայ։ Ասոնք շատ հարկաւոր ու երեւելի զգացմունք են թէ ընդհանրապէս իրենք իրենցմէ մտածուելով, ու թէ իբրեւ անձնական մտաւոր կրթութեան յառաջացուցիչ ըլլող միջոցներ գործածուելով։ Վերի վերոյ մտածելով մարդուս անանկ կ՚երեւայ՝ թէ տղոց վրայ սաանկ իմացողական զգացմունք զարթուցանել ջանալը, կամ անոնց աս բանիս մէջ մասնաւոր կրթութիւն տալը՝ աւելորդ աշխատութիւն մըն է։ Բայց թէ որ աղէկ ու խորունկ մտմտալու ըլլանք, յայտնի կը տեսնենք՝ որ աս կրթութիւնն իրենց շատ օգտակար ու հարկաւոր է. ինչու որ կրնամ ըսել թէ շատ տղաք ու երիտասարդներ շատ տարիներ ուսումնական կրթութեան կամ դպրոցներու մէջ անցընելէն ետքը իրենց վրայ այսպիսի իմացողական զգացմանց ամենեւին մէկ նշանը չտեսնուիլն այն ուսումնական կրթութեան անյարմար կերպով աւանդուելէն յառաջ կու գայ։ Ցաւով կը տեսնենք ու տրտմութեամբ կը յիշենք՝ որ դպրոց յաճախող տղոց շատը բռնութեամբ ու խիստ միջոցներով ուսում սորվելու կը ստիպուին. ու աւանդուած ուսման կերպն ալ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ այլ եւ այլ նիւթերու վրայ գրուած գրքերը յաճախ կարդալ, կամ անիմանալի հատուածները մէքենայի պէս բերան առնել։ Աս ալ հերիք չէ, դաստիարակները, վարպետներն ու ծնողք սաանկ ուսմունք տղոց սորվեցուցած ու սորվեցընել տուած ատեննին միշտ իրենց կը յիշեցընեն ու կը կրկնեն՝ թէ քանի որ ա՛ս կամ ա՛ն տարիքի չեն հասած՝ պէտք է որ աս կոպանքէն ու (իբր թէ բռնական) կարգին մէջ մնան, բայց զիրենք մխիթարելու եւ կամ թէ աս կապանքը համբերութեամբ քաշելու քաջալերութիւն տալու համար կ՚աւելցընեն աս խօսքերն ալ, մինչեւ աղատունեան ատեննիտ գայ, ու այդ ատամանց աբգելարանէն դուրս ելլէ։ Աս կամ ասոր նման անդէպ ու անկարգ ճամբով կրնա՞յ արդեօք ազգին տղոց սրտին մէջ ճշմարտութեան ու իմաստութեան ազնիւ զգացմունքն արթըննալ ու բորբոքիլ, եւ իրենց մտաւոր կրթութիւնը յաջողիլ ու յառաջ երթալ։ Քա՛ւ լիցի։

15. Հապա այսպիսի ազնուական ու ցանկալի զգացմունք տղոց՝ մանաւանդ քիչ մը չափահաս ըլլող աշակերտաց սրտին մէջ տնկելու կամ զարթուցանելու եւ յառաջ տանելու համար պէտք է որ հմուտ դաստիարակն ամէն բանէն առաջ անոնց սրտին մէջ սորված ուսումներնուն վրայ սէր ու մասնաւոր յարգ մը արթնցընէ ու ցուցընէ՝ որ այն ուսմունքը մարդուս չէ թէ միայն պատիւ ու այլ եւ այլ օգուտներ կը բերեն, հապա նա եւ ըստ ինքեան մտմտալով շատ սքանչելի եւ ուրախալի բան մըն է մարդուս ուսում սորվիլը, գիտութիւն ունենալը ու խրօք գիտուն ըլլալը: Իրենց հասկցընէ՝ որ մարդուս մտքին կրթուած ըլլալն իր ամենէն մեծ կատարելութիւններուն մէկն է, ու այլ եւ այլ տեղեկութիւններ եւ հմտութիւն ունենալը՝ իր ամենէն մեծ բարիքն եւ շահերն են: Թէ որ փորձ դաստիարակն այսպիսի խրատներն ու ազդարարութիւնները երբեմն երբեմն (եւ ոչ յաճախ կամ ամէն օր եւ անյարմար ատեն), չէ թէ պարապ պարապ խօսքերով եւ կամ խիստ ու յանդիմանող կերպով՝ հապա յարմար առիթներու մէջ կենդանի ու ազդու խօսքերով իրենց յիշեցընելու ըլլայ, որով եւ աշակերտները կամաց կամաց իրենց ըրած յառաջադիմութիւնը զգալու ըլլան, ան ատեն իրաւցընէ աս ծանօթութիւնն իրենց սիրտը ուրախութեամբ կը լեցընէ ու իմացողական զգացմունքն իրենց ներսի դին կը զարթնու: Դաստիարակին ու տղոց քով ըլլող անձանց խոհական վարմանքը յաճախ օրինակներն ալ աս բանիս մէջ շատ մեծ օգնութիւն կ'ընեն: Միայն աս ալ պէտք է գիտնալ՝ որ աս իմացողական զգացմունքը շատ կամաց ու հանդարտութեամբ կրնայ աւելնալ ու զօրանալ:

Ե. Բարոյական զգացում:

16. Աս զգացումը դաստիարակութեան մէջ շատ դիտելու եւ մասնաւորապէս խնամելու արժանի նիւթ մըն է: Դեռ ուրիշ բարձրագոյն զգացմունք տղոց սրտին մէջ արթըննալէն առաջ աս բարոյական զգացումը անոնց սրտին մէջ՝ կրնամ ըսել՝ տիրելու կը սկսի. ինչու որ տղայ մը դեռ գործողութեանց ինչպէս ու ի՛նչ կերպ ըլլալը

չխմացած՝ բնականապէս հաճութիւն մը կը զգայ աղէկ ու յարմար բանին վրայ, ներքին ձայն մը իրեն կ'ազդէ թէ արդեօք ա՛ս կամ ա՛ն գործքը բարոյապէս աղէկ է թէ գէշ: Իր կենաց առջի տարիներէն սկսած մեծ հաճութիւն կը զգայ երբոր այն ներքին ձայնը կամ խիղճ մտաց իրեն կ'ազդէ որ աղէկ գործք մ'ըրած է, իսկ ասոր ներհակ՝ ամօթոյ, անհանգստութեան, զղջման ու տրտմութեան անհաճոյ զգացում մը կ'ունենայ՝ երբոր կը հակընայ որ գէշ գործք մ'ըրած է: Ասկից կը տեսնուի՝ որ բնութեան Արարիչն աս զգացումը ամէն մէկ մարդու սրտին մէջ իբրեւ իրեն բարոյական ազնուացուցման ու լաւագունացուցման գլխաւոր միջոց մը խորունկ տնկած է. ուստի եւ պէտք է՝ որ աս բարոյական զգացման մշակութիւնն ու կրթութիւնը դաստիարակին գլխաւոր պարտքերուն մէկն ըլլայ: Այն դժբախտ մարդիկ՝ որոնց վրայ աս բարոյական զգացման եւ ո՛չ մէկ նշմարանքը կ'երեւայ, կա՛մ անա՛նկ անձինք են՝ որոնց հոգեւոյն զօրութիւնները ի բնէ շատ տկար էին եւ կամ՝ իրենց անկարգ ու անառակ վարքովը զանոնք տկարացուցած են, մինչեւ իրաւցընէ աւելի անբան անասնոց նման եղած են քան թէ բանաւոր մարդու, եւ կա՛մ անա՛նկ անձինք են՝ որոնց աս բարոյական զգացումին ամենեւին խնամք ու կրթութիւն ունեցած չէ եւ կամ իրենց անառակ ու գէշ վարմունքովն անիկայ բոլորովին անօգուտ ու անպտուղ ըրած են:

17. Ասոր համար պէտք է որ ծնողք ու դաստիարակները շարունակ հոգ տանին ու աշխատին տղոց բարոյական զգացմունքն աղէկ մշակելու եւ խնամելու: Ուստի նախ պէտք է որ դիւրահասկանալի ու բացայայտ՝ բայց քիչ ու ազդու խօսքերով իրենց տղաքը կերպ կերպ ազնուական, ուղիղ ու գովելի գործքերու վրայ մտադիր ընեն, եւ կամ մասնաւոր դէպքերուն վրայ յայտնի տեսնուող անկարգութիւնը, անյարմարութիւնն ու գէշութիւնը՝ ուստի եւ արհամարհելի ու պատժոյ արժանի ըլլալը հասկըցընեն, կամ նա եւ ա՛ս ա՛ն մարդուն մտածելու եւ գործելու կերպին հանգամանքը ցուցընեն, բայց աս ետքինը շատ շրջահայեցութեամբ ու խոհեմու-

թեամբ պէտք է ընել: Երկրորդ, ջանան մասնաւոր գործողութիւնները կենդանի ու պայծառ կերպով մը անոնց պատմել, ու երբեմն ստորագրեն նա եւ անանկ բարքերն ու զգացմունքը, որոնք տղաք կրնան տեսնել ու իրենք ալ ունենալ, ու ասով իրենց զգացմունքն ալ զարթուցանեն: Աս երկու հնարքն ալ հարկաւորապէս տղոց կակուղ սրտին վրայ ազդեցութիւն ու հաստատուն տպաւորութիւն կ'ընեն ու անոնց բարուցը վրայ իրենց օգուտը կը ցուցընեն: Երրորդ, դաստիարակն աշխատի իր աշակերտներուն առաքինութեան սքանչելի ու երջանկացուցիչ զօրութիւնն ու յատկութիւնները յայտնի ցուցընել, որ սիրտերնին անոր սիրովը վառուի. ինչու որ յայտնի բան մըն է՝ որ եթէ վարպետը՝ առաքինութիւնն իբրեւ արգելիչ ու հակառակորդ ուրախութեան, ու պարտուց կատարումն իբրեւ խիստ պատուիրան ու բռնադատիչ կապանք մը ցուցընելու ըլլայ, ան ատեն տղոց սրտին մէջ անոնց վրայ մեծարանք ու սէր չիծնանիր, հապա ծառայական անախորժ ստիպում ու բռնի բերում մը: Չորրորդ, դաստիարակը տղոց բարոյական զգացմունքը զարթուցանելու եւ կրթելու համար պէտք է որ թէ ինք անոնց իր օրինակովը բարի յորդոր ըլլայ, եւ թէ անոնց միշտ բարեբարոյ մարդկան հետ տեսնուելուն համար հոգ տանի, եւ ջանայ որ այն ամէն առիթներն ու պատճառները անոնցմէ հեռացընէ՝ որոնցմով իրենց սրտին մէջ նոր արթընցող բարոյական զգացմունքը կրնան տկարանալ ու պաղիլ: Նա եւ զգոյշ կենայ որ խիստ հրամաններով, պատիժներ սպառնալով ինչպէս նա եւ ստորին զգացմունքը սաստիկ գրգռելով բարոյական զգացմանց վրայ վնասակար ազդեցութիւններ չընէ:

18. Աս միջոցներն ու հնարքները օգտի բանեցընելու համար պէտք է որ դաստիարակը միշտ աշակերտներուն մասնաւոր հանգամանացը միտ դնելով ամէն մէկ միջոցը յարմար ատեն բայց շարունակեալ կերպով բանեցընէ: Եւ աս ալ ան ատեն աղէկ կը յաջողի՝ երբոր մի եւ նոյն ժամանակ տղոց բանական զօրութիւնը կամ բանն ու դատելու կարողութիւնը բարոյական զգացմանց հետ

մէկտեղ կրթելու կ'աշխատի. ինչու որ աս զգացմանց ըստ օրինի ու կարգաւորեալ ըլլալն այն երկու զօրութիւններէն կախում ունի. ապա թէ ոչ՝ բարոյական զգացումն անխոհեմ նեղսրտութեան ու խղճահարութեան կը տանի: Անկից ի զատ ջանայ աս բարոյական զգացմանց՝ մանաւանդ մէկալ ստորին զգացմանց վրայ՝ ունեցած բնական առաւելութիւնը պահել տալու: Նա եւ աշխատի որ աս բանիս մէջ ոչ չափազանց կամ երկայնաբան վարդապետութիւնով ու եռանդով տղոց զգացմունքը չափէ աւելի գրգռէ, ու ոչ առանց պատշաճ ժամանակ մը դիտելու անոնց ականջներն ամէն ժամ բարոյական խրատներով լեցընէ. ինչու որ մեր կենաց մէջ անանկ ժամանակներ կան՝ որոնց մէջ ամէն մարդ ուստի եւ տըղաք աւելի ընդունակ են բարի զգացմունք ունենալու, եւ կան ժամանակներ ալ՝ որոնց մէջ այն զգացմունքը շատ դժուարաւ կը զարթնուն: Խոհեմութիւնը կը պահանջէ նա եւ՝ որ դաստիարակը տղոց բարոյական զգացմունքն արտաքոյ կարգի ու դիւցազնական գործքերու եւ մեծամեծ ու երեւելի մարդկան օրինակներովը շարժելու չաշխատի, ինչու որ տղաք սանկ պատմութիւններու վարժելով՝ իրենց պատշաճական պարտքերը կատարելը տղայական գործք կը սեպեն ու երեւակայութիւնին իրենց ուժէն եւ հասակէն վեր գործքերու զբաղելով, բուն իրական յառաջադիմութիւնին ետ կը մնայ: Խոհեմ դաստիարակը, որն որ կ'ենթադրուի թէ բարոյական զգացմամբք զարդարուած է, աս կողմս մէջ իր աշակերտներն ըստ պատշաճի կրթելու համար մինչեւ հօս գրածներնէս ի զատ ուրիշ ամէն հարկաւոր դիտելիքները կրնայ ինք իրմէ գտնել ու կարգով եւ օգտիւ բանեցընել:

Զ. *Կրօնական (բարեպաշտական) զգացում:*

19. Երբոր մարդ՝ իր որ եւ իցէ հասակին մէջ՝ միտքն իր Արարչին վրայ դարձուցած եւ անոր վրայ մտածելու սկսած ատենն՝ ուրախութիւն մը կ'իմանայ, ներքուստ սիրով ու հաճութեամբ անոր իր վրայ ունեցած հայրական խնամքը կը յիշէ, անոր գերագոյն սրբութիւնն ու արդարութիւնը միտքը բերելով՝ արտաքուստ ալ սի-

րով ու մեծարանքով անոր կը յարի, կ՚ըսուի՝ թէ մարդ բարեպաշտական կամ կրօնական զգացում ունի։ Այս զգացումը մարդուս աս աշխարհքիս վրայ մեծ երջանկութեան աղբիւր է, որն որ միշտ կ՚աւելնայ, կը զօրանայ ու կ՚ազնուանայ՝ մարդուս սրտին մէջ կրօնական մեծարանքը հաստատելով ու մարդ անով Աստուծոյ հետ աւելի եւս միանալով։ Աս զգացումը մարդուս բարոյապէս գովելի ու առաքինի վարք մը ստանալու եւ ներքուստ հանգիստ ու անխռով մնալու համար շատ հարկաւոր է։ Կրօնական մաքուր եւ ուղիղ գաղափարներն ամենայն գովելի զգացմանց աղբիւր ու մոլութեանց գրգիռներուն դէմ ամուր վահան ու ապահով պահապան են։ Ասոնք են բարոյական կրթութեան ամենահարկաւոր միջոցները, որոնց զօրութեան, հաստատութեան ու տեւականութեան ուրիշ բան մ՚ալ չիկրնար հասնիլ ու հաւասարիլ։ Բայց որովհետեւ դիւրափոփոխ ու մարմնոյ կապանաց մէջ ըլլող մարդուն վրայ ամէն աղէկ բան փոփոխութեան ու տկարանալու եւ աւրուելու վտանգի մէջ է, անոր համար աս սքանչելի զգացումն ալ կրնայ շատ դիւրաւ աւրուիլ ու սխալանաց կամ մոլորութեան հանդիպիլ։ Ուստի թէպէտ եւ ստոյգ է որ կրօնն ու աստուածպաշտութիւնը միայն զգայութեանց կամ զգացման նիւթ ու առարկայ պիտ՚որ ըլլայ, հապա հոգւոյն զօրութիւնները պիտ՚որ գրաւէ. սակայն անկից չիհետեւիր՝ որ կրօնական զգացմունքն ու անոնց կարողութիւնն ու տրամադրութիւնը բոլորովին մէկդի թող տալու է ու մշակելու չէ։

20. Միայն շատ հարկաւոր բան է որոշակի գիտնալ՝ թէ երբ պէտք է տղոց կրօնական զգացումը զարթուցանելու սկսիլ։ Ամենեւին տարակոյս չկայ՝ որ ո՛րչափ կարելի է կանուխ ու դեռ պզտիկ հասակի մէջ տղոց մատաղ սիրտը կրօնական զգացմանց սերմը ցանել պէտք է, քանի որ դեռ ուրիշ ստորին զգայական զգացմունք անիկայ գրաւած չեն։ Սակայն պէտք չէ ամէն կերպ կրօնական զգացմանց սերմանքը մէկ անգամէն կամ քիչ ատենուան մէջ ցրուել, ու նա եւ պահանջել՝ որ քիչ ատենուան մէջ ան սերմանքը ծաղկին, բարձրանան ու հաստատ ծառ ըլլան. հապա հանդարտութեամբ պէտք

է սկսիլ տղոց սիրտը բորբոքելու, որ կամաց կամաց զգացմունքնին նուազէն ու տկարագունէն սկսելով աւելի բարձրագունին յառաջադիմեն ու զօրանալով հաստատուին:

21. Արդ դաստիարակը պէտք է որ նախ՝ իրեն աշակերտներուն կրօնական նիւթերու վրայ շիտակ ու իրենց ըմբռնմանց համեմատ գաղափարներ տալու աշխատի, միշտ յիշելով՝ որ ոչ կատարեալ կարգաւորութիւնն ու ոչ փիլիսոփայական պատճառաբանութիւնն այսպիսի զգացմանց սաստկութիւն ու առաւելութիւն կրնան տալ: Երկրորդ, ջանայ որ այն գաղափարները՝ որչափ կարելի է՝ պայծառ ու կենդանի ըլլան, անոնք ամէն մէկ տղուն հանդամանաց ու սրտին փափագներուն հետ յարմարցընէ, ու իր անձնական կամ մասնաւոր վիճակին մէջ գործադրելու ճամբայ ցուցընէ, որով եւ ան գաղափարները մասնաւոր ուժ մը կ'ընդունին զգացմանց վրայ աւելի ազդեցութիւն ընելու: Երրորդ, պէտք է որ դաստիարակը աշխատի միշտ զգայականէն անզգալի առարկաներուն ու ներկայ եւ կամ տեսանելի բաներէն ապագային ու աներեւութին անցնիլ: Զոր օրինակ, շատ պզտիկ տղոց սրտին մէջ առաջ պէտք է իր ծնողքն ու բարի մարդիկը սիրելու եւ մեծարելու զգացմունքը տնկել ու հաստատել, եւ ետքը աշխարհքիս ու իր աներեւոյթ Արարիչը, բարերարն ու ամէն բանի տէրն ու կառավարը մեծարելու եւ սիրելու զգացմունքը բորբոքել: Չորրորդ, որովհետեւ բնութեան մէջ ըլլող այլ եւ այլ գեղեցիկ ու սքանչելի առարկաներն աւելի յարմար են կրօնական զգացմունք զարթուցանելու՝ քան թէ խորունկ ու վերացեալ տեսութիւնները կամ բարակ ու երկայն վարդապետութիւնը, անոր համար դաստիարակը միշտ աշխարհքիս տեսանելի արարածներուն տեսութեամբն իր պզտիկ աշակերտներուն սրտին մէջ կրօնական զգացմունք զարթուցանէ, ու անով հաստատուն հիմ մը դնէ: Հինգերորդ, որովհետեւ տղաք ամէն գաղափարները մէկանց ու մանաւանդ հաւասար պայծառութեամբ ու բացայայտութեամբ չեն կրնար ընդունիլ ու ըմբռնել, անոր համար նա եւ ամէն կերպ զգացմունքն ալ չեն կրնար այնպէս կանուխ զգալ ու ի գործ դնել. ուստի եւ պէտք է որ դաստիարակն աս կարգի

մէջ ալ ամէն մէկ տղուն անհատական հանգամանաց համեմատ աստիճան ու կարգ մը բռնէ: Օրինակի աղագաւ, աւելի դիւրաւ ու յառաջ կրնայ զարթուցանել շնորհակալութեան կամ երախտագիտութեան զգացում՝ քան թէ մեծարանաց կամ մաքուր սիրոյ զգացում: Վեցերորդ, կրօնական զգացմունք զարթուցանելու համար զարմանալի կերպով մը ազդեցութիւն կ'ընէ տղոց վրայ ծնողաց ու դաստիարակին օրինակը, որուն համար ամենեւին հարկ չկայ տղաք մասնաւորապէս մտադիր ընելու, որովհետեւ նոյն իսկ ան օրինակը տեսնելն իրենց սիրտը կրօնական զգացմունքով կը լեցնէ, մանաւանդ երբոր հակառակ օրինակներ չեն տեսներ: Քիչ մը աւելի յառաջացած աշակերտներուն առջին դնելու է երեւելի ու մեծագործ մարդկան ունեցած ու ցուցըցած կրօնական զգացմունքը, որպէս զի տեսնեն ու հասկընան թէ ինչպէս հիմնական, մտաւոր ու բարձր կրթութիւնն ու մեծագործութեամբ երեւելի ըլլալը՝ կրօնական զգացմանց ու կրօնական կրթութեան հետ աղէկ կը միաբանին: Այսպիսի օրինակներէն կը յորդորուին զգոյշ կենալու՝ որ առանց կրօնական զգացմանց մեծանուն ու երեւելի ըլլալու փափագ մը սրտերնուն մէջ չզարթնու եւ չհիմնանայ: Եօթներորդ շատ հարկաւոր բան է՝ որ դաստիարակը կրօնական գաղափարներն ու ազդարարութիւնները մասնաւոր ծանրութեամբ ու պատուաւոր կերպով մը աւանդէ. բայց ո՛չ չափէ աւելի խղճահարական ոճերով կամ ձեւերով ու չափազանց խօսքերով, եւ ո՛չ ալ ձանձրացուցիչ երկայնաբանութեամբ կրօնական նիւթերը տղոց միտքը բռնութեամբ խոթելու աշխատի: Դարձեալ աս կտորիս մէջ հրամայական, յանդիմանական ու պատժողական խիստ ու ծանր խօսքերը, ինչպէս նա եւ ասոր հակառակը՝ աւելորդ գովութեան ու հաճութեան ձեւերը կամ վարձ ու պարգեւ տալը՝ մեծ օգուտ ու բարի ազդեցութիւն չեն ըներ. ինչու որ այսպիսի միջոցներով կրնայ մարդ միայն տղոց վրայ արտաքին բարեպաշտութիւն մ'աւելցընել, բայց սրտերնուն մէջ ներքին կրօնական զգացմունք չիկրնար զարթուցանել ու հաստատել, որով եւ՝ կրնամ ըսել՝ աւելի կեղծաւոր քան թէ ճշմարտա-

պէս բարեպաշտ քրիստոնեայ կ՚ըլլան։ Կրօնն ու բարեպաշտութիւնն անանկ զգացում մըն է, որ մարդուն սրտին մէջ մեծարանքը, խոնարհութիւնն ու արարածոյն իր ամենակալ ու բարերար Արարչին հետ ունեցած յարաբերութիւնն անոր սիրոյն ու վստահութեան կամ յուսոյն հետ մէկտեղ կը կապէ։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Զգայական կարողութեան պակասութիւնները։

1. ՄԱՐԴՈՒՆ կարողութեանց եւ ոչ մէկուն պակասութիւնները կամ հիւանդութիւններն անանկ ծածուկ ու անյայտ են, կամ այնպիսի բարի ու գովելի կերպարանքի ու երեւութի տակ ծածկուած են, ինչպէս զգայական կարողութեան պակասութիւնները։ Անոր համար դաստիարակին պարտքն է իր աշակերտներն աղէկ քննել՝ թէ անոնց զգայական կարողութեան որպիսութիւնը ճշդութեամբ ճանչնալու համար, եւ թէ անոնց զգացմանց ամէն հանգամանքն ու պակասութիւններուն եւ սխալմանց (խոտորմունքներուն) պատճառներն ու վտանգները գտնելու եւ իմանալու համար։

Զգայական կարողութեան պակասութիւնները, որոնք գրեթէ միշտ հաստատուն ու մնայուն կ՚ըլլան, ընդհանրապէս հետեւեալներն են. Նախ՝ զգացմանց գըրգռականութեան ու սաստկութեան եւ տեւողութեան չափազանցութիւնը. երկրորդ, երկու զգացմանց իրարու նկատմամբ ունենալու կարգին ու բոլոր զգայական զօրութեան՝ բանին հետ ունեցած ստորակարգութեան շփոթութիւնը։ Երրորդ, նոյն իսկ զգացմանց անկարգութիւնը, այսինքն՝ առարկաներուն նկատմամբ ունենալու ընթացքին ու աստիճանին անյարմարութիւնն ու խանգարումը։ Չորրորդ, զգացմանց պարապութիւնը կամ տկարութիւնն ու անգործունէութիւնը, այսինքն միայն պարզ զգացում մը մնալով՝ մարդուն գործողութեանց վրայ մասնաւոր ազդեցութիւն մը չունենալնին։ Այս ամէն

պակասութիւններն ու սխալմունքը կրնան բոլոր զգայական կարողութեան վրայ մէկէն՝ կամ իր մէկ կամ մէկալ մասերուն վրայ տեսնուիլ։

2. Աս պակասութեանց հասարակ աղբիւրները կամ պատճառներն ասոնք են. Ա. բուն զգայական կարողութեան բնական կամ սկզբնական հանգամանքը, Բ. մարմնոյն ազդեցութիւնը, Գ. մտաց կարողութիւններուն որպիսութիւնը, Դ. կամքին կամ ցանկական կարողութեան ազդեցութիւնն ու Ե. մշակութեան կամ կրթութեան անկարգութիւնը, որուն վրայ կրնայ աւելցուիլ նա եւ ուրիշ արտաքին հանգամանաց ներգործութիւնը կամ ազդեցութիւնը։

Զգայական կարողութեան գործելուն չափէ աւելի ազդու ու սաստիկ ըլլալը կրնայ յառաջ գալ նոյն իսկ կարողութեան որպիսութենէն, անոր չափազանցութեամբ գրգռուելէն, երեւակայութեան սաստկութենէն, ինչպէս նա եւ մարմնոյն հանգամանքէն։ Աս ետքինը կը հանդիպի հասարակօրէն շատ տղոց մարմնոյն տկարութենէն ու փափուկ մեծցած ըլլալէն. ասոր դէմ դաստիարակին բանեցընելու միջոցն է՝ մարմինն ըստ կարի ուժովցընելու եւ պատշաճական աշխատանքի (շարժման, ջղերու վարժութեան) սորվեցընելու ջանալ։ Իսկ մէկալ պակասութեանց դէմ պէտք է աշխատի՝ այն չափէ աւելի գրգռուող զգացման գրգռութիւն պատճառող միջոցները պակսեցընել, ու անոր իբր թէ սնունդ չտալով զինքը կամաց կամաց տկարացընել։ Նոյնպէս եւ ուրիշ ամէն մէկ պակասութեան կամ սխալանաց աղբիւրները գոցելու համար շատ յարմար միջոց է՝ տղուն արտաքին հանգամանքը փոխել, զինքն ան անձինքներէն հեռացընել, որոնց քովը միայն այն պակասութիւններուն յառաջ գալը կը տեսնուի, իր միտքը ուրիշ բանով զբաղեցընել, այն չափէ աւելի զօրացած զգացման առարկաներէն միտդրութիւնը հեռացընել, զինքն այնպիսի նիւթերու կամ վերացեալ առարկաներու պարապեցընել՝ որոնք անոր երեւակայութեանը նիւթ չեն մատակարարեր, հապա իր սրտին վրայ ազդեցութիւն կ'ընեն։ Զոր օրինակ, այսպիսի զգացմանց գերի ըլլող մանչ տղոց այլ.

եւ այլ լեզուներ, ուսողութիւն (մաթեմաթիկա) ու պատմութիւն սորվեցընելու է, իսկ օրիորդները՝ տնային գործքերու զբաղեցընելու է։ Վերջապէս պէտք է նայիլ որ երեւակայութիւնը տկարանայ ու մտաց կարողութիւնները գործեն, որովհետեւ զգացմանց շատ սխալմունքն ու պակասութիւնները միտքն անգործ մնալէն յառաջ կու գան։

3. Իսկ ասոր հակառակ ըլլող պակասութեան, այսինքն զգացմանց չափէ աւելի տկար ու քնէած կամ թոյլ ըլլալուն աղբիւրներն աղէկ փնտռելէն ու գտնելէն ետքը դաստիարակը ջանայ անոնք վարպետական կերպով բայց հանդարտութեամբ գոցել եւ պակսեցընել։ Թէ որ տղան բաւական եւ շիտակ գաղափարներ չունի՝ զանոնք իրեն մատակարարէ. Թէ որ մէկ զգացման սաստիկ ըլլալէն մէկալ զգացումը տկար ու անգործ կը մնայ՝ այն սաստկացած զգացումը կամաց կամաց տկարացընէ. Նա եւ կիրքերը պակսեցընելն ու մարմինն ըստ պատշաճի զօրացընելն աս բանիս մէջ մեծ օգուտ կ՚ընեն։ Ասանկով ամէն արգելիչ պատճառները հեռացընելէն ետքը կրնայ դաստիարակը այն տկար զգացումը մշակելու եւ կրթելու միջոցները բանեցընել։ Եւ գիտնայ՝ որ ցորչափ տղաք պզտիկ են՝ այսպիսի անկարգութիւններն ու պակասութիւնները դիւրաւ ու հիմամբ կրնան շտկուիլ. բայց քիչ մը մեծնալէն ու ան պակասութիւններն ալ վրանին հիննալէն ետքը՝ անոնց բժշկութիւնը գրեթէ անկարելի կ՚ըլլայ։ Աս կտորիս մէջ դաստիարակը իր աշակերտները թեթեւամտութենէ աղէկ զգուշացընէ, ինչու որ աս մոլութեան զօրութեամբն իրենց վրայ ամենեւին բան մը տեւական ու բարերար ազդեցութիւն մը չ՚ըներ, ուստի եւ իրենց ունեցած պակասութիւններն ալ վրանին կը մնան։

4. Մէկ զգացման մէկալէն աւելի սաստիկ ըլլալով անոր վրայ զօրանալն ու անոր գործել թող չտալն ուրիշ բանով չիբժշկուիր, բայց եթէ ան ճնշուած կամ գործելէն արգիլուած զգացումը զարթուցանելով ու զօրացընելով, ու թէ որ ասիկայ չյաջողի, միւս սաստկացող կամ տիրող զգացումը պէտք է տկարացընելու աշխատիլ։

Զգացմանց մինակ՝ առանց բանական զօրութեան հետեւելու կամ թէ անոր ուժին ու ազդեցութեան վրայ տիրելով գործելը, եւ միայն զգայականութեան առաջնորդութեանը հետեւիլը շատ մարդկան հասարակ մոլութիւնն է, բայց երբոր սովորական ըլլալու ըլլայ՝ շատ վնասակար կ՚ըլլայ։ Աս պակասութիւնները հիմամբ շիտկելու միջոցներն են՝ մարմինն աշխատանքի վարժեցընելն ու զօրացընելը, զգացմունքը գրգռող ու զօրացընող առարկաները հեռացընելը, իմացողութիւնը կամաց կամաց ու աղէկ կարգով կրթելը, միտքը քիչ մը բարձրագոյն նիւթերու զբաղեցընելը, երեւակայութեան ուժը պակասեցընելը, եւ միանգամայն աշակերտներն իրենք զիրենք յաղթելու եւ մարմնական զգացմունքը զսպելու վարժեցընելը։

5. Զգացմանց մէկ ուրիշ պակասութիւնն ալ՝ իրենց սխալ ընթացք բռնելն է, որն որ ան ատեն կ՚իմացուի՝ երբոր անանկ նիւթերու եւ առարկաներու կը զբաղին, որոնք իրենց յարմար ու պատշաճ չեն։ Զոր օրինակ, շատ տղոց՝ երբեմն նա եւ չափահաս մարդկան վրայ կը տեսնենք՝ որ անանկ բաներ ուտելու ախորժակ ու փափագ կը զգան, որոնք կամ ամենեւին ուտուելու բաներ չեն, եւ կամ զզուելի բաներ են. կը տեսնենք նա եւ անանկ անձինք՝ որոնք անանկ բանի վրայ հաճութիւն ու զուարճութիւն կը զգան, որն որ ուրիշներուն սոսկում ու զզուանք կը բերէ։ Ասանկ անկարգութեան պատճառը շատ անգամ մարմնոյն հանգամանքն ու մասնաւոր կիրքերն են, երբեմն ուրիշներուն գէշ օրինակը, երբեմն սովորութիւնը, ու շատ հեղ ալ ծուռ գաղափարներն են։ Դաստիարակը գլխաւորաբար ծուռ գաղափարները շիտկելու աշխատի, բայց անմիջապէս՝ անկարգ զգացում մը տեսածին պէս չէ, վասն զի ասիկայ կրնայ անցաւոր բան մը ըլլալ. եւ ոչ խիստ ու վախցընող խօսքերով ու սպառնալիքով տղան բոլորովին լքուցանէ, հապա անկարգ զգացում մը տեսած ատենը՝ հանդարտութեամբ, յարմար ժամանակ գտնելով ու կամաց կամաց անիկայ շիտկելու ջանայ։ Փորձուած բան մըն է՝ որ մարդ շատ անգամ ասանկ անկարգ զգացման դէմ քիչ խօսելով ու

շիտկէ շիտակ անոր սաստիկ չհակառակելով՝ աւելի մեծ օգուտ կ'ընէ ուշուտով ճար կը գտնէ, քան թէ արտորնօք գործելով կամ սաստիկ հակառակախօսութիւն ընելով։

6. Զգացմանց պարապ կամ անգործ ու առանց արտաքին ներգործութեան մնալը, եւ կամ գալն ու անցնիլը՝ այլ եւ այլ պատճառներէն յառաջ կու գայ, այսինքն՝ տկար ու անհաստատ ըլլալնէն, ընդհանուր ծուլութենէ, վհատութենէ, յուսահատութենէ, գէշ սովորութենէ կամ վարժութենէ ու ամէն մէկ բանին յարգին վրայ շիտակ գաղափար չունենալէն։ Կրնայ նա եւ դիւրաշարժ զգայունութիւն մը այլ եւ այլ անգործ ու պարապ զգացումներ զարթուցանել, բայց այսպիսի զգայունութիւն ունեցողն աս զգացմունքը հաստատ պահելու կամ անոնցմով գործքի մը ձեռք զարնելու փոյթ չիցուցըներ։ Ասոնց ամենուն դէմ դաստիարակը գլխաւորապէս խօսքով ու գործքով յայտնի ընէ՝ թէ պարապ զգացում մը ինչչափ անպիտան, անկարգ ու բանաւոր մարդու անվայել բան է. ասիկայ հասկցընելէն ետքը ջանայ այն անգործ զգացումը զօրացուցանելով գործունեայ ու տեւական ընելու. աշակերտին յորդոր տայ որ իր ունեցած բնական կարողութիւնն ի գործ դնէ, ու անոր բարի բաղձանքը կատարելու համար հարկաւոր ըլլող ջանից դիւրին ու թեթեւ ըլլալը ցուցընէ, որպէս զի տղան սիրտ առնէ իր զգացումն աւելի կենդանացընելու եւ անոր համեմատ գործելու։ Բայց ամենեւին ստիպողական ու բռնական միջոցներ բանեցընելով կամ պատիժ ու վարձ խոստանալով տղան իբր բռնութեամբ իր զգացումն ի գործ դնելու չպարտաւորէ. ինչու որ, օրինակի համար ըսեմ, եթէ որ տղայ մը ուրիշի վրայ կարեկցութեան զգացում մը ունենայ, որն որ վերը բացծներնուս համեմատ միայն անգործ ու եկող գացող զգացում մ'ըլլայ, դաստիարակը սպառնալիքով կամ պատիժ ու վարձ խոստանալով ան տղան ստիպելու ըլլայ իր կարեկցական զգացումը գործքով ցուցընելու, ոչ ինչ կամ խիստ քիչ օգուտ կ'ընէ, որովհետեւ բռնութեամբ եղած գործքը միշտ կարճատեւ ու անհաստատ, ուստի եւ վախճանազուրկ բան մըն է։

7. Որդ զգացմանց սաստիկ կերպ կերպ անկարգութիւններն ու պակասութիւնները դաստիարակ մը իր աշակերտներուն վրայ նշմարած ատենը զգոյշ կենայ՝ որ չըլլայ թէ արտորնօք դատաստան ընէ, հապա նախ՝ երբ որ զգացման մը վրայ պակասութիւն մը կը նշմարէ՝ անիկայ աղէկ մը դիտէ ու քննէ. երկրորդ, իր անձնական զգացումէն տարբեր կերպ զգացում մը նշմարած ատենն անմիջապէս վճիռ չտայ՝ թէ ան զգացումը պակասաւոր ու պարսաւելի է. երրորդ, գտած ճշմարիտ պակասութեան աղբիւրն ու պատճառը աղէկ մը փնտռէ ու ամենեւին պակասութիւն մը պզտիկ ու ներելի չսեպէ, ինչու որ ամէն մէկը հիննալով շատ գէշ հետեւանքներ կ՚ունենայ: Չորրորդ, այսպիսի պակասութիւնները բժշկելն ու շիտկելը չուշացընէ ու տղոց քիչ մը չափահաս ըլլալու ատենին չձգէ ըսելով՝ թէ հասակնին մեծնալով կամ յարմար առիթներ հանդիպելով՝ ադ պակասութիւններն ալ կը շիտկուին կամ անհետ կ՚ըլլան: Հինգերորդ, դաստիարակը չէ թէ միայն զգացմանց պակասութիւններն ու սխալմունքները շիտկելու պէտ՚որ աշխատի, հապա նա եւ ըստ կանոնաց ուղիղ դաստիարակութեան անոնց առաջնորդելու, ապա թէ ոչ զգացմունքը միշտ նոր պակասութիւններու մէջ կ՚իյնան: Վեցերորդ, դաստիարակը պէտք է որ միշտ յիշէ՝ թէ զգայական կարողութեան որպիսութիւնն ամէն ատեն միայն աշակերտաց ազատ կամքէն կախում չունի, ուստի եւ երբեմն տղու մը զգացմունքը կրնան առանց իրեն կամքը կամ նա եւ իր կամացը հակառակ աս կամ ան պակասութիւնն ունենալ: Եօթներորդ, թէպէտ եւ պէտք չէ որ դաստիարակը զգացմանց որպիսի՛ եւ իցէ պակասութիւնն ու սխալմունքը փոքր ու չնչին սեպէ, որովհետեւ խիստ պզտիկ անկարգութիւնն ալ շատ գէշ ու վնասակար հետեւութիւններ կրնայ ունենալ. սակայն որպիսի եւ իցէ վրիպակն ալ ուղղելու համար պէտք չէ որ խիստ հրամաններ, ծանր յանդիմանութիւններ, յաճախ ու մեծ պատիժներ բանեցընէ, որովհետեւ ասոնք ալ բարի պտուղ ու օգտակար հետեւանք չեն ունենար, հապա բանաւոր խօսքերով ու յարմար միջոցներով ուղղութիւնը յաջողցընելու ջանայ:

Ութերորդ ու վերջապէս երբոր սխալանքն ու պակասութիւնը քիչ մը հինցած ու արմատացած եւ ընդհանուր տարածած է՝ պէտք չէ ո՛չ աշխատիլ եւ ո՛չ յուսալ անոնք մէկէն ի մէկ փոխելու եւ շիտկելու:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Դաստիարակութեան ատենը լրանալէն ետքը՝ կըր-թուողն իր զգացմանց կրթութիւնն ի՛նչպէս պիտ՚որ շարունակէ:

1. ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԸ պէտք է որ իր աշակերտներն անանկ աղէկ դաստիարակէ ու կրթէ որ կարող ըլլան տարիքնին քիչ մը մեծնալէն ետքը ու ազատ մնալու ատեննին իրենց զգացմունքն աւելի եւս մշակել եւ կրթել, անոր մէջ իրենք զիրենք վտանգներէն պահել, ուղիղ կարգով ու կանոնով շարժել եւ պակասութիւննին շիտկել: Ասոր համար պէտք է որ տղան վարժի միշտ իր զգացմանց որպիսութեանը վրայ մտադիր ըլլալու: Դաստիարակն անոր դաստիարակութեան ժամանակը իրեն յաճախ յիշեցընէ՝ թէ մարդուն զգացմունքը մանաւանդ բարձրագոյնները՝ իր կենաց մէջ ինչ մեծ ու հարկաւոր ներգործութիւններ են, եւ թէ՝ անոնք մշակելու եւ կրթելու մէջ զանցառութիւն ըլլալու ըլլայ՝ կ'աւրուին ու շատ վնասներու պատճառ կ'ըլլան: Մարդ իր վրայ շատ անգամ մտմտալով՝ իր մասնաւոր կամ անհատական հանգամանքը կրնայ իմանալ ու ճանչնալ, ու անով կարող կ'ըլլայ նա եւ դատաստան ընելու՝ թէ ինչ բան իրեն հարկաւոր, օգտակար ու վնասակար է, ինչ կերպ պակասութիւններու եւ սխալմանց մէջ կրնայ իյնալ, ուստի եւ իր կատարելագոյն կրթութեանը համար ինչ միջոցներ աւելի օգտակար են:

2. Բայց աշակերտն ընդհանուր խօսքերով յորդորելը՝ որ իր սրտին մէջ ընտիր ու ազնիւ զգացմունք սնուցանէ՝ շատ մեծ օգուտ մը չիբերեր, հապա պէտք է

անիկայ անանկ կրթել՝ որ կարող ըլլայ դատել եւ որոշել՝ թէ ո՛ր զգացմունքն ու ամէն մէկ զգացում ինչ աստիճանի մէջ ընտիր, գովելի ու ազնիւ կրնայ ըլլալ։ Այնպէս անօգուտ բան մը կ'ըլլայ՝ տղաքը զգացմանց պակասութիւններէն ու սխալմունքէն զգուշացընելը՝ թէ որ իրենց չիցուցուի՝ թէ աս պակասութիւնները յորում կը կայանան, ինչէն յառաջ կու գան, ինչպէս ու ինչ միջոցներով կրնան հեռացուիլ կամ ուղղուիլ։ Դաստիարակը աս կրթութիւնն ու խրատներն աւելի օգտիւ ի գործ դնելու համար շատ աղէկ կ'ընէ՝ թէ որ զանոնք մասնաւոր դիպուածներ ու յարմար օրինակներ յառաջ բերելով հաստատելու ըլլայ։

3. Աս վախճանիս համար պէտք չէ որ աս խրատներն ու կրթութիւնը տուած ատենը իր աշակերտները փիլիսոփայական պատճառաբանութեամբ ու այլ եւ այլ կարծիքներն ու կանոններն անոնց հասկըցընելով իբրեւ թէ իրենք իրենց վրայ առաջնորդ կարգէ, հապա աշխատի՝ որ իրենց ներքին զգացմունքը կրթելու եւ կատարելագործելու համար այն գործնական կամ իրական յաջողակութիւնն ու յարմարութիւնը ստանան, զորն որ անոնց ներքին ու արտաքին անհատական հանգամանքը կը պահանջեն։ Ուստի եւ չաշխատի աս կտորիս մէջ անոնց ընդհանուր սկզբունք ու կանոններ սորվեցընելու, հապա մասնաւոր ու անոնց կարօտութեան ու անձնական որպիսութեան համեմատ ու օգտակար ըլլող կարգերը ցուցընելու։ Աս սանկ ըրած ատենն ալ ջանայ իր տուած խրատներն ու սորվեցուցած կանոնները անանկ յարմարցընել՝ որ չէ թէ միայն տղոց միտքը լուսաւորուի ու այն խրատներն ընդունին ու սորվին, հապա նա եւ իրենց կամքն ալ համոզի ու պատրաստուի անոնք գործքով կատարելու։ Եւ եթէ աւելի հաստատութեամբ իրենց սրտին մէջ մտնելու ըլլայ՝ ան ատեն իրենց զգացմանց վրայ տէր կ'ըլլան, զորն որ դաստիարակը անոնց պզտիկ հասակէն պէտ'որ սկսի իրենց դիւրինցընելու եւ սրտերնուն մէջ հաստատելու աշխատիլ։ Ասոր համար պէտք է որ ամէն յարմար առթի մէջ իր աշակերտները յորդորէ՝ որ իրենց զգացմունքը զսպեն ու չափաւորեն։ Իրենց ամե-

նայն ճշդութեամբ ապսպրէ՝ որ ո՛ւր որ իրաւունքն ու պարտքը կը պահանջեն՝ իրենց զգայական կամ ստորին զգացմանց դէմ գործելէն ու անոնց կուրօրէն եւ անխտիր հետեւելէն զգուշանան: Խրատէ զիրենք որ սաստիկ զգացմանց առջի գրգիռներուն ու բորբոքման ազդեցութեամբը գործք մը չընեն: Իրենց ցուցընէ՝ թէ նոյն իսկ անանկ մարդիկներ, որոնց միտքն աղէկ կրթուած է ու բարի սիրտ ալ ունին, երբոր իրենց ըղձից ու սաստիկ զգացմանց տաքութեամբը գործելու ըլլան՝ ինչպիսի՜ յիմարական ու անիրաւ գործքեր կ'ընեն: Եւ թէպէտ աս գործքերը բարի դիտաւորութեամբ ալ ընելու ըլլան, սակայն ըրած գործքերնին ո՛չ երբէք բարի ու օգտակար կրնայ ըսուիլ: Նա եւ թէպէտ ադ գործքը ընելէն ետքը՝ իղձերնուն սաստկութիւնը անցած ու սրտերնին հանդարտած ըլլալով՝ անոր անկարգ ու գէշ ըլլալը տեսնեն ու անոր վրայ սաստիկ ցաւ ալ զգան, սակայն անով գործքը չեղած չ'ըլլար ու իրենք միշտ անխոհեմ ու անպատշաճ գործք մը գործած կը սեպուին: Տղաք այսպիսի ու ասոնց նման զգուշաւոր կարգերով հմտացած ըլլալով՝ դաստիարակութեան ատենը լրանալէն ետքը իրենց բոլոր կեանքին մէջ շարունակեալ ջանք մը կ'ունենան՝ որ իրենց ամէն զգացմունքը միշտ կարգաւորեալ, բարի ու օգտակար ըլլան:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

ԿԱՄ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

կամաց դաստիարակութեան հիմունքն ու միջոցները:

1. ՄԱՐԴՈՒՆ ծանօթ եղած առարկաներուն մէջ կը գտնուի *հաճոյականն* ու *անհաճոյն*, *օգտակարն* ու *վնասակարը*, *աղէկն* ու *գէշը*: Աս առարկաներն իրենց այսպիսի հանգամանքովը մարդուն ներսը *հաճութիւն* կամ հաւանութիւն ու *տհաճութիւն* կամ անհաւանութիւն կը պատճառեն: Այսպիսի հաճութենէ ու տհաճութենէ կը ծնանի իր սրտին մէջ ան առարկաներուն ըլլալուն կամ գոյութեանը եւ չըլլալուն վրայ ցանկութիւն ու փափագ (ուզել) մը. այսինքն երբոր առարկայ մը հաճոյական, օգտակար ու աղէկ կ'երեւայ ու կը համարուի՝ մարդ *կ'ուզէ* կամ *կը կամենայ*՝ որ այն առարկան իրօք ըլլայ, իսկ թէ որ անհաճոյ, վնասակար ու գէշ կ'երեւայ՝ մարդն ալ կը կամենայ կամ կ'ուզէ՝ որ այն առարկան չըլլայ: Աս ուզենալու կամ ցանկալու կարողութիւնը կ'ըսուի *ցանկական կարողութիւն*, կամ սեպհական անուամբ *կամք*: Աս կարողութիւնն իր գործողութեանց կամ գործունէութեան մէջ առարկաներուն հաճոյական կամ անհաճոյ ըլլալու գաղափարէն կախում ունի. երբ որ այս կամքը կամ ցանկական կարողութիւնն առարկայի

մը համար հաճութիւն կը զգայ՝ (հաճութեան կամ ուզելու ներգործութիւնը կ'արտադրէ՝) կ'ըսուի ջերում, իսկ երբոր տհաճութիւն կը զգայ՝ կ'ըսուի ներքին հակառակորդին. Երբոր այսպիսի բերումը սաստիկ ու իբր թէ շարունակ ու սովորական (ունակական) կ'ըլլայ՝ կ'ըսուի միտում կամ հակում: Երբոր աս ցանկալու կամ ուզելու կարողութիւնը գործունէութեան մէջ մտնելով որոշ առարկայի մը վրայ կը հաստատուի ու անոր վրայ իրօք հաճութիւն կ'ունենայ, կ'ըսուի՝ ցանկութիւն կամ բաղձանք: Երբոր աս բաղձանքն ու ցանկութիւնը անանկ սաստիկ կ'ըլլայ՝ որ մարդուն երկար ու հաստատ մտածելու ժամանակ չիթողուր ու իբր թէ անով իր ազատութիւնը կը խափանէ՝ կ'ըսուի կիրք: Մարդ իր բաղձանքը կամ ցանկութիւնը՝ իրեն ուժը բանեցընելով իրօք կը կատարէ ու կը ջանայ արտաքին ներգործութեամբ իր փափագը լեցընել: Աս փափագը կատարելու համար իր ներսին իմացած ստիպումը կ'ըսուի գրգիռ, թէ որ աս գրգիռը առանց մտադրութեան կամ մարդկային ազատ կամաց ու մտածութեան ըլլալու ըլլայ՝ կ'ըսուի բնածին ազդում, որն որ աւելի անբան անասնոց՝ կամ թէ մարդուն ալ իբր զգայական բնութեան ազդեցութիւնն է: Երբոր մարդ իբրեւ բանաւոր էակ կը բաղձայ, կը ցանկայ, կ'ուզէ ու իր կամքը կը բանեցընէ, ան ատեն իր բերմանցը, գրգիռներուն ու ցանկութեանը հաստատուն հանգամանքը կամ կերպը կ'ըսուի իր ցանկական կարողութեան նկարագիրը կամ բնաւորութիւնը:

2. Մարդ իբրեւ բանաւոր գործող իր ուզած բաներուն կամ իր կամքին՝ իրաւանց ու իր պարտքերուն համաձայն ըլլալը հասկընալու կարողութիւն ունի՝ որն որ կ'ըսուի բարոյական դատման կարողութիւն: Նա եւ կը ճանչնայ ու կը հասկընայ՝ որ իբրեւ իրաւացի կամ ըստ իրաւանց երեւակայած բանը պէտք է որ միշտ ու առանց ընդդիմութեան կատարէ. եւ թէ՝ հաճոյական ու օգտակար ըլլող բանն ան ատենը պիտ'որ ուզէ՝ երբ որ կը տեսնէ թէ իրաւանց դէմ չէ. եւ ասիկայ կ'ըսուի խիղճ մտաց խղճմտանք կամ գործնական բան (բանական կամք): Արդէն յայտնի բան մըն է՝ որ ամէն մարդ իր սեպհական

խղճովը կամ գիտութեամբը (անձնաճանաչութեամբ) իբրեւ իրաւացի ճանչցածը կրնայ ուզել, որն որ յատկապէս կամք ըսել է, թէպէտ եւ ան բանն անհաճոյ ու վնասակար ըլլայ, որով մարդուն *քաղաքական ազատութիւնը* երեւան կու գայ։

Հոս մարդուն կամենալու կարողութեան կամ կամքին վրայ այսչափ ծանօթութիւն տուինք ցուցընելու համար որ բարոյական դաստիարակութիւնը մարդուն կամաց ու անոր ներգործութեանց կրթութիւնը պիտ'որ հոգայ։ Ետեւէն գալու հատածներուն մէջ կամաց գործողութիւններուն կամ ցանկական կարողութեան այլ եւ այլ կարգաւորեալ ու անկարգ գործունէութեան վրայ մասնաւոր տեղեկութիւններ տալու առիթ պիտ'որ ունենանք, ուր եւ յայտնի կ'ընենք աս կարողութեան իր ուղիղ կարգէն ու օրէնքէն դուրս կամ անոր հակառակ աւելի կամ պակաս ցուցըցած ներգործութեանց անուններն ու հանգամանքը։

3. Արդ՝ երբոր մարդ իր ազատ կամքովը կամ իր ուզելու կարողութիւնը բանեցընելով՝ իբրեւ պարտ ու պատշաճ եւ ուղիղ ճանչցած բանն ուզելու ըլլայ՝ կ'ըսուի *բարոյապէս աղէկ մարդ*, որով յայտնի կ'ըլլայ՝ որ չէ թէ արտաքին գործողութիւնները հապա ներքին կամաւոր կամ ազատ զգացմունքը մարդուս բարոյապէս աղէկ կամ գէշ ըլլալը յայտնի կ'ընեն, եւ մարդու մը բարոյապէս բարի ըսուելու համար պէտք է որ իր բարոյապէս բարի բնաւորութիւնը կամ նկարագիրը միօրինակութիւն ու հաստատութիւն մը ունենայ։ Այս ամենայն բացայայտ կը ցուցընէ՝ թէ դաստիարակութեան բուն վախճանը պիտ'որ ըլլայ՝ մարդուն սրտին մէջ սանկ բարոյապէս աղէկ բնաւորութիւնը տնկել ու հաստատել։ Ուստի եւ բոլոր մտաւոր կրթութիւնը, ամէն զգայական հրահանգներն ու ամէն արտաքին բարակ ու կիրթ վարմունքը բան մը չեն արժեր՝ ցորչափ որ սրտին բարոյական կրթութիւնն անոնց հետ ընկերացած չէ։ Եւ ահա սանկ բարոյապէս աղէկ բնաւորութիւն մը մարդուն սրտին մէջ հաստատելու ջանքն ու կրթութիւնը կ'ըսուի *Բարոյական դաստիարակութիւն*։ Չենք ուզեր հոս տեղս առանձին

խօսքերով երկայն գրել դաստիարակութեան աս մասին որչափ հարկաւոր ըլլալը ցուցընելու համար, միայն ծնողաց ու դաստիարակաց կարճ ի կարճոյ կը հասկցընենք՝ որ եթէ դաստիարակութեան աս մասին մէջ զանցառութիւն ընելու կամ թուլութեամբ ու անհոգութեամբ վարուելու ըլլան՝ իրենց տղոց կրթութիւնը չէ թէ միայն անկատար հապա բոլորովին անօգուտ կ'ըլլայ։ Միշտ միտուընին բերեն վերը գրած խօսքերնիս՝ թէ ոչ մտաւոր կրթութիւնն ու ոչ զգայական հրահանգն առանց բարոյական կրթութեան արժէք մը ունին *։

4. Որչափ որ յայտնի ու անտարակոյս բան մըն ալ ըլլայ՝ որ տղոց կամքն ու ցանկական կարողութիւնը կրթելը դաստիարակութեան խիստ երեւելի ու կարեւոր պաշտօնն է, այնչափ ալ անստոյգ ու անորոշ բան է՝ թէ երբ պէտք է տղոց աս կրթութիւնը տալու սկսիլ։ Ոմանք

* Թէպէտ եւ հիներէն Սենեկա ու քանի մը ուրիշ փիլիսոփաներ ըսին՝ թէ «Մարդ առաքինութիւնը պէտ'որ սորվի, որովհետեւ բնութիւնը առաքինութիւն չիտար, հապա մարդ արհեստով՝ այսինքն կրթութեամբ բարի կամ առաքինի կ'ըլլայ»։ Բայց Սոկրատէս, Պղատոն, Կիկերոն եւ ուրիշ շատ հին ու նոր փիլիսոփաներ եւ վարդապետներ ասոր հակառակը կը սորվեցընեն։ Սակայն մենք աս երկու հակառակ կարծիքները կերպով մը միաբանելով կը համարձակինք ուրիշ վարդապետներու հետ սանկ տրամաբանելու. ստոյգ է՝ որ բարեբարութիւնը կամ բարոյական բարութիւնը դրսէն մարդուն ներսը արտաքին արհեստով ու հնարքներով չիմտներ, հապա պէտք է որ մարդուն ներքին ջանքովն ու աշխատութեամբը իր ներսը ծնանի ու հաստատի։ Բայց դաստիարակութիւնը բարոյական կրթութեան ու մարդուն բարոյապէս աղէկ ըլլալուն արտաքին արգելքները մէկդի կը վերցընէ ու ներհական ճամբայ տանող գրգիռներն ու պատճառները կը տկարացընէ ու կը պակսեցընէ։ Դաստիարակութեամբ մարդ կը սորվի թէ ինչ է իրաւացին (իրաւունքն) ու պարտքը, ու աս գաղափարները մարդուն տալէն ի զատ նա եւ անոնց ուժ ու կենդանութիւն կու տայ, որով նոյներն իր սրտին վրայ ազդեցութիւն կ'ընեն։ Ասոր աւելի օգնութիւն կու տան արտաքին օրինակներն ալ, ու դաստիարակութիւնը մարդուն ասոնց մէջ ընտրութիւն ընելու կարեւոր հրահանգը կը մատակարարէ։ Իրաւ է որ բարոյականը սորվեցընելու կամ բարոյականութեան կանոններն եւ ուսումն աւանդելու եւ բարոյապէս կրթելու եւ բարեբարոյ ընելու մէջ մեծ խափ կայ, բայց աս ալ ստոյգ է՝ որ աղէկ ու կարգաւորեալ կրթութիւնն անշուշտ ու հարկաւորապէս եւ միշտ բարեբարոյ չընելու ալ ըլլայ, գոնէ կամաց բարոյապէս աղէկ ու բարեսէր ըլլալը կարելի կ'ընէ ու կը դիւրինցընէ։

կը կարծեն՝ որ ցանկական կամ ուզելու կարողութեան առջի կամ սկզբնական գործողութիւնները պէտք է բնութեան թողուլ, այսինքն պէտք է թող տալ՝ որ տղաք իրենց առջի տարիներուն մէջ բնական ազդեցութեամբ իրենց կամքն ու ցանկութիւնը կամ բաղձանքնին բանեցընեն. ուստի եւ կ՚ըսեն, պէտք չէ աս տարիներուն մէջ տղոց վարմանց ու գործողութեանց վրայ այնչափ խստութիւն բանեցընել, որովհետեւ աս գործողութիւնները առանց աղէկ մը հասկընալու եւ առանց բարոյական ազատութեան կամ բոլորովին հաստատուն ազատ կամաց կ՚ընեն: Եւ եթէ տղոց վրայ մեծ սխալմունք տեսնուելու ըլլայ, կ՚ըսեն, պէտք չէ շատ պլպլել, որովհետեւ տարիքնին մեծնալով կը փոխուին ու ետքէն դաստիարակութիւնը զանոնք կ՚ուղղէ ու կը շիտկէ: — Մենք աս կարծիքին չենք կրնար բոլորովին հաւանիլ ու հետեւիլ. ինչու որ ստոյգ է՝ թէ տղոց առջի տարիներուն մէջ ըրած գործողութիւնները բարոյական յարգ կամ ծանրակշռութիւն մը չունին, ու ան տարիներու մէջ մարդ իրենց յատկապէս կարգաւորեալ բարոյական կրթութիւն չիկրնար տալ: Բայց ասկից չիհետեւիր՝ որ անոնց կամաց առջի ներգործութիւններն ու գործելու ընթացքը բոլորովին երեսէ ձգելու եւ իրենց ազատութեանը թող տալու է. ինչու որ շատ հեղ կը տեսնենք՝ որ տղոց աս տարիներու մէջ ստացած կամ բանեցուցած վարմունքը՝ իրենց մնայուն բնաւորութիւն ու հաստատ սովորութիւն կ՚ըլլայ, ու անցաւոր եւ չնչին երեւցած զգածումները կամաց կամաց իրենց վրայ երկարատեւ ու ետքն ալ անկորուստ բարք կ՚ըլլան: Ասոր համար դաստիարակութեան երեւելի ու իմաստուն ուսուցչացը հետ կ՚ըսենք՝ որ դաստիարակը կամ ծնողք՝ տղոց առջի տարիներուն մէջ չեն կրնար ուղղակի ու դրականապէս անոնց բարոյական կրթութիւնը սկսիլ, բայց կրնան ու պարտական են անուղղակի ու հեռուանց՝ այսինքն արգելքները պակսեցընելով՝ տղաքը այն կրթութեան ընդունակ ընելու կամ պատրաստելու աշխատիլ: Թէ որ տղոց պզտիկ սխալմունքը անհոգութեամբ չնկատուելու եւ ոչինչ սեպուելու ըլլան, պզտիկուց ան սխալմանց մէջ կը վար-

ժին ու կ'աւրուին, ու ետքէն զանոնք շիտկելու համար եղած բոլոր աշխատութիւնն անօգուտ կ'ըլլայ, ու այն պզտիկ որոմները, որոնք նոր երեւցած ու ծլած ատեննին աննշան բան կ'երեւային ու վնասակար չէին սեպուեր, խորունկ արմատ ձգելէն ու ճիւղերնին տարածելէն ետքը՝ անհնարին կ'ըլլայ մաքրել ու արմատախիլ ընել։

5. Բայց աս կտորիս մէջ անհոգ ըլլալն ու կըրթութիւնն ուշացընելը որչափ որ վնասակար է, նոյնչափ ալ անօգուտ մանաւանդ թէ վնասակար է անոր մէջ արտորնօք գործելը։ Ցիրաւի բարոյական կրթութիւնը կանուխկեկ պէտք է սկսիլ, բայց այդ կրթութիւնը պէտք չէ ամէն մէկ մասնաւոր բարի զգացման ու գործողութեան վրայ տարածել, հապա ընդհանրապէս բարեբարութեան վրայ միայն ուղղել։ Պէտք չէ բարոյական կրթութիւնը բոլորովին մէկդի ձգել, բայց եւ պէտք չէ ամէն մէկ բարոյական միջոցը՝ կրթուելու տղոց անձնական հանգամանքը չնկատած՝ գործածելու ջանալ։ Ինչու որ ինչպէս բնութեան մէջ ամէն բան իրեն կարողութեանց աստիճան աստիճան ու հանդարտութեամբ բացուելուն հաստատուն օրինաց տակը կ'իյնայ, ասանկ ալ պէտք է որ ըլլայ ցանկական (ուզելու) կարողութեան բացուելուն ու բանելուն մէջ. ուստի եւ մարդ իրեն կարողութեանց բացուելուն այլ եւ այլ աստիճանին համեմատ այլ եւ այլ ազդեցութեան ընդունակ ու այլ եւ այլ աստիճանի կրթութեան յարմար է։ Արդէն բնութեան Արարիչը բնութեան մէջ այն աստիճաններն որոշած ու սահմանած է, որոնց վրայէն մարդ կամաց կամաց վեր ելլելով ու առաջ երթալով իր գերագոյն արժանաւորութեանը, իր կամաց կատարելութեանն ու հաստատութեանը պիտ'որ հասնի։ Աս ամէն պարագաները մոռնալով՝ թէ որ տղոց բարոյական կրթութեան մէջ յաջողութեամբ առաջ երթալն ու օգուտ տեսնելը կ'ուզենք՝ անոնց ամէն ատենին կամ տարիքներուն յարմար ըլլող հրահանգները պէտք է որ բանեցընենք, կրթութեան միջոցները անյարմար ժամանակ կամ բուն իրենց ատենէն առաջ չգործածենք, ապա թէ ոչ՝ ի զուր յոգնած ու անօգուտ աշխատած կ'ըլլանք։

6. Մանաւորապէս դիտելու բանն աս կտորիս մէջ՝ կրթուելու տղոց անհատական հանգամանքն են։ Բարոյական կրթութեան վախճանը կամ նպատակն ամէն անհատի կամ մասնաւոր անձի համար նոյն է, բայց վարպետ դաստիարակը ամէն մէկ անհատը մի եւ նոյն կերպով ու նոյն միջոցներով ան նպատակին չիկրնար հասցընել, ինչու որ անոնց արտաքին ու ներքին անհատական հանգամանքը այլ եւ այլ ու իրարմէ տարբեր են, անոր համար ըստ կարգի բնութեան պէտք է որ դաստիարակն ալ այն այլեւայլութեան՝ ինչպէս նա եւ այլ եւ այլ ժամանակաց պարագաներուն համեմատ իւրաքանչիւր աշակերտին կրթութեան համար այլ եւ այլ միջոցներ բանեցընէ։ Ինչու որ կան միջոցներ՝ որոնք տղոց պզտիկ տարիքներուն մէջ հարկաւոր ու օգտակար՝ իսկ ետեւէն եկող տարիքներուն մէջ աւելորդ նա եւ վնասակար են, կան միջոցներ ալ՝ որ այլ եւ այլ տղոց վրայ այլ եւ այլ ներգործութիւն կ՚ընեն, ոմանց օգտակար կ՚ըլլան ու ոմանց վնասակար։

Ասոր համար շատ հարկաւոր բան է՝ որ դաստիարակը իր աշակերտներուն անհատական հանգամանքը աղէկ ճանչնայ։ Պէտք է որ աս վախճանիս համար ամէն մէկ տղուն վրայ ազդող արտաքին պարագաները, մանաւանդ իրենց հետ ապրող անձինքը, իր ծնողքը, եղբայրներն ու քոյրերը, ընկերները, յառաջուընէ ունեցած վարպետները, նա եւ տան ծառաները ճանչնայ, որպէս զի կարող ըլլայ տղուն վրայ աղէկ դատաստան ընել, բայց ասկից աւելի հարկաւոր է անոր ներքին անհատական հանգամանքը ճանչնալ, որ են՝ իր բնական որպիսութիւնը, կարողութիւնները, ստացած կամ իր վրայ հինցած զգացումներն ու սովորութիւնները։ Առանց աս տեղեկութիւններու դաստիարակ մը չիկրնար բարոյական դաստիարակութեան պահանջմունքներն ու պարտքերը յաջողութեամբ կատարել։ Տղոց կարողութիւններն ու հանգամանքը ճանչնալն ու դատելը աւելի դիւրին է, քան թէ անոնց սրտին ու կամաց հանգամանքը. ուստի հոս դաստիարակն աւելի փոյթ ու խնամք պիտ՚որ ունենայ, ինչու որ առանց որոշ ու ճիշդ ծանօթութեան իր

աշխատանքն աս բարոյական կրթութեան մէջ ըստ մեծի մասին անպտուղ ու անօգուտ կ՚ըլլայ։

7. Աս կարեւոր ծանօթութիւնը առնալու համար պէտք է որ դաստիարակը յարմար միջոցները գտնայ. եւ որովհետեւ մարդուն սիրտը իր մէկալ կարողութեանց հետ կապակցեալ է ու անոնցմէ կախում ունի, անոր համար դաստիարակը կրնայ մարմնոյն, մտաց կարողութիւններուն ու զգայական զօրութեան որպիսութենէն շատ հեղ սրտին կարողութիւններուն ու հանգամանաց վրայ տեղեկութիւններ առնալ կամ դատում ընել։ Փորձով տեսնուած է՝ որ շատ հեղ մարդուն ներքին զգացմունքն ու իր սրտին մէջ ըլլող փոփոխութիւնները մարմնոյն որպիսութիւններէն յառաջ կու գան։ Նա եւ այլ եւ այլ խառնուածոց ծանօթութիւնը բարոյական կրթութեան շատ օգտակար է, այնպէս եւ մարդուս մտքին իր կամաց ու սրտին հետ ունեցած կապակցութիւնը գտնալը շատ հարկաւոր է, ինչու որ շատ հեղ միտքը տեւական կամ ուղիղ գաղափարներ չունենալուն՝ կամքն ալ անգործ կը մնայ, կամ նա եւ անպատշաճ ներգործութիւններ կ՚ունենայ։ Նա եւ բուն իսկ մտաց ու կամաց կարողութիւններն իրարու հետ բնականապէս սերտ կապակցեալ են. ուստի եւ կը տեսնենք՝ որ տկար գլուխ ունեցող անձ մը երբեմն բարեկիր սիրտ ունի, բայց նա եւ անհաւան կամ թէ ըսենք սաստիկ ու անկարգ կիրքերու անձնատուր կ՚ըլլայ, այնպէս եւ յստակ միտք ունեցողը հասարակօրէն թեթեւ բարք կ՚ունենայ, հաստատուն միտք կամ գլուխ ունեցողը՝ յամառ ու պնդագլուխ կ՚ըլլայ. մտմտալու մէջ շուտափոյթ ըլլողը՝ նա եւ գործելու մէջ շուտ է։ Իսկ զգայական կարողութեան՝ ցանկական (կամաց) կարողութեան հետ կապակցութիւն ունենալն ու անոր վրայ մեծ ազդեցութիւն ընելը տարակոյս չվերցըներ. բայց աս ալ ստոյգ է որ զգացումը՝ միշտ ուզելու հետ կապակցած չէ, այսինքն զգալուն ետեւէն միշտ ուզել չիգար, նա եւ զգացմանց սաստկութիւնը միշտ կամաց սաստկութեան կամ ուժին հետ հաւասար չ՚ըլլար։

8. Դաստիարակը տղոց վրայ աղէկ դիտողութիւն

ընելով անոնց կարողութիւններն ու հանգամանքը կրնայ ճանչնալ. բայց աս բանիս համար հարկաւոր է նախ՝ որ աշակերտին չափաւոր ազատութիւն մը տայ, ու անիկայ իր կամքին թողու, որպէս զի կարող ըլլայ ինք զինք յայտնի ընել: Երկրորդ, պէտք է որ տղոց հետ անանկ քաղցրութեամբ վարուի՝ որ անոնց վստահութիւնը վաստըկի, որպէս զի իրենց սրտին բերմանցն ալ թափանցելու կարող ըլլայ: Երրորդ, որչափ կարելի է պէտք է ջանալ՝ որ տղաք չիմանան թէ դաստիարակն իրենց վրայ դիտողութիւն կ'ընէ. ինչու որ անոր քննող ու դիտող հսկողութիւնը տղոց կեղծաւոր ըլլալու պատճառ կու տայ: Չորրորդ, պէտք է որ աս դիտողութիւնը չէ թէ տղոց մէկ երկու գործողութեանց վրայ, եւ կամ քանի մը հեղ միայն ընէ, հապա շարունակ ու անոնց մէկ արտաքին գործքը մէկալին հետ բաղդատելով ու զանոնք այլ եւ այլ առիթներու մէջ դիտելով, որ կարենայ անոնց ներքին զգածմանց վրայ ստուգութեամբ դատաստան ընել: Հինգերորդ, պէտք է որ դաստիարակը աս գործքին մէջ աղէկ զգուշանայ՝ իր առանձին զգածմանցը չհետեւելու, այսինքն ա՛ս ա՛ն տղուն վրայ ունեցած համակրութեան կամ հակառակակրութեան համեմատ չվարուելու, որն որ տղոց կամ իրենց ընտանեացը սիրելի կամ ատելի ըլլալէն, եւ կամ իրենց արտաքին վայելչութենէն ու ցուցըցած հաճոյական բնաւորութենէն, պաղ ու տաք վարմունքէն, եւ այլն, կրնայ պատճառիլ:

9. *Բայց տղու մը ներքին հանգամանաց վրայ ուղիղ դատաստան ընելու համար՝ անոր արտաքին հանգամանքը միայն դիտելը բաւական չէ. ինչու որ արտաքին գործքը կամ վարմունքը՝ ներքին զգածման ստոյգ ու անխաբ նշան չէ: Մարդ իր ամէն հասակին մէջ արտաքին ձեւերով իր ներքին վիճակը ծածկելու՝ որ է ըսել՝ կեղծաւորութեան ընդունակ է: Ուստի զգուշաւոր դաստիարակը պէտք չէ որ արտաքին գործողութեան կապուի, հապա միշտ անոր աղբիւրը քննէ, անոր պատճառ ըլլող զգածմունքը փնտռէ, եւ ըստ այնմ տղուն հանգամանաց վրայ դատաստան ընէ ու անոր հետ վարուի: Եւ աս բանիս մէջ ալ չսխալելու համար պէտք է որ վայրկենա-*

կան ու անցաւոր զգածմունքը բուն հաստատուն ու տիրող զգացմունքէն որոշէ, ու միայն մէկ մասնաւոր դիպուածի կամ գործքի մէջ երեւցող զգածումը ընդհանուր կամ սովորական չսեպէ. ուստի եւ միայն մասնաւոր զգածմանց վրայ իր դիտողութիւնն ու դատաստանը չհիմնէ հապա միշտ տղուն բուն բնաւորութեանը վրայ, որով եւ դիւրաւ չխաբուիր ու սխալ դատաստան չ՚ըներ:

10. Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կը տեսնեմ երկու բան ալ. մէյ մը՝ որ շատ անգամ տղոց ծնողքէն ու դաստիարակէն աւելի ուրիշ անձինք յարմար առիթ ու դիւրութիւն կ՚ունենան տղաք աւելի ճիշդ դիտելու եւ աղէկ ճանչնալու. ուստի եւ եթէ այսպիսի անձինք բաւական խոհեմ ու անկողմնասէր են՝ դաստիարակը կրնայ անոնց դատաստանը լսել, քննել ու անոր համաձայն ինքն ալ իր դատաստանն ընել: Երկրորդ, տղոց իրարու վրայ ըրած դատաստանը շատ դիտաց նկատման արժանի է, որովհետեւ ասոնք իրար աւելի աղէկ ու ճիշդ կը ճանչնան ու իրարու վրայ աւելի շիտակ դատաստան կրնան ընել քան թէ ծնողք ու մեծերը: Բայց աս կտորիս մէջ դաստիարակը զգուշանայ՝ մէկ տղան մասնաւորապէս մէկալին վրայ դիտող ընելու համար՝ անոր մասնաւոր ճամբաներ սորվեցընելէն ու իբր թէ մէկը մէկալին լրտես կարգելէն, ինչու որ ասով բուն ան լրտեսութիւն ընողը աւրուելէն այսինքն իր սրտին մէջ չար զգածումներ առնալէն զատ, նա եւ մէկալ տղոց սրտին մէջէն սէրը, վստահութիւնն ու անկեղծութիւնը կը մարի, ու չար կիրքերու՝ մանաւանդ մարդատեցութեան վնասակար որոմը կը ցանուի:

Աս ամենայն ընդհանուր տեղեկութիւնները կամաց կամ ցանկական կարողութեան վրայ համառօտիւ նշանակելէն ետքը, հիմայ կարգով աւանդենք այն ամենայն կանոններն ու կարգերը, որոնք դաստիարակն իր պաշտօնին աս մասին, այսինքն բարոյական դաստիարակութեան մէջ, պէտ՚որ գիտնայ ու ըստ այնմ իր աշակերտներուն կամքը կամ ցանկական կարողութիւնը պէտ՚որ մշակէ ու դաստիարակէ: Եւ ինչպէս առջի երկու մասին մէջ ըրինք, նոյնպէս հոս ալ խօսինք Ա. աս կարողու-

թիւնն աւրուելէն պահելու եւ անոր առաջնորդելու կերպին, Բ. անիկայ կրթելու միջոցներուն, Գ. անոր պակասութիւնները շիտկելու ճամբուն եւ հնարքներուն ու Դ. դաստիարակութեան ատենը լրանալէն ետքը՝ կրթուողին իրեն ասկարողութեան կրթութիւնը շարունակելու եւ կատարելագործելու համար հարկաւոր ըլլող տեղեկութիւնները մատակարարելու վրայ, որոնցմով վարպետ դաստիարակը իր պարտքն ու պաշտօնը կը կատարէ։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ի՛նչպէս պէտք է կամքը կամ ցանկական կարողութիւնը առողջական պահել :

1. **ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԻ** մը ամէն ջանքերուն առջի նպատակն ան պիտ՚որ ըլլայ՝ որ իր աշակերտները՝ որչափ որ կարելի է՝ դիւրութիւն ու միջոցներ ունենան իրաւանց ու պարտուց վրայ ճիշդ տեղեկութիւն ստանալու, այսինքն գիտնալու՝ թէ ի՛նչ է իրաւացին ու ի՛նչ է ամէն մէկ մարդու եւ առանձինն իրենց պարտքը։ Նա եւ պիտ՚որ փութ տանի որ աս ծանօթութիւններուն կամ գաղափարներուն կամաց վրայ ընելու ազդեցութիւնը ոչ ինչ կերպիւ տըկարանայ, անոնց հակառակ ըլլող գրգիռները չափէ աւելի չզօրանան, ա՛ս կամ ա՛ն բաղձանքը սաստկանալով տիրող չըլլայ ու տղան ա՛ս կամ ա՛ն գործողութեան անպատշաճ ըլլալը ճանչնալու կամ անիկայ շիտկելու կարողութիւնը ստանալէն առաջ՝ անիկայ իր վրայ սովորութեան չդառնայ։

2. Ըսկից ետքը դաստիարակին երկրորդ գլխաւոր գործքը պիտ՚որ ըլլայ աղէկ փոյթ տանիլ որ զգայականութիւնը կամաց բարձրագոյն կարողութեան վրայ զօրանալով անոր չտիրէ ու չիշխէ. որովհետեւ մարդուն բարեբարութիւնը բոլոր զգայական զօրութիւնները ջնջելու վրայ չիկայանար, որն որ փորձելը անպիտան ու վնասակար է, հապա բարձրագոյն ցանկական (կամաց) կարողութեան անոնցմէ աւելի զօրաւոր ըլլալուն ու անոնց իշխե-

լուն վրայ կը կայանայ, որով եւ զգայականութիւնը մարդու մը վրայ սաստիկ զօրաւոր ազդեցութիւն ընելու կարող չըլլալով, անոր բարեբարութիւնը շատ չի՛նասիր ու մեծ վտանգի մէջ կ՚իյնար։ Եւ աս բանը կրնայ դաստիարակը յաջողցընել կամ բարոյական կարողութիւններն ըստ կարի զօրացուցանելով. եւ կամ զգայական գրգիռները տկարացընելով։ Ասիկայ շատ հարկաւոր միջոց մըն է, առանց որոյ բարեբարութիւնը հաստատ չ՚ըլլար. որովհետեւ մարդ որչափ կրթուի ու բարեբարոյ ըլլայ, զգայական ըլլալուն ու դիւրագրգիռ զգայութիւններ ունենալուն՝ պէտք է որ առաքինութիւնը զգայականութեան հետ միշտ պատերազմի մէջ ըլլայ. ինչու որ ամենիմաստ Արարիչը իր բարձրագոյն նախախնամութեամբն անանկ կարգ մը դրած է՝ որ կամաւոր կամ արդիւնաւոր բարեբարութիւնը միայն զգայական կարողութեանց յաղթելով ստացուի։ Եւ որպէս զի տղաք պզտիկուց սկսին աս յաղթութիւնը ստանալու պատրաստուիլ՝ պէտք է որ դաստիարակը զիրենք կանուխկեկ վարժեցընէ իրենք զիրենք ուրանալու, իրենք իրենց յաղթելու մէջ, այնինքն զգայական գրգիռներուն ծառայ չըլլալէն զատ՝ անոնց կրցածնուն չափ դէմ դնելու։ Եւ ասոր համար պէտք է որ բարձրագոյն ցանկական կարողութեան տրամադրութիւնները՝ որչափ կարելի է՝ կանուխկեկ արթնցընելու եւ զօրացընելու ջանայ. որպէս զի չըլլայ թէ քիչ մը ուշանալով՝ բարոյական տրամադրութիւնները տկարանան ու աւրուին։

3. Ասիկայ օգտիւ ու աղէկ կատարելու համար գլխաւորապէս կը պահանջուի նախ՝ որ դաստիարակը աշխատի այն ամէն պատճառները պակսեցընել ու անհետ ընել, որոնք իրաւունքն ու պարտքը ճանչնալը կը դժուարցընեն կամ անկարելի կ՚ընեն, եւ կամ տղուն անոնց վրայ ծուռ դատաստան ընել կու տան։ Այսպիսի պատճառները կրնան ըլլալ՝ ըստ ինքեան անվայելուչ (բարեբարութեան վնասակար ըլլող) գործողութիւններն անբասիր ընելը, բարեքելը, պաշտպանելը, գովելն ու հաճութեամբ հաստատելը, իսկ ասոր դէմ՝ բարոյական բարի ու ազնիւ գործողութիւնները վար զարնելը, ծիծա-

ղելի ցուցընելն ու անոնց չհաւնիլը։ Երկրորդ, դաստիարակը իր աշակերտները զգուշացընէ այն գրուածներէն, ինչպէս նա եւ տեսարաններէն (թատրոնական խաղերէն), որոնց մէջ անվայելուչ գործողութիւնները հրապուրիչ խօսքերով ու կերպարանքով իբր զուարճալի թեթեւամտութեան գործքեր ու ներելի տկարութիւններ կամ պակասութիւններ կը նկարագրուին, եւ իբր թէ առաքինութեան նման յատկութիւններ անոնց վրայ նշմարելով կը բարեքուին, իսկ առաքինութիւնը ցուրտ, կոպիտ, տխուր ու անվայելուչ կերպարանքի տակ դրուելով՝ ծիծաղելի մանաւանդ թէ ատելի կը ցուցուի։ Երրորդ, պատուաւոր ու երեւելի անձանց վրայ տեսնուած գէշ կամ պարսաւելի օրինակները տղոց միտքն ու դատաստանը գործողութեանց բարոյական յարգին վրայ մեծապէս կը մոլորեցընէ ու կը շփոթէ, ու թէ որ սանկ օրինակները յաճախ ու շարունակ տեսնելու ըլլան՝ իրենց բարոյական դատողութիւնն ու վերջապէս նա եւ բարոյական զգացմունքը բոլորովին կ'աւրուի։ Ասոր համար դաստիարակին պարտքն է իր աշակերտներուն ճարտարութեամբ հասկցընել՝ որ գէշ ու անկարգ գործողութիւնները թէպէտ եւ մեծ ու պատուաւոր անձի վրայ գտնուին՝ միշտ պարսաւելի են ու հետեւելու արժանի չեն։ Չորրորդ, դաստիարակը ջանայ ծուռ դատման սխալներն ու վնասները եւ ուրիշներուն օրինակին վրայ գըտնուած անկարգութիւնը տղոց բացայայտ ու պայծառ խօսքերով ցուցընել։ Եւ թէ որ դժբախտութեամբ նոյն իսկ ծնողք իրենց զաւակներուն սանկ գէշ ու բարեբարութեան դէմ ըլլող օրինակներ կու տան, ջանայ դաստիարակը որ՝ որչափ կարելի է՝ տղաք ան օրինակները չտեսնեն ու անոնց ըրած գործքերուն ուրիշ կերպարանք մը տայ, բայց ոչ երբեք գէշ ու եպերելի բանն իբրեւ բարի ջատագովէ կամ աղէկ ցուցընէ։ Աս կտորիս մէջ պզտիկ տղաքը շուտով կրնայ հանդարտեցընել կամ համոզել, իսկ քիչ մը մեծ ու խելքերնին աւելի բացուած տղոց՝ ան գէշ գործքին կամ ծնողաց անկարգ գործողութեանց անվայելուչ ըլլալը ճանչցուցած ատենը իր խոհեմութեամբը անոնց անձանց վրայ ունենալու սէրերնին

ու մեծարանքնին միշտ իրենց յիշեցընէ։ Հինգերորդ, որովհետեւ դաստիարակին ասանկ բարոյական գործողութեանց վրայ ըրած դատաստանը աշակերտներուն դատողութեանը կանոն ու օրինակ պիտ'որ ըլլայ, անոր համար հարկաւոր է՝ որ ջանայ չէ թէ միայն ինքը միշտ ուղիղ դատաստան ընել, հապա նա եւ ամէն մէկ օրինակը կամ գործողութիւնն անոնց առջեւը դրած ատենը զիրենք նոյնին հետեւութեանց ու ներքին յարգին վրայ մտադիր ընել։ Վեցերորդ, երբոր տղաք իրենց կամ ուրիշներուն գործողութեանց վրայ դատաստան մը կ'ընեն, դաստիարակն անիկայ քննէ, ուղղէ ու անոր մէջ իրենց առաջնորդէ, բայց չըլլայ որ անոնց դատելը կամ դատողութիւնն աւելորդ ցուցընէ կամ բոլորովին արգելէ։

4. Ասանկով տղան չէ թէ միայն կը սորվի՝ թէ ինչ է իրաւունքը կամ արդարն ու իրաւացին, հապա նա եւ թէ ինչ է պարտ ու պատշաճը, կամ մարդուս պարտքը, եւ առանձինն իր պարտքը։ Բայց դաստիարակը գիտնալով որ աս երկուքը՝ այսինքն իրաւունքն ու պարտքը՝ միշտ իրարու հետ կապակցած չեն, ջանայ որ միայն գովելի գործողութիւնները տղուն առջին դնելով կամ ստորագրելով զանիկայ չկրթէ, ինչու որ ասով անոր միայն բարոյական զգացմունքը կը զարթնուն, բայց բարի նպատակի մը չիկրնար համնիլ, որուն համար պէտք է որ տղուն իր պարտքերը ճանչցընէ։ Եւ չէ թէ միայն ընդհանրապէս սորվեցընէ՝ թէ ինչ է պարտ ու պատշաճը կամ պարտքը, հապա այն պարտքերը մասնաւորապէս տղուն անձին մերձեցընէ, եւ անոր ներկայ ունեցած կամ ապագայ ունենալու անհատական վիճակին պատշաճեցընէ։ Աս ընելէն ետքը ցուցընէ թէ ամէն մէկ պարտքն ընդհանրապէս ու առ հասարակ ինչչափ զօրութիւն ունի կամ ինչ աստիճանի կը պարտաւորէ։ Թէ որ ասոնց վրայ տղոց առջին օրինակներ դնել կ'ուզէ, նայի որ հասարակ, իրենց վիճակին յարմար ու իրենց աւելի նման մարդիկներէն առնուած օրինակներ ըլլան։ Նա եւ ջանայ յաջողակ կերպով մը տղաք այն ամենայն հնարքներէն ու ծուռ ճամբաներէն զգուշացընել, որոնցմով իրենց արդէն ճանչցուած պարտքերը կատարելէն կրնան խոտորիլ ու հեռա-

նալ, եւ ասոր համար շատ աղէկ կ՚ըլլայ՝ թէ որ մասնաւոր (մարդկան) օրինակները յառաջ բերելով ցուցընէ՝ թէ կիրքերն ու սրտին անկարգ զգածմունքն ինչպէս մարդուն միտքը կը կուրցընեն ու իր պարտքերը ճանչնալէն կը խոտորեցընեն։

5. Այս ամենայն միջոցները տղոց կը ցուցընեն՝ իրաւանց ու պարտուց ծանօթութեան կարեւորութիւնը, որով կամքն անոնց վրայ կը զարթնու. բայց ասիկայ՝ բարեբարութեան համար բաւական օգուտ չ՚ըներ, հապա մասնաւորապէս հարկաւոր է բարոյականութեան (բարի կամաց) գրգիռներն ալ զօրացընել, ու զգուշանալ՝ որ զգայականութեան գրգիռն աւելի զօրանալով ու ազդեցութիւն ընելով՝ բարոյական գրգիռները չտկարանան։ Աս չարեաց առջեւն առնելու համար պէտք է որ դաստիարակը նախ՝ միայն բարոյական կանոններն ու կարգերը տղոց սորվեցընելով ու իբրեւ դաս իրենց աւանդելով ամէն բան լմնցած չկարծէ, հապա ջանայ՝ որ տղոց սրտին մէջ անոնք գիտնալու եւ ըստ տեղւոյն ի գործ դնելու փափագն ու յօժարութիւնը զարթուցանէ ու բորբոքէ։ Երկրորդ, յիշելով որ ուրիշ բան է՝ Բարոյականի ուսումը իբրեւ դաս մը աւանդելը, եւ ուրիշ բան՝ մարդը բարոյապէս կրթելը, ջանայ բարեբարութեան ուսմունքը ցուրտ, ցամաք ու մթին խօսքերով ու վերացեալ եւ նուրբ գաղափարներու վրայ հիմնած կանոններով կամ դասերով չաւանդել, միօրինակ կանոններ ու կարգեր աշակերտաց առջեւը չշարէ, ու ամէն մէկ մասնաւոր գործողութեան, կամ տղոց ամէն մէկ գործքին վրայ երկայն խրատներով չխօսի, ինչու որ ասոնցմով տղոց միտքը չափէ աւելի զբաղելով ու սրտերնին իբր թէ խիստ պարտքերու ձանձրացուցիչ կարգերովը ծանրանալով՝ ներքին բարոյական զգացմունքնին կը մարի, ու կարծիքի ալ կ՚երթան թէ շատ բան դաստիարակը իբրեւ իր կամքովը դրած կարգեր իրենց առջին կը դնէ, որով եւ իրենց կամացն ազատական գործունէութիւնը կը խղդուի ու ետ կը մնայ։ Իրաւի դաստիարակին պաշտօնը կը պահանջէ՝ որ տղոց բարքն ու սիրտը աւրող առարկաներէն ու գործողութիւններէն զանոնք պահպանէ, բայց չափէ աւելի խստու-

թիւնն ու սպառնալիք կամ պատիժներ բանեցընելն ալ տղոց ներքին կամ կամաւոր լաւագունութեանը մեծ օգուտ մը չ՚ըներ։ Ուրեմն դաստիարակին վարպետութիւնը պիտ՚որ ըլլայ տղոց բարոյապէս աւրուելուն դէմ ներքին ապահովութիւնն ու պահպանութիւնը հոգալ, որուն համար կարեւոր ըլլող տեղեկութիւններն ու միջոցները յաջորդ հատուածներուն մէջ կարգաւ աւանդենք։

ՀԱՏԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Բարոյական վտանգներէն պահելու ներքին միջոցներ։

6. ՅՈՐՉԱՓ որ տղայ մը զգայական առարկայ մը ու անոր ներգործութիւններն ու գործքերը չիճանչնար, չիկրնար անոր բաղձալ, կամ թէ ըսենք անիկայ իր կամքին ու ցանկութեան նիւթ չիկրնար ըլլալ․ ինչու որ մարդն ատեն միայն զգայական առարկաներն ու զգալի բաները կ՚ուզէ ու կը բաղձայ, երբոր անոնց հաճոյական կամ օգտակար ըլլալը կը ճանչնայ։ Անոր համար դաստիարակը՝ որչափ կարելի է՝ ջանայ նախ՝ որ իր աշակերտները բարոյականի կամ բարի վարուց դէմ ըլլող գործողութիւններու եւ դէշի գրգռող առիթները չգիտնան ու չսորվին։ Աս բանիս վրայ կը կայանայ յատկապէս Ըմմաղոնթինա ըսուած սքանչելի պարգեւը, որով մարդ չիմանար կամ չիզգար թէ ինք ինչ կրնայ ընել, ու չիգիտեր թէ ինչու համար անիկայ պիտ՚որ ընէր։

7. Երկրորդ, դաստիարակը պէտք է որ բարեբարութեան դէմ ըլլող պատճառներն ու գրգիռները անզօր ընելու կամ խափանելու համար տղոց սրտին մէջ ըստ պիտոյից այլ եւ այլ ազնուական զգածումներ զարթուցանէ, որովհետեւ մարդուս բնաւորութիւնն ու փորձն իսկ կը սորվեցընեն մեզի՝ որ բարի զգացմունքով զգածուած մարդը շատ բարոյական սխալներէն կրնայ ազատ մնալ։ Աս զգացմունքն են, նախ ինք զինք իբրեւ բանաւոր արարած Աստուծոյ մեծ սեպելը։ Թէ որ դաստիարակը իր աշակերտներուն պզտիկուց կենդանի ու պայծառ խօսքերով կը բացատրէ ու կը հասկցընէ իրենց

գոյութեան ազնուութիւնն ու իրենց բնութեան արժանաւորութիւնը, դարձեալ՝ իրենց զգալի կերպով մը ըմբռնել կու տայ՝ թէ ինչ ըսել է՝ ինք զինքը անբան անասուններէն աւելի անարգ ընելն ու զգայութեանց գերի ըլլալը, ու միանգամայն իրենց յայտնապէս կը ցուցընէ՝ թէ մարդ միայն բարեբարութեամբ կրնայ իր պատիւն ու արժանաւորութիւնը պահել, ան ատեն կարող կ'ըլլայ իր աշակերտները շատ սխալմունքներէն ու վտանգներէն ապահով պահել: Նա եւ շատ օգտակար կրնայ ըլլալ աշակերտաց՝ երբեմն երբեմն իրենց յիշեցընել՝ որ անկարգ կամ գէշ բարք ունեցող տղան իր մեծերուն առջեւն ունեցած յարգն ու վստահութիւնը վտանգի մէջ կը դնէ, ու իր ընկերներուն եւ ուրիշ անձանց առջեւն ունեցած պատիւը կը կորսընցընէ:

8. Երրորդ, տղան չար գործողութեանց ու բարուց գրգիռներուն դէմ ապահով ընելու համար շատ մեծ ազդեցութիւն ունի իրեն ծնողաց վրայ ունեցած սէրն ու մեծարանքը. անոր համար դաստիարակը պէտ'որ ջանայ՝ որ աս զգացմունքը, որոնք տղոց սրտին մէջ հաստաբակօրէն միշտ կը գտնուին պահէ ու զօրացընէ: Իրաւցընէ շատ ցաւալի բան է՝ թէ որ ծնողք իրենց վարմունքովն ու բռնած ընթացքովը զաւկըներնուն սրտին մէջ աս զգածմունքը մարելու ըլլան. Նա եւ շատ տխուր բան կ'ըլլայ, թէ որ ծնողական սիրոյ պակասութեամբ, խըստութեամբ, անիրաւ գործքերով ու կողմնասիրութեամբ (մէկ զաւակն առանց անոր յանցանաց մէկալէն պակաս սիրելով,) անոնց սրտին մէջ որդիական սիրոյն մարելուն պատճառ ըլլան: Բայց ասկից աւելի մեծ անիրաւութիւն ու գրեթէ անթողլի յանցանք մը կրնայ սեպուիլ՝ թէ որ դաստիարակները, ազգականներն ու տան ծառաները տղոց սրտին մէջ իրենց ծնողացը վրայ ունեցած սէրը մարելու պատճառ ըլլան: Սակայն պէտք է մեծարանքը ծառայական վախէն միշտ զանազանել. այսպիսի վախը, որն որ շատերը կը ջանան տղոց սրտին մէջ զարթուցանել ու զօրացընել, ոչ երբեք կրնայ բարոյական չարեաց կամ տղոց կամքին չար բաղձանաց դէմ արգելք կամ դեղ մ'ըլլալ, հապա աւելի անոնց պատճառ

կ՚ըլլայ խորամանկութիւն ու խաբէութիւն բանեցընելու, քիչ մը մեծնալնէն ետքն ալ՝ զիրենք բոլորովին անսաստութեան ու ստահակութեան կը տանի:

9. Չորրորդ, որովհետեւ մարդկան մէջ՝ իրարու նկատմամբ ունեցած պարտքերը կատարելու զանցառութիւնը շատ յաճախ կ՚ըլլայ, անոր համար դաստիարակին մասնաւոր պարտքն է՝ մարդկութեան ու մարդկային բնութեան իրաւանց վրայ ընդհանուր մեծարանքը աշակերտաց սրտին մէջ տնկելու եւ մնուցանելու աշխատիլ: Պէտք է որ ազդու խօսքերով իրենց աչքին առջեւը դնէ մարդկային բնութեան գերազանցութիւնն ու արժանաւորութիւնը, իրենց ցուցընէ՝ որ ամէն մէկ մարդու վրայ նոյն իսկ մարդկութիւնը պէտք է մեծարել, եւ թէ՝ մարդուն էութիւնը կամ թէ հոգին անկորնչելի՝ անմահ է, եւ թէ որ նուաստանալու կամ յանցաւոր գտնուելու ալ ըլլայ՝ կրնայ նորէն մաքրուիլ ու ազնուանալ: Իրենց հասկցընէ՝ որ մարդը իբրեւ մարդ անկորնչելի ու անջնջելի իրաւունքներ ունի, որոնք իրեն ոչ ուրիշէն տրուած են, ու ոչ ալ ինք ետքէն իր ջանքովը ստացած է. հապա իրեն ի սկզբանէ հետէ կամ բնութեան Արարչէն տրուած են: Եւ որովհետեւ մարդուն բուն յարգն ու պատիւը իր ներքին արժանաւորութենէն առաջ կու գայ, անոր համար դաստիարակը իր աշակերտներուն հասկցընէ որ մեծ յիմարութիւն է զմարդը իր արտաքին ու պատահական հանգամանաց (մարմնոյն աղուորութեան, հարստութեան, փառաւոր հագուստներուն) համար մեծարել ու յարգելի համարիլը: Բայց սակայն վնասակար ու մարդկային պատւոյն հակառակ բան մըն է՝ տղոց ականջը մարդկան բանեցուցած անխոհեմ վարմանց, խորամանկութեան ու չարութեան պատմութիւններովն ու եպերանքովը լեցընել, որով անոնց մատաղ սրտին մէջ կը տնկուի ու կ՚արմատանայ մարդիկներու վրայ ամենեւին չվստահելու, զանոնք արհամարհելու եւ ատելու չար զգացմունքը:

10. Հինգերորդ, ամենեւին միջոց մը, հնարք մը ու վարպետական ճամբայ մը չիկրնար առ հասարակ մարդկան սիրտն ուսալ եւ տղոց սիրտն ալ բարոյական ապականութենէ կամ աւրուելէն այնպէս աղէկ ու ապա-

հովապէս պահել, ինչպէս ճշմարիտ կրօնասիրութիւնը կամ բարեպաշտական զգացմունքը: Ասիկայ միայն կրնայ մարդուն ամուր ապաւէն ըլլալ մոլորեցուցչաց ձայներուն ու զգայականութեան եւ զգայնոց գրգիռներուն դէմ: Միտքն Աստուծոյ ու յաւիտենականութեան եւ հանդերձեալ կենաց վրայ դարձընելն ու անոնց վրայ մտածելը մարդուն սրտին մէջ առաքինութեան այն հաստատութիւնն ու ամրութիւնը կու տայ՝ որն որ մարդուս իր կենաց շատ պարագաներուն ու վայրկեաններուն մէջ մեծապէս հարկաւոր է: Այս կրօնական կամ բարեպաշտական զգացումը չէ թէ մարդուս ամէն ատեն անտնօրինելի զօրութիւն ու պաշտպանութիւն մըն է, հապա ամէն մէկ առաքինութեան մաքրութեանը կամ կատարելութեանը համար խիստ յարմար ու պատշաճական միջոց է: Անոր համար ամէն դաստիարակին գլխաւոր ու մասնաւոր ջանքը պիտ'որ ըլլայ՝ իր աշակերտներուն սրտին մէջ ճշմարիտ ու մաքուր կրօնասիրութեան ու բարեպաշտութեան սուրբ կրակը վառել եւ բորբոքել: Իր բոլոր ուժովն ու կարողութեամբն աշխատի՝ որ չըլլայ թէ ինքն այնպիսի վարմունք մը բռնէ կամ այնպիսի օրինակներ ու երեւոյթներ տեսնուելու թող տայ, որոնցմով աս աստուածային պարգեւը տղոց մտքին մէջ փոքր արհամարհութիւն մը կամ անպատուութիւն մը կրնայ կրել, կամ թէ մարդկային սրտին մոլութեանց դէմ ամուր պահապան ըլլող ասանկ մէկ սքանչելի փափագը կրնայ տկարանալ. ինչու որ բարեպաշտութիւնը կամ կրօնական զգածմունքը կորսուածին պէս՝ բարեբարութեան ալ բոլորովին իյնալն ու կորսուիլը անտարակոյս բան մըն է: Բայց դաստիարակը ուրիշ կտորի մը վրայ ալ աս բանիս մէջ մասնաւորապէս զգուշութիւն պիտ'որ ընէ, այսինքն ճշմարիտ բարեպաշտութիւնը՝ կրօնական նիւթերու ցամաք տեղեկութեան կամ թէ արտաքին ձեւերու հետ չշփոթելու, եւ իբրեւ անկենդան մեքենայէ մը կատարուող սովորական կերպերը, եւ բարեպաշտութեան կերպարանքն ունեցող գործքերը, կամ թէ անգործունեայ փղձմունքները՝ ճշմարիտ կրօնական ներգործութեանց հետ մէկ կարգի ու աստիճանի մէջ բռնելու:

Աս կտորիս վրայ ետքը երկայն խօսելու առիթ պիտ'որ ունենանք։

11. Վեցերորդ, որովհետեւ բարուց խանգարմունքն ու կամքին ի չարն յօժարիլը սրտին զգածմունքէն առաւելապէս կախում ունի ու գրեթէ հաւասարակօրէն անկից կը սկսի, անոր համար բարոյական դաստիարակութեան մէջ սրտին հանդամանաց աղէկ մօտադիր ըլլալ պէտք է, որպէս զի իր ազդեցութիւններն աղէկ ճանչցուին ու ըստ պիտոյից կարգի դրուին։ Արդ՝ զուարթ ու գոհ սիրտն այնչափ ընդունակ կամ յարմար չէ գէշութեան կամ գէշ զգածմանց, որչափ տժգոհ ու տխուր սիրտը։ Բայց զուարթութիւնը պէտք է անկարգ ցնծութենէն ու անառակութենէն կամ ցոփութենէն զանազանել։ Բուն մեր պահանջած զուարթութիւնը ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ հանդարտիկ ու միշտ միօրինակ մնացող լըջմտութիւն մը, որն որ հոգւոյն ներքին հանդարտութեան ու խաղաղութեան վրայ կը հիմնի։ Դաստիարակը ջանայ որ իր աշակերտներն այսպիսի խաղաղ ու զուարթ սիրտ ունենան, որով կարող ըլլայ անոնց սիրտը շատ կերպ գէշ զգածմունքներէն ազատ ու մաքուր պահել։ Մարդկային բնութիւնն ու մարդուն սրտին որպիսութիւնը աղէկ քննող ու ճանչցող իմաստուններուն խօսքը ստոյգ է, որ կ'ըսեն՝ թէ զուարթ սիրտ ունեցող տղաք թշնամական զգածմանց ու չար կիրքերու այնչափ ընդունակ չեն. ուստի եւ ագահութիւն, նախանձ, փառասիրութիւն, քինախնդրութիւն, կեղծաւորութիւն եւ ուրիշները խռովելու եւ հալածելու չար իղձը՝ զուարթ սրտերու մէջ արմատ չեն կրնար ձգել։ Զուարթ սիրտ ունեցող տղոց հետ դաստիարակը կամ ծնողք ինչ ճամբայ բռնեն ու ինչ միջոցներ բանեցընեն, գրեթէ միշտ աւելի յաջողութեամբ ու դիւրաւ օգուտ կը տեսնեն։ Ստոյգ է՝ զուարթ տղաք քիչ մը աւելի վառվռուն բնութիւն կ'ունենան ու աւելի դիւրափոփոխ, մոռացկոտ, անհաստատ, անհամբեր ու անկայուն կ'ըլլան, բայց որովհետեւ ասոնք սրտի գէշութենէն յառաջ եկած պակասութիւններ չեն, անոր համար ծնողք ու դաստիարակները քիչ մը աւելի մօտադիր ըլլալու ըլլան՝ կրնան զանոնք դիւրաւ շիտկել.

որովհետեւ զուարթ տղաք աւելի դիւրաթեք են։ Եւ եթէ դաստիարակ մը սրտի զուարթութիւնն ոչինչ կամ թէ վնասակար բան սեպելով՝ իր ձեռքին տակ ըլլող տղաքն իրենց արտաքին զուարթ զբաղմունքներէն զրկելու, չափէ աւելի հանդարտութեան մէջ պահելու, երկայն ատեն մինակ նստել տալու եւ քիչ կամ ոչինչ հանգիստ տալով՝ ուսման զբաղեցընելու աշխատի, տղոց սրտին մէջ տխրութեան հիմը կը դնէ, տժգոհութեան ու անհանգստութեան ամէն զգածմունքները անոնց կենաց առջի տարիներուն վրայ կը տարածէ, որոնք քանի որ մեծնան աւելի կը սաստկանան ու զիրենք տխուր ու սեւամաղձոտ մարդիկ կ'ընեն։ Աս դժբախտութիւնը տղոց գլուխը չբերելու համար պէտք է որ մարդասէր դաստիարակը չէ թէ միայն ի բնէ զուարթ տղոց այս զուարթութեան ձիրքը պահպանելու ջանայ, հապա նա եւ անիկայ չունեցողին ալ խոհական միջոցներով նոյնին կենդանացուցիչ զգածմունքը սրտերնուն մէջ արթընցընելու աշխատի, որն որ աւելի զիրենք չափաւոր զբաղմանց պարապեցընելով կրնայ յառաջ տանիլ. ինչպէս հետեւեալ յօդուածին մէջ պիտ'որ ըսենք։

12. Յօթներորդ, եթէ աղէկ մտմտալու ըլլանք՝ միշտ ստոյգ կը գտնենք հասարակաց առակին խօսքը՝ թէ դատարկութիւնն ու անգործութիւնը ամէն չարեաց ու մոլութիւններուն, ուստի եւ բարոյական գէշութեան սկիզբը ու աղբիւր է։ Եւ աս բանիս ճշմարտութիւնը նոյն իսկ մարդուն հոգիին բնաւորութիւնն ալ կը հաստատէ. ցորչափ որ տղու մը միտքը բաւական նիւթ կը գտնէ մտադիր ըլլալու, ու սիրտն ալ իր յօժարութիւնները զբաղեցընելու պատրաստ առարկաներ կ'ունենայ, այնպէս ու այնչափ դիւրաւ անվայել ու վնասակար առարկաներու միտում ու սէր չ'ունենար. այն կարեւոր ու օգտակար առարկաները իր միտքն ու սիրտը իրենց կը գրաւեն, որոնց օգուտն ալ տեսնելով անպիտան առարկաներու փափագ չ'ունենար։ Ասոր համար դաստիարակը հոգ տանի՝ որ իր աշակերտները շարունակ զբաղեալ ըլլան. բայց շարունակ զբաղմունք ունենալը պէտք չէ մարմինն ու միտքը յոգնեցընող աշխատութեան հետ նոյն բռնել։ Զբաղմունք

ըսելով հոս տեղս՝ գործելն ու աշխատիլը չենք իմանար, հապա տղոց մոմոռուկը կամ խորհուրդներն ու փափաքները օգտակար ու պատշաճական առարկաներու վրայ հաստատելն ու զբաղեցընելը կ'իմանանք։ Ինչպէս որ առանց մտադրութեան ու միտքը բանեցընելու՝ մատուըներն ու ձեռուըները շարժելը տղոց միտքն ու սիրտը չիզբաղեցըներ, այսինքն մտածելու եւ բաղձալու միջոց չ'ըլլար, սանկ ալ երկայն երկայն դասերը մտիկ ընելու բռնութեամբ պարտաւորելը ոչ միտքն ու ոչ սիրտը կը զբաղեցընէ ու անոնց պատշաճական սնունդ կու տայ։ Ասկից զատ՝ աս ալ պէտք է որ յիշէ դաստիարակը թէ տղոց հասակին ու բնաւորութեան համեմատ՝ ուստի եւ օգտակար գործ մ'ըրած չ'ըլլար, թէ որ միայն անոնց միտքը զբաղեցընելու աշխատի՝ առանց կրթելու եւ պարտաւորելու՝ որ արտաքուստ ալ գործունեայ ըլլան, իմացածնին ու զգացածնին միայն ներքին խորհուրդ ու իղձ մը չըլլայ, որն որ մարդուն միտքն ու սիրտը աւելի տկարացընելու եւ անպիտանացընելու կը ծառայէ քան թէ կրթելու։ Ինչու որ միայն գործունէութիւնը, ըստ պատշաճի իմացածն ու զգացածը գործքով կատարելու փոյթը՝ բանաւորապէս մտածող ու զգացող կամ բաղձացող մարդուն ուժը կ'աւելցընէ, կը սրէ ու կը պահպանէ։ Այս գործունեայ ըլլալու փոյթն է՝ որ մտքին ու սրտին գրգիռ ու զօրութիւն մը կու տայ մարմինն ու հոգին զբաղեցընելու, եւ անով երկուքն ալ իրենց սահմանին մէջ կատարելագործելու։ Դաստիարակը աս կտորիս մէջ տղաք աւելի յորդորելու կամ գործունեայ մտածող ու փափագող ըլլալը իրենց հաստատուն սովորութիւն մ'ընել տալու համար՝ իրենց հասկցընէ որ առանց այսպիսի գործունէութեան ոչ երբեք կրնան այն զուարթութիւնը, գոհութիւնը կամ հաճութիւնն ու ներքին խաղաղութիւնը՝ ուսմի եւ իրենց բաղձացած կատարելութիւնն ու երջանկութիւնը ստանալ, որն որ իրենց միտքն ու սիրտը կամ խորհուրդներն ու փափագները զբաղեցուցած ատեննին իբրեւ իրենց նպատակ դրած են եւ ձեռք բերել կը յուսան։ Իրենց ցուցընէ՝ որ երբոր մարդ անփոյթ ու ծոյլ կ'ըլլայ արտաքին գործունէութեան

կամ վարժութեան մէջ, որն որ ամենիմաստ Արարիչն իր հոգւոյն ու մարմնոյն յառաջադիմութեան ու կատարելութեան համար ամէն բանի մէջ սահմանած է, անտարակոյս այն վնասակար դատարկութեան մէջ կ'իյնայ, որն որ կեանքն իսկ իրեն ձանձրալի ու տաղտկալի կ'ընէ։ Երբոր դաստիարակը դատարկակեցութեան ու անգործութեան այսպիսի չար հետեւանքը զօրաւոր խօսքերով ու երբեմն մարդկային կեանքէն (կամ նա եւ դատարկակեաց մարդկան կեանքէն) առնուած օրինակներով իր աշակերտներուն աղէկ մը կը ցուցընէ, ան ատեն անշուշտ իրենց մատաղ ու դեռ չաւրուած սիրտը մեծ բաղձանքով կը փափագի ու կը ջանայ այն կարեւոր զբաղմունքէն ետ չկենալ, որով իրենց կեանքն ամէն դառնութիւններէն ու ձանձրութեան տխուր հետեւանքէն ազատ կ'ըլլայ, հոգինին այսպիսի գործունէութեան ուժովը առաքինութեանց քաղցրութեան համը կ'առնէ, եւ ասով իրենց մտքին, սրտին ու հոգւոյն մէջ զուարթութեան եւ անպղտոր ուրախութեան հիմը հաստատութեամբ կը դրուի։

13. Ութերորդ, ինչպէս վերը մետասաներորդ յօդուածին մէջ ըսինք, դաստիարակն այն ցանկալի զըւարթութիւնը իր աշակերտներուն սրտին մէջ տնկելու համար իրենց միտքն անչափ ու անհանգիստ աշխատութեամբ պիտ'որ չյոգնեցընէ։ Ուստի եւ երբոր այն ժամերը կու գան, որոնց մէջ դաստիարակը շարունակեալ ուսման ու մտաւոր աշխատութեան վնասակար հետեւանքը ճանչնալով՝ աշակերտներուն հանգիստ ու ազատութիւն կու տայ, որոնք եւ կ'ըսուին՝ **Հանգստեան** կամ **ու-[illegible] ժամեր**, ինչպէս նա եւ ներքին զուարթութիւնը պահելու եւ արծարծելու համար շատ հարկաւոր է խաղն, ուստի եւ խաղալու յարմար առարկաներ գտնելը։ Պէտք է որ տղաք խաղան, բայց իբրեւ տղայ խաղան. խաղը տղոց հարկաւոր ու օգտակար է, բայց պէտք է որ իրենց հասակին ու մտաց պատշաճ ըլլող խաղեր գտուին։ Փորձով կը տեսնենք՝ որ շատ ծնողք ու դաստիարակներ տղոց միայն յայտնի վնաս ընող ու չարչարող խաղերը կ'արգելեն ու թող կու տան՝ որ տղաք իրենց ուզածին

պէս ու ըստ պատահման ինչ խաղ որ ըլլայ՝ խաղան։ Բայց թէ որ զգուշաւոր դաստիարակ մը հասարակօրէն տղոց խաղացած խաղերուն ու խաղի առարկաներուն աղէկ մտադրութիւն ընէ, յայտնապէս կը տեսնէ՝ թէ յիրաւի աս խաղերը մէկ դիմաց բարի ու անվնաս են, բայց շատ կերպ չարեաց ալ պատճառ կրնան ըլլալ։ Կան անանկ խաղեր՝ որ տղոց մարմնոյն համար վտանգաւոր ու երբեմն նա եւ ստուգիւ վնասակար են։ Կան անանկ խաղեր ալ՝ որոնք տղոց մտաց կամ երեւակայութեան մէջ ծուռ ու անկարգ գաղափարներ կը ծնանին, նա եւ բարոյական վնասներու կամ գոնէ վտանգի պատճառ կ՚ըլլան, ինչպէս երբոր տղուն մէկը վարպետ կը ձեւանայ՝ մէկալնոնք աշակերտ, մէկը տանտէր՝ մէկալնոնք ծառայ, մէկը հայր, եւ այլն, ու մէկալնոնք՝ զաւկըներ։ Տղոց հետ երկայն ապրող խոհեմ անձինք կրնան մտմտալ՝ թէ այսպիսի խաղերէն ինչ բարոյական վնասներ առաջ կու գան ու եկած են։ Հիմակուան ատենը տղոց **Խաղի խաղաթղթ** կը տրուի, ու ոչ ոք կը մտածէ՝ թէ ինչ վնասակար ու գէշ բան է տղաք պզտիկուց անանկ խաղերու վարժեցընելը, որոնք հասարակօրէն շահու համար կամ ստակով կը խաղացուին։ **Սոփրինծի** խաղն ալ ուսանողաց համար այնչափ յարմար չէ. ինչու որ սախկայ միտքը յոգնեցընող խաղ մ՚ըլլալէն ի զատ՝ նա եւ հակառակութեան հոգին խաղացողներուն մէջ գրգռելու կ՚օգնէ։

14. Արդ՝ ամենէն աւելի տղոց մտաւոր ու մարմնաւոր հանգստեան օգտակար ըլլող խաղերն են, նախ այն խաղերը, որոնք արտաքին շարժմունքով կ՚ըլլան, մանաւանդ բաց տեղ ու ազատ օդի մէջ, որոնցմէ՝ ինչպէս հասարակօրէն փորձով կը տեսնենք՝ իրենք ալ մեծ հաճութիւն ու զուարճութիւն կը զգան ու իրենց առողջութեան ալ մեծ շահ կ՚ըլլայ, ու թէ որ սանկ շարժմունքով եղած խաղերն իրենց զգայարանքները գործածելու եւ մարմնոյն ուժը բանեցընելու յարմար ըլլալու ըլլան՝ իրենց մարմնոյն հրահանգին կամ կրթութեան շատ կ՚օգնեն։ Եւ որովհետեւ ուսանողները սանկ խաղերու մէջ միտք յոգնեցընելու առիթ մը չունին, անոր համար իրենց զօրացուցիչ հանգստի եւ մտքերնին հանգ-

չեցընելու պատճառ կ՚ըլլան։ Երկրորդ, շատ յարմար զբօսանք ու խաղ կ՚ըլլայ քիչ մը մեծ աշակերտներուն՝ հանգստի ու պարապոյ ատենը՝ փայտէ, թղթէ, խաւաքարտէ (մուխուվայէ), եւ այլն, զանազան արուեստական առարկաներ շինելը։

15. Արդ խաղերէն մէկ քանին՝ տղոց շատ օգտակար ու յարմար, մէկ քանին ալ վնասակար ու անյարմար ըլլալով, ի հարկէ դաստիարակը պարտական կ՚ըլլայ՝ իր աշակերտներուն հանգամանացը համեմատ անոնց խաղալու խաղերուն մէջ ընտրութիւն ընել, ու թող չտալ՝ որ տղաք միայն իրենց ուզածին պէս խաղեր գտնեն ու խաղան։ Բայց եւ խաղերն ընտրելու եւ որոշելու մէջ դաստիարակը տղոց առաջնորդած ատենը պիտ՚ որ նայի՝ որ նոյնը խոհեմութեամբ՝ իբր թէ տղոց չիմացընելով ընէ, ու խիստ հրամաններ կամ թէ բռնի ստիպմունք չբանեցընէ։ Պէտք է որ տղոց միտքն ու սիրտը պատրաստելով՝ իրենց թող տայ օգտակար ու՚ անվտանգ խաղերն իրենց կամքով ընտրել։ Չըլլայ որ քիչ մը յառաջացած աշակերտներուն անանկ խաղեր խաղալու խորհուրդ տայ, որոնք անոնց հասակէն ու կրթութեան աստիճանէն վար են ու իրենց չեն վայլեր։

16. Որչափ որ խաղերու մէջ ընտրութիւն ընելը հարկաւոր է, այնչափ ալ խաղալու ատեն տղոց վրայ հսկելն ու իբր թէ անոնց առաջնորդելը հարկաւոր է։ Ուստի պէտք է որ դաստիարակը հանդարտ ու լռութեամբ դիտէ իր աշակերտներուն խաղալը, բայց յաճախ խրատելով, հրամայելով, արգելելով, խօժոռ դէմք ընելով եւ աչուըներն ու կերպարանքն այլայլելով անոնց զբօսանքը չպղտորէ։ Միայն զգուշութիւն ընէ որ խաղին մէջ տղաք իրարու վրայ չգոռոզանան, անկարգութիւն ու կռիւ չհանեն կամ լիրբ ու անքաղաքավարական վարմունք չցուցընեն։ Երբեմն երբեմն իրենց խորհուրդ տայ, օգնէ ու երբոր իրենք խնդրելու եւ կամ բաղձալու ըլլան, մէջերնին եղած վէճն որոշէ, երբեմն նա եւ թէ որ իրենք կը բաղձան ու կը հաճին՝ իրենց խաղին առաջնորդէ։ Պզտիկ ու բարի տղոց հետ խաղի ընկեր ալ կրնայ ըլլալ, միայն թէ անանկ ըլլայ՝ որ արտաքոյ կարգի ընտանութիւն ու

համարձակութիւն մը չստանան կամ թէ խաղը դաստիարակին աստիճանին ու վիճակին համար ծիծաղելի բան մը չըլլայ. սակայն միշտ աշխատի որ տղաք հասկընան ու յիշեն՝ թէ դաստիարակը միայն իրենց զբօսանքն աւելցընելու համար այն աստիճանի կը զիջանի, որով եւ իրենց մեծարանքն ու սէրն անոր վրայ աւելնայ:

17. Թէ խաղերու մէջ ընտրութիւն ընելուն եւ թէ խաղալու ատեն տղոց վրայ հսկողութիւն ընելուն հարկաւորութիւնն աւելի յայտնի կ'երեւայ երբոր կը մտածենք՝ թէ անտարակոյս բան մըն է որ խաղը մարդուս սրտին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունի: Ինչու որ խաղով կամ խաղի ատեն մարդուն սրտին մէջ նոր փափագներ կը ծնանին, զգացմունք կը զարթնուն ու այլ եւ այլ գործողութիւններ սովորական կ'ըլլան կամ սովորութեան կը դառնան: Երբոր խաղերն աղէկ ընտրուած կ'ըլլան ու պատշաճ կերպով կը խաղցուին եւ դաստիարակին կամ վերակացուին առաջնորդութեամբն ամէն կերպ անկարգութենէ ազատ կ'ըլլան, կրնան տղաքը կարգասէր, ճիշդ, զգուշաւոր ու հաւատարիմ ըլլալու վարժեցընել, նա եւ իրենց պատճառ կ'ըլլան՝ մեծերուն հնազանդ, ընկերներուն հետ քաղաքավար ու խաղաղասէր, ու իրենցմէ պզտիկներուն կամ ստորիններուն հետ արդար ու ներող ըլլալու սորվիլ: Աս ալ ստոյգ է՝ որ ինչպէս որ տղաք ամէն բանէն աւելի խաղի մէջ իրենց բերմունքը կամ բնաւորութիւնը դիւրաւ ու յայտնի կը ցուցընեն (կը մատնեն), սանկ ալ խաղի մէջ աս կամ ան զգացման դիւրաւ ընդունակ կ'ըլլան ու կը վարժին ու խաղալով շատ բանի դիւրաւ կը սովորին, որն որ ուրիշ ատեն աւելի դժուարութեամբ կրնային սորվիլ:

18. Աս հատածին վերջ տալէն առաջ կ'ուզեմ առանձինն մասնաւոր կերպ մը խաղի վրայ ալ մէկ քանի խօսք գրել: Սովորութիւն մը կայ տղոց թատրոնական խաղեր բերան առնել ու հրապարակաւ (այսինքն իրենց ծնողաց՝ բարեկամաց կամ նա եւ մասնաւորապէս հրաւիրուած անձինքներու առջեւ) խաղալ տալ: Ասիկայ կ'ըսուի որ շատ օգուտներ ունի. տղաք կարգաւորեալ կերպով ու ոճով գրուած տեսարանները կարգով բեր-

նուց կը սորվին, անոնք յստակ ու բարձր ձայնով ուրիշներուն առջին խօսելով՝ աղէկ արտասանութեան կը վարժին, վայելուչ ու քաղաքավարական շարժմունք կը ստանան, խօսելու եւ մարդկան առջին կարգաւորեալ պատասխան տալու համարձակութիւն կ'ունենան ու մանաւոր դրգիռ եւ յաջողակութիւն կը վաստըկին օտար լեզուներ սորվելու եւ անոնց մէջ վարժելու: Այս ամենայն օգուտները մէկիկ մէկիկ յիշատակելէն ետքը՝ կ'ըսենք թէ նախ չենք տարակուսիր որ մեր ազգին մէջ մինչեւ հիմայ տղոց վարժութեան համար հայերէն լեզուաւ եղած թատրոնական հատուածներուն կամ կտորներուն ամէնն ալ անվնաս ու աղէկ նիւթեր են, ուստի ասոնց վրայ աս կողմանէ ապահով ենք, քանի որ օտար լեզուօք գրուած կամ անոնցմէ թարգմանուած վտանգաւոր ու տղոց ձեռքը չտրուելու հատուածներ չեն գտնուիր, որոնց վնասակար ըլլալուն վրայ ոչ ոք կը տարակուսի: Աս նկատումը մէկդի ձգելով, կ'ըսենք երկրորդ որ թէպէտ եւ ընդհանրապէս թատրոնական խաղեր սորվելէն ու հրապարակաւ զրուցելէն ու խաղալէն քանի մը օգուտ կ'ելլէ, բայց վնասն ալ քիչ չէ. ինչու որ մտմտանք մէյ մը՝ թէ տղաք ամբողջ թատրոնական խաղ մը սորվելու եւ անոր մէջ աղէկ վարժելու համար ինչչափ ատեն պիտ'որ կորսնցընեն: Պէտք է որ ամէն մէկ տղայ շաբաթներով աշխատի իր զրուցելու եւ խաղալու մասն աղէկ (ու ինչպէս կ'ըսուի՝ ջուրի պէս) սորվելու եւ բերան առնելու: Ասով իր ուսմանց նիւթերուն վրայ մտադրութիւնն ու բաղձանքը կը կորսուի, ու ասանկով իր կրթութիւնն իրեն զբօսանքին զոհ կ'ըլլայ: Երրորդ, աս բանիս մէջ որչափ դիւրաւ ու կանուխկեկ կը զարթնուն տղոց մէջ այն զգացմունքը՝ որոնք կամ ըստ ինքեան անկարգ ու վնասակար են, եւ կամ տղոց հասակին բոլորովին անյարմար: Չորրորդ, նախանձու եւ հակառակասիրութեան կիրքը որչափ դիւրաւ տղոց սրտին մէջ կը զարթնու, երբոր մէկը հանդիսատեսներէն կը գովուի կամ ծափահարութեամբ կը պատուի, իսկ մէկալին անյաջող ըլլալուն նշաններ կը տրուին, ինչպիսի մեծ սնունդ կը տրուի փառասիրութեան ու պարծանքի: Հին-

գերորդ, միթէ գովելի բա՞ն մըն է, որ պատանի մը հրապարակաւ ու պատուաւոր բազմութեան մ՚առջին ապըստամբի մը, քսուի մը, խաբեբայի մը, եւ այլն, եւ այլն, անձը ներկայացընելով՝ անոր բանեցընելու հնարքները սորվի ու ջանայ վարպետութեամբ բանեցընելու՝ թէպէտ խաղի մէջ կամ կեղծեօք: Միթէ այսպիսի անձանց կերքերուն կեղծիքն իր սրտին վրայ ամենեւին ազդեցութիւն մը չե՞ն ըներ, հետք մը չե՞ն թողուր ու իր միտքն անանկ բաներու վրայ չե՞ն արթնցըներ: Միթէ գովելի բա՞ն մըն է՝ որ տղայ մը կեղծեօք առաքինւոյ մը գործքերն ու վարմունքն իր վրայ ներկայացընէ, առաքինութիւն մը, գովելի գործողութիւն մը ձեւացընելու ջանայ՝ առանց անոր յարգն իրօք ճանչնալու կամ անոր զգացմունքը սըրտին մէջ ունենալու: Արդ այս ամենայն խորհրդածութիւնները կարծենք որ ո՛չ բոլորովին անհիմ են ու ո՛չ մտադրութեան անարժան: Ուստի մենք այսպիսի զբօսանաց կամ խաղերու յաճախ գործածութեան մեր հաւանութիւնը բոլորովին չենք կրնար տալ. եւ ատոնք ո՛չ տղոց կրթութեան բոլորովին յարմար միջոց եւ ո՛չ իրենց օգտակար զբօսանքի պատշաճ նիւթ կը սեպենք, հապա միայն շատ ցանցառ ու շատ մեծ զգուշութեամբ գործածուելու պատաղմունք մը կը համարինք:

ՀԱՏԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Բարոյական վտանգներէն պահելու արտաքին միջոցներ:

19. ԲԱՐԻ խղճով ու հաւատարմութեամբ տղոց բարոյական կրթութեան աշխատող դաստիարակին մէկ գլխաւոր պարտքն ալ աս է, որ բարուն արգելք ըլլող ու չարեաց գրգռող պատճառները պակսեցընելու եւ հեռացընելու աշխատի, որոնք շատ անգամ արտաքին հանգամանքներէն յառաջ կու գան, ու երբեմն ալ աշակերտներուն հետ վարուելու կերպէն: Արդ որովհետեւ կամքը կամ ցանկական կարողութիւնը միայն մտաց գաղափարներուն կամ ստացած խորհուրդներուն կը հետեւի կամ անոնց համեմատ ընթացք մը կը բռնէ, անոր հա-

մար յայտնի բան մըն է, որ հակառակ գաղափարները կամքին ուղիղ ու կանոնաւոր ընթացքին արգելք կ'ըլլան: Այնպէս եւ սա կամ ան սրտի զգածումը՝ սա կամ ան բարի յօժարութեան խափանիչ կրնայ ըլլալ: Անոր համար դաստիարակը պէտք է որ այն ամէն պատճառները հեռացընէ ու վերցընէ, որոնցմով ուղիղ դիտման կամ վախճանին դէմ ըլլող գաղափարներ ու զգացմունքներ յառաջ կու գան. ինչու որ մեծ հաստատութիւն ու առաքինութիւն կամ գոնէ հաստատուն կըրթութիւն մը հարկաւոր է՝ որ մարդ արտաքին տպաւորութիւններէն, գաղափարներէն ու հանգամանքներէն անսասան մնայ ու իր կամքին մէջ ունեցած բարի յօժարութիւնը չկորսընցընէ: Զոր օրինակ, թէ որ տղաք յաճախ լսելու ըլլան՝ թէ բախտը սա կամ ան մարդուն ամենեւին յաջողութիւն մը չէ տուած, սա կամ ան մարդը կ'աշխատի, կը գործէ ու արդարութեամբ իր գործքերուն կը զբաղի եւ սակայն աղքատ է, եւ թէ՝ շատ մարդիկ անկարգ ու դատարկ կեանք կ'անցընեն եւ սակայն հարուստ են, ատոնք յաճախ լսելով, զարմանալի բա՞ն մըն է՝ որ տղոց սրտին մէջ տժգոհութիւն, աշխատելու ատելութիւն ու տրտմութիւն տիրէ: Նոյնը պէտք է ըսել նա եւ այլ եւ այլ արտաքին հանգամանաց ու տղոց հետ վարուելու եղանակին համար: Շատ ծնողք իրենց տղոցը հետ անխոհեմ խստութեամբ վարուելով ու մէկուն՝ մէկալէն աւելի խնամք ցուցընելով, անոնց սրտին մէջ որդիական սիրոյն մարելուն պատճառ կ'ըլլան: Այնպէս եւ մոլորեցուցիչ խօսքերով ու չար օրինակներով՝ տղոց սըրտին մէջ առաքինութեան ու բարեպաշտութեան վրայ նոր ծնած յարգն ու փափագը կը խղդուի: Շատ վարպետներ ու ծնողք իրենց անգութ խստութեամբը տղոց պատճառ կու տան սուտ խօսելու, ակամայ ըրած յանցանքնին ուրանալու, խաբէական ճամբաներ փնտռելու, եւ այլն: Ստոյգ է որ բարոյապէս աղէկ կրթուած մարդ մը՝ արտաքուստ ինչչափ հակառակութիւններ ու ներհական դէպքեր ալ վրայ գան՝ իր հաստատութիւնն ու առաքինութիւնը չկորսնցընելու է. բայց ո՞վ կրնայ դեռակիրթ տղոցմէ այսպիսի հաստատութիւն մը պահանջել:

20. Երկրորդ հարկ է պակասեցընել ու տկարացընել այն ամենայն գրգիռները, որոնցմով տղոց սըրտին մէջ դէշի յօժարութիւն ու փափագ կը ծնանի: Մարդ դէշին կը բաղձայ ու անիկայ կ'ուզէ միայն անկից յառաջ գալու հետեւանքին ու շահին պատճառաւ: Ասոր համար դաստիարակը պէտք է որ ջանայ ու ամէն բան անանկ կարգի դնէ՝ որ տղայ մը իր պարտուց ու կանոնացը դէմ բան մ'ընելու ըլլայ՝ անկէց ամենեւին շահ մը տեսնելու կարող չըլլայ: Աս կտորիս մէջ շատ աղէկ կ'ըլլայ՝ որ դաստիարակը տղոց երբեք չհասկըցընէ կամ չցուցընէ անկարգ գործողութեանց գրգիռները կամ օգուտները. ոչ երբեք թող տայ իրենց անկարգ միջոցներով գիտուած շահ մը ձեռք բերելու, մանաւանդ թէ երբոր անանկ միջոցներով բան մը ձեռք կը բերեն՝ իրենցմէ առնէ, ու անոր հակառակին իրենց դարձընէ: Մասնաւորապէս անկարգութեան պատճառ ըլլող ներքին գրգիռներուն կարգը կը սեպուին տղոց չորս դին ըլլող կամ անոնց հետ ապրող անձանց օրինակները, որովհետեւ տղոց անձնական տեսութիւնը կամ հմտութիւնը դեռ տկար ու անզօր ըլլալուն՝ տեսած օրինակներուն նմանելու բնական բերումը իրենց ներսն աւելի կը գործէ: Այնչափ տղոց պզտիկ հասակի մէջ աւրուելուն պատճառը չար օրինակներն են, զորոնք աչուընուն առջին տեսնելով՝ սրտերնին կը շարժի անոնց նմանելու. եւ ողբալին ան է՝ որ դէշ օրինակին ազդեցութիւնն այն մատաղ սըրտերուն մէջ աւելի զօրաւոր ու տեւական կ'ըլլայ՝ քան թէ ամէն ջանքով ու խնամքով աւանդուած ուսմունքն ու խրատները: Անոր համար դաստիարակներն ու ծնողք միշտ աս սկիզբը պէտք է որ հաստատ միտքերնին պահեն. "Թէ որ կ'ուզես ուրիշը բարոյապէս բարի ընել, նախ դուն բարոյապէս բարի եղիր„: Ասիկայ գիտնալով ջանան՝ որ տղաք ուրիշի վրայ դէշ ու անկարգ բան մը չտեսնեն, որպէս զի իրենց ալ գրգիռ չըլլայ դէշ ըլլալու:

21. Բայց ամենէն աւելի փոյթը պիտ'որ ցուցընէ բարի դաստիարակը տղաքը ամէն կերպ մոլորեցընող հնարքներէն ու մոլորեցուցիչներէն պահելու եւ ապահով ընելու: Պէտք չէ որ գիտէ թէ արդեօք մոլորեցը-

նելու հնարքները դիտմամբ ու կամօք, ուղղակի թէ անուղղակի տղոց վրայ կու գան կամ իրենց առջին կը դրուին, հապա միշտ ու ամէն ատեն եւ ամէն դի ասանկ հնարքներուն անպակաս ըլլալը միտքը բերելով՝ պէտք է որ իր աշակերտներն ամէն վտանգներէն ազատ ու հեռու պահելու համար միշտ հսկէ: Այսպիսի հնարքներուն ամէն կերպ անձինքներէն, այսինքն՝ ազգականներէն, ծառաներէն, եղբայրներէն ու քոյրերէն, աշակերտակիցներէն, վարպետներէն ու նոյն իսկ դաստիարակներէն եւ ծնողացմէ յառաջ գալը շատ հեղ տխուր փորձերը սորվեցուցած են: Շատ անգամ տղաք կը մոլորին կամ թէ գէշի կը յորդորուին առանց դիտման ու անուղղակի՝ անկարգ խօսքերով ու օրինակներով. ասոնցմով իրենց ծանօթութիւնները կամ միտումներուն խորհուրդները կը շփոթին ու կը սխալին, իրենց բարոյական զգացումը կը բթանայ, միտքերնին գէշի վրայ կ'երթայ, փափագնին անոր վրայ կը զարթնու, ու անպիտան եւ վնասակար ու գէշ զգածմունքները սրտերնուն մէջ տեղի կ'ընեն: Որչափ մեծեր կամ ծնողք իրենց տգիտութեամբը կամ անմտադրութեամբն ու անհոգութեամբը իրենց տղոց մտաց ու սրտին մէջ անանկ խորհուրդներ ու զգացմունքներ կը զարթուցանեն, որոնց ըստ ինքեան գէշ ըլլալը կամ գէշ հետեւութիւններ ունենալիքը չեն մտմտար: Ու երբոր տղաքնին քիչ մը մեծնալէն ետքը կը տեսնեն որ իրենց անհոգութիւնը զանոնք ինչպէս մոլորեցուցեր է ու անոնց ինչպիսի՛ չարեաց պատճառ եղած է, կը ցաւին ու կ'աշխատին սխալանքնին շտկելու, բայց ան իրենց ցանած որոմն արդէն արմատ ձգած ըլլալով՝ անկէց ետքը զանոնք արմատէն խլելու համար անհնարին ջանքով պիտ'որ աշխատին, ու իրաւցընէ երանելի կ'ըլլան, թէ որ աս աշխատանքներնուն պտուղը գոնէ ուշ տեսնելու կարող ըլլան:

22. Արդ տղոց բարոյական բարւոյն, այսինքն անոնց կամաց ու սրտին գէշ կիրքերէն ազատ ու բարի ըլլալուն դէմ այսչափ ներքին ու արտաքին վտանգներ գտնուիլը՝ դաստիարակներու համար մասնաւոր ազդարարութիւն մըն է՝ որ իրենց պաշտօնն աս մասին մէջ աղէկ

կատարելու ձեռքերնէն եկածին չափ փոյթ ու հոգ տանին: Եւ աս վախճանիս հասնելու համար նախ պէտք է որ դաստիարակն իր մտադրութիւնն իրեն աշակերտներուն վրայէն ամենեւին պակաս չընէ, ու անոնց ամէն մէկուն վրայ ամենայն կերպիւ ու միշտ հսկողութիւն ունենայ: Ինչու որ տղոց աւրուելուն ու մոլորելուն աղբիւրը շատ անգամ չնչին բան մըն է ու դժուարաւ կը ճանչցուի, եւ միայն ճիշդ դիտողութեամբ եւ մտադիր արթնութեամբ կրնայ դաստիարակն անիկայ ճանչնալ ու խափանել: Ուստի եւ աս դիտողութեան ու հսկողութեան արգելք ըլլող ու անիկայ դժուարցընող ամէն պատճառները պէտք է պակսեցընել. միայն թէ դիտողութիւն կամ թէ վերակացութիւն ընելը պէտք չէ անանկ իմանալ՝ թէ դաստիարակն ամէն վայրկեան ու ամէն տեղ իր աշակերտին քովը պիտ՚որ ըլլայ ու անիկայ դիտէ, ինչու որ անիկայ մեքենական մօտաւորութիւն մը կ՚ըլլայ ու օգուտ չ՚ըներ, հապա պէտք է այն հսկողութեան համար իմանալ, որն որ միշտ մտադրութեամբ ու խորհրդածութեամբ կ՚ըլլայ: Երկրորդ, հարկաւոր է որ թէ դաստիարակներն ու թէ ծնողք իրենց խօսքերուն ու գործողութեանց մէջ միշտ զգուշաւոր ու շրջահայեաց ըլլան, ու ամէն ժամանակ չէ թէ միայն տղոց վիճակն ու հասարակ միտուընին ունենան, հապա մասնաւորապէս իրենց զակին առանձնական հանգամանքը նկատեն: Միշտ յիշեն՝ որ տղոց աչքն աւելի սրատես կամ դիտող է քան զոր հասարակօրէն կը կարծուի ու անով մասնաւորապէս իրենց մեծերուն պակասութիւնները դիւրաւ կը տեսնեն ու կը ճանչնան: Դարձեալ յիշեն՝ որ իրենց տղոցը մեծ շահ մը չեն ըներ՝ երբոր անոնց չգիտնալու նիւթերուն վրայ մթին, կտրուկ ու կիսկատար խօսքեր կը զրուցեն կամ նմանութիւններով կը խօսին. ասով չարն աւելի եւս դէշ կ՚ըլլայ, ինչու որ տղաք կը հասկընան՝ որ իրենց մեծերն անով իրենցմէ բան մը պահել ու ծածկել կ՚ուզեն ու ասանկով աւելի վնասակար մտքերու կ՚երթան ու դէշ զգացմունքներ կ՚ունենան: Ըստ այսմ տղայ մը՝ գործողութեան մը դէշ ու անկարգ ըլլալն իմանալէն ետքը՝ անոր վրայ զինքը խաբել կամ այլ եւ այլ մեկնու-

թիւններով իր միտքը դարձընել ուզելը չէ թէ միայն օգուտ մը չ՚ըներ հապա նա եւ փնասակար կ՚ըլլայ։ Երրորդ, պէտք է նա եւ զգուշութեամբ դիտել այն անձանց բարքն ու վարմունքը, որոնց հետ տղան կ՚ապրի, եւ կամ որոնց ընկերութեան մէջ երկայն կամ կարճ ժամանակ կը մնայ, աղէկ քննելու եւ իմանալու է՝ թէ արդեօք անոնցմէ տղուն վարմանցն ու սրտին զգացմանց աւրուելու աւիթ մը կը տրուի՞ թէ չէ։ Շատ անգամ ընկերներն, աշակերտակիցներն ու ծառաները մէկ ժամու մէջ կորսուելու կամ աւրելու պատճառ կ՚ըլլան այն բարւոյն՝ որն որ տղուն սրտին մէջ տնկելու համար քանի մը տարի աշխատուած է, եւ անոր սրտին մէջ անանկ որոմ մը կը ցանեն՝ որն որ ոչ երկայն ժամանակաւ ու ոչ մեծ աշխատութեամբ կրնայ խլուիլ ու ջնջուիլ։ Եւ բաւական չէ որ սանկ մարդիկ տղոց առջին յայտնապէս գէշ ու անվայել գործք չընեն, հապա պէտք է դիտել՝ թէ արդեօք իրենց անզգուշութեամբը, անպատշաճ խօսքերովն ու կատակներովը տղոց միտքն ու սիրտը չե՞ն պղտորեր։ Չորրորդ, աս կտորիս մէջ դաստիարակին դիտելու շատ նիւթ կու տան տղոց կարդացած գրքերը։ Եթէ որ մեր ազգին տղաքը միայն հայերէն գրքեր ձեռքերնին առնելու ըլլային ու կարդային, վտանգը քիչ էր, որովհետեւ կրնանք ըսել՝ որ դեռ մեր լեզուով վտանգաւոր կամ տղոց սրտին վրայ գէշ ազդեցութիւն ընող գրքեր (քանի մը նոր թարգմանութիւններէ ի զատ) չկան։ Բայց որովհետեւ հիմակուան ատենը վեց եօթը տարուան տղոց իսկ օտար լեզուներ սորվեցընելու սկսուած է, անանկ որ տղան տասը տասուերկու տարեկան եղած ատենը սորված լեզուն կատարեալ հասկընալով՝ ձեռքն ինկած գիրքը կը կարդայ, անոր համար ազգերնուս դաստիարակներն ալ աս կտորիս մէջ նոր ու մեծ հսկողութեամբ իրենց պաշտօնին պարտքը կատարելու պիտ՚որ աշխատին։

23. Տղոց բարուցը կամ սրտերնուն բարի զգացմանց դէմ ըլլող գրգիռներուն վրայ ասոնք գրելէն ետքը՝ հոս պատշաճ կը սեպենք կրկնել ինչ որ ուրիշ աւիթներու մէջ մէկ երկու հեղ գրեցինք՝ թէ դաստիարակն իր աշակերտները ներքին ու արտաքին մոլորեցուցիչ պատ-

ճառներէն ու դրդիռներէն կամ թէ ըսենք՝ փորձութիւններէն պաշտպանելու աշխատած ատենը՝ միշտ անոնց ամէն մէկուն անհատական կամ առանձնական հանգամանացն ու բնաւորութեանը պէտք է որ միտ դնէ, ու ըստ այնմ անկարգ կամ անյարմար երեւոյթի մը (խօսքի մը, գործողութեան մը, անձի մը, եւ այլն), ա՛ս կամ ա՛ն տղուն վնասակար կամ անվնաս ըլլալն որոշէ։ Կրնան անանկ տղաք գտնուիլ՝ որոնք ըստ իրենց ներքին զգացմանց անկարգ երեւոյթէ մը չեն վնասուիր, որն որ ուրիշի մը վնասակար կրնայ ըլլալ։ Աստով չենք ուզեր ըսել՝ որ դաստիարակը հաստատուն բնաւորութիւն ունեցող ու առաքինութեան ճամբուն մէջ առջի քայլերն առնելու սկսող տղաքը յաճախ այսպիսի վտանգաւոր առիթներու մէջ թողու, հապա աս միայն կը հասկցընենք՝ որ եթէ ամէն տղաքն անխտրաբար ամէն փոքր ու հեռաւոր առթէն կամ դրդիռէն հեռացընելու եւ ամէն խստութեամբ պահելու աշխատի, անոնց բարոյական բարեկըրթութիւնը կամ թէ բարեբարութիւնը վտանգի մէջ կը ձգէ, որ փոքր առիթ մը ու փորձութիւն մը ըստ պատահման առջեւնին ելածին պէս՝ կը յաղթուին ու կը վնասուին։ Ուրեմն ամէն մէկ աշակերտին բնաւորութեան համեմատ խոհեմութեամբ իր զգուշութեան միջոցները բանեցընէ։

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Ցանկական կարողութիւնը, այսինքն կամքը կամ գոնէ անոր գործունէութիւնը զսպելու անմիջական միջոցներ։

24. ԵՐԲՈՐ դաստիարակը կ՚իմանայ ու կը հասկընայ՝ որ տղու մը կամաց ու սրտին մէջ անկարգ կամ անընդունելի բաղձանք մը կամ ցանկութիւն մը մտած է, պէտք է որ այն բաղձանաց անպատշաճութիւնն ու անոր ետեւէն գալու վնասակար հետեւանքն իր առջին դնելով՝ անիկայ տկարացընելու եւ մարելու, եւ կամ գոնէ անոր արտաքին գործադրութիւնը խափանելու ջանայ։ Թէպէտ եւ միայն արտաքին գործադրութիւնը խափա-

նելով բարեբարութեան մեծ օգուտ մը չ'ըլլար, որովհետեւ ասիկայ ներքին կամաց կամ ներսէն ուզելու վրայ հիմնած է, բայց գոնէ միջնորդաբար մեծ օգուտ կ'ըլլայ։ Ասոր համար զգուշացընելը կամ ազդարարութիւնը կրթութեան մէջ ամէն ատեն՝ բայց մանաւանդ տղոց բարոյապէս վտանգի մէջ գտնուելու ատենը՝ շատ հարկաւոր կրթական միջոց մըն է. բայց անոր օգտակար ըլլալը գործադրելու եղանակին յարմար ըլլալէն կախում ունի։ Ամէն բանէն առաջ՝ քանի որ դաստիարակը տղու մը համար վտանգ գտնուելուն հաւանական հիմ մը չիտեսներ՝ պէտք չէ որ տղուն անոր վրայ ազդարարութիւն ընէ կամ անկէց զգուշացընէ։ Վասն զի երբոր տղաք կը տեսնեն՝ որ առանց իրենց համար վտանգ մը գտնուելու՝ դաստիարակը զիրենք ան վտանգէն տարաժամ կը զգուշացընէ, մտքերնին անոր վրայ կ'արթըննայ, մանաւանդ թէ մտքերնին անոր վրայ կը հաստատեն, որուն պատճառն այն տարաժամ ազդարարութիւնն եղած կ'ըլլայ։ Դաստիարակին վարպետութիւնն ան պիտ'որ ըլլայ՝ որ աս կերպ ազդարարութիւնները յարմար ատեն ու իբր թէ առանց մասնաւոր դիտման ու միայն հայրական մտերիմ սէրէն շարժելով հանդարտութեամբ ընէ. ինչու որ եթէ միայն իբրեւ ըստ հաճոյից արգելիչ հրաման մը տալու պէս այն ազդարարութիւնն ընելու ըլլայ, անով տղուն սրտին մէջ եղած անկարգ բաղձանքը տկարացընելու տեղ աւելի եւս կը զօրացընէ։ Աս վախճանիս համար շատ աղէկ կ'ըլլայ՝ որ դաստիարակն իր աշակերտներուն անկարգ բաղձանաց կատարուելովը անմիջապէս ու ստուգիւ պատահելու վնասակար կամ գէշ հետեւանքն անոնց առջին դնէ, եւ աս հետեւանքն անանկ ըլլան՝ որ տղաք անոնց մեծութիւնն ու վնասակարութիւնը ճանչնալու կարող ըլլան։ Ինչու որ եթէ անոնց առջին անանկ հետեւանքներ կամ յառաջ գալու չարիք կը դնէ, որոնք կա՛մ արտաքոյ կարգի եւ հեռաւոր են, եւ կա՛մ դժուարաւ կրնան հանդիպիլ, երիտասարդական գլխոյ տաքութեամբ ու թեթեւամտութեամբ սրտերնին հանգիստ կը բռնեն, ըսելով որ իրենց բաղձանաց կատարուելէն ան չարեաց յառաջ գալը տարակուսելի է, եւ իրենք կը յուսան որ անկից իրենք

զիրենք կը պահեն։ Դարձեալ տղոց ազդարարութիւն ընելը՝ իրենց առջին իրենց բաղձանքէն յառաջ գալու անանկ չարիք դնելով, որոնց գաղափարն իսկ դեռ չունին՝ միշտ անպիտան ու անօգուտ աշխատութիւն է։ Նաեւ ազդարարութեան առեն պէտք չէ հետեւելու չարիքը չափազանցութեամբ մեծցընել, ինչու որ եթէ տղաք ի հեռուստ նշմարելու կամ նշան մը տեսնելու ըլլան՝ որ դաստիարակներուն ըսածը չափազանց ու գրեթէ չըլլալու բան մըն է, այն ազդարարութիւնն իր ուժը բոլորովին կը կորսնցընէ։ Դաստիարակն ազդարարութիւն ըրած առենը ամէն բանէն աւելի պէտք է որ զգուշանայ սուտ ու կեղծեալ չարիք կամ երեւակայութիւնը սասանեցընող գէշութիւններ ու վնասներ տղոց առջին դնելէն. վասն զի աս հնարքը պզտիկ տղոց համար բարոյապէս օգուտ մը չունի, իսկ ֆիզիքապէս մեծ վնաս ունի, միանգամայն քիչ մը մեծ տղոց համար ազդարարութիւնը ծիծաղելի ու արհամարհելի ուստի եւ անպտուղ ընելէն ուրիշ վախճան մը չ՚ունենար։

25. Երբոր տղայ մը անկարգ գործողութիւն մ՚ըրած ըլլալով՝ անկէց իրեն համար անհաճոյ կամ վնասակար հետեւանք մը կը ծագի, պէտք է որ խոհեմ դաստիարակը աս վնասն իբրեւ միջոց մը ձեռք առնէ տղան երկրորդ անգամ նոյն կամ անոր նման գործողութիւն ընելէն պահելու։ Երբեմն ինքն ալ թող տայ՝ որ տղան անանկ գործողութիւն մ՚ընելէն ետքը այն իրեն անհաճոյ ըլլող հետեւանքը կամ վնասը իրօք տեսնէ, միայն թէ երբոր կը հասկընայ՝ որ այն վնասը տղուն ըրած գործողութեան համեմատ չէ կամ անոր արդիւնաւորածէն շատ աւելի ու միանգամայն անբժշկելի է, ան առեն աշխատի այն վնասը թեթեւցընելու եւ կամ բոլորովին վերցընելու։ Աս կտորիս համար օրինակ կրնան ըլլալ հետեւեալ դիպուածները. երբոր տղայ մը շռայլութիւն կ՚ընէ, կամ թէ ձեռքը քանի մը փող անցածին պէս կը մսխէ, քիչ մը առեն իրեն ձեռքն ամէնեւին ստակ թող տալու չէ՝ որ կարօտութիւնը զինքը ստիպէ պզտիկուց խնայող ըլլալու։ Երբոր տղայ մը յաճախ սուտ կը խօսի, պէտք է անիկայ քիչ մը առեն երեսէ ձգել, իր

ըսած ստոյգ խօսքերուն վրայ ալ տարակոյս ցուցընել, որ ստիպի նա եւ պզտիկ սուտ խօսքէ մ'ալ մեծ զգուշութիւն ընելու: Եւ երբոր տղան անկարգ գործողութիւն մ'ընելէն ետքը՝ անիկայ յայտնուած ատենը կը սկսի լալ ու իբր թէ պատժէն վախնալով ըրածին վրայ զղջալ, անոր արցունքէն շարժելով ու խաբուելով՝ ըրածն անպատիժ պէտք չէ թողուլ կամ չըրածի պէս սեպել, վասն զի այսպիսի գթութիւնը, որն որ հասարակօրէն մայրերն իրենց յանցաւոր զաւկըներուն վրայ կը ցուցընեն, զանոնք կ'աւրէ ու իրենց վնաս կու տայ:

26. Որովհետեւ տղայ մը յանցանք կամ անկարգ գործողութիւն մ'ընելու ըլլայ՝ անկից միշտ չար հետեւանք մը չիհետեւիր, ինչու որ աս հետեւանքին չըլլալուն համար կ'աշխատուի. անոր համար պէտք է որ դաստիարակը կամաւոր հետեւանքով մը այն յանցանքը շիտկելու կամ մէյ մ'ալ կրկնել չտալու միջոց մը յարմարցընէ, ու աս կամաւոր հետեւանքը, որ է պատիժը, երկու կերպով ազդեցութիւն կ'ընէ, մէյ մը յանցանքը գործուելէն առաջ՝ անկէց վախցընելու եւ հեռու բռնելու համար, ու մէյ մ'ալ անկից ետքը՝ անիկայ շիտկելու համար: Առջի կերպովն եղած ատենը՝ կ'ըսուի *սպառնալիք*: Սպառնալիքը շատ հասարակ՝ բայց շատ հեղ անկարգ կերպով գործածուող միջոց մըն է: Չափազանց ու անկարգ սպառնալիքին շատ դիւրաց վնասակար ըլլալը փորձը կը սորվեցընէ: Անոր համար սպառնալիքէն օգուտ մը քաղելու համար նախ պէտք է որ միայն հարկաւոր եղած ատենը դաստիարակը սպառնալիք ընէ. ինչու որ շարունակ ու անդադար սպառնալիք ընելը՝ հարկաւոր եղած ատենն ըլլալու սպառնալիքին ուժը կը տկարացընէ, եւ կամ տղոց սրտին մէջ ծառայական երկիւղ մը կը ծնանի: Երկրորդ, պէտք չէ որ դաստիարակն անանկ սպառնալիք մ'ընէ, զորն որ կամ չ'ուզեր եւ կամ չիկրնար գործքով կատարել. ինչու որ այն սպառնալիքները, որոնց վրայ տղաք ստուգիւ կրնան կարծիք ունենալ՝ որ ի գործ պիտ'որ չդրուին կամ թէ ուրիշները միջնորդ ու բարեխօս ըլլալով անոնց գործադրութիւնը պիտ'որ չթողուն, ամենեւին օգուտ մը չեն

ըներ։ Երրորդ, անանկ բան մը պէտք է սպառնալ կամ անանկ սպառնալիք մ'ընել՝ որ տղոց անձնական հանգամանաց համեմատ ըլլայ. ինչու որ ամէն սպառնալիքն ամէն տեսակ բնաւորութեան վրայ մի եւ նոյն զօրութեամբ ազդեցութիւն չ'ըներ։ Չորրորդ, պէտք է որ սպառնալիքը գործուած յանցանաց կամ անիկայ գործելու վտանգին (փորձութեան) համեմատ ու չափակցեալ ըլլայ։ Հինգերորդ, պէտք է որ աշակերտը գիտնայ թէ սպառնալեաց գործադրութիւնը ստուգիւ եւ շուտով պիտ'որ կատարուի։ Վեցերորդ, դաստիարակը ջանայ իր կամօքն ըրած սպառնալիքը միշտ ի գործ դնել, եւ ասիկայ կատարելու համար պէտք է որ սպառնալիքն ընելէն առաջ անոր վրայ աղէկ մը մտածէ, երբեք արտաքոյ կարգի կամ չափազանց սպառնալիք մը չընէ, ապա թէ ոչ՝ կը հարկադրի ըրած սպառնալիքն անգործ թողուլ, եւ ասանկով օգուտ ընելու տեղ վնաս ըրած կ'ըլլայ։

27. Դաստիարակն ու ծնողք իրենց տղաքը չար փափագներէն ու բաղձանքներէն ետ բռնելու համար հարկ է որ երբեմն անոնց պարգեւք կամ պարգեւիչ պատուհասներ տան։ Արգելքը կամ բան մ'արգելելու հրամանն երկու կերպով կրնայ օգտակար ու պտղաւէտ ըլլալ. մէյ մը՝ երբոր ծնողական սէրն այն արգելքին ուժ կու տայ, կամ թէ ըսենք՝ այն արգելքը ծնողական սէրէն յառաջ կու գայ, այսինքն երբոր ծնողք իրենց տղոցը բան մը կ'արգելեն՝ ցուցընելով որ իրենց սրտին մէջ զակըներնուն ամէն մէկուն վրայ եղած սէրը զիրենք կը ստիպէ այդ բանը իրենց արգելելու. եւ երկրորդ, երբոր արգելքին հետ մէկտեղ նաեւ յայտնի կամ լռելեայն սպառնալիք մ'ալ կը տրուի։ Կրնամ ըսել որ բաց աս երկու ճամբով եղած արգելքէն՝ ուրիշ ամէն կերպ արգելքները երբեք ուժ ու ազդեցութիւն մը չեն ունենար ու շատ հեղ ալ վնասակար են։ Հասարակօրէն եղած փորձը յայտնի կը ցուցընէ՝ որ տղաք շատ հեղ արգելքները բանի տեղ չեն դներ, շատ հեղ ալ այն արգելքով աւելի եւս կը գրգռուին իրենց բաղձանքը կատարելու, եւ կամ թէ այլ եւ այլ հնարքներով ու խորամանկու-

թեամբ կը ջանան գաղտուկ ան արգելքը չբռնելու: Կը տեսնենք որ շատ ծնողք աս կտորիս մէջ ուրիշ միջոց մը կը բանեցնեն՝ իրենց զաւկըներուն անկարգ բաղձանացը կատարումը խափանելու համար: Կը ջանան՝ անոնց ազատութիւնը բոլորովին խափանել, անոնց վրայ անդադար հսկել, զիրենք տուներնէն դուրս ելլելու թող չտալ, ուրիշներու հետ ամէն կենակցութիւնն արգելել ու իրենց ա՛ս կամ ա՛ն բանը չտալ, որով տղոց անհնարին կ՚ըլլայ իրենց բաղձանքը կատարել: Արդ՝ թէպէտ եւ կ՚ըսենք որ շատ ծնողաց իրենց զաւկըները բոլորովին իրենց կամացը թող տալն ու անոնց վրայ ամենեւին հսկողութիւն չընելը շատ վնասակար ու անկարգ բան է, նա եւ քանի մը դիպուածի մէջ այն վերը յիշուած միջոցներն ու խիստ արգելքները հարկաւոր են, զոր օրինակ՝ տղոց արդէն ստացած քանի մը պակասութիւնները շիտկելու համար· բայց սակայն կը պարտաւորինք յայտնապէս ալ զրուցել որ բոլորովին ծուռ կարծիք մըն է՝ թէ միայն այդ խիստ միջոցներով տղոց բարոյական օգուտը ապահովապէս ու ստուգիւ կը հոգացուի: Ինչու որ այս միջոցներով յիրաւի արտաքին գործողութիւնը կամ բաղձանաց կատարումը կ՚արգելուի, բայց անով ներքին կամքն ու բաղձանքը չիխափանուիր, կամքին շիտկուելուն մեծ օգուտ մը չ՚ըլլար: Այո՛, ան միջոցներով անկարգութիւնները քիչ մը ատեն կը խափանուին, բայց ապագայ ժամանակի համար անով դեղ ու դարման մը չ՚ըլլար: Քանի՛ քանի՛ փորձեր յայտնի ցուցըցած են, որ շատ խիստ պահպանութեամբ արգելուած ու գոցուած տղաք՝ ետքէն (քիչ մը ազատութիւն գտած ատեննին) աւելի անառակ եղած են, եւ թէ ա՛ն տղաք՝ որոնք միշտ ուրիշներէն զատուած ու գոցուած կը մեծցուին, մարդկան մէջ մտած ատեննին շատ դիւրաւ կրնան մոլորցուիլ ու աւրուիլ: Չենք ըսեր ու ո՛չ խորհուրդ կու տանք՝ որ տղոց վրայէն ամէն զգուշութիւնը վերցընելով՝ զիրենք արձակ համարձակ ու անհոգութեամբ վտանգներու մէջ ձգել կամ տանիլ ու թող տալ պէտք է, հապա կ՚ըսենք՝ որ պէտք չէ կարծել թէ երբոր տղոցմէ ամէն վտանգաւոր առիթները կը հեռացուին՝ ա՛լ անոնք բոլորովին ու կատարելապէս ա-

պահովութեան մէջ են, իրենց սրտին աւրուելուն համար ալ ամենեւին վտանգ մը չկայ: Պէտք չէ դեռ իր մտքին ու սրտին տէր չըլլող տղուն կատարեալ ազատութիւն տալ, բայց եւ պէտք է անիկայ կամաց կամաց ու օրինաւոր ճամբով այն ազատութեան պատրաստելու վարժեցընել, որպէս զի երբոր մեծերուն ձեռքին ու հսկողութեան տակէն դուրս ելլելու ըլլայ՝ անիկայ չարաչար ու իր վնասին չգործածէ:

28. Այս ամենայն միջոցներն աւանդելէն ետքը՝ բուն կամաց իրական կրթութեանը կերպին վրայ գրելու սկսելէն առաջ պատշաճ կը համարիմ հոս ծանուցանել՝ որ ամէն մէկ բաղձանքը եւ կամ կամքին բերումը կամաց կամաց կը ծնանի ու ի սկզբան տկար կ'ըլլայ, բայց ամէն մէկ անգամ ի գործ դրուելով ու կատարուելով կը զօրանայ, կը հաստատուի ու վերջապէս անկորուստ ու անջնջելի կը մնայ: Ամէն մէկ գործողութիւն առանձինն անցաւոր է. բայց երբոր շատ հեղ կը կրկնուի՝ հասարակ գործողութեան կերպ կամ ընթացք մը կ'ըլլայ, ու վերջապէս սովորութեան կը դառնայ, սովորական (ունակութիւն) կ'ըլլայ: Այս ամենայն յայտնի կը ցուցընէ՝ թէ ինչչափ հարկաւոր բան է՝ ամէն մէկ անկարգութեան իր սկսելուն կամ ծագելուն ատենը՝ առաջքն առնուլ եւ դէմ կենալ: Աս վախճանիս համար պէտք է որ դաստիարակն իր ձեռքին տակ ըլլող տղոց վրայ աղէկ դիտողութիւն ընէ, որ կարող ըլլայ դէշ յօժարութեանց բողբոջները գտնել ու ճանչնալ: Չար որոմը, դէշ յօժարութիւնը երկայն ատեն ի ծածուկ կը ծնանի ու կը բողբոջի առանց ճանչցուելու եւ յայտնի ըլլալու: Արդ՝ երբոր դաստիարակը անկարգութեան մը սկիզբը կը դիտէ կ'իմանայ՝ պէտք չէ որ անիկայ չնչին ու փոքր բան մը սեպէ: Չըլլայ որ հասարակօրէն սովորութեամբ զրցուած կարծիքներուն ու խօսքերուն կապուի, թէ "Տղան ադբանը դէշ մտքով չ'ըներ, անոր մէջ դէշ յօժարութիւն մը չունի, անոր ինչ ըլլալը դեռ չգիտեր, ադ բանն իրեն վնասակար բան մը չէ: Դարձեալ, տղաք առաքինութիւն ու մոլութիւն չեն ունենար, տղաքը թող տալու է, որ իրենց աշխոյժն ու բնական կրակը դուրս տան.

սահելով ու իյնալով մարդ շիտակ քալել կը սորվի․ գէշը ետքէն ինք իրմէ կը կորսուի ու կը շիտկուի,,․ եւ ուրիշ ատոնց նման հազար ու մէկ սովորական խօսքեր, որոնցմով շատ ծնողք իրենք զիրենք խաբելով կամ ուրիշներէն խաբուելով ու մխիթարուելով անհոգ ու հանգիստ կ՚ըլլան։ Դաստիարակին աս բանիս մէջ գլխաւոր կանոնն ըլլայ՝ տղոց պզտիկութեան ատեն անանկ բան մը ամենեւին չշնորհել կամ թող չտալ, որն որ քիչ մը մեծնալէն ետքը սաստիկ արգելել հարկաւոր է։ Ասոր դէմ շատ ծնողք հակառակ ճամբայ բռնելով՝ կը պարտաւորին անհոգութեամբ անտես ըրած կամ թոյլ տուած անկարգութիւններն ետքէն մեծ ու ծանր աշխատութեամբ ջնջելու եւ շիտկելու ջանալ։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Կամքը կամ ցանկական կարողութիւնն ըստ պատշաճի կրթելու ուսումը։

1․ ԻՄԱՍՏՈՒՆ դաստիարակին պաշտօնն է չէ թէ միայն կամքը չար բաղձանքներէն, ու ցանկական կարողութիւնն անկարգ ներգործութիւններէն ազատ պահել, այլ նա եւ կամաց բարի ու օգտակար բաղձանքներ ստանալու եւ ցանկական կարողութեան կարգաւորեալ կերպով ու ճամբով գործունեայ ըլլալու օգնել։ Թէպէտ եւ սրտի մաքրութիւնը շատ ցանկալի ու հարկաւոր բան է, բայց միայն ասով բուն վախճանին չիկրնար հասնուիլ։ Մարդուն իր վախճանին հասնելու համար հարկաւոր է՝ որ չէ թէ միայն գէշ զգածմունք չունենայ, հապա նա եւ բարի զգածմունք ունենայ։ Ահա ասով յայտնի կ՚ըլլայ՝ որ կամաց իրական կրթութիւնն անոր մէջ բարի զգածմունքը զարթուցանելու եւ անոնց առաջնորդելու վրայ կը կայանայ։ Ասոր համար բարոյական դաստիարակութեան գլխաւոր գործքն է տղան չէ թէ բարակ փիլիսոփայ մը կամ խոհեմ քաղաքացի մ՚ընել, հապա անոր անանկ կրթութիւն մը տալ, որ զուարճու-

թիւնն ու օգուտն ինչ ըլլալը գիտնայ ու անոնք պարապ բան չսեպէ, բայց իրաւունքն ու պարտքն անոնցմէ վեր բռնէ, եւ իրաւունքն իրեն կամաց կանոն, առաջնորդ կամ ուղեցոյց եւ օրէնք ընէ։

2. Ոչ միայն պէտ’որ ըլլայ ամէն տղոց բարոյական կրթութեան վախճանը կամ նպատակը, բայց ամէն մէկ տղայ մի եւ նոյն ճամբով ու կարգով նոյն նպատակին պէտ’որ չտարուի, հապա ամէն մէկն իր առանձնական կամ անհատական հանգամանաց համեմատ. ուստի եւ ամէն մէկուն ներսն այն հանգամանաց համեմատ զգածմունք պէտ’որ զարթուցուի, այսինքն՝ կրթութեան կերպն ըստ պահանջելոյ հանգամանաց այլ եւ այլ պէտ’որ ըլլայ։ Դարձեալ, աս նպատակին կրնայ հասնուիլ կամաց կամաց ու աստիճան աստիճան ։ Տղան միայն հանդարտութեամբ կամ քայլ առ քայլ յառաջ երթալով՝ կրնայ իր բարձր վախճանին հասնիլ. ուստի եւ այն դաստիարակը՝ որ կրթութեան ստորին աստիճանները մէկդի կը թողու եւ զանց կ՚առնէ, կամ թէ անոր ստորին միջոցներն ու ճամբաները բանի տեղ չիդներ, տարիներ անցնելէն ետքը աս անկարգ ճամբուն վնասը կը տեսնէ, ու իր աշխատութեան ըստ մեծի մասին անօգուտ մնալը կը հասկընայ ։

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Ցանկական կարողութիւնը կրթելու կարգը։

3. ԲԱՆ մը ուզելու կամ բաղձալու կարողութիւնը բնականաբար ամէն մարդու ներսը կը գտնուի. ու կամքին մէջ գործունեայ ըլլալու կամ գործելու ներքին ու բնական փափագ կամ մղում մը կայ, որն որ բնական կարօտութենէ ու անբան (զգայական) բերումէ կը զարթնու եւ կը զօրանայ։ Արդ՝ ցանկական կամ ուզելու կարողութեան գործունեայ ըլլալը կամ ներգործելը ցանկալի բան մըն է, որն որ վարպետ դաստիարակ մը պարտական է կանոնաւոր առաջնորդութեամբ կարգաւորել եւ ոչ խափանել։ Ուզելը կամ բան մը իրօք բաղձալն ինք իրմէ

ամենեւին անկարգ ու ծուռ բան մը չէ, հապա միայն կամաց ուզելու կամ ա՛ս ու ա՛ն բանը բաղձալու մէջ բռնած կարգն ու դրած վախճանն ու պատճառը կրնայ սխալ ու անկարգ ըլլալ։ Մարդու մը ամենեւին կամք կամ բաղձանք մը չունենալէն աւելի գէշ բան չկայ։ Ասոր համար թէ որ տղայ մը նոյն իսկ արտաքին տպաւորութենէն ու ազդեցութիւններէն չիշարժիր, թէ որ ամենեւին բան մը անոր ներսը ուզել մը կամ չուզել մը չիպատճառեր ու թէ որ ինք իրմէ ամենեւին բան մը չ՚ուզեր ու չիբաղձար, հապա անբան էակի կամ մեքենայի մը պէս քաշուելու կամ մղուելու կը սպասէ, իր վիճակը աւելի գէշ կրնայ ըսուիլ՝ քան թէ երբոր իր կամքն անկարգաբար բան մը բաղձալու ըլլար։ Սոյնպէս եւ շատ ցաւալի վիճակի մէջ կը գտնուին անոնք, որոնք թէպէտ եւ գործունէութենէ բոլորովին զուրկ չեն, բայց իրենց կամքն ամենեւին ներգործութիւն ու հաստատուն ազդուութիւն մը չունի։ Կան մարդիկ, որոնք կամք ունին, կ՚ուզեն, բայց իրենց ուզելը գաղջ, մեռած կամք մը, պարապ բաղձանք մըն է, կամ թէ վայրկենական, վաղանցուկ, ուտի եւ անգործունեայ ու ժրութենէ զուրկ ուզել մըն է։

4. Աս չարիքին ու վնասին աղէկ դարման ընելու համար պէտք է որ դաստիարակը կամաց անգործութեան կամ տկարութեան պատճառներն ու աղբիւրները փնտռէ, գտնէ ու ճանչնայ։ Արդ այսպիսի անգործութեան հասարակ աղբիւրներն են մարմնոյն տկարութիւնն ու մտաց զօրութիւններուն առ հասարակ եւ առանձինն իմացողական զօրութեան բթութիւնն ու տկարութիւնը. դարձեալ՝ զգայական կարողութեան տկարութիւնը, մտաց տեսութեան կամ նկատման չափազանց կարճութիւնը, միայն ուրիշներուն ըսածն ու հրամայածը կուրօրէն ուզելու եւ ընելու սորված ըլլալը, ու սխալելէն չափէ աւելի վախնալը։ Այսպիսի հանգամանքները պզտիկ տղոց վրայ կը տեսնուին, իսկ տարիքնին քիչ մը մեծցած տղոց վրայ աս պակասութիւններէն զատ կու գան նաեւ թուլութիւն կամ վհատութիւն, իր վրայ չվստահիլ ու անյուսութիւն, ասոնք ալ իրենց վրայ աւելի կը զօրանան երբոր իրենց պզտիկ հասակին մէջ շատ անգամ վրանին

այլ եւ այլ դժբախտութիւններ կու գան։ Արդ վարպետ դաստիարակը բոլոր աս ու ասոնց նման պատճառները ճանչնալով՝ ամէն ջանքն ու փոյթն ի գործ դնէ, որ աս պատճառներն իր ձեռքին տակ ըլլող տղոց վրայ չգըտնուին, եւ թէ որ գտնուելու ըլլան՝ հեռացընէ ու պակասեցընէ։ Աս բանիս համար նախ պէտք է որ իր աշակերտին կամացը քիչ մը ազատութիւն տայ որ գործէ կամ գործունեայ ըլլայ, որպէս զի կամքն արթըննայ եւ ինքն իրեն բան մը բաղձալու վարժի։ Բայց ազատութիւն ըսելով՝ ո՛չ անկարգ համարձակութիւն կ'իմանանք ու ո՛չ անսանձ ինքնիշխանութիւն, հապա միայն՝ կամքը բոլորովին անգործունեայ չթողուլ։ Երկրորդ, պէտք չէ որ իր աշակերտին առնելու ամէն մէկ քայլը, ամէն մէկ փոքր գործքը՝ ինքը յառաջագոյն անոր ցուցընէ կամ առջին դնէ, հապա մասնաւորապէս ու դիտմամբ զինքը ազատ թողու՝ որ ստիպի ինք իրեն հարկաւոր ըլլող միջոցները փնտռելու կամ ընտրելու եւ բանի մը համար հաստատուն առաջադրութիւն մ'ընելու, այսինքն բան մը հաստատ կամքով ուզելու։ Երրորդ, ջանայ անոր ասանկ պարագաներու մէջ քաջալերութիւն տալու եւ զինքը սըրտատանջ տարտամութենէ ու վհատեցուցիչ յուսահատութենէ պահելու. ինչու որ չէ թէ միայն գործք մը կատարելու, հապա նաեւ բան մ'ընել ուզելու համար ալ քաջասրտութիւն ու իր ուժին վրայ վստահութիւն մը կը պահանջուի։ Չորրորդ, որովհետեւ մարդուն մտքին մէջ հաստատութեամբ դրած առաջարկութեան յաջողելը անոր կամքը կը կենդանացընէ, կ'ուժովցընէ ու աւելի կը զուարթացընէ, անոր համար պէտք է որ դաստիարակն աս բարիքն իր աշակերտներուն ծանուցանելով՝ անոնք աւելի եւս յորդորէ իրենց կամաց բաղձանքներն աւելի հաստատութեամբ ամրացընելու։ Հինգերորդ, ջանայ իր աշակերտներուն տեսութեան ու գործողութեան սահմանն ընդարձակել, այսինքն զանոնք աւելի առարկաներու եւ յարմար գործքերու ծանօթ ու տեղեակ ընէ. ինչու որ քիչ բան, կամ միշտ մի եւ նոյն բանն աչքին ու մտքին առջեւն ունենալն ու միայն անով զբաղիլը մտաց ու կամաց զօրութիւնը կը տկարացընէ ու կը բթացընէ։

Աս կտորիս մէջ շատ օգտակար բան է՝ քիչ մը մեծ աշակերտներուն քանի մը գործքեր իրենց մասնաւոր խնամքին կամ հոգածութեանը յանձնել՝ որ զանոնք ըստ կարգի կատարեն. ասով չէ թէ միայն կամքերնին գործունեայ ըլլալու նիւթ կը գտնէ, հապա նա եւ աղէկ կը կրթի ու վարժութիւն կը ստանայ: Վեցերորդ, թէ որ դաստիարակը կը տեսնէ՝ որ մարմնոյն տկարութիւնը տղուն կամքը կը կապէ կամ անգործ կ'ընէ, պէտք է որ վարպետ բժշկի խնամքով այդ չարիքը խափանէ, իսկ եթէ ներքին կամ սրտի զգածմանց ադ բանին պատճառ ըլլալը կը հասկընայ՝ անոր ֆիզիքական պատճառները փնտռէ ու անհետ ընէ:

5. Արտաքին տպաւորութիւնները (զգայութիւններուն միջոցով) մարդուս բաղձանաց ու կամաց վրայ ամէն բանէն առաջ ու աւելի ազդեցութիւն կ'ընեն, անոր ներսը բանի մը վրայ փափագ կամ ուզել եւ չուզել մը կը զարթուցանեն, ու անով իր կամաց բան մը ուզելու կամ չուզելու գրգռիչ միջոցներն ու յորդորիչ պատճառները կ'ըլլան: Տղայ մը իր պզտիկութեան ատենը յայսմ մասին գրեթէ անբանութեան աստիճանին մէջ կը գտնուի, ու միայն զգայական տպաւորութիւններէն շարժելով բան մ'ուզելու կամ չուզելու ինք զինքը կ'որոշէ: Եւ այդ տպաւորութիւնն որչափ աւելի զօրաւոր է՝ գործունէութիւնն ալ այնչափ աւելի կ'ըլլայ, ու տղան առանց յայտնի ծանօթութիւն ունենալու եւ առանց խորհրդածութիւն մ'ընելու միայն այն արտաքին տպաւորութեան ուժովը կը շարժի ուզելու կամ չուզելու: Կամաց կամաց ու տարիքը մեծնալով աւելի յայտնի կը ճանչնայ տպաւորութիւնները, եւ ըստ այնմ եւս անոնց ուժին կրնայ դէմ դնել: Կամաց կամաց կը սկսի այլ եւ այլ հաճոյական տպաւորութիւններուն մէջէն ուզածն ընտրել, եւ ներկայ կամ աչքին առջեւը չըլլող առարկաները կը բաղձայ, ուստի եւ ստացած գաղափարներէն ու ծանօթութիւններէն կը շարժի ու անոնց համաձայն կը բաղձայ, ու անկից ետքը՝ ալ ներկայ բաներուն գերի չ'ըլլար: Եւ թէպէտ եւ սանկով ալ միայն զգայականութիւնն իր կամաց կ'առաջնորդէ, բայց սակայն այսչափ ազատու-

թիւնն ալ զգայականութեան կապերէն անկախ ըլլալու առջի աստիճաններուն մէկն է։ Ետքէն քանի որ գաղափարներն աւելի պայծառ կ'ըլլան, եւ աւելի ասոնք՝ քան թէ ներկայ տպաւորութիւններն ու անոնց սաստկութիւնը կամաց վրայ ազդեցութիւն կ'ընեն, ու միանգամայն որչափ որ խորհրդածութիւնն ու զգայական ախորժակը կը զօրանայ, այնչափ աւելի յաջողակութեամբ տղան անբան զգայականութենէ կրթեալ զգացման կ'անցնի ու կը բարձրանայ։ Ամէն մարդ հարկաւորապէս աս կերպով ու կարգով յառաջ կ'երթայ, ու կամաց կամաց զգայականութեան կապանքէն ազատուիլը մարդուն կարողութեանց բացուելուն գլխաւոր մէկ սահմանը կամ ժամանակակէտն է։

6. Արդ դաստիարակը յայսմ մասին իր պաշտօնն աղէկ կատարելու համար պէտ'որ ջանայ չէ թէ միայն տղուն զգայական գրգիռներն ու բերմունքը դիտմամբ չզարթուցանելու, հապա նա եւ անոր բնական բերումը՝ որչափ որ կարելի է՝ ուրիշ դի դարձնելու։ Անոր ա՛ս կամ ա՛ն բանն ընելու, ա՛ս կամ ա՛ն բանն ուզելու ուրիշ զարթուցիչ պատճառներ կամ հիմունքներ ցուցընէ, երբ եւ ուր որ կրնայ՝ տղան վարժեցընէ ինք զինքը՝ այսինքն իր բաղձանքները զսպելու եւ յաղթելու. մասնաւորապէս կրթէ զինքը ա՛ս կամ ա՛ն բաղձալի բանէն կամօք հրաժարիլ, եւ ա՛ս կամ ա՛ն անհաճոյ ու դժուար դիպուածին համբերել։ Աս բաները տղան թէպէտ եւ ի սկըզբան բարոյական սկզբունքէն կամ բարոյական կանոններէն շարժելով չընէ, ի վերայ այսր ամենայնի այն ընթացքն իրեն ապագայ կենաց ու վարմանց համար շատ մեծ օգուտ ունի, եւ յիրաւի փորձով տեսնուած է՝ թէ աս կարգը պատշաճաւոր կերպով յառաջ տարուած ատենը՝ տղաք զարմանալի համբերութեամբ իրենց բնական բերմանց կամ բաղձանաց դէմ աղէկ յաղթութիւններ ըրած են։ Եթէ տղուն վրայ աս կերպով ու աս կտորիս մէջ աղէկ հոգ տարուելու ըլլայ՝ բիրտ զգայականութեան կապանքէն ամենեւին չբռնուելու յաջողակութիւնը պզտիկուց կը ստանայ, եւ ասոր վրայ դիւրաւ կրնայ բուն իսկ զգայականութեան բարակ կրթութիւնն իր արդիւնքը

ցուցընել, եւ որչափ որ զգայականութեան մէջ բարակութիւն ու կրթութիւն կը մտնէ՝ այնչափ ալ բարեբարութեան դիւրին ճամբայ կը բացուի: Ինչու որ այսպիսի կիրթ կամ բարակ զգայականութիւնը տղան զգայական կոպիտ բերմունքներէն ետ կը բռնէ, այլ եւ այլ բիրտ ու անբանական գործողութիւններն իրեն ատելի ու գարշելի կը ցուցընէ, ու սաստ շատ փորձութեանց հաճոյական գրգիռներուն դէմ անոր սիրտը կը պաշտպանէ: Բարակ ճաշակ կամ կիրթ զգացմունք ունեցող մարդն ամէն արտաքին ազդեցութեանց ու տպաւորութեանց կոյր-կուրայն չի հետեւիր, որչափ որ զօրաւոր ու ազդու ըլլան՝ անոնց գերի չ'ըլլար, անոնց մէջէն ուզածն ու յարմար դատածն ընտրելու եւ ընդունելու ազատութիւնը միշտ կը պահէ:

7. Զգայականութեան՝ կամաց կամ ցանկական կարողութեան վրայ ընելու ազդեցութիւնն այսպէս չափաւորուելով ու կարգի դրուելով, նոյն կարողութեան կարգաւորապէս բացուելուն կամ յառաջ երթալուն երկրորդ աստիճանին կը հասնուի, որն որ իմացողութեան անոր վրայ ըրած ազդեցութեամբը կ'ըլլայ, այսինքն երբ որ մարդ իր կամքին բաղձանաց կամ ցանկութեան կատարուելուն հետեւանքն իր իմացողութեամբը կը սկսի մտածել ու մտացն առջեւը բերել: Թէպէտ եւ ասիկայ ալ մարդս միայն նախատես ու խոհեմ կ'ընէ եւ ոչ թէ բարոյապէս բարի. սակայն բանաւոր մարդու մը համար շատ հարկաւոր կրթութիւն մըն է, որով անբան կենդանեաց ու բարոյապէս ազատ մարդու մէջ ըլլող աստիճանին կը հասնի, ու անով նա եւ բուն բարոյական կըրթութեան կամ բարեբարութեան հասնելու մեծ դիւրութիւն կը գտնէ: Աշակերտը հեղ մը իր ընդունած սկզբնական կրթութեամբը զգայական կամ ներկայ ըլլող առարկային տպաւորութենէն անկախ գործելու կամ բաղձալու սկսելէն ետքը՝ ալ կամաց կամաց բուն ազատութեան սահմանին մէջ կը մտնէ. անբանաբար զգալու եւ բաղձալու աստիճանէն վեր կը բարձրանայ, եւ իբր թէ կը պատրաստուի՝ իրաւանց գաղափարին իր ներքը գործել տալ:

8. Արդ՝ թէ որ դաստիարակ մը իմացողութեան չ՚օգներ ու չ՚առաջնորդեր՝ որ ցանկական կարողութեան կամ կամաց վրայ ազդեցութիւն ընէ, դաստիարակութեան մէկ երեւելի կտորին մէջ մեծ անհոգութիւն ըրած, իր պաշտօնը աղէկ չկատարած կ՚ըլլայ: Աս պակասութիւնն ու սխալանքը չընելու համար պէտք է որ նախ՝ որչափ կարելի է՝ կանուխկեկ իր աշակերտները խրատէ եւ համոզէ որ ոչ երբեք միայն ներկայ տպաւորութիւններէն շարժելով՝ իրենց կամաց բաղձանքը կատարեն, հապա աս ու ան գործողութեան հետեւանքն իրենց առջին դնելով՝ բանաւորապէս բաղձալ եւ ուզել սորվեցընէ: Ասիկայ ըրած ատենն ալ պէտք է որ միշտ մտադիր ըլլայ՝ թէ արդեօք աշակերտներն աս հետեւանքին գաղափարն ու ազդեցութիւնն ըմբռնելու ընդունակ են թէ չէ: Երկրորդ, ջանայ իր աշակերտները վարժեցընել իրենց գործողութեանց հետեւանքը իրենցմէ փնտռելու, եւ բան մը ուզելու համար իրենք զիրենք որոշելէն կամ հաստատ միտուընին դնելէն առաջ չէ թէ միայն մօտաւոր հետեւանաց, հապա հեռաւորներուն ալ մտադրութիւն ընելու, եւ չէ թէ միայն մէկ երկու հետեւանքին մտադիր ըլլալու՝ հապա ամէն հետեւանքներուն ալ, որչափ որ իրենց իմացողութիւնը կրնայ հասնիլ: Ասկից ի զատ նա եւ սորվեցընէ իրենց՝ կարելի հետեւանքը՝ հարկաւորապէս պատահելու հետեւանքներէն, քիչ հանդիպողները՝ յաճախ հանդիպողներէն, մէկդի չձգուելիները՝ մէկդի ձգուելիներէն, ու գլխաւոր գործողութեան հետեւանքները՝ երկրորդական գործողութեան հետեւանքներէն որոշելու: Երրորդ, սորվեցընէ իրենց՝ ամէն մէկ հետեւանքին ներքին ծանրակշռութիւնը կամ ուժը ճանչնալ ու գիտնալ, որպէս զի բանի մը առաջին տպաւորութեան կամ ազդեցութեան երեւոյթն ու սաստկութիւնը զիրենք գործելու չշարժէ, հապա բուն անոր ներքին զօրութիւնը: Այսպիսի կրթութիւնը կանոնաւոր ու պտղաւէտ ըլլալու համար պէտք չէ որ դաստիարակն ընդհանուր կանոններով բանը լմնցընելու նայի, հապա առանձին դիպուածներ յառաջ բերելով՝ անոնց գործնականապէս առաջնորդէ,

որով եւ ճշմարտապէս խոհեմ մարդիկ կ՚ըլլան ու իրենց բաղձանքները գործադրելու ատեն միշտ մտաց առաջնորդութեամբը կը շարժին: Չորրորդ, շատ հարկաւոր բան է՝ որ դաստիարակն իր աշակերտներուն սորվեցընէ իրենց գործողութեանց միայն ֆիզիքական հետեւանքները չդիտել, հապա իրենց զգացմանց ներքին հետեւանքներուն մտադիր ըլլալ, եւ ջանայ անոնց բուն արժէքը կամ ծանրակշռութիւնն իրենց ըմբռնելի ընել: Ասով կը պատրաստէ զիրենք կամ իրենց կամքը՝ անոր ամենէն բարձր ու վերջին աստիճանի կրթութեանը մօտիկնալու:

9. Կամքին գործունէութեան ետքի կամ երրորդ աստիճանն է՝ իր բաղձանքները կամ գործողութիւնն իրաւանց ու պարտուց համաձայն կարգաւորել, այսինքն իրաւանց ու պարտուց ինչ ըլլալը ճանչնալ կամ անոնց բուն գաղափարն ունենալ: Արդ վարպետ դաստիարակին ամենէն մեծ ու ամենէն բարձր պաշտօնն ու պարտքն է՝ իրաւանց ու պարտուց ինչ ըլլալն աղէկ ծանօթ ընել իր աշակերտներուն, անոնց գաղափարն իրենց ներսը միշտ վառած ու կենդանի պահել, եւ նոյն գաղափարն այնպէս զօրացընել, որ կարող ըլլայ կամաց վրայ ազդեցութիւն ընել եւ գործել տալ. եւ այս բանս՝ չէ թէ միայն ա՛ս կամ ա՛ն գործողութեան մէջ արդիւնաւոր ընելու են, հապա անանկ ու այնպիսի կերպով՝ որ անով կամաց ընդհանուր ու հաստատուն կանոն ու օրէնք մը տրուի: Աս սանկ ըլլալով՝ դաստիարակութեան աս մասին մէջ հմուտ դաստիարակը միշտ աս խորհուրդները մտքին մէջը պիտ՚որ ունենայ. “Ինչպէս կրնամ իմ աշակերտներուս իրաւանց ու պարտուց յստակապէս ինչ ըլլալը շիտակ սորվեցընել. ինչո՛վ կրնամ զիրենք անանկ կրթել՝ որ իրենց բաղձանքը կատարելու հաստատ առաջադրութիւն ըրած ատեննին իրաւունքն ու պարտքը միտքերնին ունենան. ինչ պիտ՚որ ընեմ՝ որ իմ աշակերտներս միշտ իրաւանց ու պարտուց համաձայն գործել սորվին. վերջապէս ինչպէս պիտ՚որ առաջնորդեմ իմ աշակերտներուս բոլոր դաստիարակութեան աս ատենը, մինչեւ որ կարելի ըլլայ՝ աս ըսուած վախճաններուն հասնիլ,,:

Այս ամէն կտորներուն մէջ դաստիարակ մը իր պաշտօնն աղէկ կը կատարէ՝ երբոր ամենայն փութով կ'աշխատի միշտ իր պարտուցը կատարման մէջ ճիշդ բայց եւ զգուշաւոր ու շրջահայեաց ըլլալու ։

ՀԱՏԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Բարձրագոյն ցանկական կարողութեան կրթութեան հանգամանքը։

10. **ԿԱՄԱՑ**, *որ է ըսել՝ բարձրագոյն կամ ազնուագոյն ցանկական կարողութեան բարոյական ընթացքը կամ հաստատուն բերումը կ'ենթադրէ ամէն մէկ գործողութեան իրաւացի կամ անիրաւ ըլլալուն՝ ուղիղ, բացայայտ ու պայծառ ծանօթութիւնը։ Աս ծանօթութեան հիմ ըլլող ընդհանուր գաղափարն ամէն մարդուն հոգւոյն մէջ խորունկ տնկուած է՝ թէպէտ ընդ աղօտ ու մթին. սակայն այլ եւ այլ փորձառութիւններով ու հմտութիւններով չիստացուիր, մասնաւոր դիտողութիւններէն հանուած ու մարդկան միաբան խորհրդովը հաստատուած ու սահմանուած գաղափար մը չէ, հապա հոգւոյն խորքէն յառաջ եկող ու բանին յատուկ ծնունդն է։ Մարդ շատ կը սխալի թէ որ կարծելու ըլլայ՝ թէ բարոյական կրթութիւնը կ'ենթադրէ՝ որ տղաք Իրաւանց ու Անիրաւութեան փիլիսոփայական ճիշդ սահմանը՝ ինչ ըլլալը պիտ'որ գիտնան ։ Տղոց կամքն ըստ պատշաճի եւ ըստ բաւականին կանոնաւորելու համար միայն դիւրըմբռնելի քննութիւնները բաւական են, թէպէտ եւ փիլիսոփայական կանոններով ճշդիւ որոշուած չըլլան։ Քանի մ'ընդհանուր անուններուն՝* Բարի, Չար, Աղէկ, Գէշ, Իրաւացի, Անիրաւ, Սխալ *ու* Ճիշդ*՝ անորոշութիւնն ու յաճախ իրարու տեղ գործածութիւնը տղոց համար՝ քիչ մը մեծնալէն ետքը՝ շատ վնասակար հետեւութիւններ կ'ունենայ։ Աս բառերը կամ ամէնեւին պէտք չէ գործածել, եւ կամ որոշ, տղոց ըմբռնելի ու միշտ մի եւ նոյն նշանակութեամբ գործածելու է։ Հոս դաստիարակին գլխաւոր գործքն ու ջանքը աս պիտ'որ ըլլայ՝ որ իր աշակերտները*

մանաւոր ու իրենց ըմբռնման ու գործելու պայմանին համաձայն ըլլող դիպուածոց մէջ սորվին ու ճանչնան թէ արդեօք սա կամ ան բանն իրաւացի է թէ անիրաւ: Իսկ իրենց տարիքը մեծնալէն ու խելքերնին քիչ մը հասուննալէն ետքը կրնան միտքերնին իրաւանց ընդհանուր ու բարձրագոյն գաղափարին վերցընել, որն որ իրենց դատմանց ու դատաստանին ամփոփութիւն կամ միութիւն ու ներքին հիմնականութիւն կու տայ:

11. Բայց տղան պէտք չէ որ իրաւունքն ու պարտքն իբրեւ միայն բանին կամ մտաց դիտողութեանց նիւթ մը սորվի, հապա իբրեւ իր գործողութեանց ու զգացմանց կանոն: Եւ աս բանս չիպահանջեր որ տղան բարեբարութեան կամ բարոյականին ամէն փոքր աստիճանները, տարբերութիւններն ու նուրբ զանազանութիւնները սորվի ու ճանչնայ: Պզտիկ տղոց համար պատշաճականութեան կամ վայելչութեան ու անպատշաճութեան մթին գաղափարն ալ բաւական է, որն որ կամաց կամաց առաջ երթալով՝ իբր թէ զարգանալով իրաւանց կամ իրաւացիին գաղափարին կը փոխուի, եւ ան ատեն սա կամ ան պարզ դիպուածներն իրենց դատողութեան առարկայ կ'ըլլայ: Աս տեսակ պատրաստողական կրթութիւնը պէտք չէ փոքր բան մը սեպելով զանց առնել, ինչու որ մարդուն ինք զինք աղէկ ճանչնալն ու բարոյապէս իր բարքը մանաւանդ ներքին կամքը՝ այսինքն փափագները՝ ազնուացընելն ասոր վրայ հիմնած է: Այսպիսի կրթութեամբ տղաք բարոյական թեթեւամտութենէ կը պահպանուին, այսինքն կը սորվին թէ ո՛ր բանը նախ անպատշաճ ու ետքը անիրաւ սեպելու է եւ իրենց բաղձանքներն ու կամքն անկէց ազատ պահելու է, եւ ինչպէս հաստատուն կամքով ան բանն ուզելու է, որն որ միտքն իբրեւ պատշաճական եւ իրաւացի ճանչցած է: Ասանկով պզտիկուց կը սկսին բարոյական վեհերոտութենէ կամ տարապայման ու անկարգ վախկոտութենէ ազատ ըլլալու վարժիլ: Բայց աս կտորիս մէջ տղաք աղէկ կրթելու համար պէտք չէ արտորալ, հապա հանդարտութեամբ յառաջ երթալ:

12. Արդ աս բարոյական դատաստանը կամ դա-

տելու կարողութիւնն յաջողակի կրթելու համար նախ պէտք է որ դաստիարակն իր աշակերտներուն մասնաւոր օրինակներ կամ դիպուածներ պատմէ, որոնք իրենց համար դիւրաւ հասկցուելու եւ իրենց ըմբռնման ու գործելու սահմանին համեմատ ըլլան, եւ նոյները կենդանի խօսքերով ու պայծառ ծանօթութիւններով իրենց առջին դնէ. միանգամայն բան մը պատմելէն ետքն իրենց վիճակին համեմատ եղած կտորին վրայ կարծիքնին հարցընէ: Երկրորդ, բուն պատմութեան մէջէն ինքն ընտրէ հանէ տղոց դատման համեմատ նիւթերը, եւ ինք անոնց հասկցընէ կամ առջեւնին դնէ: Երրորդ, եթէ կարելի է՝ տղոց ներկայ հանգամանաց կամ ժամանակին մէջ (իրենց տան ու դպրոցին մէջ կամ ճանչցած անձինքներուն վրայ) եղած դէպքերուն վրայ դատաստան ընել տայ, կարծիքնին հարցընէ. բայց աղէկ զգուշութիւն ընելով՝ որ տղաք մասնաւոր անձնական նկատմունքներով կամ կեղծաւորական զգածմամբ դատում չընեն, այսինքն ուրիշներուն կամ մասնաւոր անձանց վրայ վնասակար դատաստաններ չընեն ու վճիռներ չտան: Չորրորդ, այն ամէն դիպուածներն ու առիթները մէկդի ձգէ՝ որոնց վրայ տղաք դատաստան ըրած ատեննին իրենց անձնասիրութիւնը մէջ մտնելով զիրենք կրնայ կուրցընել կամ մոլորեցընել: Ինչպէս անդէպ բան է տղաք ստիպել որ իրենք իրենց սխալմունքներուն մեծութեան վրայ դատաստան ընեն ու անոր արժանի պատիժն որոշեն: Ուրիշ բան է տղոց սխալներն իրենց ճանչցընելը, եւ ուրիշ բան է զիրենք համոզելը՝ որ աս ճանչցած յանցանքնին խոստովանին: Թէ որ ասանկ դիպուածներու վրայ դաստիարակն իր աշակերտներուն կարծիքը կամ դատաստանը կը ճանչնայ կամ արդէն գիտէ, կրնայ այն դատաստանը գործածել՝ երբոր կը տեսնէ թէ նոյն կարծիքն ունեցողին անձնական սէրը զինքը կը կուրցընէ: Հինգերորդ, մասնաւորապէս անանկ դէպքեր ընտրէ ու գտնէ՝ որոնց մէջ իրաւունքն ու պարտքը՝ օգտին կամ վնասին, այսինքն ուրախութեան ու տրտմութեան հակառակ կ'ելլեն, որպէս զի տղաք՝ օգուտ մը կամ վնաս մը մտադիր չըլլալով կամ անիկայ չփնտռելով,

իրաւունքն ու պարտքը ճանչնան ու մաքուր բարոյական բարւոյն յարգը գիտնան: Վեցերորդ, երբոր դաստիարակը կը տեսնէ՝ որ իր աշակերտներն իրաւանց ու պարտուց վրայ բաւական ծանօթութիւն ստացած են, իրենց առջին դնէ բարոյականութեան (բարոյապէս բարւոյն) ու օրինաւորութեան (ըստ օրինաց ուղիղ ու թոյլ տրուած բանին), օրինական ու բարոյական իրաւանց մէջ եղող տարբերութիւնը: Իրենց առջեւն անանկ գործողութիւններ դնէ՝ որոնց մէջ յայտնի տեսնեն՝ որ չէ թէ նոյն իսկ գործողութիւնը՝ հապա ան գործողութիւնը կատարողին դիտումը կամ նպատակն է՝ որ անոր յարգ ու արժէք կու տայ, եւ թէ ամէն բան՝ որն որ ըստ քաղաքական օրինաց թոյլ տուեալ է ու պատժոց արժանի չէ՝ բարոյապէս ալ միշտ իրաւացի ու շիտակ չէ: Եօթներորդ, անոնց կարողութեան համեմատ իրենց դատաստան ընել տայ բարոյականութեան այլ եւ այլ սահմաններուն վրայ, եւ թէ աս սահմաններուն համաձայն ո՛ր բանը կրնայ մարդուն արդիւնք սեպուիլ ու ո՛ր բանը յանցանք: Ութերորդ, իրենց հասկցընէ որ մարդ չէ թէ միայն գործողութեան մը կատարուելուն անմիջական կամ իրօք եւ դրականապէս առիթ ու գործակից ըլլալով՝ հապա նա եւ անիկայ չարգելելով կամ անոր ամենեւին մասնակից չըլլալով (որ է ժխտաբար) կրնայ անոր արդիւնքին՝ եթէ բարի է, եւ յանցաւորութեանը՝ եթէ չար է՝ մասնակից ու հաղորդ ըլլալ: Իններորդ, ցուցընէ որ իրաւունքն ու պարտքը ժամանակի, տեղւոյ ու անձի կապուած չեն, ու բարոյականին դրած կարգն ընդհանուր ազդեցութիւն ընող կամ ընդհանուր զօրութիւն ունեցող կարգ ու կանոն է: Աս ճամբով ու կարգով կրնայ իր աշակերտներն անանկ կրթել՝ որ կարող կ՚ըլլան իրենք զիրենք ճանչնալ ու իրենց վրայ դատաստան ընել:

13. Սամաց կրթութիւնը կատարեալ ու հիմնական ըլլալու համար դաստիարակը պէտ՚որ աշխատի որ իրաւանց կամ իրաւացիին գաղափարը տղոց մտքին մէջ միշտ հաստատ ու կենդանի մնայ: Չէ թէ միայն տղաք՝ հապա առ հասարակ ամէն մարդիկ շատ գործողութենէ ետ կը կենային՝ թէ որ մտքերնուն մէջ բան մը որոշելու

առեննին՝ ընելու գործողութեան իրենց պարտուց հետ ունեցած համեմատութեան աղէկ մտադիր ըլլային։ Աս բանձներնուս ապացոյց ու հաստատութիւն մըն է այն ամօթն ու զղջումը՝ որն որ շատ հեղ մարդ գործողութիւն մ՚ընելէն ետքը կը զգայ, որով կը ցուցընէ՝ թէ թէպէտ եւ իրաւունքն ու իր պարտքը կը ճանչնար, բայց նոյն գործողութիւնը ընելու առենը անոր յիշատակը մտքին մէջ կենդանի չէր։ Արդ դաստիարակը կրթութիւն տուած առենը պէտք է որ բարոյական նկատմունքը, այսինքն միշտ իրաւանց ու պարտուց մտադիր ըլլալն իր աշակերտներուն մտքին մէջ գլխաւոր ու իբր թէ տիրող մտածութիւն մ՚ընէ, ու աս նկատման ու դատման մէջ անանկ յաջողակութիւն ու վարժութիւն մը ստանալ տայ, որ աս գաղափարը՝ թէ որեւէ ընելու գործողութիւնս իրաւացի ու իմ պարտուցս համեմատ է թէ չէ, անոնց ամէն մէկ անգամ բան մ՚ընելու համար մտքերնին որոշելու առենը՝ գրեթէ առանց իրենց յայտնի կամաց կամ ուզելուն՝ իրենց սրտին մէջ արթըննայ ու գործէ։ Եւ աս բանս աղէկ կը յաջողի՝ թէ որ դաստիարակը ամէն մէկ գործողութիւն այս նկատմունքով պզտիկուց տղուն առջին կը դնէ, ամէն մէկ պատմութեան կամ դէպքին վրայ աս կողմանէ դատում ու դատաստան ընել կու տայ, ու բան մը պատմած առենը աս կէտիս վրայ մտադիր ընելու կ՚աշխատի, ոչ երբեք բանի մը միայն զուարճալի կամ օգտակար ըլլալուն՝ հապա միշտ միայն օրինաւոր կամ իրաւացի ըլլալուն վրայ կը խօսի, եւ թէ որ աշակերտը բանի մը հետեւանքին վրայ մտմտալու կամ թէ անոր վրայ խօսելու ըլլայ՝ զինքը կը յանդիմանէ ու իրեն կը պատուիրէ որ չէ թէ հետեւանքին՝ հապա իրաւացիութեան մտադիր ըլլայ։ Անկից ի զատ պէտք չէ որ դաստիարակը մարդկային պարտքերուն միայն ընդհանուր սահմանները կամ ինչ ըլլալը տղոց սորվեցընէ, հապա միշտ բացայայտ ցոյցերով, մարդկային կենաց մասնաւոր դէպքերը յառաջ բերելով ու տղոց անհատական վիճակին մերձեցընելով՝ զանոնք իրենց մեկնէ. ապա թէ ոչ՝ անանկ կ՚ըլլայ որ տղաք ամէն պարտքերն ընդհանրապէս կը սորվին ու մէկիկ մէկիկ կը համրեն ու կը զրուցեն,

բայց իրենց վրայ գալով՝ չեն կրնար գիտնալ թէ անոնցմէ որը գործածելու կամ կատարելու է։ Ուստի թէ որ դաստիարակն աս մարդկային պարտքերը իր աշակերտներուն կենդանի, պայծառ ու զօրաւոր կերպով ցուցընելու եւ անոնց ծանօթութեան իրենց շատ հարկաւոր ըլլալը յայտնապէս առջեւնին դնելու ըլլայ, կամքերնին աս կտորիս մէջ աղէկ կրթած կ'ըլլայ։ Եւ աս ալ պէտք է որ գիտնայ՝ թէ երբոր զիրենք աս կտորիս մէջ անանկ կը կրթէ որ իրաւանց գաղափարն իրենց իբր սովորական կ'ըլլայ ու առանց ուզելու իրենց սրտին մէջ կը գործէ, ան ատեն ամէն բանի մէջ բարի խղճով վարուիլն իրենց սովորութիւն մը կ'ըլլայ։

14. Սակայն բարոյական կրթութիւնը կարգաւորեալ ու կատարեալ ըլլալու համար պէտք է որ դաստիարակն իր աշակերտներուն իրենց որոշ ու սեպհական պարտքերը ճանչցընէ։ Ասոր համար պիտ'որ ջանայ ամէն մէկ պարտքը չէ թէ զանազան ապացոյցներով անոնց մտքին մէջ խոթել, հապա տղոց անանկ առաջնորդել որ իրենք իրենց ներքին զննութեամբն ու իբր ներքին համոզմամբը զանոնք ճանչնան ու զգան։ Ասիկայ ալ ան ատեն աղէկ կը յաջողի, երբոր դաստիարակը չէ թէ աս բաներս աւանդելու համար մասնաւոր ժամեր որոշելով ու խիստ կարգերով նոյները կ'աւանդէ, հապա անուղղակի ու յարմար առիթներ գտնելով ու իբր թէ առանց դիտելու յարմարութիւն մը գտած ըլլալով եւ տղոց ներկայ վիճակին պահանջելուն հետեւելով՝ իրենց զգալի կ'ընէ։ Պէտք է որ չէ թէ իբրեւ խիստ ուսուցիչ մը, հապա իբրեւ խանդակաթ հայր իրենց սրտին զուարթութեան ատենները դիտելով՝ յարմար կերպիւ իր խորհրդածութիւններն ու խրատները անոնց առջին դնէ, ու ջանայ աւելի իրենց սրտին վրայ ազդեցութիւն ընել քան թէ իրենց մտքին վրայ, այսինքն աւելի զգալ տայ քան թէ համոզէ։ Եւ աս վախճանիս համար բարոյական կարճ խօսքերը կամ առածները եւ կամ պզտիկ պզտիկ պատմութիւնները, որոնք արդէն ծանուցուած պարտքերն աւելի յայտնի կերպով կը բացայայտեն, շատ յարմար միջոցներ են տղոց ապագայ ժամանա-

կի մէջ իբրեւ յորդոր ու յիշատակ (քաղուածք) ծառայելու:

15. Բայց այս ամէն բաներուն մէջ վարպետ դաստիարակը պիտ՚որ ջանայ որ իր աշակերտներուն մարդկային պարտուց վրայ անանկ կանոններ տայ ու ընդհանրապէս ամէն պարտուց վրայ անանկ կատարեալ ծանօթութիւններ աւանդէ, որ այս պարտուց իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը, մէկ պարտքին մէկալէն կախում ունենալը, մինակ մէկ պարտքը կատարելով՝ բարոյական կատարելութեան չհասնիլը՝ յայտնի իմանան ու սորվին: Այսով տղաք պզտիկուց կը հասկընան ու ետքն ալ հաստատ կը տեսնեն՝ որ կատարեալ առաքինութիւնն ամենայն պարտքերն ամբողջ կատարելու վրայ կայացած է, ու մարդ շատ անկատար կամ ողորմելի վիճակի մէջ կը գտնուի՝ երբոր միայն մէկ քանի պարտքերն աչքին առջեւը կ՚ունենայ եւ անոնք կատարելը բաւական կը սեպէ, իսկ ուրիշ պարտքերը չիգիտեր, չփնտռեր ու անոնց համար անհոգ կ՚ըլլայ, եւ իբր թէ անոնք իրեն կատարելութեան ու բարոյապէս բարի մարդ ըլլալուն հարկաւոր չըլլող հանգամանքներ սեպելով՝ բոլորովին մէկդի կը թողու:

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Կամքին հաստատուն ընթացք մը տալու վրայ:

16. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ կրթութեան գլխաւոր գործքն ու պաշտօնն է կամաց հաստատուն ընթացք մը տալ, այսինքն հաստատութեամբ բարի յօժարութիւն ունենալը սորվեցընելն է: Դաստիարակը կանուխկէկ պիտ՚որ սկսի իր աշակերտներուն սրտին մէջ բարի ու արդար ըլլալու զգացմունքը զարթուցանել. իրենց կամքը կրթել ու սորվեցընել՝ որ հաստատութեամբ ուզեն բարի մարդ ըլլալ, եւ ամէն կերպ անիրաւ ու վնասակար բաներու վրայ զզուում մը զգալով՝ նոյն բարի կամքերնին կատարելու (ի գործ դնելու) աշխատին: Այս բանիս մարդ տղայական հասակին մէջ աւելի դիւրաւ կը վարժի, ու ա-

սանկ զգացմանց աւելի ընդունակ է՝ քան թէ մեծնալէն ետքը: Բայց դաստիարակը պէտք է որ գիտնայ՝ թէ երկայն ու ցամաք ճառեր խօսելով ու բարոյականի վրայ խորհրդածութիւններ ընելով կամ իր աշակերտները վախով ու բռնական միջոցներով բարիք ուզելու ստիպելով՝ ամենեւին օգուտ մը չ՚ըներ: Աւելի օգտակար կ՚ըլլայ՝ առաքինի մարդկան վարքը կենդանի խօսքերով ստորագրել, մարդուն բնութեան, բուն վախճանին ու արժանաւորութեան վրայ պատշաճական խորհրդածութիւններ ընել, մարդկային կենաց այլ եւ այլ հանգամանաց ու բարեաց վրայ դիտողութիւններ ընել, շիտակ ու մաքուր կրօնական համոզմամբ յայտնի ցուցընել՝ թէ աշխարհքիս վրայ գերագոյն դատաւոր մը կայ, որ ամէն բարոյական գործքերը կը դիտէ, կը քննէ ու կը դատէ. ու վերջապէս ցուցընել թէ մարդ ամէն արտաքին պատահարներն իր ներքին զգացմանց համեմատ նկատելով՝ իր բարոյական զօրութեամբն անոնց վրայ պիտ՚որ իշխէ: Այսպիսի նկատմունքները, խորհրդածութիւններն ու խօսակցութիւնները բարոյական զգացմունքը կը բորբոքեն ու տղոց կամքը բարոյապէս բարի ըլլալու կը յօժարեցընեն ու բարեբարութեան ապահովապէս կ՚առաջնորդեն:

17. Բայց դաստիարակը կը սխալի՝ թէ որ իր աշակերտներուն կամացն այսպիսի ընդհանուր յօժարութիւններ ունենալը բաւական սեպելով՝ ինք զինք իր վախճանին հասած կը համարի. վասն զի անտարակոյս բան մըն է՝ որ աս յօժարութիւնները հարկաւորապէս ու անսխալաբար մասնաւոր զգածմունք կամ բերում չեն պատճառեր. եւ ուզելուն ու գործելուն կատարելուն մէջ շատ մեծ տարբերութիւն կայ: Ասոր համար դաստիարակին պարտքն է փոյթ տանիլ՝ որ աս ընդհանուր բարեյօժարութիւնը կամ բարի զգածումն աշակերտներուն անհատական վիճակին մասնաւոր դիպուածներուն վրայ մերձեցընէ կամ իջեցընէ, մասնաւոր զգացմունքներ (որով եւ հաստատուն բերում մ՚ա կամ մ՚ն բարի գործողութեան համար) զարթուցանէ, ու ամէն մէկ պարտքն առանձին առանձին անոնց որտին մէջ դնէ: Իրաւ է՝ որ պարտքն իրօք կատարելը ազատ կամաց ընտրութեան (որոշման)

կամ խօսք ուզելուն գործքն է, ու բարեբարութիւնը միայն մարդուն ներսը կրնայ իր ուժը բանեցընել. բայց դաստիարակն ալ կրնայ ու պարտական է անոր առաջնորդել, անիկայ պատրաստել, դիւրինցընել, մշակել ու պահպանել։

18. Մարդուս կամքին հաստատուն ընթացք մը բռնելը, այսինքն միտքը բարին ճանչնալէն ետքը կամաց ալ հաստատուն յօժարութեամբ զանիկայ ուզելու կըրթուած ըլլալը՝ կարգաւորեալ բարոյական դաստիարակութեան պտուղն է։ Որպէս զի տղաք աս պտուղը կարենան վայելել՝ պէտք է որ դաստիարակն իր աշակերտներուն կամաց մէջ մաքուր, ընդհանուր, հաստատուն ու անփոփոխ բարոյական զգացմունք զարթուցանէ, իսկ կամքն աս զգացմունքը սնուցանելու՝ այսինքն խօսք ուզելու եւ բանեցընելու համար՝ պէտք է որ ինք զինքը հաստատութեամբ որոշելու մէջ աղէկ կրթուի։ Անոր համար դաստիարակն ատենին պիտ՚որ փոյթ տանի իր աշակերտներուն առջին դնել ան պատճառները կամ շարժառիթները, որոնցմով իրենց կամքը հաստատուն կերպով որոշելու պիտ՚որ յորդորուին կամ շարժին՝ երբոր բան մը ուզելու կ՚ըլլան։ Պատճառ կամ շարժառիթ ըսելով՝ հոս տեղս ան կ՚իմանանք որ որովհետեւ մարդ կարողութիւն ունի ու կրնայ իր զգացմանց կամ գործողութեանց հետեւանաց ու պտուղներուն նախատես ըլլալ, անոր համար այն հետեւանաց գաղափարը կամ խորհուրդը կրնայ իր կամքն որոշելու (աս կամ ան բանն ընտրելու կամ խօսք ընել ուզելու) դրդիչ, յորդոր ու շարժիչ ըլլալ. եւ ահա աս գաղափարն է կամքն որոշելու պատճառը կամ շարժառիթը։ Աս կերպ պատճառներուն մէջ շատ այլեայլութիւն կը գտնուի. ինչու որ ոմանք մեր գործողութեանց բնական կամ ֆիզիքական հետեւանքն են, իսկ ոմանք՝ մեր զգացմանց բարոյական հետեւանքը։ Թէ որ դաստիարակը զգացմանց բարոյական հետեւանքը պատշաճ կերպով տղոց առջին դնելու ըլլայ, անտարակոյս իրենց կամքին վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն կ՚ընեն։ Թէ որ տղոց ներքին զգայութիւնը կրթելու եւ իրենց աղէկ հասկըցընելու ըլլայ թէ ինչ ըսել է՝ ներքին կամ հո-

դեկան հանգիստն ու հանդարտութիւնը, ներքուստ գոհ ու խաղաղ ըլլալը, խղճի մտաց մաքրութիւնը, ամօթը (ամրչնալը), ըղձումը, եւ այլն, դարձեալ՝ թէ որ աս հանգամանաց կարեւորութիւնն ու օգտակարութիւնը եւ անոնց մարդուն զգացմանց հետ ունեցած ներքին կապակցութիւնը իր աշակերտներուն զգալի կերպով ըմբռնել կու տայ, ան ատեն անոնց կամքն ու սիրտը յաջողութեամբ կրթելու համար հարկաւոր ըլլող միջոցներուն աղբիւրը գտած կ'ըլլայ: Իսկ ամէն մէկ գործողութեան ֆիզիքական հետեւանքը բացայայտելն ու տղոց առջին դնելը՝ առաքինութեան ազնուութեանը հակառակ է, որովհետեւ աս բանս դիւրաւ ծուռ ու վնասակար հետեւութիւններ կրնայ ունենալ, ու թէ որ գործողութեանց միայն ու միշտ ֆիզիքական հետեւանաց մտադիր ըլլուելու ըլլայ, անկէց՝ միայն խոհեմութեամբ վարուելու օգնութիւն կ'ըլլայ, բայց բարոյական օգուտ մը յառաջ չիգար, կամ բարեբարութեան նպաստ չ'ըլլար: Բայց ով որ մարդուս իր զգայութեանց դէմ ունեցած պատերազմին մէջ զգացած տկարութիւնը մարդկօրէն կը նկատէ ու կը դատէ, յայտնի կ'իմանայ՝ թէ շատ հեղ որչափ հարկաւոր բան է մարդուն՝ արտաքին օգուտն ու բարիքն իր պարտուց հետ կապակցութեան կամ դաշնակաւորութեան մէջ խօթել, ու անով զգայականութեան դէմ զօրաւոր միջոց մը պատրաստել: Եւ աս բանիս համար կրնայ դաստիարակը՝ ուր եւ երբ որ հարկաւոր կը սեպէ՝ զգայական պատճառները ձեռք առնել ու անոնցմով իր դեռակիրթ աշակերտներուն սիրտն ի բարին յորդորել, որովհետեւ յայտնի բան մըն է՝ որ շատ դէպքերու մէջ տղաք այսպիսի պատճառներէն կամ շարժառիթներէն ի զատ՝ ուրիշ բարձրագոյն պատճառներէն այնչափ չեն շարժիր ու յորդորուիր: Բայց աս բանիս մէջ ալ պէտք է որ միշտ տղոց անհատական հանգամանաց մտադիր ըլլայ, միշտ յիշէ որ գործողութեանց բարոյական հետեւանքն ամէն մէկ անձին սեպհական հանգամանքէն շատ մեծ կախում ունի, ու ամէն մէկ պատճառ՝ միայն տղուն ընդունակութեան համաձայն անոր վրայ ազդեցութիւն կ'ընէ. ուստի եւ դաստիարակն իր աշակերտներուն բանի

մը համար ունեցած պարտքը ցուցընելու համար անանկ պատճառներ կամ շարժառիթներ յառաջ բերէ, որ իրենց սիրտը շարժելէն ետքը՝ ան պարտուց վրայ իրենցմէ ամէն տարակոյսը փարատէ։

19. Այլ եւ այլ անուանի մարդկան վարուց պատմութիւնը կամ Կենսագրութիւնը, կամ նա եւ մասնաւոր ստոյգ ու շինծու բարոյական պատմութիւններն ալ տղոց համար աս վերը յիշուած վախճանին շատ աղէկ կրնան ծառայել։ Թէպէտ եւ ամէն բան անձամբ տեսնելը, այսինքն բարի ու գովելի անձանց ընտիր գործքերը կամ վարմունքն աչօք տեսնելը աւելի ազդու եւ կենդանի եղանակաւ մարդուն սրտին ու կամաց վրայ ազդեցութիւն կ՚ընէ. սակայն գրուած պատմութիւնն ալ ուրիշ դիաց աս օգուտն ու առաւելութիւնն ունի՝ որ անիկայ լսողը կամ կարդացողն այն պատմութեան ենթակայ ըլլող անձին գործողութեանց ու վարմանց վրայ աւելի ազատ ու շիտակ դատում կրնայ ընել առանց անոր անձէն նկատում մ՚ունենալու։ Ընտիր ու զգուշութեամբ գրուած Վարքերը կամ Կենսագրութիւնները, եւ բնական կերպով յօրինուած շինծու պատմութիւնները, այսինքն վէպերը, շատ յարմար ու ազդու միջոց են մասնաւոր զգածմունք զարթուցանելու, խրատելու եւ քաջալերելու համար։ Միայն թէ աս շինծու պատմութեանց կամ վէպերու նկատմամբ շատ զգուշութիւն պէտք է ընել՝ որ արտաքոյ կարգի կեղծեալ, ինչպէս նա եւ առանձինն տղոց համար վտանգաւոր դիպուածներ չըբովանդակեն. նա եւ նայելու է՝ որ անոնց մտաց ընդունակութեան ու իրենց վիճակին եւ գտնուած պարագաներուն համեմատ ըլլան։ Արդէն յայտնի բան մըն է, որ տաք երեւակայութեան հնարած արտաքոյ կարգի ու չափազանց յօրինուածները մարդուն զգացմունքն ու զգայութիւնները սաստիկ կը գրգռեն, բայց կամաց կրթութեան ամենեւին չեն ծառայեր։ Տղոց կամքին կրթութեան համար սանկ գրուածքներ կամ պատմութիւններ գործածելուն վախճանը՝ արտաքոյ կարգի զգացմունք ունեցող ու սաստիկ երեւակայող մարդիկ դուրս հանել չէ, հապա բարոյապէս բարեկիրթ քաղաքացիք, հանդարտ, հաստատու-

թեամբ մտածող ու միշտ օգտի համար գործող մարդիկ մարդկային ընկերութեան շահուն համար պատրաստել է։ Նա եւ Առակները, այսինքն անբան արարածոց ու մարդկան գործողութեանց վրայ շինուած կեղծեալ օրինակներն ալ խրատի համար կամ խոհեմութեան կանոնները զարդարուն կերպով մը ազդու ընելու համար շատ աղէկ միջոց են, բայց ոչ երբեք իբրեւ բարոյականութեան հրահանգին համար միջոց կրնան սեպուիլ։ Միշտ յիշել պէտք է որ կեղծեալ դէպքը կամ օրինակը հասարակօրէն արտաքոյ կարգի բան մը կը բովանդակէ, որով եւ չիկրնար սիրտն ու կամքը կրթելու կամ բարոյականութեան համար յատկապէս միջոց ըլլալ։

20. Արտաքին պարագաներուն ու հանգամանաց, այսինքն վիճակին կամ կենաց պայմանին որպիսութեան, ալ եւ այլ յարաբերութեանց ու դիպուածոց կամ պատահարներուն՝ մարդուն վրայ շատ զօրաւոր ազդեցութիւն ունենալն ամէն մարդ կը ճանչնայ ու փորձով կը տեսնէ։ Շատ անգամ մարդու մը ամէն մտածութեանց ու գործողութեանց կամ ամէն կարծեաց ու զգածմանց շարժառիթն ու պատճառը արտաքին պարագաներէն ու իր չորս դին հանդիպող դէպքերէն յառաջ կու գայ։ Արդ որովհետեւ աս բանս տղոց վրայ ալ կրնայ պատահիլ, անոր համար դաստիարակը պիտ՚որ դիտնայ՝ որ իր աշակերտին կամաց ասանկ առիթներու մէջ հաստատուն ընթացք մը տալու, անոր գործողութիւնն արտաքին պարագաներուն ազդեցութեանը դէմ ապահով պահելու համար հարկաւոր միջոց մըն է՝ այն ամէն հանգամանքներն ու պարագաները պակասեցընել, որոնք տղոց պատշաճական ու իրենց պարտուցը համեմատ ըլլող զգածմունքը կ՚արգելուն ու կը դժուարցընեն, ու անանկ պարագաներ յառաջ բերել՝ որոնք կրնան ազնուական զգածմունք զարթուցանել ու բարի եւ գովելի գործողութիւնները դիւրաւ կատարել տալ կամ նա եւ հարկաւոր ընել։ Հասարակօրէն կը տեսնենք՝ որ տղոց որչափ երկայն ու յաճախ խրատ տաս՝ որ երկայնամիտ, քաղաքավար, գործունեայ, խնայող, կարգաւէր, եւ այլն, ըլլան, թէ որ արտաքին պարագաներն ու տղոց վրայ ազ-

դեցութիւն ընող հանգամանքն ու առաքինութեանց դէմ ըլլող մոլութիւնները չեն դժուարցըներ ու նոյն առաքինութիւնները չեն դիւրինցըներ եւ անոնց կարեւորութիւնը չեն յայտներ, ամէն խրատները գրեթէ բոլորովին անօգուտ կը մնան: Արտաքին պարագաները տղոց համար շատ անգամ զօրաւոր շարժիչ, խրատիչ ու քաջալերիչ են, ուստի եւ դաստիարակութեան ատեն անոնց աղէկ մտադիր ըլլալ պէտք է: Աս պարագաները շատ անգամ այլ եւ այլ կարգադրութիւններն աւելի պայծառ ու կենդանի կերպով տղոց միտքը կը խոթեն, ու անոնց մտաց ու սրտին մէջ աւելի հաստատութեամբ կը տպաւորեն, ընտիր ընտիր զգացմունք կը զարթուցանեն, ու շատ փափագներու մեծագոյն զօրութիւն մը կու տան: Շատ հեղ սրտին անկարգ կիրքերուն բժշկութեան համար արտաքին պարագաներուն փոփոխութիւնը հարկաւոր է, առանց որոյ գրեթէ անկարելի է զանոնք նուաճել ու բժշկել:

21. Ներքին զգացմունքն ու փափագներն որչափ յաճախ կը զարթուցուին ու կը բորբոքուին, այնչափ աւելի դիւրագրգիռ կ՚ըլլան ու շուտ կը զարթնուն եւ կամաց կամաց սովորական կ՚ըլլան, սովորութիւն կը դառնան: Բայց չէ թէ միայն սա կամ ան զգացմունքը սովորական ընելը, հապա նա եւ սա կամ ան արտաքին գործողութիւնը սովորութեան դարձընելը շատ օգտակար է: Դաստիարակը որչափ կանուխ կը սկսի իր աշակերտները միօրինակ վարժեցընել որ կարգաւորութեան, պատշաճականութեան, մաքրութեան, քաղաքավարութեան, արտաքին պարկեշտութեան կամ ամօթխածութեան ու ասոնց նման վայելուչ կարգերու ետեւէ ըլլան, այնչափ դիւրաւ ու ապահովապէս տղաք ասոնց մէջ հաստատուն յաջողութիւն՝ որ է սովորութիւն կը ստանան: Տղան շատ մեծ օգուտ ու յառաջադիմութիւն ըրած կը սեպուի, երբոր սա կամ ան բարի գործողութիւնն իրեն սովորութիւն ըրած կ՚ըլլայ. անանկ որ անիկայ կատարելու համար երկայն մտածելու, ինք զինք պատրաստելու եւ բացորոշելու կարօտութիւն չ՚ունենար, հապա իբրեւ մեքենական յաջողութեամբ կամ վար-

ժութեամբ մը անիկայ կը կատարէ: Կան գործողութիւններ՝ որոնք տղաք կատարելով իրենց ներսն անոնց համեմատ ըլլող զգացմունք հարկաւ կը զարթնուն կամ գոնէ անոնց զարթնումը կը դիւրինայ: Ուստի եւ աս գործողութիւններն ի սկզբան իբրեւ մեքենական յաջողակութեամբ կամ սովորութեամբ կատարելնուն համար՝ թէպէտ եւ բարոյական յարգ մը չունենան, սակայն բարոյական կրթութեան շատ օգտակար են, եւ անոնց մէջ սովորութիւն ստացած ու վարժած ըլլալը շատ մեծ ու հարկաւոր բան է: Ինչու որ, օրինակի աղագաւ, արտաքին ամօթխածութիւնը, որուն մէջ տղայ մը սովորութիւն ստացած է, ի հարկէ ներքուստ ամչնալ մը ու անով ալ ա՛ս կամ ա՛ն անվայելուչ մտմտուկէ կամ զգացմունքէ զզուում մը կը պատճառէ: Կարօտ ու նեղութեան մէջ գտնուող մարդուն օգնութեան հասնելու սորվուած ըլլալը, այնպէս կրօնական գործողութեանց առենը արտաքին պարկեշտութիւն ու կոկիկութիւն մը ցուցնելը՝ ինք իրմէ բարոյական կրթութիւն մը չիկրնար ըսուիլ, բայց ներքին բարոյական զգացմունք կը զարթուցանէ ու անոնց կ՚օգնէ:

22. Միայն թէ զգացմունք մը կամ գործողութիւն մը տղոց սովորական կամ սովորութիւն ըլլալու համար՝ պէտք է որ դաստիարակը իր խրատներուն, ազդարարութեանց, հրամաններուն ու արգելքներուն մէջ միշտ ժամանակի ճշդութիւն մը, հաստատութիւն մը ու միօրինակութիւն մը պահէ, ու մէկ հրամանը կամ խրատը ուրիշ խրատի չփոխէ, կամ մէկով մէկալը չչփոթէ ու չաւրէ կամ չատէ: Ապա թէ ոչ՝ եթէ դաստիարակն ինք իրեն հակառակի, փոքր պատճառէ մը շարժեալ՝ իր կարգերն ու խրատները փոխէ, այսօր աս բանը՝ վաղը անոր ներհակը հրամայէ, իր աշակերտներուն սրտին ու կամաց մէջ հաստատուն զգացմունք ու յօժարութիւնները արմատ չեն կրնար ձգել: Ինչպէս քանի մը դաստիարակաց ու շատ ծնողաց վրայ ալ կը տեսնենք՝ որ յանկարծ հրաման մը կու տան, կարգ մը կը դնեն իրենց տղոցը համար, սրտերնին նեղուած առենը կամ ինչպէս կ՚ըսուի՝ խելքերնին փչած առենը՝ անոնց վրայ արգելք

մը կը դնեն, իրենց պատիժ մը կու տան, քիչ մը ետքն ալ անոր հակառակը կը կարգադրեն. ասանկ ընթացքով ու վարմունքով խեղճ տղոց բնաւորութիւնն ալ անորոշ, յողդողդ, դիւրափոփոխ ու ամէն հովէն շարժող կամ դարձող կ'ըլլայ: Ասիկայ վնասակար ճամբայ մըն է դաստիարակութեան մէջ: Եթէ կ'ուզենք որ տղաք աղէկ բաներու մէջ հաստատուն սովորութիւն ստանան, ամէն բանի մէջ աղէկն ուզելն ու կատարելը իրենց սովորական ու հաստատուն բնաւորութիւն ըլլայ, պէտք է որ թէ ծնողք ու թէ առաւելապէս դաստիարակք տղոց պատշաճ եղած բանն՝ անոնց անմիջապէս ու միշտ մէկ կերպով ու ճամբով հրամայեն ու առջեւնին դնեն: Ա՛ն բանը՝ որ իրենց պարտքն է կատարել, ինչպէս նաեւ ա՛ն բանը՝ ուսկից ետ կենալու պարտական են, պէտք չէ ուրիշ ատենի ձգել, քիչ մը մեծնալէն ետքը ան բանն իրենց ապսպրելու պահել: Պատշաճական բան մը՝ այսօր ընելը չէ, այսօր տօնի օր է, պարապոյ ընելն է ըսելով ուշացնելը՝ վնասակար հետեւութիւններ կ'ունենայ: Թէ որ դաստիարակն իր բոլոր վարմանց ու բռնած ընթացքին մէջ բարի օրինակով իր աշակերտներուն ճշմարիտ առաջնորդ մը կ'ըլլայ՝ աղէկ կարգերը միշտ յիշելու եւ անոնց հաստատուն պահպանութեանը յորդորելու, միանգամայն ամէն արտաքին պարագաներն աս վախճանին համար կը գործածէ, ան ատեն տղաք աւելի դիւրաւ ու ապահովապէս կը վարժին բարի գործողութեանց ու բարի զգացմանց մէջ անփոփոխութիւն, անյողդողդութիւն ու հաստատութիւն ունենալու:

23. Ահաւասիկ այս միջոցներով ու այսպիսի կարգերով կրնայ դաստիարակը իր աշակերտներուն կամքը կրթել՝ հաստատութեամբ ու միօրինակ բարի յօժարութիւններ կամքերնուն մէջ զարթուցանելու, զանոնք պահելու եւ անոնցմէ ետ չկենալու, որով եւ իրենց բարոյական կրթութիւնը (բարոյապէս բարեկիրթ ըլլալը) ու բարեբարութիւնը հաստատուն ու երկարատեւ կ'ըլլայ, մանաւանդ թէ իրենց բոլոր կենաց մէջ չէ թէ միայն անփոփոխ կը մնայ, հապա մեծ մեծ յառաջադիմութիւններ ալ կ'ընէ: Ինչու որ այսպիսի կրթութեամբ իրենց

կամքը հաստատուն ընթացք բռնելու, այսինքն միշտ ու ամէն պարագաներու մէջ ի բարին յօժարելու՝ բարին ուզելու վարժած ու սորված կ'ըլլայ, ու աս կերպով ստացուած հաստատուն սովորութիւնը իրենց՝ ինչպէս կ'ըսուի՝ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲՆՈՒԹԻՒՆ ըլլալով, բոլոր կեանքերնուն մէջ իրենց վրայ անկորուստ կը մնայ:

ՀԱՏԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Բարեպաշտութիւն կամ կրօնական կրթութիւն, իբրեւ Աղբիւր հաստատուն բարի կամաց:

24. ՄԱՐԴՈՒՆ կամքին բարի յօժարութեանց հաստատութիւն տուող ու իրեն՝ միշտ բարի կամենալու պարտական ըլլալը ցուցընող ու առաջնորդող միջոցներուն մէջ ամենէն զօրաւորներն են կրօնական սկիզբներն ու հիմունքը: Աստուծոյ ու յաւիտենական կենաց կամ անդիի աշխարհքին գաղափարներն ամէն մարդու կամքին վրայ շատ զօրաւոր ազդեցութիւն կ'ընեն, ու շատ անգամ մարդուն առաքինութեանց կամ առաքինի վարուց մի միայն նեցուկներն ու խիստ հաստատուն հիմունքն են: Ուստի շիտակ կրօնական գաղափարները կամ ուսմունքն ու խրատները մտաց ու կամաց մէջ հաստատուելով՝ շատ ընտիր զգացմանց առատ աղբիւր ու մոլութեանց գրգիռներուն դէմ ամուր վահան կ'ըլլան: Ասոնք՝ բարոյական կրթութեան կամ բարոյապէս աղէկ կրթուելու համար՝ չէ թէ միայն ամենայարմար՝ հապա նա եւ ամենահարկաւոր միջոցներ են, որոնց զօրութեան ու տեւողութեան կամ հաստատութեան ամենեւին ուրիշ միջոց կամ հնարք մը չիկրնար հաւասարիլ: Աս անանկ ըլլալով՝ աս կտորիս վրայ դաստիարակութեան աս մասին մէջ, մանաւանդ առանձինն կամաց հաստատուն ընթացք տալու միջոցներուն վրայ խօսած ատեննիս՝ զգուշաւոր ջանքով հարկ է գրել:

25. Մարդուն համար սահմանուած է ու իրեն վախճան ու նպատակ դրուած է՝ իր Արարչին օրէ օր աւելի մօտենալ, անոր նմանիլ ու անոր միշտ աւելի նմա-

նելու աշխատիլ։ Բայց աս բանս միայն ա՛ն ատեն կրնայ կատարուիլ՝ երբոր մարդ զԱստուած իրօք ու գործունէաբար սիրելու մէջ յառաջ կ՚երթայ կամ կը զարգանայ։ Աս բանս ալ միայն մարդուն կամացը գործքն է. այսինքն կամքն աս բանը հաստատութեամբ ու բոլոր ուժով պիտ՚որ ուզէ. ինչու որ մարդ միայն ա՛ն ատեն արժանաւորութիւն ու ճշմարիտ յարգ մը կ՚ունենայ, երբոր այն բարին (Աստուծոյ օրինաց հրամայածը) չէ թէ միայն մտքովը կ՚ըմբռնէ ու սրտին մէջ կը զգայ, հապա նա եւ իրօք կ՚ուզէ ու ի գործ կը դնէ, այսինքն երբոր բարոյապէս բարի ու բարեպաշտ կ՚ըլլայ։ Կամքը հոգւոյն այն զօրութիւնն է՝ որով հոգին Աստուծոյ նման ըլլալու եւ մօտենալու կը ջանայ ու այս ջանքը գործքով կը ցուցընէ։ Բայց որովհետեւ կամքը միայն ա՛ն բանը կը կատարէ՝ որն որ բանը (միտքը) իբրեւ ճշմարիտ կը ճանչնայ ու սիրտն ալ իբրեւ բարի կը սիրէ, անոր համար ամէն բանէն աւելի պէտք է նայիլ՝ թէ արդեօք բանը (միտքը) բուն ճշմարիտը կամ ճշմարտութիւնը ճանչցեր է, ու սիրտը ստոյգ բարին կը սիրէ։ Կամքը միշտ իմացողութեան ու սրտին (զգացման) իշխանութեան տակն է, ու անով հոգւոյն ուրիշ գլխաւոր զօրութեանց հետ ունեցած բնական կապակցութիւնը կամ միութիւնը յայտնի կ՚ընէ։ Կամքն ա՛ն ատեն իրեն յատուկ եղած պաշտօնը կը կատարէ կամ իր զօրութիւնը կը ցուցընէ երբոր իր ի՛նչ ըլլալը՝ իր բուն պաշտօնը գործունէաբար ու իրօք կը յայտնէ. կամ թէ ըսենք երբոր ա՛ն բանը կ՚ուզէ, որն որ ճշմարտապէս բարի է ու որն որ Աստուած կ՚ուզէ։ Ուստի կամաց ազատութիւնը յայսմ կը կայանայ՝ որ իմացողութեան ճանչցածն ուզէ ու կատարէ կամ անոր դէմ դառնայ ու դէմ գործէ. որով հոգւոյն զօրութեանց մէջ հակառակութիւն կամ յատկապէս երկպառակութիւն մը կը ծնանի, որն որ շատ գէշ ու աղէտալի վիճակ մըն է։ Բայց աս երկպառակութեան հիմը կամ պատճառը միշտ սիրտն է, կամ սրտին մէջ է, որն որ իմացողութեան ու կամաց մէջտեղը կը մտնէ, անոնց իբր թէ միջնորդ կ՚ըլլայ։ Հոգւոյն ներքին միութիւնը կամ խաղաղութիւնը միշտ աս բանէն կախում ունի՝ թէ արդեօք սիրտը բարին կը

սիրէ թէ չարը. ինչու որ կամքը միշտ սրտին սիրածին
կը հետեւի։ Բայց կամաց ու իմացողութեան մէջ եղած
երկպառակութիւնն ան ատեն կը վերջանայ ու նորէն
իրարու հետ կը միաբանին՝ երբ որ չարը սիրող սիրտը
իմացողութիւնը կը մթնցընէ, անանկ որ ասիկայ միայն
ան բանն իբրեւ ճշմարիտ կը ճանչնայ՝ զորն որ սիրտը կը
սիրէ։ Արդ բարի հոգւոյն (զօրութեանց) միաբանու-
թիւնն ու խաղաղութիւնն անով յայտնի կ՚ըլլայ՝ որ ի-
մացողութիւնը աստուածային ճշմարտութիւնը ճանչնայ,
սիրտն անիկայ սիրէ, կամքն ալ նոյնն իրօք ուզէ ու կա-
տարէ։ Իսկ չար հոգւոյն միաբանութիւնը կամ հան-
դարտութիւնը սրտէն յառաջ կու գայ, որն որ սու-
տութիւնը կը սիրէ, անիկայ իբրեւ ճշմարտութիւն իմացո-
ղութեան առջին կը դնէ ու կամքն ալ կը ստիպէ նոյնն
ի գործ դնելու։

26. Աս բաժններէս կը հետեւի՝ թէ որովհետեւ
սիրտը կամաց ազատ ընտրութեան պատճառ կ՚ըլլայ, ա-
նոր համար դաստիարակութեան գլխաւոր աշխատու-
թիւնն ու գործքը պիտ՚որ ըլլայ՝ բարւոյն սէրը տղոց
սրտին մէջ արթնցընել կամ վառել ու մշակել, եւ ան-
կից ետքը կամքն ալ կրթել ու վարժեցընել՝ որ միայն
այն բանն ուզէ ու կատարէ՝ զորն որ սիրտն իբրեւ բարի
կը սիրէ։ Ուրեմն ազատ կամաց կրթութեան համար դաս-
տիարակութեան ջանքը պիտ՚որ ըլլայ՝ մարդը հոգեկան
վիճակի մէջ խոթել, որուն մէջ թէպէտ եւ չարը կրնայ
ընել կամ ի գործ դնել, բայց իր ազատ ընտրութեամբն
ու որոշմամբը չ՚ըներ, եւ ասանկով անանկ կեանք մը
կ՚ունենայ՝ որն որ իր յաւիտենական որոշման կամ վախ-
ճանին համեմատ է։

27. Ահաւասիկ հոս կը սկսի դաստիարակութեան
ու ճշմարիտ դաստիարակին բուն մեծ, ծանր ու դժուա-
րին, բայց կրնամ ըսել՝ մէկ հատիկ գլխաւոր պաշտօնն
ու գործքը, եւ աս է՝ տղոց կամքն ու անով անոնց սիրտը
իրենց յաւիտենական վախճանին ու որոշման համեմատ
կրթել, իրենց ճշմարիտ կրօնական կրթութիւն տալ։
Վասն զի աս կրթութիւնն որ պակսի, դաստիարակու-
թեան ամէն կանոնաց համեմատ մշակուած միտքը կամ

իմացողութիւնը, եւ կրթուած ու բարակցած զգացմունքը՝ մարդուն աւելի վնասակար են, քան թէ օգտակար, ինչպէս բիւրաւոր տրտմալի փորձեր ցուցըցած են։ Մանաւանդ որ յայտնի բան մըն է, եւ ոչ ոք կրնայ ուրանալ՝ թէ մինչեւ որ կամքն ու սիրտը քրիստոնէական սուրբ կրօնին կարգացն ու կանոնացը համաձայն կրթուած չեն ըլլար, ո՛չ միտքին զօրութեանց ճշմարիտ կրթութիւնը կրնայ յաջողիլ, ո՛չ ալ զգայութեանց կամ զգացմանց ճշմարիտ ազնուացումը, եւ թէպէտ քիչ մը յաջողի՝ ո՛չ իրենց օգուտ կ'ընէ ու ո՛չ մարդուն բուն վախճանին։

28. *Մ՝արդուն կամաց ու բարոյական կրթութիւնը տալը, անիկայ կրօնական հրահանգներով ազնուացընելը՝ դաստիարակութեան ամենէն հարկաւոր, բայց եւ ամենէն դժուարին պաշտօնն է, ըսինք։ Ինչու որ նոյն իսկ տղոց ու պզտիկ աշակերտաց սրտին մէջ ի բնէ միշտ դէպ ի գէշը բերում ու հակում մը կը գտնուի. ասկից զատ՝ նաեւ չար օրինակները, այլ եւ այլ յարաբերութիւնները կամ պարագաները, որոնց գէշ ազդեցութենէն տղաք չեն կրնար բոլորովին ազատ կամ ապահով մնալ, դաստիարակութեան բարի պտուղներն ու յաջողիլը կ'արգելեն ու այլ եւ այլ կերպով կը շփոթեն։ Բայց սակայն այսպիսի դժուարացուցիչ պարագաները մարդուն բարոյական կրթութիւնը բոլորովին անկարելի չեն կրնար ընել։ Ամենակարող Արարիչը, որ մարդուն յաւիտենական վախճանն իր ստեղծման ատենը որոշեց, իր աստուածային զօրութեամբը կու տայ անոր ան վախճանին հասնելու համար հարկաւոր ըլլող կամքն ու կարողութիւնը, կամ Պօղոս առաքելոյն բառին պէս՝ “Զկամելն եւ զԱռնելն„։ Արդ թէ ոչ՝ ի՞նչ բանի համար իր միածին Որդին աշխարհք խաւրեց, ի՞նչ բանի համար աս մարդացեալ Աստուածը մեր փրկութեան գործքը յանձն առաւ ու չարչարանօք եւ մահուամբ գլուխ հանեց։ Աստուած իր որդւոյն մահուամբը մարդկային ազգին հետ հաշտուելէն ետքը՝ իր սուրբ Հոգին մարդկան վրայ խաւրեց ու միշտ կը խաւրէ, որ անոնց տկարացած ու իբր թէ խեղդացած եւ կաշկանդած կամքը ներքուստ կենդանացընելով՝ իր ազդեցութեամբն անոր մէջը թափանցէ,*

դրանց ալ արտաքին միջոցներով ու միջնորդներով կամ գործիքներով անոր կատարելութիւնը, կրթութիւնն ու ազնուացումը հոգւոյ, այսինքն ծնողաց, վարպետներու, ուսուցիչներու եւ դաստիարակներու ձեռքով: Ուրեմն ասոնք տղոց համար իրենք զիրենք իբր գործիք Հոգւոյն Աստուծոյ պիտ'որ սեպեն: Թէ որ իրենց պաշտօնն ու պարտքերը ինչպէս որ պէտք է կատարել ու Աստուծոյ օգնութեան ու պաշտպանութեան վրայ վստահ ըլլալով ի գործ դնել կը փափագին, պէտք է որ իրենց տղոց կամքն ամէն բանէն առաջ իրենց օրինակովը կենդանացընեն. անկից ետքն ալ աշխատին տղոց ու աշակերտաց սրտին մէջ ըլլող դէպ ի չարը բերումն ու հակումը չգրգռել ու գրգռել չտալ, ինչպէս նաեւ անկարգ յօժարութիւններն արգելել ու մարել: Կանուխկեկ պիտ'որ սկսին տղոց վրայ աս կողմանէ ամենայն ջանքն ու փոյթը ցուցընել: Յառաջագոյն ըսինք որ տղոց սրտին մէջ կանուխկեկ կը սկսի բանի մը վրայ բաղձանք կամ զզուում ունենալը. ասիկայ կամ զգայական է, կամ բանաւոր՝ այսինքն մտքին ըմբռնմամբը յառաջ եկած, եւ ասկից ալ յառաջ կու գայ զգայական ու բանաւոր կամքը: Իսկ աս կամքը ազատութիւն ունի՝ աս երկուքին մէկն ընտրելու, այսինքն բան մը կամ ուզելու կամ չուզելու: Արդ դաստիարակութեան պաշտօնն ու գործքը պիտ'որ ըլլայ այնպիսի միջոցներ բանեցընել ու կամքն անանկ հրահանգել՝ որ միշտ ճշմարիտ բարին ու սուրբն ընտրէ, ուզէ ու ընդունի, բանաւոր կամքը զգայական կամաց վրայ իշխէ ու տիրէ, եւ սանկով կամաց ճշմարիտ քրիստոնէական ազատութիւնը տղուն հոգւոյն մէջ հիմնի, հաստատուի ու անյաղթելի ըլլայ: Աս նիւթին վրայ ըստ պատշաճի խօսիլ ուզելով, իբրեւ գլխաւոր կանոն կ'աւանդենք դաստիարակաց, նախ՝ անմիջաբար (շիտկէ շիտակ) կամաց վրայ ազդեցութիւն ընելու, կամքը կրթելու սկսիլ. եւ երկրորդ, անիկայ միջնորդաբար կրթել, այսինքն ստորին եւ վերին (զգայական ու բանաւոր) կամքը հրահանգել. եւ աս երկուքին մէջ ալ կաթուղիկէ սուրբ կրօնին սորվեցուցած ուսմունքէն առաջնորդելով. ու անոր պայծառութենէն լուսաւորուե-

լով՝ մարդկային կամքն աստուածային կամաց հպատակել տալ, որ է միայն ճշմարիտ բարին ուզել, սիրել ու ընտրել։

29. Դաստիարակութեան աս մասին մէջ դաստիարակն ու վարպետը կամ նա եւ ծնողք նախ եւ առաջ պէտ՚որ յիշեն վերը ըսածնիս, թէ մարդուն սիրտն ու միտքը պզտիկուց՝ իր խիստ մատաղ հասակէն սկսած՝ դէպ ի չարը յօժարած է եւ բերում ունի։ Ասիկայ քրիստոնէական սուրբ կրօնին գլխաւոր ուսմանց մէկն է, որ կը սորվեցընէ թէ Մարդկային բնութիւնը սկզբնական մեղքով (Ադամայ ու Եւայի անհնազանդութեամբը) տկարացած ու ապականած ըլլալով, թէպէտ եւ կը բժշկուի Աստուծոյ շնորհաց ազդեցութեամբ, զորն որ ամէն մարդ մկրտութեան ատեն կ՚ընդունի, բայց միշտ իր վրայ ան մեղքէն պատճառած ներքին ախտը կը մնայ, որն որ ուրիշ բան ըսել չէ, բայց եթէ աս՝ որ իր սրտին մէջ դէշի կամ մեղքի յօժարութիւն ու բերում մը կը գտնուի, ուստի եւ իր ներսը բարւոյն ու չարին, անմեղութեան ու մեղքին, բարի ու չար յօժարութեանց մէջ՝ իրարու դէմ անդադար կռիւ ու պատերազմ մը գրեթէ մինչեւ իր կենաց վերջին ժամերը կը տեւէ։ Աս ասանկ ըլլալով, ինչպէս որ բարւոյն՝ չարին դէմ կռիւն ու պատերազմը բոլոր կենաց մէջ անդադար է, անանկ ալ հսկողութիւնն ու արթնութիւնը մշտնջենաւոր ու անդադար պէտ՚որ ըլլայ, որ կռուոյն սկիզբէն հակառակ միջոցները ձեռք առնուին ու անոր դէմ դրուին։ Արդ երբ որ դաստիարակութիւնը, մանաւանդ բարոյական կրթութիւնը, իր պաշտօնը կատարելու կ՚աշխատի, սուրբ կրօնին աս ուսման համեմատ՝ որն որ այսչափ դարերէ վեր ամէն օրուան փորձերով հաստատուած է, կրնայ յաջողիլ եւ բարի պտուղներ բերելու յոյս տալ։ Ասով չէ թէ միայն շատ սխալմունքէ ու ծուռ ճամբաներէ հեռու մնալով, ամէն զգուշութեամբ ու հսկողութեամբ իր պաշտօնն ազէկ ու յաջողութեամբ կը կատարէ, հապա նա եւ կրթուելու տղաքն ալ միշտ արթուն ու հսկող ըլլալու կը վարժեցընէ, որ աս ներքին պատերազմին համար միշտ պատրաստ ու զինեալ գտնուին։ Եւ որովհետեւ աս

պաշտօնը շատ դժուար է, եւ դաստիարակն ու ծնողք մարդկային ուժով միայն գործելու ըլլան՝ շատ անգամ տկար ու անբաւական կը գտնուին, անոր համար պէտք է որ աս դժուարին գործքին մէջ Անկից օգնութիւն փնտռեն ու խնդրեն, ուսկից միայն կրնայ գալ զօրութիւն ամէն դժուարութեանց դէմ ելլելու, հաւատով, յուսով ու սիրով պատերազմելու եւ յաղթելու համար, այսինքն Աստուծոյ ամենազօր շնորհաց աթոռէն, որն որ դաստիարակութեան ծանր պաշտօնին մէջ իրենց հաւատքն ու սէրը կը կենդանացընէ ու գործունեայ կ'ընէ, եւ անմեղ տղոց մատաղ սրտին ու մաքուր բարուց վրայ՝ ինչպէս որ պէտք է՝ հսկելու, եւ բարի խօսքերով՝ բայց աւելի բարի օրինակով զանոնք Աստուծոյ հայրական երկիւղին ու սիրոյն մէջ հաստատելու համար զօրութիւն եւ օգնութիւն կու տայ:

30. Եթէ դաստիարակութիւնն այսպիսի կրօնական հոգւով յառաջ տարուելու եւ ի գործ դրուելու ըլլայ, ան ատեն մտաւոր զօրութեանց կրթութիւնն ու զգացմանց ազնուացումն ալ, այսինքն մտաց եւ զգայական կարողութեան դաստիարակութիւնն ալ՝ կամքն աղէկ կրթելու եւ ազնուացընելու չէ թէ միայն օգնական, հապա նա եւ յառաջացուցիչ կ'ըլլայ: Ինչու որ ան ատեն երկուքն ալ՝ այսինքն մտաց զօրութիւններուն կրթութիւնն ու զգացմանց ազնուացումը՝ միայն անոր համար կ'աշխատին, որ միշտ քրիստոնէական հոգւով մտածուի, այն հոգւով ամէն բանի մտադիր ըլլուի, անով գործուի ու ամէն փոյթը, ինչպէս նա եւ զգայութիւնները, երեւակայութիւնը, իմացողութիւնն ու բանը աս վախճանին համար գործածուին: Ասով երկուքն ալ ամէն զգացմունքները կարգի կանոնի կը դնեն, որով եւ կամքն ալ աստուածահաճոյ ընթացք մը բռնելու կը վարժեցընեն. ասով ալ կամքը անմիջաբար կը քաջալերուի, կը զօրանայ ու կը հաստատուի: Ասանկով բարոյական կրթութիւնը հոգւոյն մէկալ զօրութեանց կրթութեան մէջ կը մտնէ, այսինքն անոնց կրթութեան ատենը գլխաւոր դիտումը աշակերտաց բարոյական օգուտը կ'ըլլայ, բայց սակայն անոնց գործունէութիւնն ու փոյթն ալ յառաջ

կը տանի. միայն թէ տղան իր մտաց զօրութիւններն ու զգայական կարողութիւնը բանեցուցած ատեն, չկարծէ որ բոլորովին ազատ է եւ ուզածին պէս՝ առանց բարոյական կամ բարի վախճանի մը դիմելու՝ կրնայ անոնցմով գործել: Բայց աս բանս իրօք կատարուելու համար, այսինքն մտաւոր կրթութեան ու զգացմանց ազնուացուցման հետ բարոյական դաստիարակութիւնն ալ միատեղ յառաջ երթալու եւ օգուտ գտնելու համար, պէտք է որ Կրօնը, սուրբ Հաւատքը՝ սուրբ սիրով ու սուրբ սիրոյ մէջ գործելով, ան երկուքին մանաւանդ թէ երեքին ալ միաւորութեան կէտը, միջնորդն ու առաջնորդն ըլլայ, եւ պէտք չէ որ բարոյական կրթութիւնը կամ բարոյական բարին դաստիարակութեան վախճանին ծառայէ, այլ ինքն անոր վախճան կամ նպատակ ըլլայ:

31. Ճշմարիտ բարոյական կրթութեան հիմն է ամենագէտ ու արդար Աստուծոյ հաւատալ: Աս հաւատքը շատ աւելի մեծ ուժով ու ազդեցութեամբ կը շարժէ մարդուն՝ ուսափ եւ տղու մը՝ սիրտը իր պարտքերը կատարելու, քան թէ ուրիշ ամէն բնական պատճառները, շարժառիթներն ու յորդորները, ինչու որ չէ թէ մարդկային բանը (միտքը), հապա Աստուած ամէն բանի վրայ կ'իշխէ ու կը տիրէ: Բայց աս հաւատքը միայն կրօնի սիրով վառուած սրտի մը մէջ կրնայ բնակիլ ու գործել: Աս ճշմարտութեան համաձայն՝ կ'ըսենք որ բանին ու բանաւոր զգացմանց կրթութիւնն ու կամքին առաջնորդութիւնը մի եւ նոյն նկատման տակ կ'իյնան ու մի միայն նպատակ ունին, որովհետեւ բանն ու բանաւոր զգացմունքը միայն գործքով, այսինքն կամքով կրնան ի գործ դրուիլ կամ բանիլ:

32. Բայց ամենագէտ ու արդար Աստուծոյ հաւատալը պէտք է որ կրօնական մօք գործունեայ ըլլայ ու կենդանի մնայ: Այս հաւատքը պէտք է որ իբրեւ սովորական յիշատակութիւն մ'ըլլայ Աստուծոյ, իրեն ամէն տեղ գտնուելուն, ամենասուրբ, արդար ու ամենասիրելի ըլլալուն, դարձեալ մարդկան սիրոյն ու փրկութեան համար զոհ ըլլող Յիսուսի, հրեշտակներուն՝ մանաւանդ պահապան հրեշտակին ու ասոնց նման հաւատոյ ճշմար-

տութեանց եւ աս յիշատակութիւնը պէտք է որ աշակերտաց սրտին միշտ բաղձալի ու սիրելի ըլլայ։ Աս հաւատքն այսպիսի յիշատակութեամբ իր ուժն ու կենդանութիւնը պիտ՚որ ցուցընէ մանաւորապէս երբ որ մարդ իր պարտքերուն դէմ յանցանք մը կ՚ընէ, եւ յայտնի ու մանաւոր ազդու կերպով մը իրեն պիտ՚որ զգացընէ որ ան իր ըրածը՝ Աստուծոյ դէմ անհնազանդութիւն ու ապերախտութիւն, ուստի շատ մեծ չարիք ու դէշութիւն է։ Աս կրօնական զգացումը, աս Աստուծոյ վախը պէտք է որ մանաւորապէս ան ատեն մարդուն մտաց համոզումն աւելի զօրացընէ, եւ իր զօրութիւնը, կենդանութիւնն ու ազդեցութիւնը ցուցընէ՝ երբ որ զգայական գրգիռները կը զարթնուն, մարդկան հաճոյ ըլլալու բաղձանքը կը բորբոքի, ամէն իշխանութենէ ազատ ըլլալու բերումն ու հպարտութեան հոգին, ինչպէս նա եւ մարմնական ցանկութեան կրակը սիրտը խռովելու կը սկսին։

33. Բայց աս հաւատքն ու կրօնական զգացումը պէտք է որ ամէն բանէն աւելի Սիրով ու Սիրոյ մէջ գործունեայ ըլլան, ինչու որ կատարեալ առաքինական գործքը կամ կատարեալ առաքինութիւնը՝ կատարեալ սէր կամ սիրոյ մէջ կատարելութիւն է։ Իսկ կատարեալ սէրն ան է՝ որով մարդ Աստուծոյ հաճոյ եղած ամէն բանը միայն Աստուծոյ համար ուրախութեամբ կը կատարէ, եւ միայն անոր համար ու ա՛ն մտօք կը կատարէ՝ որ Աստուծոյ հաճոյ է ու Աստուած անիկայ կ՚ուզէ։ Աս սիրոյն զօրութեամբ մարդ իր ամէն ուժն, իր ամէն գործքերն Աստուծոյ փառաց ու ծառայութեան կը նուիրէ։ Ուրեմն տղոց սրտին մէջ պէտք է կանուխկեկ վառել նախ Աստուծոյ ճշմարիտ սէրը, այսինքն զԱստուած իրեն համար միայն սիրել, ետքը ընկերին սէրը (եղբայրսիրութիւնը), ետքն ալ թշնամեաց սէրը. աս սիրոյ առաքինութիւնն իրենց սրտին մէջ աղէկ հաստատելու է, նա եւ աշխատելու է որ անիկայ միշտ ի գործ դնեն։ Թէպէտ սկզբնական մեղաց մեր վրայ թողուցած ու մեր սրտին մէջ ձգած ապականութեան պատճառաւ մարդ երկրիս վրայ ոչ երբեք աս սէրը կատարեալ աստիճանի կրնայ

հասցընել, բայց սակայն սուրբ կրօններնուս մեզի սոր-
վեցուցած ու ցուցըցած միջոցներովն ամէն մարդ կարելի
եղածին չափ աս կտորիս մէջ կատարելութեան կրնայ
մօտենալ։ Աս բաներս պէտք է տղոց կարգով ու իրենց
ընդունակութեան համաձայն հասկըցընել, եւ իրենց
օգնել որ երկնաւոր օրհնութիւնը խնդրելով՝ սուրբ կրօ-
նին այն միջոցները գործածեն։ Եւ այս ամենայն որչափ
որ դժուարութիւններ ունենայ եւ մեծ աշխատութիւն
ու ջանք պահանջէ, այնչափ ալ կանուխ պէտք է սկսիլ
զանոնք տղոց մտքին ու սրտին մէջ արմատացընելու եւ
զիրենք անոնց մէջ վարժեցընելու։

34. Պէտք է առանց ժամանակ անցընելու կրօնի
ուսմունքն աշակերտաց աւանդել ու սորվեցընել, եւ զի-
րենք անոնց մէջ կրթել ու վարժեցընել։ Կրօնի հրա-
հանգը պէտք է որ մտաց ու սրտին վրայ իր զօրութիւնն
ու ազդեցութիւնը ցուցընէ։ Մտաց վրայ ան ատեն իր
ազդեցութիւնն աղէկ ու ըստ պատշաճի կը ցուցընէ կամ
կը բանեցընէ, երբ որ պայծառ ու յայտնի կերպով ու
աղէկ հիմամբ կամ հաստատութեամբ կ'աւանդուի, եւ
երկայն ժամանակ ուսանողներն անոր մէջ կը վարժուին։
Իսկ սրտին վրայ իր կարեւոր ազդեցութիւնն ան ատեն
աղէկ կը ցուցընէ ու կը բանեցընէ, երբ որ կրօնական
զգացմունքը կը զարթուցանէ, կը պահպանէ ու կը սնու-
ցանէ, եւ չէ թէ միայն աս զգացումներով կը շատանայ,
հապա նաեւ դրսանց կը յայտնուի կամ ի գործ կը
դրուի բարեպաշտական վարմունքով՝ որուն հոգին է մա-
քուր ու սուրբ սէրը։ Կրօնական հրահանգն այս ամենայն
ան ատեն միայն կրնայ յաջողցընել, երբ որ դաստիարակը
կամ ուսուցիչն իր աշակերտներուն կը հասկըցընէ որ
Կրօնն ամէն բանէ վեր, ամէն բանէ մեծագոյն ու ամէն
բանէ աւելի հարկաւոր է. երբ որ ամէն բան կրօնի վրայ
կը դարձընէ, եւ ամէն բանի յարգն ու արժէքը կրօնա-
կան նկատմամբ կը չափէ։

35. Կրօնական կրթութեան հետ մէկտեղ կա-
պուած ու անկից անբաժանելի են կրօնի ներգործու-
թիւնները կամ կրօնական արտաքին գործերը, զորոնք
աստուածային սուրբ սիրոյն զօրութեամբը ամէն մարդ իր

վիճակին պարտուցը համեմատ պէտք է որ կատարէ։ Գլխաւոր կրօնական գործքերն են՝ Աղօթք, արտաքին գործք Աստուածպաշտութեան ու սուրբ խորհրդոց մօտենալ։ Արդէն փորձն ու պատմութիւնները մեզի կը ցուցընեն՝ թէ Աստուծոյ սիրովը վառուած սրտանց աղօթելը՝ ինչ մեծ զօրութիւն ունի ու ինչ մեծ մխիթարութիւն կու տայ, եւ ամէն մարդ՝ որ սրտանց ու սիրով կ՚աղօթէ, կրնայ ինք իրեն նոյնն իմանալ ու զգալ։ Եթէ ամէն մարդու ջերմեռանդ աղօթքը՝ ամպերէն վեր կ՚ելլէ ու Աստուծոյ ամենակալին ականջը կը հասնի, հապա որչափ եւս աւելի անմեղ տղոց աղօթքը, երբ որ ամփոփ մտքով իրենց Արարչին առջեւն ինկած, իրենց մաքուր սրտին իղձերը եռանդուն ու պարզ խօսքերով անոր կը յայտնեն։ Անոր համար դաստիարակին ու ծնողաց գլխաւոր պարտքն է խօսքով ու օրինակով տղոց սորվեցընել՝ որ յօժարութեամբ ու եռանդով աղօթեն, սրտանց աղօթեն։ Նա եւ աշխատին որ տղաք աղօթելու ատեննին՝ ներքին ուրախութիւն մը զգան, ուստի եւ աղօթելն իրենց չէ թէ միայն հաճոյական, հապա ուրախարար գործք մը սեպելով՝ ի ներքուստ ստիպում մը զգան աղօթելու։ Առանձին ջանքով մը պէտք է զիրենք վարժեցընել՝ ներքին ուրախութեամբ, կատարեալ հանդարտութեամբ ու մեծ պարկեշտութեամբ եկեղեցի երթալ ու հոն առանձինն կամ ուրիշներու հետ հրապարակաւ աղօթել։ Պէտք է որ եկեղեցւոյ մէջ ու աղօթքի ատեն միշտ, մանաւանդ թէ սրտերնուն մէջ զգան, որ իրենց ամենակարող Արարչին աթոռոյն առջեւը կեցած են։ Աս բանս աւելի պատարագի ներկայ եղած ատեննին պէտք է որ ընեն, միտուընին բերելով անոր մեծութիւնն ու անզուգական յարգը։ Այս ամենայն թէպէտ եւ ծանր ու պատշաճական խրատներով եւ հրահանգով կրնան դաստիարակներն ու ծնողք տղոց սրտին մէջ դնել, բայց աւելի՝ շատ աւելի դիւրութեամբ ու օգտիւ կրնան յաջողցընել ու պտղաբեր ընել՝ իրենց կենդանի ու շարժիչ օրինակովը, որուն ազդեցութիւնն ամէն խրատներուն ու կանոններուն ուժէն աւելի տղոց մատաղ սրտին մէջ օգուտ կ՚ընէ ու պտուղ կը բերէ։ Դաստիարակութեան

մէջ սակայ մեծ մտադրութեան արժանի նիւթ մ'ըլլալուն՝ պէտք է որ հոս աս նկատմամբ քանի մը խօսք խօսինք ։

36. Երբ որ դաստիարակը մասնաւոր պարագաներու մէջ յայտնի կը ցուցընէ կամ իր վարմունքովն ու գործքերովը յայտնի կ'ընէ՝ թէ կրօնը իր սրտին մէջ ինչչափ սիրելի ու մեծարգոյ է, ինչպէս իրեն ուրախութիւն, մխիթարութիւն ու զօրութիւն կու տայ. երբ որ ամէն առթի մէջ կրօնի ճշմարտութեանց վրայ մասնաւոր յարգ ու եռանդ եւ փոյթ կը ցուցընէ, եւ իր սրտին մէջ եռացող կենդանի հաւատքին պտուղները դրանց չէ թէ միայն իր ամէն գործքերուն՝ հապա նա եւ իր գործելու կերպին մէջ կ'երեւան, ան ատեն ամենեւին տարակոյս չկայ՝ որ իր օրինակն աւելի ազդեցութիւն եւ օգուտ կ'ընէ՝ քան թէ իր տուած ամէն հրահանգներն ու դասերը ։ Միայն թէ ասանկ անձինք պէտք է որ ճշմարտապէս ու անկեղծութեամբ կրօնասէր ու բարեպաշտ ըլլան, չէ թէ դրսանց կրօնասէր երեւան. ինչու որ անհնարին բան է՝ որ աշակերտները ուշ կամ կանուխ այն կեղծաւորութեան ու խաբէութեան նշանները չտեսնեն, եւ դաստիարակներնուն ըրածներուն եւ բռնած ճամբուն խաբէութիւն ըլլալը հասկընալով՝ իրենք ալ ան գաղափարին կամ օրինակին նմանելու ընթացք չբռնեն ։ — Դաստիարակը չէ թէ միայն իր օրինակովը տղոց վրայ բարի ազդեցութիւն ընելու պիտ'որ աշխատի, հապա նա եւ պիտի ջանայ ուրիշ մարդկան օրինակներն անոնց առջին դնելով՝ ցուցընել թէ կրօնական սէրը կամ ճշմարիտ բարեպաշտութիւնը՝ երեւելի մարդկան մտածելու, զգալու եւ գործելու կերպին վրայ ինչ ազդեցութիւն ունի ։ Առանձինն փոյթ պիտ'որ ունենայ՝ իմաստութեամբ եւ գովելի ու մեծամեծ գործքերով երեւելի ըլլող հռչակաւոր մարդկան վարուց մէջ՝ տղաք անոնց բարեպաշտութեան ու կրօնասիրութեան մտադիր ընել. որպէս զի չըլլայ որ տղաք ալ այն ռամասակար ու ծուռ կարծիքին իրենց մտքին մէջ տեղի տան՝ թէ կրօնասիրութիւնը կամ բարեպաշտութիւնը մեծագործութեան ու մտաց բարակ կրթութեան կամ փիլիսոփայական մշա-

կութեան հակառակ ու արգելիչ է, եւ թէ անկրօնութիւնը կամ կրօնական անտարբերութիւնն ու գաղջութիւնը՝ մեծամեծ ու նշանաւոր մարդկան գլխաւոր սեպհականութիւնը կամ կատարելութիւնն ու նշանն է։ Փորձով տեսած ենք ու միշտ կը տեսնենք՝ որ տղաք այն մարդկան մտածելու, զգալու եւ գործելու կերպին հասարակօրէն շատ դիւրաւ կը հետեւին ու կը նմանին, որոնց մէջ կ՚ապրին, ու շատ տղոց բարոյապէս բարի կամ բարոյապէս գէշ ըլլալն աւելի տեսած օրինակներնուն հետեւանքն ու պտուղն է քան թէ առած կրթութիւններնուն։ Թէ որ դաստիարակը իրաւցընէ ճշմարիտ բարեպաշտ կամ բարոյապէս բարի մարդ է, ինչպէս որ պարտական է ըլլալու, իր աշակերտներուն մէջ իր օրինակովը շատ բարի պտուղներ կրնայ յառաջ բերել։ Բայց աս ալ պէտք է գիտնայ՝ որ ինք զինք դիտմամբ ու մասնաւոր ջանքով եւ այլ եւ այլ հնարքներով իբրեւ օրինակ տղոց առջին դնելն աւելի վնաս քան թէ օգուտ կ՚ընէ։

37. Դաստիարակը ջանայ իր աշակերտները չէ թէ միայն անկարգ ու անառակ մարդկան ընկերութենէն հեռու բռնել, հապա բարի ու առաքինի մարդկան ընկերութեան ու կենակցութեան մէջ յաճախել տալով՝ բարի վարուց մէջ կրթել։ Աս ալ փորձով հաստատուած է որ տղաք իրենց հասակակիցներուն վրայ աւելի դիւրաւ ազդեցութիւն կ՚ընեն, ու տղայ մը ուրիշ տղոց աւելի դիւրաւ կրնայ իր բարի վարմունքովը բարի օրինակ ըլլալ՝ քան թէ մեծերը։ Տղու մը յորդորանքը, ազդարարութիւնն ու օրինակը իր հասակակիցն աւելի կը շարժէ, կը բորբոքէ եւ կը քաջալերէ՝ քան թէ մեծի մը ծանր խօսքերը։ Ինչու որ երկուքն ալ մի եւ նոյն վիճակի, ուժի ու յարաբերութեանց եւ պարագայից մէջ գտնուելով, մէկ տղան կը տեսնէ մանաւանդ թէ կը զգայ որ իրեն ալ կարելի է այնպէս ըլլալ ու գործել՝ ինչպէս որ մէկալ տղան է ու կը գործէ, եւ այն բանին հասնելու ճամբան ու կերպն ալ կը դիտէ կը հասկնայ։ Քանի մը առաքինութիւններ կան, զորոնք տղայ մը միայն իր հաւասարին կամ հասակակցին ընկերութեան մէջ գտնուելով՝ կրնայ շատ դիւրաւ ի գործ դնել, ինչպէս անկեղծութիւն, խա-

ղաղափրութիւն, ներողամտութիւն, կարեկցութիւն, եւ այլն. եւ իր հասակակիցն ալ իրեն նմանելու բորբոքել:

38. Որպէս զի օրինակը զողան նմանելու յորդորէ՝ պէտք է որ անոր սիրտը հակառակակրութենէ (հակակրութենէ) ազատ ըլլայ. ուստի այն անձինքները՝ որոնց դէմ տղան տհաճութիւն ու հակառակութիւն կը զգայ, չեն կրնար իրենց օրինակովն անոր վրայ ազդեցութիւն մ'ընել: Այնպէս եւս տղայ մը ամըչցընելու համար անիկայ ուրիշ բարեգոյն տղոց հետ բաղդատելն իրեն սրտին մէջ աւելի դառնութիւն՝ քան թէ բարւոյն նմանելու փափագ ու եռանդ կը պատճառէ: Որչափ որ անձինք՝ ներքին բնաւորութեան եւ արտաքին վիճակի ու պարագայից կողմանէ՝ իրարու նման են, ու որչափ որ օրինակ ըլլալու անձի մը վրայ արտաքոյ կարգի բան չկայ, այնչափ աւելի դիւրաւ ազդեցութիւն կ'ընէ ու նմանելու փոյթն ու սէրը կու տայ: Դաստիարակին ճարտարութիւնն աս պիտ'որ ըլլայ՝ որ քիչ մը յառաջադէմ կամ չափահաս աշակերտները կրթէ ու խրատէ՝ թէ պէտք չէ որ մարդ ամէն բանի մէջ ուրիշի նմանի, հապա միայն բարի օրինակին: Աս ալ կայ՝ որ որչափ որ տղու մը անձնական իմացողութիւնը կամ մտաց տեսութիւնն ու նկատումը տկար է ու որչափ որ կամաց հաստատութիւնը քիչ է, այնչափ շուտով ուրիշի կամ տեսած օրինակին կը նմանի: Ասոր համար պէտք չէ որ դաստիարակը՝ զօրինակը միշտ իբրեւ կամքն որոշելու կամ իւրաքանչիւր տղուն իր սեպհական պարտքը ճանչնալու մէկ հատիկ միջոց գործածէ: Նա եւ ասոր ալ պէտք է նայիլ՝ որ տղաք միայն գործողութեան չնմանին, հապա նա եւ մտադիր ըլլան՝ թէ ան գործողութիւնն ինչ մտքով կամ ինչ վախճանի համար կ'ըլլայ, կամ թէ ուսկից եւ ինչպիսի նկատումէն յառաջ կու գայ, որպէս զի կապկի պէս ուրիշին ըրածը միայն ընելով՝ իրենց ներքին կրթութիւնը կամ բարոյական աճուացումն առանց յառաջադիմութեան չմնայ:

39. Թէպէտ եւ ամէն կերպիւ ու ամէն միջոցներով Աստուծոյ ու աստուածային բաներու զբաղիլն ու անոնց ետեւէն ըլլալը, անոնց մէջ վարժիլը, մէկ խօսքով ըսեմ, կրօնական կրթութիւնը իբր գլխաւոր մաս ու գործ

բարոյական դաստիարակութեան պիտի՛ որ ըլլայ, ի վերայ այսր ամենայնի գործնական բանին կամ բնական խղճի մնաց գործունէութիւնն ու բարձրագոյն պարտաւորիչ պատճառներու եւ շարժառիթներու հրահանգն ալ պէտք չէ մեկդի ձգել, այն պատճառներն ալ պէտք է տղոց փնտռել ու գտնել տալ: Բանը չէ թէ միայն հաւատոյ ամէն ճշմարտութիւնները պիտի՛ որ ճանչնայ, չէ թէ միայն ընդհանրապէս պիտի՛ որ հրահանգի, հապա նա եւ ամէն մէկ պարտքերը, բարոյական շարժառիթները, հետեւանքներն ու բարոյական պարտաւորութիւնը պիտի սորվի ու գիտնայ, եւ զմարդը կարող պիտի՛ որ ընէ՝ ճշմարիտ սկզբանց կամ կանոնաց համեմատ գործելու, այսինքն բանաւորապէս՝ բարեպաշտ մտքով ու իր ըրածին աղէկ, աստուածահաճոյ եւ իր կրօնին սկզբանց համեմատ ըլլալը գիտնալով կատարէ: Բայց աս կտորիս մէջ նկատելու շատ բաներ կան, որոնք դաստիարակն ու տղոց կրթիչները եւ ծնողքը պէտք է որ գիտնան եւ դաստիարակութեան ատեն անոնց համեմատ վարուին:

40. Նախ, այն կանոններն ու կարգերը՝ որոնք սուրբ հաւատոյ դրական հրամաններն են, ոչ երբեք քննութեան ու կարգաւորութեան նիւթ կրնան ըլլալ, ինչպէս եկեղեցւոյ խորհուրդներուն նկատմամբ եղած կամ սահմանուած կարգերը. ասոնք անփոփոխ առանց քննելու պէտք է ընդունել, հաւատալ ու հաստատ պահել: Աս կտորիս մէջ տղոց պէտք է հասկցընել՝ թէ մարդ ինք զինք բարեբախտ ու երջանիկ պիտի՛ որ սեպէ, որ Աստուած զինքն անանկ ու այնչափ մեծ շնորհաց արժանի ըրեր է, զորոնք մեր միտքը չիկրնար քննել ու հասկնալ, բայց անոնց բարերար ազդեցութիւնները մեր վրայ տեսնելով՝ անոնց մեծութիւնը կ՚ըմբռնենք: Ուրեմն աս կտորիս մէջ մնաց ընելիքը միայն աս է՝ որ այն խորհուրդներուն բոլորովին սուրբ, բարձր, աստուածային, շնորհաբաշխ, սրբացուցիչ ու բարերար ըլլալը ճանչնայ ու հասկնայ:

41. Երկրորդ, պէտք է աշխատիլ որ տղաք սուրբ հաւատոյ լուսովը լուսաւորուին, որն որ աշխարհքիս վրայ ամէն մարդ, այսինքն ամէն հաւատացեալներն ու հաւա-

տալ ուղղները կը լուսաւորէ, "Լուսաւոր առնէ զամենայն մարդ՝ որ գալոց է յաշխարհ,,: Ինքն իսկ ճշմարտութեան վարդապետը Յիսուս՝ մեզի ամենուն բարոյական առաքինութիւն մը չսորվեցուց առանց անոր հարկաւոր ըլլալուն կամ մեր՝ զանիկայ ունենալու պարտական ըլլալուն պատճառն ու հիմը ցուցընելու: Երբ որ ուզեց Աստուծոյ սիրոյն առաքինութիւնը մեզի աւանդել, ըսաւ. Սիրէ զԱստուած, ինչու որ ամենաբարի է ու ամէն բարիքը կու տայ, զմարդիկ կը սիրէ եւ ամենուն իր պարգեւները կը բաշխէ: Երբ որ ուզեց որ թշնամիներն ալ սիրենք, պատճառ տուաւ որ անոնք ալ մեր եղբայրներն ու մեզի պէս մէկ երկնաւոր Հօրը զաւակներն են: Ասանկ նա եւ սորվեցուց մեզի մեր ամէն մէկ գործողութեանց հետեւանքին մտադիր ըլլալ, եւ թէ՝ ինչպէս բարի գործք մը հոս ալ ու անդին ալ իր բարի պտուղները կ'ունենայ, նոյնպէս եւ չար գործքերն ալ իրենց պատիժը: Ուրեմն Պօղոս առաքելոյն խօսքին համեմատ, որ կ'ըսէ թէ քրիստոնէն իր պարտքերը իբրեւ բանաւոր մարդ պիտ'որ կատարէ, իր բարեպաշտական գործքերը բանականապէս պիտ'որ գործէ, Եղիցի "Խօսուն պաշտօնն ձեր *,,. մարդ պզտիկութենէ սկսած՝ բարի գործք մը, առաքինութիւն մը գործած ատեն՝ պէտք է միշտ անոր ինչ ըլլալն ու իր անիկայ կատարելու պարտաւոր ըլլալը ճանչնալ, եւ այն գործողութեան ալ ըստ կարգի եւ ըստ պարտուցը կատարուելուն՝ վայելուչ եւ գովելի ըլլալը մտքին մէջ համոզմամբ տեսնել: Ասկից կը հաստատուի նոյն իսկ երկնաւոր վարդապետին խօսքն ալ, այսինքն "զԱստուած հոգւով պաշտել,,. Աստուծոյ գործքերն ու ամէն բարոյական առաքինութիւնները մտօք իբրեւ բարի, մեր քրիստոնէական պարտուց համեմատ ու Աստուծոյ ընդունելի եւ հաճոյ ճանչնալով՝ ուզել, սիրել ու փափագով կատարել:

42. Բայց տղոց համար ո՛չ մարդկային պարտուց կարգաւորեալ ցուցակ կամ մեկնութիւն մը շինել հարկաւոր է, ո՛չ ալ իրենց կրթութեան ատենը անոնց վրայ երկայն ու հիմնական քննութիւններ ընել: Ի սկզբան

* Հռոմ. ԺԲ. 1.

պզտիկ տղոց համար բաւական է՝ իրենց պարտուց վրայ այնչափ բան սորվեցընել ու այնպիսի խօսքեր խօսիլ, որչափ որ իրենց հասակին մէջ կատարելու յարմարութիւն, առիթ ու միջոց կրնան ունենալ։ Բաւական է՝ իրենց կամաց կամաց հասկըցընել ու սորվեցընել՝ թէ տան, դպրոցին ու եկեղեցւոյ մէջ եւ ճամբու վրայ ինչպէս պիտի կենան ու առեննին անցընեն. իրենց ծնողաց, եկեղեցական անձանց, վարպետներուն, իրենց եղբարցն ու քրուըտոց, ծառայից ու ասոնց նման մարդկան, մանաւանդ աղքատներու եւ խեղերու հետ ինչպէս պիտ'որ վարուին։ Ամէն բանէն աւելի պէտք է իրենց ծանուցանել՝ որ մարդուն առջի ու գլխաւոր պարտքերուն մէկն է՝ իր մեղանչական կամ գէշ յօժարութիւններուն դէմ դնել ու անոնք զսպել։ Քիչ մը մեծցած տղոց համար, որոնց միտաց գործունէութիւնն ու տեսութիւնն ընդարձակելու սկսած է, կրօնական հրահանգը պէտք է աւելի ընդարձակ ու հիմնական կերպով աւանդել։ Ասոնց միտքն ու սիրտը, հոգւոյն ամէն մէկ կարողութիւններն ու զօրութիւնները կրթելու ատեն՝ դաստիարակն իր ուսմանց հիմ ու կանոն պիտ'որ դնէ՝ Աստուծոյ օրէնքն ու եկեղեցւոյ հրամանները։ Կրօնական նկատումը, որն որ բարոյական կրթութեան մէջ երբեք մէկդի պիտ'որ չձգուի, իրենց մտքին մէջ միշտ կենդանի պիտի մնայ ու գործէ։ Ան ատեն տրուած բարոյական կրթութիւնը մաքուր ու օգտակար կ'ըլլայ. աշակերտներուն միտաց ու սրտին մէջ կրօնի, աստուածային օրինաց ու քրիստոնէական կարգաց յարգն ու սէրը անանկ հաստատուն եւ անջնջելի կը տպաւորուին, որ կրնամ ըսել՝ բոլոր իրենց կենաց մէջ կամքերնին երբեք այն պարտուց կատարման դէմ յօժարութիւն չ'ունենար, մանաւանդ թէ անոնց համեմատ հաստատուն ընթացք կ'ունենայ, այսինքն բարի խղճմտանքն անարատ կը պահէ, եւ միշտ բարոյական օրինաց ու Աստուծոյ պատուիրանաց ու կամաց հրամայածը կ'ուզէ, որ է ճշմարիտ բարին։

43. Ասանկ ըլլալով, աւելորդ մանաւանդ թէ վնասակար բան է՝ որ դաստիարակը իր աշակերտներուն ամէն ժամ՝ ամէն առթի մէջ իրենց պարտքերը յիշեցը-

նէ, ինչու որ ասիկայ իրենց ձանձրութիւն տալէն զատ՝ յօժարութիւններն ալ կը մարէ։ Եւ եթէ բարի տղաք երբեմն սա բարի կամաց հաստատուն ընթացքին մէջ սխալանք մըն ալ ընելու ըլլան, պէտք է որ դաստիարակն ընդհանուր խօսքերով ու հեռուանց խրատէ զիրենք, քանի որ ըրած պակասութիւններն մեծ յանդիմանութիւն կամ պատիժ մը չիպահանջէր, կամ մեծ զգուշութեան արժանի չ'երեւար։ Ասոր վրայ հոս մասնաւորապէս գրելու բան մը չենք գտներ, որովհետեւ առաջ քանի մը հեղ սա բանիս վրայ հարկաւոր ըլլող դիտողութիւնները նշանակեցինք։ Միայն սա գլխուն վերջ տալէն յառաջ քանի մը մասնաւոր պարագաներ ալ դաստիարակաց յիշեցընելը հարկաւոր կը սեպենք։

44. Նախ, թէ որ կ'ուզեն իրենց պզտիկ կամ անփորձ աշակերտները հոգեւոր վտանգներէն ազատ պահել, այսինքն սրտերնին ու անկից ետքը կամքերնին կրից սկզբունքներէն հեռու բռնել, անոնց մտաց կարողութիւնները կրթած ատեննին՝ նային որ բոլոր զօրութիւննին ան կտորին վրայ հաստատելով՝ պզտիկ տղաք ամէն բանի վրայ քննութիւն ու դատաստան ընելու սովորութիւն ու համարձակութիւն մը չստանան։ Աս բանս իրենց կերպ կերպ մոլութիւններու սերմ ու սկիզբ կ'ըլլայ, այսինքն պինդգլխութեան ու անձնահաճութեան կամ ինքնահաւանութեան, որոնց հետեւանքն են՝ գիտցածէն ետ չդառնալ, վարպետին ու մեծին գլուխ չծռել, անոնց դէմ խօսիլ, մինչեւ յայտնի երեւցած սխալներն ալ պաշտպանել, եւ այլն։ Ուրեմն պզտիկ տղոց դատողական զօրութիւնը դաստիարակելու ատեն՝ միշտ յիշել պէտք է թէ մինչեւ որ կամքերնին բարի յօժարութեանց աղբիւր մ'եղած չէ, ամէն բան իրենց համարձակ դատողութեան թող տալու չէ։

45. Երկրորդ, կրօնական նիւթերու մէջ, ուստի եւ կրօնական կրթութեան ատեն դաստիարակը, որ ամէն ատեն միջին շիտակ ճամբան բռնելու պարտական է, մասնաւոր խոհեմութիւն պիտ'որ ցուցընէ. ո՛չ խիստ ու հրամայող կերպ մը պիտ'որ բանեցընէ, ո՛չ ալ չափազանց կակղութիւն ու ակարութիւն։ Միշտ պիտ'որ յիշէ որ

թէպէտ եւ քրիստոնէական սուրբ կրօննիս սէր կը հրամայէ ու հեզութիւն կը պահանջէ, սակայն անկարգութիւնն ուղղելն ալ չ'արգելեր, միայն սիրով ու հեզութեամբ ուղղել տալ կ'ուզէ. Թէ որ անկարգութիւն ընտղին, սխալողին յանդիմանութիւն նա եւ պատիժ մը տալ հարկաւոր կ'ըլլայ, սիրով ու հեզութեամբ տալ կը հրամայէ: Ուրեմն բարոյական կրթութիւն տուող կամ տղոց կամքը կրթող քրիստոնեայ դաստիարակն իր աշակերտներուն սխալմունքը պիտ'որ յանդիմանէ եւ ըստ տեղւոյն պատժէ, բայց միշտ յայտնի ցուցընելով որ ան բանն ի սիրոյ շարժեալ կ'ընէ, ու ասիկայ իր խրատելու, յանդիմանելու եւ պատժելու կերպովը յայտնի պիտ'որ ընէ:

46. Երրորդ, ծնողք ու դաստիարակները տղոց ու աշակերտներուն հետ այնպիսի ընթացք մը պիտ'որ բռնեն, եւ իրենց ծնողական ու հայրական սէրն իրենց ամէն վարմունքին մէջ՝ թէ գովելու եւ վարձատրելու եւ թէ յանդիմանելու եւ պատժելու ատեննին՝ անանկ յայտնի պիտ'որ երեւայ ու իրենք զիրենք անոնց անանկ պիտ'որ ցուցընեն, որ տղաք իբր թէ ստիպուին անոնց վրայ օրէ օր աւելի սէր ու մեծարանք ստանալ, եւ անով իրենց կամքն անոնց ամէն մէկ խրատին ու ազդարարութեան կրցածնուն չափ համաձայնցընել, եւ անոնց ցուցըցած ու սորվեցուցած ճամբան իրենց մի միայն օգտակար ճամբայ ըլլալուն վրայ ներքուստ համոզուելով՝ անկից դուրս չելլել:

47. Չորրորդ, դաստիարակն աղէկ պիտ'որ գիտնայ՝ որ կրօնական կրթութեան պտուղը կամ բարի պտուղ բերելը, նոյնն աւանդելու կերպէն ու եղանակէն կախում ունի: Անոր համար աս կտորիս մէջ հրահանգ տուած ատենը՝ պէտք է որ իր աշակերտներուն ընդունակութեան եւ ունեցած հմտութեան կամ տեղեկութիւններուն աղէկ մտադիր ըլլայ: Չըլլայ որ իր հրահանգներուն մէջ անանկ բան մը խօսէ կամ խառնէ՝ որն որ աշակերտին կրթութեան ու բարոյական յառաջադիմութեան չէ թէ միայն չ'օգներ, հապա նա եւ արգելք կ'ըլլայ: Ջանայ որ տղաք՝ ինչպէս ուրիշ ուսմանց մէջ՝ աւելի եւս աս կտորիս մէջ շիտակ եւ որոշ ըմբռնմունքներ ու գաղափարներ

ստանան. եւ յիշէ որ կրօնը յիշողութեան նիւթ չէ, հապա իմացողութեան։ Աշխատի՝ տղան իր հասակին համեմատ կերպով աս ուսման ամէն մէկ մասին ճշմարտութեան վրայ համոզել։ Յառաջ բերուած ապացոյցին միտքն աղէկ հասկընալն ու ըմբռնելը եւ ոչ թէ անիկայ միայն գիտնալը ճշմարիտ համոզում կու տայ, ուստի եւ դաստիարակին ջանքն աս պիտ'որ ըլլայ՝ որ իր աշակերտներն աւանդուած ուսումը քիչ մը կամ ներկայ ատենի համար միայն չգիտնան. հապա անոր վրայ տեւական ու հաստատուն համոզում ստանան։ Արդէն յայտնի բան մըն է՝ որ համոզումը ապացոյցներուն շատութենէն ու փիլիսոփայական խորունկութենէն չիստացուիր, հապա անոնց պատշաճական ու հաւանելի ըլլալէն։ Ուրեմն դաստիարակն իր աշակերտներն այսպիսի տեւական ու հաստատ համոզման հասցընելու համար պարտական է աշխատիլ՝ որ սորվեցուցածն ու աւանդածը աղէկ, կարգով ու կատարելապէս սորվին եւ ոչ վեր ի վերոյ ու անկատար կերպով, կամ միայն ա՛ս ա՛ն կտորը բերնուց սորվելով եւ թութակի պէս յաջողակի զրուցելով։

48. Հինգերորդ, դաստիարակին գլխաւոր մէկ ջանքն ալ աս պիտ'որ ըլլայ՝ որ կրօնի ուսումը չէ թէ միայն միտքին հաղորդէ, հապա նա եւ սրտին, այսինքն ջանայ՝ որ իր աշակերտներն ամէն մէկ սորվածնին չէ թէ միայն միտքերնուն մէջ հասկընան, հապա սրտերնուն մէջ զգան։ Ամէն փարպետութիւն բանեցընէ, որ տղաք յայտնի տեսնեն ու զգան՝ թէ իրենց աւանդուած կրօնական ուսման ամէն մէկ մասն իրենց շատ հարկաւոր է, առաքինութեան վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ, եւ մարդուն ներքին հանգստին ու սրտին խաղաղութեան համար ինչ մեծ ու բարերար զօրութիւն ունի։ Ասով տղան զկրօնը չէ թէ իբրեւ մարդկանէ մեր վրայ դրուած բեռ ու լուծ մը չիսեպեր, հապա երկինքէն շնորհուած բարձրագոյն ու անգին պարգեւ մը ճանչնալով՝ անոր սիրովը սիրտը կը բորբոքի։ Իսկ ան բանը՝ զոր մարդ սիրով կ'ընդունի ու սաստիկ կը սիրէ, ամենեւին միտքէն չի հաներ ու մէկդի չի ձգեր։ Ասկից կը տեսնուի որ տղոց սրտին մէջ կրօնի սէրը միշտ աւելցը-

նելու համար՝ երբեք կրօնական գործքերը կատարելու կամ անոր ուսմունքը ժրութեամբ սորվելու համար սպառնալիքով ստիպում ու պարտք դնելու չէ. եւս առաւել պէտք չէ կրօնի գործքերն՝ իբրեւ գործուած յանցանքի մը պատիժ՝ յանցաւոր տղուն ապսպրել. ինչու որ անով այսպիսի քաղցր ուսումն ու փոյթը ատելի ըլլալու վտանգի մէջ կ'իյնայ ու տղոց կրօնասիրութիւնը կը տկարանայ։ Ի՛նչ որ սրտին ուրախութիւնն ու հանգիստը կ'աւելցընէ ու կը սաստկացընէ, ան բանը հարկ չկայ խիստ միջոցներով մարդուն՝ մանաւանդ տղոց սրտին մէջ խոթելու աշխատիլ, հապա անանկ միջոցներ բանեցընելու է՝ որ այն սուրբ կրօնին յատուկ ըլլող անուշ ու բարերար զգացմունքն իր կենդանարար ջերմութիւնը աստիճան աստիճան սրտին ամէն խորշերը հասցընէ, անոր մէջ տարածի ու իր ազդեցութիւնը օրին, ատենին, ժամին ու տեղւոյն պահանջման համեմատ ցուցընէ։

Հոս նաեւ աս ալ կը յիշեցընենք դաստիարակաց՝ որ կրօնական նիւթերու վրայ ըլլալու խօսքերն ու խրատները ո՛չ շատ յաճախ, ո՛չ շատ երկայն ու ո՛չ (թէպէտ եւ ըստ մասին ինչ) անպատշաճ կամ անարգ գործողութեանց վրայ պիտ'որ ըլլան. ապա թէ ոչ՝ չէ թէ միայն ձանձրացուցիչ ու անպտուղ կ'ըլլան, հապա նաեւ իրենց բարձրագոյն յարգը կորսուելու վտանգի մէջ կ'իյնայ։

49. Վեցերորդ, որովհետեւ բարոյապէս բարի ըլլալը կամ բարեբարութիւնն ամէն կրթութեան բուն գլխաւոր նպատակն է, անոր համար դաստիարակը պիտ'որ աշխատի՝ որ ամէն կրօնական առաջադրութիւնները, կարգերն ու խրատները տղուն կամքին վրայ զօրաւոր եւ տեւական ազդեցութիւն ընեն։ Ասոր համար պէտք է որ կրօնական ուսման կամ կանոններուն ամէն մէկ կտորին մասնաւոր բարոյական դիտում կամ նպատակ մը դնէ, ուստի եւ անոնք տղուն այլ եւ այլ հանգամանաց, յարաբերութեանց ու գտնուած պարագաներուն հետ կապակցէ, եւ իրեն յայտնի ու պայծառ ցուցընէ՝ թէ ա՛ս կամ ա՛ն պարագայի մէջ (ներկայ ատենը կամ քիչ մը մեծնալէն ետքը) ա՛ս կամ ա՛ն կրօնական մասնաւոր ուսում կամ խրատ մը ինչ ազդեցութիւն ու ներ-

գործութիւն պիտ՚որ ընէ, եւ տղան զանիկայ ուր, երբ ու ինչպէս ի գործ պիտ՚որ դնէ: Տղուն կեանքին այլ եւ այլ դէպքերուն մէջ իրեն յիշեցընէ թէ ա՛ս կամ ա՛ն կրօնական կանոնն իրեն ինչ կերպով ու ինչ բանի համար օգտակար կրնայ ըլլալ: Եւ աս բաներուն մէջ միշտ առիթ մը փնտռէ դաստիարակը իր աշակերտներուն հասկըցընելու որ կրօնական կարգերն եւ ուսմունքը սորվելն աղէկ ու հարկաւոր եւ օգտակար բան է, բայց անոնք միայն սորվիլն ու աղէկ եւ հիմամբ գիտնալը մեծ օգուտ չ՚ըներ, մինչեւ որ սորվածնին իրենց գործողութեանց վրայ չցուցընեն, զանոնք գործքով չկատարեն, որովհետեւ մարդուն կենաց կամ ապրելուն համար դրուած կարգեր են: Մեռեալ հաւատքը (կրօնի տեսական գիտութիւնը), անգործ ու պարապ զգացմունքը կամ արտաքին բարեպաշտական ու կրօնական գործքերը մեքենայի պէս առանց ներքին սիրոյ ու եռանդեան կատարելն ամենեւին յարգ մը չունին: Կրօնը պէտք է որ իր պտուղները մարդուն կենաց կամ ապրելու կերպին ու գործողութեանց մէջ ցուցընէ, որովհետեւ բարեբարութիւնն ու բարի վարքը մի միայն ապացոյց եւ հաստատութիւն է ճշմարիտ կրօնասիրութեան:

ՀԱՏԱԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Կամքը կրթութեամբ ինչպիսի սեպհականութիւններ պիտ՚որ ստանայ:

50. **ՈՐՈՎՀԵՏԵՒ** դաստիարակին ամէն ջանից ու աշխատութեան վերջին նպատակը՝ իր աշակերտներուն վրայ հաստատուն բնաւորութիւն կամ նկարագիր բարոյց տպաւորել ու հաստատել է, անոր համար պէտք է որ գիտնայ թէ կամքին գործելու ընթացից ընդհանրականութիւնը իրեն կրթութեան էական յատկութիւններուն մէկն է: Մարդուն ներքին հանգամանաց ամենէն մեծ կատարելութիւնն է՝ իր մտածելու, զգալու եւ գործելու կերպին միութիւնը (ամփոփութիւնը), դաշնակաւորութիւնն ու կապակցութիւնը կամ միօրինակութիւնը: Ասոր համար դաստիարակը մեծապէս կը սխալի՝ եթէ կար-

ծէ որ իր աշակերտներուն ներսը սա կամ ան զգացումը զարթուցանելով եւ անոր սա կամ ան կարողութեան առաջնորդելով, բոլոր իր պարտքը կատարած կ'ըլլայ: Թէ որ դաստիարակ մը աս կարծեաց համեմատ իր ձեռասունը կրթելու ըլլայ, ցանկացեալ վախճանին չիկըրնար հասնիլ. աշակերտը չիկրնար հաստատուն նկարագիր մ'ունենալ, հապա իր սրտին մէջ յաճախ փոփոխութիւններ կ'ըլլան, նա եւ կամքին յօժարութեանց ու իր սկսած գործքերուն մէջ անհաստատութիւնն իր գըլխաւոր պակասութիւնը կ'ըլլայ: Չենք կրնար ուրանալ՝ որ ամէն մարդու սիրտը միշտ բարի կողմ մը կամ բարի բնաւորութիւն մը, եւ անոր հետ մէկտեղ տկար կողմ կամ այլ եւ այլ տկարութիւններ ունի. բայց անկից չիհետեւիր՝ որ դաստիարակութիւնը կամաց ընթացքին ընդհանրականութիւն մ'ունենալը, այսինքն կամքին միշտ ու ամէն բանի մէջ ի բարին յօժարելու եւ միտելու մէջ հաստատուն ըլլալն իրեն վերջին նպատակը չընէ:

51. Կամքին՝ իբրեւ աղէկ, ուղիղ ու իւրաքանչիւր մարդու պարտուպատշաճ ճանչցուածն ուզելը՝ պէտք չէ որ պարապ ու միայն իր ներսը մնացող փափագ մ'ըլլայ, հապա պէտք է որ գործողութեամբ մը՝ այսինքն իրօք դուրս ելլէ ու գործնական ըլլայ: Ասոր համար դաստիարակին պարտքն է աշխատիլ՝ որ տղուն կարելի ընէ կամ դիւրինցընէ իր բարոյական զգացմունքն ի գործ դնելը՝ որչափ որ իր տարիքն ու պարագաները կը ներեն: Պէտք է որ տղուն հասկցընէ թէ ինչ կերպով ու ճամբով իր փափագները գործունեայ պիտ'որ ընէ կամ գործքով կատարէ, եւ աս բանս դիւրինցընէ այլ եւ այլ պարագաներն անոր առջին դնելով ու զինքը քաջալերելով: Աս վախճանիս համար յատկապէս հրամայելն ու պարտք դնելը օգտակար չէ, հապա պէտք է որ տղուն բուն կամաց կարողութեան օգնելով՝ բանը յաջողցընէ. ինչու որ ան տղան՝ որուն կամքը բաւական զօրութիւն ու հաստատութիւն ստացած չէ, ուզածն ի գործ դնելու դժուարութիւններէն խրտելով՝ նոյն կամքը կամ ուզելը բոլորովին մէկդի կը թողու կամ կը կորսնցընէ: Պէտք չէ տղաքն իրենց գործունէութենէն, իրենց կամացը բարի յօժարու-

թիւնն ի գործ դնելէն միշտ կամ բոլորովին զրկել ու արգելել. ինչու որ եթէ աս կտորիս մէջ այսպէս միօրինակ արգելք կրելու ըլլան, մեծնալէն ետեւ անանկ մարդիկ կ'ըլլան՝ որ թէպէտ եւ շատ բարի բաղձանքներ ունենան, գործադրութեան եկած ատեն՝ անոնց կատարումը կամ ուրիշէն կը պահանջեն եւ կամ ուրիշէն կը սպասեն: Պզտիկ տղան, պատանին ու երիտասարդն՝ իրենց տարիքին եւ ուժին համեմատ՝ պէտք է որ անձամբ իրենց բարի կամքը կատարեն, գործունեայ ըլլան, եւ ո՛չ թէ միայն բարի բաղձանք ունենան: Մանաւանդ թէ մեծերը պէտ՚որ ջանան իրենց տղոց բարի փափագն ան ատեն գովելի սեպել՝ երբոր իրենց կարելի ու յարմար եղած արդիւնքն իրօք կը ցուցնեն:

52. Տղոց ներքին զգածմունքն ու կամաց յօժարութիւնն անցաւոր ու վայրկենական փափագի կամ դիւրանցիկ եռանդի մը պէս եկող գացող պէտ՚որ չըլլան, հապա իրենց կամաց մտացական ու հաստատուն սեփհականութիւնները պէտ՚որ ըլլան: Ներքին յօժարութիւնները մէյ մը ասդին մէյ մը անդին դարձընելը, նոյները գրեթէ ամէն օր փոխելը, որ է՝ հաստատուն նկարագիր չունենալը՝ շատ երիտասարդաց վրայ իրենց ծնողաց ու դաստիարակներուն բնական անհաստատութենէն (հաստատուն նկարագիր չունենալէն) յառաջ կու գայ: Անոնց բռնած ճամբուն իրարու հակառակ կամ անհամաձայն ըլլալը, մէկ վարպետն ու դաստիարակը թողուլ ուրիշ մը փնտռելն ու առնելը, տղաքը մէյ մը մէկ կերպով՝ մէյ մը ուրիշ կերպով կրթելը, եւ կրթիչներուն կարծեաց ու սկզբանց զանազանութիւնը, յաճախ փոփոխութիւնն ու անհամաձայնութիւնը, զորն որ տղաք շատ անգամ կը տեսնեն, կը լսեն ու կը փորձեն, իրենց կամաց յօժարութիւններուն տեւականութիւն ու հաստատութիւն ունենալը բոլորովին կը խափանեն: Տղոց ներքին զգացմունքն ու կամքերնուն բարի յօժարութիւնները միայն ա՛ն ատեն տեւական ու հաստատուն կ'ըլլան, երբ որ անոնց վերակացուները երկայն ատեն մէկ կերպով կամ միօրինակ ընթացքով անոնց սրտին վրայ իրենց ազդեցութիւնը ցուցնելու կ'աշխատին: Այն անտասանելի

հաստատութիւնը՝ որն որ մեծամեծ առաքինի մարդկան վրայ կը տեսնուի, ո՛չ քիչ ժամանակուան կրթութենէ յառաջ կու գայ, ոչ ալ մէկ երկու գործողութեամբ կրնայ ստացուիլ, հապա պզտիկուց իրենց կամաց բարի յօժարութիւնները աստիճան աստիճան հաստատուն ու տեւական ընելէն, կամքերնին՝ ճանչցուած բարւոյն վրայ հաստատութեամբ սեւեռելէն, եւ ան յօժարութեան ու հաստատուն կամաց վրայ անփոփոխ մնալէն՝ այն կատարելութեան եկած հասած է։

53. Աս բանս, այսինքն կամաց՝ բարի յօժարութիւնը հաստատութեամբ ու երկայն ժամանակ պահելը, եւ իր ճանչցուած պարտքերը գործքով կատարելը՝ շատ հեղ մեծամեծ դժուարութիւններ ունի, անոր համար հաստատուն կամաց մէկ հարկաւոր սեպհականութիւնն ալ զօրաւոր ըլլալն է, որպէս զի այն դժուարութեանց կարող ըլլայ յաղթել։ Արդ դաստիարակը աս կամաց զօրաւորութիւնը իր աշակերտին վարժեցընելու համար պիտ՚որ աշխատի նախ՝ որ անոր բնական կամ ֆիզիքական կրթութիւնը՝ իր ջղերը չտկարացընէ. ինչու որ ֆիզիքական տկարութեան ու քնէածութեան կամ թուլութեան հետեւանքը կամ ետեւէն գալիքն է վախկոտութիւն կամ վեհերութիւն, տարտամութիւն, ներքին տկարութիւն ու անգործունէութիւն։ Երկրորդ, ջանայ իր աշակերտին սրտին մէջ քաջալերութիւն ու վստահութիւն զարթուցանել, եւ իրեն յայտնապէս ցուցընէ թէ մարդ երբ որ բան մը հաստատութեամբ ու սրտանց ուզելու ըլլայ՝ ինչչափ մեծ բանի կարող կ՚ըլլայ։ Երրորդ, պարտուց կատարումը տղուն իբրեւ խաղալիկ մը պէս չընէ, այսինքն ամէն կողմանէ չդիւրինցընէ, ամէն արգելքները բոլորովին չհեռացընէ, հապա միայն ա՛ն արգելքները խափանէ, որոնք տկար տղուն զօրութեանց համեմատ չեն, ու միշտ յիշէ որ հասարակօրէն արգելքները մարդուն զօրութիւնը կ՚աւելցընեն ու մասնաւոր արգելքներու յաղթելը ան ուժն աւելի կը սաստկացընէ։ Չորրորդ, ոչ երբեք ներէ իր աշակերտներուն տարտամ ու փոփոխամիտ ըլլալ, ու սկսած գործքերնին անկատար ձգել եա քաշուիլ։ Աղէկ գիտնայ՝ որ չափէ աւելի վախ-

կոտութիւնը կամ վեհերութիւնը, շատ խորունկ կամ չափազանց խոհեմութիւնը, դանդաղկոտ ծուլութիւնն ու մեղկ տկարութիւնը՝ որ ամէն փոքր արգելքէն ու հակառակութենէն կը սոսկայ ու կը լքանի, մարդկային սրտին մեծամեծ պակասութիւններն են։ Ասոր հակառակ՝ գիտնայ որ դժուարին ու մեծ գործքերու ձեռք զարնելու համար ազդու եւ զօրաւոր կամք կամ եռանդ հարկաւոր է, որն որ գործքի մը մեծութեան, վսեմութեան, պարտուպատշաճ ըլլալուն եւ երեւելի հետեւութիւններ ունենալուն վրայ կենդանի ու պայծառ գաղափար ունենալէն յառաջ կու գայ։ Աս բանիս պէտք է որ վարպետ դաստիարակ մը աղէկ մտադիր ըլլայ եւ յիշէ որ մեծամեծ գաղափարներ ունենալու եւ դժուարին առաջադրութիւնները կամ գործքերը յաջողցնելու համար՝ երիտասարդութեան առենէն աւելի յարմար ատեն չկայ, անոր համար կրթութեան առեն պէտք է աշխատիլ՝ որ առանց աշակերտաց երեւակայութիւնը չափազանց կրակով բորբոքելու, երեւելի ու վեհ գործքեր կատարելու փափագն իրենց սրտին մէջ տնկուի։

ՀԱՏՈՒԱԾ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Բարի կամաց հաստատութիւն տալու քանի մը հարկաւոր միջոց։

54. **ՊԶՏԻԿՈՒԹԵԱՆ** կամ անչափահասութեան տարիքներուն մէջ, երբ որ դեռ ամէն բանին պատշաճական կամ անպատշաճ ըլլալն ու անոնց հետեւութիւնները անձամբ ճանչնալը՝ ան տարիքի մէջ գտնուողներուն գրեթէ անկարելի կամ անբաւական ու անգործունեայ է, պէտք է որ քաջ դաստիարակին իմաստութիւնն ու խորագիտութիւնը անոնց տեսութեան պակասութիւնը լեցնէ, եւ իր հաստատ ու որոշ կամքը, այսինքն բանի մը վրայ որոշակի ունեցած կամքը՝ տղոց կամքն որոշելու բաւական պատճառ ու շարժիչ ըլլայ։ Պէտք է որ աշակերտն իր անչափահաս այսինքն անբաւական ըլլալը զգայ, իր դաստիարակին տեսութեան կամ հմտութեան առաւելութիւնն ու անոր բարի կամքը ճանչնայ, եւ

տալ՝ առանց համաձայն վարուելու, առանց հետեւելու կամ հնազանդելու հաստատուն յօժարութիւն ստանայ: Ուրեմն հնազանդութիւնը աշակերտի մը գլխաւոր հանգամանքն ու իրմէ պահանջուելու առաջին թէութիւնն է, որ եւ իր կամաց՝ հաստատութեամբ բարւոյն մէջ կրթուելու, չար յօժարութեանց յաղթելու եւ բարի բաղձանքն ըստ պատշաճի կատարելու չէ թէ միայն եռանդ, հապա նա եւ ապահովութիւն մը կու տայ:

55. Արդ այս հնազանդութիւնը, կամ աշակերտաց եւ տղոց հնազանդելու պարտաւորութիւնը պէտք չէ որ դաստիարակին պատժելու իշխանութիւն ունենալէն յառաջ եկած երկիւղին վրայ հիմնի, եւ հարկ չկայ՝ որ տրուած հրամաններուն իմաստութեան ու բարութեան ծանօթութեանը վրայ հաստատուի. որովհետեւ եթէ հնազանդութիւնը վախէն յառաջ գալու ըլլայ՝ գերութեան գաղափարին կը մօտենայ ու կը համաձայնի. իսկ հրամաններուն իմաստուն ու բարի ըլլալը ճանչնալու ալ տղոց կարողութիւնը չիկրնար հասնիլ: Նաեւ աղէկ մտածելու որ ըլլանք՝ անբաւական ու վնասակար բան մըն է՝ եթէ հնազանդութիւնը տղոց սրտին մէջ մասնաւոր յօժարութիւններ զարթուցանելու եւ հաստատելու վրայ հիմնուի: Ան դաստիարակը կամ վերակացուն՝ որ իր կամքն ու հրամանը շողոքորթութեամբ, խոստումներով ու պարգեւներով կատարել տալու կ՚աշխատի, կրնայ քանի մը դիպուածի մէջ իր վախճանին հասնիլ. բայց ոչ երբեք կրնայ անով բուն հնազանդութեան առաքինութիւնը հիմնել: Հապա պէտք է որ ջանայ՝ իր աշակերտաց հնազանդութիւնը վստահութեան ու սիրոյ վրայ հիմնել, որոնք տղոց բարի ու կակուղ սրտին մէջ զարթուցանելը շատ դիւրին է: Աս սանկ հաստատուն գիտնալով, աշխատի դաստիարակը՝ իր աշակերտներուն մասնաւոր դիպուածներու մէջ իրենց անբաւականութիւնն ու տկարութիւնը զգալ տալ՝ առանց անոնց սիրտը խիստ խօսքերով կոտրելու: Աշխատի որ աշակերտներն իր բարի կամքին ու իրենց բարիքը յառաջ տանելու բաղձանքին վրայ համոզուին, եւ երբեմն երբեմն՝ երբ որ իր հրամանները կը կատարեն՝ առանց չափազանց ու աւելորդ խօս-

քեր բանեցընելու՝ իրենց հասկըցընէ թէ ինչ բարիք ըրին՝ որ իր հրամաններուն հնազանդեցան, ու աս հնազանդութենէն իրենց որչափ բարիք եւ օգուտ յառաջ կու գայ, եւ եթէ անհնազանդ եղած ըլլային՝ ինչ մեծ վնաս կ'ըլլար իրենց: Աս կտորին մէջ դաստիարակը մանաւոր ջանք մըն ալ պիտ'որ ունենայ, բայց առանց իր աշակերտներուն իմացընելու, որ չըլլայ թէ անոնց հետ ապրող անձինք իր հրամանները՝ խիստ ու դաստիարակին առանձնական կամաց գիւտերն ու կարգաւորութիւններն են, ըսելով՝ վար զարնեն, որով տղոց յօժարական հնազանդութեան արգելք ըլլան ու սրտերնին խռովելու պատճառ տան: Յիրաւի պէտք չէ որ տղաք՝ անբան արարածներու պէս՝ հնազանդութեան իրաւունքով կամ պատրուակով, ուր եւ ինչ բանի որ ուզուի, իբրեւ ակամայ քաշուին, կամ իբրեւ անզգայ մեքենաներ՝ ուզուածին պէս շարժելու եւ դարձընելու ջանացուի թէ ծնողաց կողմանէ ու թէ մանաւանդ դաստիարակաց կողմանէ, հապա իբրեւ բանաւոր՝ բայց առաջնորդութեան կարօտ ըլլող փափուկ ու դիւրաթեք հպատակներ՝ սրտերնուն մէջ՝ տրուած հրամանները մտիկ ընելու յօժարութիւնն ուղիղ կարգով զարթուցանելով ու հաստատելով: Ասով իրենց բարի կամքը կանուխէկ կը սկսի վարժիլ՝ իրենց առաջնորդին իբր բարի ուզածն ու հրամայածը՝ նոյն իսկ իրենց կամացն ալ ուզածն ընել ու անիկայ հաստատութեամբ ուզել:

56. Դաստիարակին՝ հրամայելու իրաւունքը գործածելու կերպէն կրնայ աշակերտաց կողմանէ հնազանդութիւնը դիւրիննալ կամ դժուարնալ, եւ դիտուած բարի վախճանին օգուտ կամ վնաս ըլլալ: Արդ թէ որ դաստիարակն իր տղոցը միտքն ու կամքը մինչեւ հիմայ մեր աւանդած կերպին համաձայն կրթելու ըլլայ, իրենց ոչ շատ շատ հրամաններ տալու եւ ոչ իրենց վրայ շատ շատ արգելքներ դնելու կարօտ կ'ըլլայ. ինչու որ ըստ ինքեան հրամաններուն ու արգելքներուն շատութիւնն ամէն մէկ հրամանին կատարման աւելի արգելիչ կ'ըլլայ՝ քան թէ յառաջացուցիչ: Դարձեալ դաստիարակը ջանայ՝ որ իր հրամանները կարճ, յայտնի ու որոշ ըլլան,

ո՛չ կէս կամ անկատար ու շրջուն խօսքերով, եւ ո՛չ անորոշ նշաններով կամ չհասկցուելու բացատրութիւններով տղոց առջեւը դրուին: Գիտնայ ու միշտ յիշէ՝ որ խիստ տիրոջ մը պէս ըստ քմաց հրամայողի կերպ ու ձեւեր բանեցընելուն, եւ որդեսէր հօր մը պէս բարեսրտութեամբ բան մը ապսպրելուն ու հրամայելուն մէջ շատ մեծ խտիր կայ: Կոպիտ խօսքերը, բարկացած աչուըներով ու դէմքով ճամարտակելը, խոժոռ ու դաժան կերպարանք ցուցընելը, եւ հրամաններուն մէջ այլ եւ այլ սպառնալիք խառնելը, չեն կրնար երբեք տղոց սրտին մէջ այն սքանչելի վստահութիւնը զարթուցանել ու տնկել, ուսկից միայն կամաւոր ու օգտակար հնազանդութիւնը պիտ'որ ծնանի ու յառաջ գայ: Դաստիարակութեան ուսուցչաց իմաստուն խորհուրդն աս է՝ տղոց հասակին ու տարիքին մեծնալուն եւ իրենց մտաց ու կամաց կրթութեան յառաջ երթալուն ընթացքին համեմատ պէտք է հրամաններուն կամ հրամայելու եղանակը՝ կամ թէ ըսեմ՝ հանգամանքը փոխել ու յարմարցընել: Իմաստուն վարդապետի մը խօսքն է. “Տղուն պէտք է հրամայել, պատանեկին՝ օրէնք դնել, երիտասարդին՝ խորհուրդ տալ„: Պզտիկ տղոց դեռ միտքն ամենեւին կրթուած չըլլալուն՝ իրենց ընելիքը պարզ խօսքերով հրամայելու է. պատանեկին՝ այսինքն տասը՝ տասն ու չորս տարւան տղուն միտքը կրթուելու սկսած ըլլալով, կատարելու գործքերն առջեւը դնելու է, ըստ կարգի եւ օրինաց ըլլալիքը հասկցընելով. իսկ քիչ մ'ալ մեծցած ու յառաջացած պատանիներուն կամ երիտասարդներուն մտաց կրթութեան վստահանալով, օրինաւորն ու իրաւացին կատարելէն ետ չկենալու միայն յորդոր ու խորհուրդ տալու է իրենց, երբ որ կարողութիւն ունին աս ան բանին վրայ դատաստան ընելու: Մէկ խօսքով ըսեմ, հրամայելու կերպը փոխելու համար՝ այնչափ տղոց տարիքին մեծնալուն կամ ստորին դասէ քիչ մը բարձրագոյն դասն ելլելուն նայելու չէ, որչափ իրենց մտաւոր կրթութեան մէջ ըրած յառաջադիմութեան:

57. Աս կտորիս մէջ դաստիարակին համար մանաւոր զգուշութիւն ընելու եւ նկատելու պարագաներ

կան, թէ որ կ՚ուզէ իբրեւ խոհեմ կրթիչ իր ձեռաց տակն ըլլողները հնազանդութեան վարժեցընել: Ուստի ամէն բանէն առաջ պէտք է որ գիտնայ՝ թէ հրամայելու ատեն կամ իր հրամաններուն մէջ՝ իրարու հակառակ կարգեր, յողդողդութիւն ու անհաստատութիւն ցուցընելը, այն հրամանները բռնել տալու համար անսովոր ու անկարգ ճամբաներ ու միջոցներ բանեցընելը, նաեւ տղոց անհնազանդութիւն ըրած ժամանակը անհոգութիւն ցուցընելը կամ չտեսնելու եւ չիմանալու զարնելը՝ տղոց անհնազանդ ու կրնամ ըսել՝ ստահակ ըլլալու աղբիւրներ են: Աս ամէն չարիքներէն հեռու կենալու համար պէտք է որ իմաստուն դաստիարակը նախ՝ իր պատուէրներուն ու հրամաններուն մէջ միշտ միօրինակ մնայ, մէկ ընթացք բռնէ. ինչու որ միայն հաստատութենէն ու միօրինակութենէն՝ կրնայ իմացուիլ որ հրամանները դաստիարակին առանձին կամաց յօժարութիւնն ու գիւտը չեն. որով անոնց աւելի զօրութիւն կը տրուի տղոց կամքին վրայ ազդեցութիւն ընելու: Երկրորդ, երբ որ դաստիարակն իր աշակերտներուն պատուէր մը կու տայ, անոր վրայ հաստատ ու անշարժ մնայ ու ետ չդարձընէ. ասոր համար պէտք է որ յառաջագոյն աղէկ մը չմտածած՝ բան մը չհրամայէ, որպէս զի չստիպուի ետ դարձընելու կամ փոխելու. եւ աս բանս ա՛ն ատեն աղէկ կը յաջողի՝ երբ որ միայն հարկաւոր եղած բանը կը հրամայէ, որով եւ չիհարկադրիր տուած հրամանին վրայ տնօրէնութիւն կամ փոփոխութիւն ընելու: Երրորդ, աղէկ մտադիր ըլլայ՝ որ տուած հրամանը աղէկ ու ճիշդ կատարուի. թէ որ աղէկ ու կարգով հրամայելու մէջ վարպետութիւն բանեցընել պէտք է՝ աւելի եւս ճարտարութիւն բանեցընելու է ան հրամանը ճիշդ ու ամբողջ կատարել տալու: Դաստիարակն աղէկ զգուշութիւն ընելու է մեծ աշակերտներուն վրայ, որոնք իրենց տրուած պատուէրին խորամանկութեամբ մը մէկ մասը կը կատարեն, որպէս զի բոլորն ալ կատարելէն ազատ ըլլան: Չորրորդ, չըլլայ որ դաստիարակն իր հրամաններուն կատարումը աղաչանքով, շողքորթութեամբ, պարգեւով ու զանազան ձեւեր կամ թէ ըսեմ՝ խոնարհական կեր-

պարանքներ բանեցընելով՝ յաջողցընէ, եւ կամ թէ զանազան պատճառներ յառաջ բերելով՝ իր աշակերտներն իբր թէ ստիպէ իր հրամանները կատարելու։ Այսանկ ճամբաներով ու կերպերով իր կամքը կատարել տուող դաստիարակը անյարմար ու անընդունակ է տղոց առաջնորդելու։ Հինգերորդ, դաստիարակն երբեք առանց յանդիմանութեան կամ պատժոյ չթողու տղաքը՝ երբ որ իր հրամաններուն անհնազանդութիւն կ՚ընեն։ Թէպէտ եւ հրամանը թեթեւ կամ աննշան բանի վրայ ըլլայ, անոր անհնազանդ ըլլողն առանց յանդիմանութեան թող տալը՝ միշտ վնասակար է, ինչու որ բուն հնազանդութեան կամ հնազանդելու կարգին ու կանոնին խանգարում մը կը պատճառէ ու գէշ հետեւութիւններ կ՚ունենայ։ Այս կտորիս մէջ դաստիարակին պարտքն է՝ իր տուած հրամանին դէմ եղած անհնազանդութիւնը չէ թէ իբրեւ իր անձին կամ պատուոյն դէմ եղած արհամարհութիւն կամ իրեն նուաստացում (պզտիկութիւն) մը ցուցընելով՝ յանդիմանել ու պատժել, հապա տղոց հասկըցընել՝ որ այդ հնազանդութիւնը հարկաւոր ու օգտակար էր, եւ իրենք չհնազանդելով՝ իրենց պարտքին ու օգտին դէմ ըրին։ — Պատժի ու պատժելու վրայ տուքը (Մասն Գ. Գլ. Ե. Հատ. Բ.) առանձինն պիտ՚որ գրենք. տես հոն ինչ որ հոս գիտնալ հարկաւոր է։

58. Տղոց մտաց հասողութիւնը՝ տկար, կրթութիւններն ալ դեռ անկատար ըլլալուն, շատ անգամ չեն կրնար իրենց կամքն որոշելու մէջ բնական կամ պատշաճական պատճառներէն շարժիլ ու յորդորուիլ. ուստի ասանկներուն համար պէտք է արուեստական կամ կամայական միջոցներ յորդորիչներ գտնել, որով ի բարին յօժարին ու անխկայ հաստատ կամքով ուզեն։ Այս արուեստական կամ կամայական միջոցն ու յորդորն է վարձքը կամ վարձատրութիւնը։ Իրաւ է՝ որ վարձքը մաքուր բարոյական կրթութեան համար յատուկ միջոց չիկրնար ըլլալ, մանաւանդ թէ մինակ կամ առանձինն ու չափէ աւելի գործածուելու որ ըլլայ, վնասակար ալ է, անոր համար աս կտորիս մէջ շատ մեծ զգուշութեամբ ու խոհեմութեամբ պէտք է վարուիլ. ինչու որ, ինչպէս

իմաստուն մը աղէկ կ՚ըսէ, “Աւելի վնաս կ՚ընէ վարձքը չարաչար գործածելը՝ քան թէ պատիժը„: Բայց ասկից միայն աս կը հետեւի՝ որ վարձքը պէտք չէ մինակ, շատ յաճախ ու անկարգաբար գործածել, սակայն բոլորովին մէկդի ձգել ալ պէտք չէ:

59. Ուրեմն վարձքն ըստ ինքեան միայն իբրեւ յորդորիչ ու զօրացուցիչ միջոց մըն է՝ անանկ տղոց համար, որոնց կամքը բնական միջոցներով դեռ չիկրնար շարժիլ եւ բացորոշուիլ: Ասոր համար վարձքը հետեւեալ դէպքերու մէջ պէտք չէ գործածել. Նախ՝ երբ որ գործողութիւն մը տղուն ամենեւին դժուարութիւն կամ զրկում մը չպատճառեր. երբ որ տղան ան գործողութիւնը կատարելու յօժարութիւն ու բերում ունի ու չկատարելն իրեն գրեթէ անկարելի է: Երկրորդ, երբ որ ան գործողութեան ետեւէն բնականապէս գալու հետեւութիւնները բաւական են տղան անոր կատարման յորդորելու. ուստի եթէ ասանկ գործողութեան համար դաստիարակը տղուն վարձ մը տալու ըլլայ, ուրիշ առթի մէջ հարկաւոր ըլլող միջոցը պարապ ու աւելորդ տեղ գործածած կ՚ըլլայ: Երրորդ, երբ որ տղուն կատարած գործքն իր կամքէն կախում չունի, հապա կամ բնութեան ձիրքն է, կամ դիպուածէ մը յառաջ եկած. բայց աս կտորիս մէջ տղան միայն ան ատեն վարձքի արժանի կրնայ սեպուիլ՝ երբ որ իր կամքովը կամ ջանքովն ան ձիրքը պահպանելու, կատարելագործելու եւ ի բարին գործածելու կ՚աշխատի: Նա եւ պէտք չէ բուն բարեպաշտութիւնը կամ առաքինական վարմունքը վարձքով յառաջ տանելու աշխատիլ. ինչպէս նա եւ տղոց ունեցած կամ ցուցուցած կրօնական ու բարոյական զգացմունքը վարձքի պատճառ առնելու չէ, որովհետեւ աս զգացմունքներուն սրտանց ու հիմնական ըլլալուն վրայ ապահով չիկրնար ըլլուիլ, մանաւանդ ասանկ բաներու մէջ վարձատրութիւնն աւելի կեղծաւորութեան ու արտաքին բարեպաշտութեան պատճառ կ՚ըլլայ, քան թէ ներքին աստուածսիրութեան յառաջացուցիչ:

60. Իսկ աս դիպուածներէն զատ՝ վարձք տալը բարի վախճան ու պտուղ կրնայ ունենալ, միայն թէ

ծնողք ու առանձինն դաստիարակք ամէն կերպ խոհեմութեամբ ու ջանքով նայելու են չէ թէ տալու վարձքերնուն ազդու եւ զօրաւոր կամ շարժիչ ըլլալուն, հապա դիտուած վախճանին յարմար ու օգտակար ըլլալուն։ Ասոր համար շատ հարկաւոր կը սեպեմ հետեւեալ կարգերն աւանդել։ Նախ, պէտք չէ տղոց անանկ վարձ մը տալ, որն որ իրենց համար ամենեւին դրգիռ կամ շարժիչ չիկրնար ըլլալ. ըստ այսմ՝ նայելու է որ վարձքն ամէն մէկ տղուն անձնական հանգամանաց համեմատ ըլլայ։ Երկրորդ, պէտք չէ անանկ վարձքեր տալ, որոնք բարոյապէս բարի զգածմանց արգելք կ'ըլլան, կամ թէ բարեբարութեան հակառակ զգածմունքներ կը զարթուցանեն, ինչու որ յայտնի բան մըն է՝ թէ միշտ մեծ զգուշութիւն պէտք է ընել՝ բարոյականի վնասակար ըլլող գործողութեան մը պատճառ կամ յառաջացուցիչ չըլլալու։ Երրորդ, ոչ երբեք վարձքի համար կամ իբրեւ ի վարձ տղաքն ազատ կացուցանելու կամ տնօրինելու է անանկ պարտքերը կամ անանկ գործողութիւնները կատարելէն, որոնք իրենց վրայ դրուած են իբրեւ իրենց խիստ շատ օգտակար, որով եւ եթէ անոնց մէջ իրենց ուրիշ բարի գործոցը համար՝ տնօրինում մ'ըլլուելու ըլլայ, անկարգ գործողութեան թոյլտուութիւնն իբրեւ վարձք գործածուած կ'ըլլայ։ Չորրորդ, պէտք չէ երբեք անանկ վարձքեր տալ, որոնք տղոց մարմնոյն, մտաց ու սրտին զգածմանց վրայ վնասակար ազդեցութիւն կրնան ընել։ Հինգերորդ, նաեւ այն վարձքերը կրնան վախճանազուրկ ու անօգուտ ըլլալ, որոնք ժամանակին ու եղանակին նկատմամբ չափազանց կրնան գործածուիլ, ինչպէս նաեւ միշտ մի եւ նոյն կերպ վարձքը մեծ օգուտ չիկրնար ընել։

61. Ասոնցմէ զատ՝ աս ալ պէտք է գիտնալ թէ որչափ որ վարձք մը կամայական չէ, հապա գործողութեանց իբր բնական հետեւութիւնն է, այնչափ աւելի ազդեցութիւն կ'ունենայ ու վախճանին համեմատ կ'ըլլայ։ Ուստի եւ շատ օգտակար է՝ տղոց ըրած գործողութեան պտուղն իրենց անմիջապէս շնորհել, եթէ ուրիշ դիաց բարոյական արգելք մը չկայ, ինչպէս երբ որ իրենց

հրամայուած գործքը ժրութեամբ ու ճիշդ ատենին կը կատարեն, պէտք է իրենց հանգիստ տալ: Դարձեալ երբ որ դաստիարակը միշտ ու ճշդութեամբ տղու մը վարմանց համեմատ կը վարուի, հնազանդը կը սիրէ, խոնարհը յառաջ կը քաշէ, հանդարտ կեցողին վրայ մեծ հսկողութիւն չերցուցըներ, ան ատեն իր աս կերպ վարմունքն ան տղոց համար վարձք մը կ'ըլլայ, եւ ուրիշ արտաքին կամ կամայական վարձք հարկաւոր չ'ըլլար. ինչու որ ծնողաց ու դաստիարակին գոհ ըլլալն ու տղուն վարմանց հաւնիլը եւ անով անոր վրայ իր սէրն ու գութն աւելցըներ, տղուն սիրտը բնականապէս շատ կ'ուրախացընէ: Նաեւ տղուն աղէկ ու գովելի վարմունք մ'ունեցած ատենը, ան գործողութեան բնականապէս յաջորդելու հետեւանքը շուտ մը ու աւելի եւս սիրով ցուցընելը՝ տղուն մեծ վարձ կ'ըլլայ. ինչպէս միշտ ճշմարիտ խօսող տղուն խօսքին շուտ մը հաւտալը, գաղտնիքն աղէկ պահողին՝ գաղտնի պահուելու լուր մը ծանուցանելը, կարգասէր ու մաքրասէր տղուն՝ սա՛ նա՛ պահելու համար յանձնելը, խնայողութեամբ վարուողին՝ պարգեւ առած ստակին իր ուզածին պէս գործածելու ազատութիւն տալը. եւ այլն:

62. Բուն յատկապէս կամայական վարձերը գործածութեան մէջ շատ վտանգաւոր են, եւ ոչ երբեք իբրեւ բարոյական բարին կամ բարեբարութիւնը յառաջացընող միջոց կրնան սեպուիլ. եւ սանկ վարձքերը միայն արտաքին գործողութեանց համար կրնան տրուիլ, ու ան ատենն ալ պէտք է աղէկ նայիլ որ առանց չափի ու անխոհեմութեամբ չտրուին, ապա թէ ոչ՝ այլ եւ այլ չար հետեւանքներ կ'ունենան տղոց վրայ, ինչպէս նախանձ, անձնասիրութիւն, ատելութիւն, պատուասիրութիւն, հպարտութիւն, սնապարծութիւն, եւ այլն: Եւ աս հետեւանքներն աւելի դիւրաւ կը պատահին, երբ որ դաստիարակն իր աշակերտները միշտ վարձքով կը շարժէ ու կը յորդորէ իրենց պարտքը կատարելու:

63. Վարձ տալու կամ վարձատրելու մէջ պէտք է կարգ կանոն պահել, որ վարձքը վախճանազուրկ չըլլայ: Պէտք չէ որ վարձքն իբրեւ դաշնադրութեամբ պար-

տաւրուած վճարում, կամ իբրեւ հատուցում ու փոխա-սի մը փոխարէն սեպուի, ինչու որ անով իր ուժն ու ազդեցութիւնը կը կորսնցնէ, դաստիարակը նեղի մէջ կը խոթէ, ծնողները կը կապէ ու բարի պտուղ չիբե-րեր: Ասոր համար դաստիարակը պէտք չէ որ իր աշա-կերտներուն յաճախ ու շատ վարձք խոստանայ, որպէս զի մէյ մը խոստացածը չկատարելու չստիպի, հապա անանկ ու այնչափ խոստանայ՝ որ խոստումը միշտ կարող ըլլայ պահել, ապա թէ ոչ՝ իր պատիւն ու համարումը կը կոր-սնցընէ ու անով ապագային համար տղոց վրայ բարի ազդեցութիւն չիկրնար ընել: Վարձքը միշտ իբրեւ ծնո-ղաց ու դաստիարակին՝ տղոց վրայ ունեցած հաճութեան ու գոհ ըլլալուն ապացոյց պիտ'որ ըլլայ, որով տղոց մեծ օգուտ կ'ընէ :

64. Վարձքը պէտք չէ իբր ազատ կամաց ու շնորհքի պտուղ սեպել, հապա իբրեւ արդարութեան գործք, զորն որ ցուցուած արդեանց համար պէտք է հատուցանել: Եթէ ծնողք ու դաստիարակը՝ իրենց ու-զածին պէս (մտքերնուն փչածին համեմատ) բաշխելու, ազատակամ քիչցընելու, կամ խնայելով ու ագահելով տալու, կամ անով առատանալու, կամ տղոց շողոքոր-թելուն ու աղաչելուն նայելով՝ անխտիր տալու ըլլան այն վարձքը՝ զորն որ միայն իբրեւ բուն արդեանց հատուցում պիտ'որ տային, ան ատեն տղաք վարձքն իբր անանկ բան մը կը սեպեն, որն որ աղաչանքով, կեղծաւորութեամբ, ստիպելով, սպառնալիք ընելով ու պահանջելով կրնան ընդունիլ, չէ թէ իրենց բարի վարուքն ու աշխատու-թեամբն արդիւնաւորել: Ըստ այսմ պէտք է որ դաս-տիարակը վարձ տալու համար տղուն գործողութեանց միտ չդնէ, հապա նայի թէ անիկայ ինչ սկզբէ, ինչ աղ-բիւրէ կը բխէ, տղան ինչ մտքով ու ջանքով անիկայ կը կատարէ, ուստի եւ աւելի տղուն բարի մտքին կամ դիտ-ման ու սրտին համար անոր համաձայն վարձ տայ, որպէս զի տղաք պզտիկուց սորվին ու դիտնան որ մեր գործո-ղութեանց բուն յարգը՝ մեր ներքին յօժարութենէն ու դիտաւորութենէն յառաջ կու գայ: Թէ որ դաստիա-րակն աս բանս չնկատելու ըլլայ, ան ատեն կը հարկա-

դրի՝ վրէժխնդրութեան համար ընկերին յանցանքը մատնողին, կեղծաւորութեամբ ջերմեռանդութիւն ընողին, պատժոյ վախով հնազանդողին՝ վարձ տալ, որ շատ անկարգ՝ մանաւանդ թէ անիրաւ բան է։ Ընդհանրապէս վարձատրութեան մէջ դաստիարակը պարտական է միշտ չափ, խնայողութիւն ու աստիճան մը պահել, որպէս զի քիչէն՝ շատին, ցանցառէն յաճախին երթալով, տղուն գործելու կերպն ու միտքն իմանալու միջոց ունենայ, եւ տեսնէ թէ վարձքի համար կը գործէ, թէ բուն բարի յօժարութեամբ կամ յառաջանալու մտքով. որով եւ ինք դաստիարակն ալ ապագային համար իր բռնելու ընթացքը դիւրաւ կրնայ կանոնաւորել։

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Արտաքին քարոզ (վարմունք) կրթութեան վրայ։

1. ՆԵՐՔԻՆ զգածմունքն ու բուն հոգեկան ու սրտի բարեկարգութիւնը դաստիարակութեան գլխաւոր գործքը պիտ՚որ ըլլայ։ Սակայն տղոց արտաքին հանդամանքն ու դրսի բարեկարգութիւնը կամ կարգաւորեալ կենցաղավարութիւնն ալ մասնաւոր մտադրութեան արժանի է ու կրթութեան կը կարօտի։ Քաղաքային յարաբերութիւնները կամ այլ եւ այլ մարդկան մէջ ամէն մէկուն վիճակին համեմատ պահուելու կարգը, մարդկան արտաքին բարիքն ու օգուտը, եւ պզտիկութեան ատեն գործողութեանց մէջ տղոց ցուցընելու ջանքն ու կերպը՝ արտաքին կրթութեան հարկաւոր ու օգտակար ըլլալը յայտնի կը ցուցընեն։ Նոյն իսկ արտաքին քաղաքավարութեան կամ քաղաքակրթութեան վայելչութիւնը՝ երբ որ կանոնաւոր սահմանի մէջ կը մնայ, իր օգուտն ունի ու ներքին զգածմանց ազնուացուցման կ՚օգնէ։ Բայց բուն վայելչութիւնը, ուղիղ քաղաքավարութիւնը, այսինքն՝ մարդկան իրենց աստիճանին համեմատ իրարու հետ յարմար ու օրինաւոր կերպով վարուելու կամ կենցաղավարութեան կարգը, պէտք չէ արտաքին կեղծուպատիր

ձեւերու եւ շարժմանց հետ նոյն սեպել ու շփոթել, եւ առանց ներքին բարեմտութեան՝ դրանց ցուցուած միմոսական կամ կապկական ձեւերը՝ մարդավայելուչ քաղաքավարութիւն կամ արտաքին կրթութիւն սեպել:

2. Արդ ծնողաց եւ կրթչաց պարտքն է՝ իրենց տղոց ներքին ճշմարիտ կրթութեան հետ արտաքին կրթութեան համար ալ որչափ կարելի է՝ կարգով ու վայելչութեամբ հոգ ունենալ, միշտ մտքերնին բերելով այն կանոնը՝ թէ միայն արտաքինը երբեք օգտակար ու բարի չիկրնար ըլլալ, արտաքին գործողութիւնները ներքին զգածմանց հետեւութիւնները պիտ'որ ըլլան, եւ միայն ասանկ ըլլալով՝ յարգ կ'ունենան ու հաստատուն բարեկրթութիւն ուստի եւ ճշմարիտ քաղաքակրթութիւն կ'ըլլան: Աս բանիս աղէկ մտադիր ըլլալով, ջանալու է որ ներքին զգացմունքները հաստատ հիմամբ կրթուած ըլլան, եւ ամէն արտաքին վարմունքը՝ անոնց մէկ ցոյցն ու գործադրութիւնը կամ արդիւնքն ըլլայ. արտաքինը՝ ներքինին հետ ընկերանայ, չէ թէ անոր պակասութիւնը լեցընէ, ներքին կրթութեան կատարելութենէն՝ ինքն ալ իր կատարելութիւնն ընդունի: Ուստի պէտք է որ դաստիարակը ջանայ նախ՝ միշտ ու առաջ ներքին զգացմունքը զարթուցանել, ու մինչեւ որ աս զգացմանց տղուն սրտին մէջ գտնուելուն վրայ ապահով չ'ըլլար՝ արտաքին ցոյցեր չպահանջէ: Ոչ երբեք իր աշակերտները միայն արտաքին ցոյցերու եւ ձեւերու մէջ կրթէ, եւ պարապ ցոյցերու վրայ ամենեւին համարում ու հաճութիւն չցուցընէ: Արդէն երբ որ տղան ներքուստ աղէկ կրթուած է, եւ իրեն հարկաւոր ու պատշաճ ըլլող զգացմունքներն ունի, արտաքինն ալ բնականաբար ըստ մասին առանց մասնաւոր կրթութեան՝ յառաջ կու գայ, ըստ մասին ալ դիւրաւ ու շուտով կը ստացուի: Երկրորդ, ջանայ որ տղուն վրայ ա՛ս կամ ա՛ն՝ այսինքն մասնաւոր ու մէկ երկու արտաքին կրթութեան ցոյցեր՝ տիրող ընթացք մը չըռնեն, կամ ա՛ս ա՛ն պակասաւոր ու ծուռ գործողութիւնները սովորական չըլլան: Տղան երբ որ ներքուստ անկարգութեան վարժած կամ ապականեալ չէ, արտաքին սովորութեանց դիւրաւ կը համաձայնի, միայն թէ

ատոնք ծանր, բռնական ու իր տղայական բնաւորութեան կամ տարիքին հակառակ չըլլան։

3. Աս կտորիս մէջ տղոց վրայ առանձինն մտադրութեան արժանի բանն աս է՝ որ արտաքին բարի կըրթութեան կամ վայելչութեան պատշաճ ըլլող վարմունքն իրենց անծանօթ չըլլայ, հապա բարեկիրթ մարդոց իրաւամբ պահանջած վայելուչ վարմունքը ճանչնան։ Ասկից կը հետեւի՝ որ տղոց արտաքուստ անկիրթ մնալուն առաջին պատճառը՝ այն կրթութեան պահանջածը չճանչնալն է։ Երկրորդ պատճառն է՝ ներքին կանոնաւոր զգածման պակասութիւնը, որով տղան՝ ընդհանրապէս մարդուն կամ իր ընկերաց վրայ ազնուական զգացմունք չունենալուն՝ զանոնք կ'արհամարհէ, անոնց հետ արժանաւոր կերպով մը չվարուիր։ Աս բանս առանձինն հարուստներու եւ բարձրաստիճան մարդկան զաւակաց վրայ կը տեսնուի, որոնք իրենց հարստութեան ու տոհմին ազնուութեան վրայ հպարտանալով, իրենցմէ վար ըլլողներուն հետ արհամարհանօք կը վարուին։ Երրորդ պատճառն է՝ ծուլութիւնը, որն որ թող չտար պատշաճն ու վայելուչը սորվիլ եւ ի գործ դնել, որովհետեւ աս կերպ վարմունքը քիչ մը աւելի մտադրութիւն ու ջանք կը պահանջէ, որով եւ անքաղաքավարական ու անվայելուչ վարմունքն իր հանգստին աւելի յարմար սեպելով՝ վայելուչը սորվելու անփոյթ կ'ըլլայ։ Չորրորդ պատճառն է՝ ուրիշներուն անհաճոյ ըլլալու չափազանց վախը, որով մարդ վայելչութեան ու բարի կարգերու անմտադիր ըլլալով՝ իր վարմանց մէջ ուրիշներուն անհաճոյ ընթացք մը կը բռնէ, իր վախկոտութեամբն իր բնական ձրից պտուղները վայելչապէս չիկրնար ցուցընել։

4. Աս ամէն պակասութեանց ու անկատարութեանց պատճառները խափանելու եւ ուղղելու համար դաստիարակը խոհական ճամբաներ ու միջոցներ պէտք է որ բանեցընէ։ Թէ որ իր աշակերտները արտաքին վայելուչ վարմանց կամ կրթութեան հիմ ըլլող ներքին բարի զգածմունքն ունին ու իբր թէ իրենք զիրենք անոնց յարմար ու պատրաստ կը ցուցընեն, ան ատեն արտաքին վարմունքն ու ընթացքը՝ որոնք ներքինին յայտարարու-

թիւններն են, իրենք իրենցմէ առանց արուեստական միջոցներու երեւան կու գան: Ներքին զգածմամբ պարկեշտ, հեզ ու քաղցրաբարոյ ըլլողը, ուրիշներու հետ վարուած ատեն՝ քանի մը խօսքի ու շարժմունքի մէջ ամէն կերպ վայելչութիւնը չքանեցընելու ալ ըլլայ, սակայն միշտ հաճոյական կերպով մը, անուշութեամբ մը կը խօսի ու կը վարուի: Անկից ետքն ալ մնացած արտաքին կերպերն ու ձեւերը քիչ մը բուն իսկ իրաց, անձանց ու ժամանակին հանգամանքը կը սորվեցընէ, քիչ մը տղոց ճաշակն օրէ օր բարակնալով ու ազնուանալով՝ իրենց ծանօթ կ'ընէ, քիչ մ'ալ անձնական դիտողութեամբ ու մտադրութեամբ կը տեսնեն ու կը սորվին: Արտաքին վարմանց վրայ շատ շատ ու ճիշդ կանոններ աւանդելը՝ քիչ օգուտ կ'ընէ, սրտի անձկութիւն կամ մանաւանդ թէ շփոթութիւն կը պատճառէ, եւ դիւրաւ միմոսական կամ չափազանց ձեւերու կը փոխուի: Դաստիարակը կրցածին ու պատշաճ տեսածին չափ իր քիչ մը չափահաս աշակերտներուն՝ արտաքին վայելչութեան կարգերուն վախճանը, օգուտն ու հարկաւորութիւնը հասկցընէ. միայն ան կարգերն իրենց ծանօթ ընէ, որոնք իրենց յարմար ու գիտնալու հարկաւոր են, եւ չըլլայ որ աս կարգերն իբրեւ իր կամօքը գտած հնարած ու իբր խիստ հրամաններ իրենց առջին դնէ: Վայելուչ վարմանց խիստ աղէկ ու յարմար օրէնքն ու դպրոցը՝ բարեկիրթ մարդկան օրինակն է. ուստի դաստիարակը ջանայ որ աս բանիս մէջ ալ իր աշակերտներուն բարի օրինակ ըլլայ, եւ զիրենք անանկ մարդկան հետ ընկերացընէ ու անանկներու ընկերութեան մէջ խոթէ, որոնց օրինակովը տղաք սովորական վայելուչ կարգերը կը տեսնեն ու սորվածնին իրենց հասակին համեմատ կրնան ի գործ դնել:

5. Անկից կը տեսնուի որ արտաքին կրթութեան մէջ ալ դաստիարակը տղոց անհատական կամ անձնական մասնաւոր հանգամանաց միտ պիտի դնէ, եւ ասոր մէջ ալ կարգ ու սահման մը պիտի պահէ: Ընկերութեան ու մարդկան մէջ տղան՝ իբրեւ տղայ, պատանին՝ իբրեւ պատանի, չափահասն՝ իբրեւ չափահաս պիտ'որ մտնէ ու վարուի: Թէ որ արտաքին վարմանց այլեւայլու-

թիւնը ողջ կամ աշակերտաց տարիքին, վիճակին (ազնուական, քաղաքացի, ստորին կարգի ըլլալուն), տեղւոյն ու այլ եւ այլ յարաբերութեանց համեմատ չ'ըլլար, իրենց վիճակը կը շփոթեն, անկից դուրս կ'ելլեն, եւ վարմունքնին վիճակներնուն համաձայն ու համեմատ չըլլալուն՝ իրենք ալ գովելի ըլլալու տեղ՝ ծիծաղելի կ'ըլլան. մանաւանդ ներքուստ ալ անանկ զգացմունքներ կը ստանան, որոնք ըստ ինքեան կամ իրենց մասնաւոր հանգամանացը նայելով՝ անյարմար ու անվայելուչ են։ Ուրեմն արտաքին կրթութեան ու վայելչութեան աստիճանն ու սահմանը կամ չափը՝ ամէն մէկ տղուն անձնական հանգամանաց ու վիճակին պիտ'որ նայի ու հետեւի։ Սակայն սա արտաքին կրթութիւնն ընդհանուր ու ամենուն հասարակ ըլլող սահմաններ ալ ունի, որոնց աղէկ մտադիր պիտ'որ ըլլայ դաստիարակը։ Ամէն արտաքին ձեւերն ու սովորութիւնները, որոնք ներքին պարտուպատշաճ զգացմանց հակառակ են, կամ թէ անկարգ զգածմունքներ կը զարթուցանեն ու կը սնուցանեն, ան ամէն մանկական ձեւերը, (կամ թէ ըսենք՝ կոպտածութիւնները,) որոնք ամենեւին նշանակութիւն եւ վախճան մը չունին, ուրիշներուն հետ պատշաճապէս վարուիլը կը դժուարացընեն եւ ուրախութիւնն ու հանգիստը կը խափանեն, մէկ խօսքով՝ ամէն չափազանց բարկնալը (խեղըպցածութիւնը) եւ կեղծուպատիր քաղաքավարութեան ծիծաղելի ձեւերն՝ արտաքին կրթութեան մէջ բոլորովին մէկ դի ձգելու է, եւ անվայելուչ ըլլալնին՝ տղոց հասկըցընելու է։

6. Ամէն ազգի մէջ, բայց առաւելապէս կրթութեան նկատմամբ դեռ այնչափ առաջ չգացող ազգերու մէջ, կան սովորութիւններ՝ որոնք իրաւցընէ յիմարական կրնան ըսուիլ, կը գտնուին նաեւ անանկներ՝ որոնք ներքին բարի զգածմանց վնասակար են։ Անոր համար դաստիարակաց փոյթն ու ջանքը պիտ'որ ըլլայ՝ իրենց աշակերտներուն անանկ կրթութիւն տալ՝ որ ամէն արտաքին ձեւերուն ու սովորութեանց վայելչութեան վրայ աղէկ ու շիտակ դատաստան ընեն, որպէս զի անկարգ ու անվայելուչ ձեւերէն ու վարմունքէն ետ կենալով, բա-

նաւորին ու վայելուչին աւելի դիւրաւ յօժարին ու վարժին: Սակայն քննութիւնն ու դատաստանը տղաքը արտաքին վայելչութեան վրայ ծուռ ըմբռնմունքներէն ու սխալ դատում ընելէն կը պահէ, իրենց կը սորվեցընէ արտաքինը ներքինէն վեր չբռնել ու արտաքինը ներքինին պակասութեան լրումը կամ տեղակալը չսեպել: Աս վախճանիս համար դաստիարակը ո՛ւր որ կրնայ՝ արտաքին վայելուչ սովորութեանց վախճանն ու միտքը իր աշակերտներուն հասկցընէ, անոնց՝ ներքին զգածմանց հետ ունեցած յարաբերութիւնն ու կապակցութիւնը, բանաւորութիւնը (բանին համաձայն ըլլալը) եւ օգուտը ցուցընէ: Ասոր հակառակ՝ անվայելուչ սովորութեանց յիմարական, ծիծաղելի ու փնասակար ըլլալն ալ իմացընէ: Ամէն մէկ սովորութեան ո՛ւր, երբ ու ո՛ր առթի մէջ հարկաւոր ու պատշաճ ըլլալը յայտնի ընէ, եւ զիրենք կրթէ՝ որ պէտք եղած ատեն ո՛չ աւելի ու ո՛չ պակաս բան մ՚ընելով, ո՛չ երկչոտութեամբ վայելուչէն ետ կենալով, ո՛չ ալ յանդգնութեամբ ու թեթեւամտութեամբ աւելի եւ իրենց անպատշաճ ըլլող անվայելուչ ձեւեր բանեցընելով, անկրթութեան նշաններ չցուցընեն: Քիչ մը աւելի մեծ ու յառաջադէմ աշակերտները կամաց կամաց վարժեցընէ իրենց վարմանց մէջ մարդկային կենաց հարկաւոր ըլլող խոհեմութիւնը բանեցընելու, բայց զգուշ կենայ՝ որ բարեբարութիւնը կամ առաքինական վարմունքը՝ խոհեմութեան զոհ ընել կամ անկից վեր բռնել չտայ. նախ՝ ներքուստ առաքինի ու բարեզգած, ետքէն՝ արտաքուստ ալ խոհեմ ու քաղաքավար ըլլալուն վայելչութիւնն աղէկ հասկցընէ:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Կամաց կամ ցանկական կարողութեան պակասութիւններն ուղղելու վրայ:

1. ԿԱՄՔԸ կամ ցանկական կարողութիւնը այլ եւ այլ պակասութիւններ (հիւանդութիւններ) ունենալու ընդունակ է: Բայց աս կարողութեան մասնաւոր կամ ըստ միոյ նկատման պակասութիւն մ'ունենալէն՝ բոլոր կամաց կամ բարուց ընդհանրապէս ապականեալ կամ անկարգ ու անառակ ըլլալը չիհետեւիր. ինչու որ կրնայ ըլլալ որ բարեբար անձի կամ տղու մը կամաց վրայ ըստ իմիք մասնաւոր պակասութիւն մը գտնուի, որն որ անոր բարոյական յանցանք կամ մեղք չսեպուի: Բայց ասանկ պակասութիւնն ալ շուտով ու հիմամբ ուղղելու եւ բժշկելու փոյթ տանելու է: Ուստի դաստիարակին պարտքն է հոգ տանիլ՝ որ ասանկ պակասութիւն մը չծնանի, կամ քննել թէ արդեօք իր աշակերտներուն մէկուն վրայ անանկ պակասութիւն մը կը գտնուի՞ թէ չէ, եւ եթէ կը գտնուի՝ ամէն փութով ջանալ որ շիտկէ ու բժշկէ: Պէտք է ան պակասութիւններուն այլ եւ այլ տեսակներն աղէկ զանազանել, անոնց աղբիւրը կամ պատճառը ճանչնալ, եւ անոնց յարմար դեղն ու դարմանը փնտռել գտնել: Աս ալ պէտք է յիշել՝ որ չէ թէ միայն պզտիկ տղաք, հապա նաեւ քիչ մը մեծցածներն ու հասակաւ եւ ուսմամբ յառաջացածներն այսպիսի մասնաւոր պակասութիւններ կամ կամաց հիւանդութիւններ կրնան ունենալ ու բժշկութեան կը կարօտին. ուստի եւ այնպիսի պակասութիւններ ալ դաստիարակութեան նիւթ ու զբաղում կրնան ըլլալ, որոնք պզտիկ տղոց վրայ կամ ամենեւին չեն գտնուիր կամ շատ ցանցառ կը գտնուին:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Կամաց պակասութիւնները ճանչնալու եւ բժշկելու միջոցները։

2. **ՏՂՈՑ** կամքին պակասութեանց ու անոնք բժշկելու վրայ շիտակ գաղափար ունենալը դաստիարակութեան մէջ շատ կարեւոր է։ Վեր ի վերոյ մտածող կրթիչ մը տղոց գործողութիւններուն միայն մտադիր ըլլալով, զանոնք իբրեւ բուն կամաց պակասութիւնները կը սեպէ, ուստի եւ կը կարծէ որ այսպիսի գործողութիւններն ուղղելով՝ նոյն պակասութիւնները բոլորովին բժշկած կ՚ըլլայ։ Բայց պէտք է գիտնալ որ գործողութիւնները ներքին հանգամանաց հետեւութիւններն ու յայտարարութիւններն են։ Ասոր համար հարկաւոր է ներքին զգածմանց մտադիր ըլլալ եւ անոնց անկարգութիւններն ու պակասութիւնները ճանչնալու եւ ըստ պատշաճի բժշկելու աշխատիլ. որով եւ գործողութիւններն՝ իբր անոնցմէ առաջ եկած սխալմունքներ՝ կը շիտկուին *։ Արդ աս կերպ ուղղութիւնը կամ կամքին մասնաւոր զգածմանց բժշկութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ՝ բնութեան ու բարի վախճանին կամ նպատակին դէմ ըլլող ներքին յօժարութիւնն ու հանգամանքը անանկ բարի հանգամանքի կամ վիճակի փոխել, որն որ բուն ուղիղ ու կարգաւորեալ կամաց ուզելուն ու փափագելուն կերպն ու վիճակը կը հաստատէ ու կը կանո-

* Եթէ միայն գործողութիւններէն ներքին զգածմունքը մակաբերել ուզելու ըլլանք, շատ անգամ կը սխալինք, ինչու որ մի եւ նոյն գործողութիւնը կամ արտաքին սխալը՝ այլ եւ այլ ներքին զգածմունքէ յառաջ կրնայ գալ։ Զոր օրինակ, տղոց սուտ զրուցելը՝ կրնայ յառաջ գալ թեթեւամտութենէ կամ անմտադրութենէ, վախէ, ամչնալէ, պատուասիրութենէ, վրէժխնդրութենէ, շահասիրութենէ, եղբայրսիրութենէ կամ բարեմիտ գութէն, ուրիշներուն շահը բաղձալէ, ծնողասիրութենէ, կամ նաեւ ծուռ երեւակայութենէ։ Ուստի մեծ սխալմունք է տղոց ամէն սխալը մի եւ նոյն կերպով նկատել եւ չաշխատիլ պատճառը փնտռելով՝ ան պատճառը բառնալու կամ շիտկելու։ Պէտք է նայիլ ուրեմն՝ թէ տղան ինչու, ինչ զգածմունքէ դրդուելով սուտ կը զրուցէ, եւ ան զգածմունքը շիտկելու ջանալ։ Աս օրինակէն ուրիշ արտաքին սխալմանց վրայ ալ կրնայ մտածուիլ։

նուորէ։ Դաստիարակը յայսմ մասին իր պաշտօնն ան ատեն աղէկ կատարած կ'ըլլայ, երբ որ չէ թէ միայն արտաքին գործողութիւնները կը շիտկէ, հապա ներքին լուացուցման փոյթ կը տանի, երբ որ ա՛ս կամ ա՛ն ներքին անկարգ զգածմունքը շիտկած ատեն՝ ուրիշ անկարգ զգածմանց ծագելուն կամ բարի զգածմանց կորսուելուն պատճառ չիտար, եւ երբ որ կ'աշխատի՝ որ այդ անկարգութիւնք կամ պակասութիւնք տեւական ու հաստատուն կերպով բժշկէ ու շիտկէ։

3. Կամքին զգածմանց կամ բերմանց պակասութիւնները կերպ կերպ են, ու այլ եւ այլ պատճառներէ յառաջ կու գան, կամ զանազան աղբիւրներէ կը բղխեն։ Կամաց գլխաւոր պակասութիւնները (հիւանդութիւնները) հետեւեալ հինգ տեսակի մէջ կրնանք ամփոփել։ Առաջին, բոլոր կամքին կամ ցանկական կարողութեան անգործութիւնը կամ տկարութիւնը, որուն մէջ կ'իմացուին՝ պատուաւոր գործողութեանց համար փափագ չունենալ, ընդհանրապէս բարի ազդեցութեանց համար անզգայ կամ անյօժար ըլլալ, բութ կամ քնատ խիղճ ունենալ, բարոյապէս անզգայ կամ ծոյլ ըլլալ, եւ այլն։ Երկրորդ, ստորին կամ բարձրագոյն կամաց կամ ցանկական կարողութեան սխալմունքը կամ մոլորութիւնները։ Աս տեսակ պակասութեան բուն արմատը իմացողութեան կամ բանին վրայ պէտք է փնտռել, որովհետեւ ամէն բանի վրայ շիտակ ու որոշ գաղափար չունենալէն յառաջ կու գայ, ինչպէս է ապշութիւնը, տկարամտութիւնը, յիմարութիւնը, եւ այլն։ Բայց շատ անգամ կամաց ասանկ պակասութեան անմիջական պատճառը կամ աղբիւրը մարմնոյն հանգամանաց վրայ է, իսկ միջնորդական կամ երկրորդական պատճառը՝ մտաց կարողութիւններէն յառաջ կու գայ. ինչպէս երբ որ մէկը չափազանց որկրամոլ կամ մարմնամոլ կամ արիւնուշտ կ'ըլլայ։ Երրորդ, մէկ դիաց զգայական կամ ստորին ցանկական կարողութեան մէկ մասնաւոր բերման կամ ամէն բերմանց մէկտեղ զօրանալն ու սաստկանալը, իսկ մէկալ կողմանէ բարձրագոյն կարողութեանց տկարանալը։ Ասկից կ'ըլլայ՝ դիտցածին ու խղճմտանքին դէմ գործելը, անհաստատ

ու փոփոխամիտ ըլլալը, ինք զինք կամ իր միտքն որոշել եւ բան մը հաստատ քննութեամբ ու հաւանութեամբ ընտրել չկրնալը, եւ այլն։ Այս երեք ներքին կամ կերպական պակասութիւններէն յառաջ կու գան ուրիշ երկու նիւթական պակասութիւններ ալ, որ են՝ կամաց չորրորդ ու հինգերորդ պակասութիւնք։ Արդ՝ չորրորդ պակասութիւնն է *պարտուպատշաճ զգածմունք չգտնուիլը*, իսկ հինգերորդ պակասութիւնն է՝ *անպատշաճ զգածմանց ծնանիլն ու գործելը*։ Աս ամէն պակասութիւնները կրնան թէ տեւական ու թէ անցաւոր ըլլալ, երբեմն ընդհանրապէս ամէն գաղափարներու եւ առարկաներու վրայ կը տարածուին, երբեմն միայն ա՛ս կամ ա՛ն նիւթի ու առթի մէջ կ'երեւան, երբեմն զատուած ու առանձին կամ մէկ տեսակ զգածմունք են, երբեմն ալ երկու երեք կամ շատ անկարգ զգածմունք իրարու հետ միացած։

4. Արդ աս ամէն բանը կամ հանգամանքը ճիշդ գտնելու համար՝ պէտք է զգուշութեամբ մտադրութիւն ընել, որ ամէն մէկ պակասութիւնը ծնած տեղն ճանչցուի, եւ շուտով դեռ սկսելու տեղն ու յառաջ չգացած՝ յարմար կերպով մը արմատախիլ ըլլուի։ Աս զգուշաւոր մտադրութիւնն աւելի եւս հարկաւոր է անոր համար՝ որ աս պակասութիւնները շատ հեղ արտաքուստ երեւելի նշան մը չեն ունենար, ու երբեմն տղոց մօտաւոր ըլլող անձանց ու նոյն իսկ ծնողաց բարեքելովը՝ այն պակասութիւններն իբրեւ բարի հանգամանք կ'երեւան։ Բայց վարպետ դաստիարակը պէտք է յիշել որ տղոցմէ ան կատարելութիւնը չիկրնար յուսալ՝ որն որ մեծերէն կը պահանջուի, պէտք չէ անհմտութենէ կամ մտաղ մարմնոյն անզօրութենէն յառաջ եկած պակասութիւնը՝ պարտուպատշաճ կատարելութեանց կամաւոր պակասութիւնը սեպել։ Արդէն գիտէ որ ամէն հասակ իր յատուկ հանգամանքն ունի, որոնք իրեն համար պակասութիւն չեն, թէպէտ եւ ուրիշ հասակի համար պակասութիւն սեպուին։ Դարձեալ գիտէ որ մարմնոյն, մտաց ու կամաց պակասութիւնները, ինչպէս նաեւ անցաւոր հանգամանքներն ու միացական կամ հաստատուն յատկութիւններն իրարմէ զանազանել պէտք է, ապա թէ ոչ՝ օգուտ

ընելու տեղ՝ վնաս կ'ընէ։ Միանգամայն ալ կը պահանջուի խոհեմ դաստիարակէն՝ որ տղոց կամացը ներքին պակասութիւններուն աղբիւրը ճանչնալու համար ոչ անոնց անձնական խոստովանութեան կամ խօսքերուն վրայ ապահով պէտք է ըլլալ, ոչ ալ միայն անոնց հետ ապրող անձանց բածներովը դատաստան ընել, հապա գլխաւորաբար զգուշաւոր դիտողութեամբ ու ներկայ հանգամանքն ու պարագաներն իրարու հետ համեմատելով, պակասութեանց հիմն ու պատճառը գտնել։

5. Արդ՝ կամաց կամ ցանկական կարողութեան պակասութիւններուն գլխաւոր աղբիւրներն ասոնք են։ Նախ, ինչպէս որ յայտնի է՝ ցանկական կարողութիւնը մտաց ուրիշ կարողութիւններուն պէս մարմնոյն ազդեցութեան տակը կ'իյնայ, ուստի եւ իրեն շատ հանգամանաց պատճառը՝ մարմնէն յառաջ կու գայ։ Մարմնոյն հաստատուն կամ երկարատեւ հանգամանքները ցանկական կարողութեան վրայ մնացական յատկութիւններ ու յօժարութիւններ կը պատճառեն։ Փորձը կը սորվեցընէ որ առջի տարիներուն մէջ վատառողջ ըլլող ու տկար ջղեր ունեցող տղաք միշտ տժգոհ, անհամբեր, բարկացող ու հեղգ կամ թոյլ կ'ըլլան։ Երկրորդ, որովհետեւ կամքը բան մը ուզելու համար գաղափարներու կամ մտաց ըմբռնումներուն կը հետեւի, անոր համար յայտնի է՝ որ իր գործելու ատենը գրեթէ բոլորովին մտաւոր կարողութիւններէն կախում ունի։ Ասկից է որ անմիտ կամ ապուշ մարդը չէ թէ միայն մտմտալու մէջ՝ հապա նաեւ ուզելու մէջ կը սխալի, եւ մտօք տկար ըլլող մարդը՝ միշտ կամքին կողմանէ յամառ կ'ըլլայ, քիչ բան գիտէ ու գիտցածը չ'ուզեր թողուլ կամ լաւագոյնի փոխել։ Նաեւ երեւակայութիւնը մարդուն կամքն ու սիրտը շատ անգամ կը մոլորեցընէ ու սխալմանց մէջ կը ձգէ. ինչպէս սաստիկ երեւակայութիւն ունեցող մարդը սաստիկ ցանկութիւններու եւ կիրքերու ծառայ կ'ըլլայ, ու շատ հեղ մէկէն յիմարական ու անկարգ գործքեր կ'ընէ, բայց երեւակայութեան տաքութիւնը պաղածին պէս՝ անոնց վրայ կը զղջայ։ Երրորդ, կամաց կամ ցանկական կարողութեան հետ շատ մօտաւոր կապակցութիւն ունի

զգայական կարողութիւնը։ Ասիկայ փորձը յայտնի կը ցուցընէ, որովհետեւ ամէն սաստիկ զգացմունք մարդուն թող չեն տար բանի մը վրայ հանդարտութեամբ խորհել, անոր ընտրելի կամ փափագելի ու մերժելի ըլլալն որոշել, ուստի եւ անոր վրայ մէկանց թէպէտ անցաւորաբար բաղձանք մը կը զարթուցանեն, որով եւ իրաւացին ու շիտակը ճանչնալու եւ ուզելու արգելք կ'ըլլան։ Զորբորդ, բնական հանգամանքը կամ խառնուածքը կամքին պակասութեանց ու սխալմանց աղբիւր ու պատճառ կ'ըլլան, որոնցմէ անկարգ գործքեր յառաջ կու գան, երբ որ ուրիշ պարագաներն ալ անոնց օգնելու ըլլան։ Ըստ այսմ՝ շատ տղաք սաստիկ գրգիռ մը կ'ունենան նախանձու, վրէժխնդրութեան, փառասիրութեան, եւ այլն։ Ասոնցմէ ի զատ կամաց պակասութիւններուն մեծ մասին պատճառ կ'ըլլան արտաքին պարագաները, մանաւանդ անկարգ ու սխալ կամ ծուռ կրթութիւնը։

6․ Այս ամենայն պակասութիւնները շիտկելն ու բժշկելը վարպետ դաստիարակին գլխաւոր պարտքերուն մէկն է․ բայց չըլլայ որ ամէն մէկ պակասութիւնը կամ անկատարութիւնն անմիջապէս ու ազդու միջոցներով անխոհեմաբար ու սաստկութեամբ անհետ ընելու փութայ։ Ինչպէս, երբ որ տղայ մը անպատշաճ խօսք մը լսած, կամ պակասաւոր (կաղ, սապատաւոր) մարդ մը տեսած ատենը՝ մանկական թեթեւամտութեամբ կամ անխորհրդածութեամբ մէկէն կը խնդայ, այսպիսի տղայական անխորհրդածեալ գործքն իբր կամաց արմատացեալ պակասութիւնը սեպելով՝ անիկայ ուղղելու համար անմիջապէս խիստ միջոցներ բանեցընել պատշաճ չէ։ Ասով չենք ուզեր ըսել որ դաստիարակն աշակերտաց կամքին վրայ սխալանք մը նշմարած ատենը՝ հանդարտութեամբ կենայ նայի ու անգործ մնայ, հապա կ'ըսենք որ անկատարութեան պզտիկ նշան մը տեսնելու ըլլայ՝ դիտէ ու քննէ թէ արդեօք վնասակար հետեւանք ունենալու ընթացք կը բռնէ կամ սաստկանալու կը սկսի, եւ տղուն կրթութեան ու կարողութեանց ուղիղ կարգով բացուելուն արգելք պիտ'որ ըլլայ, թէ չէ, եւ ջանայ որ թեթեւամտութիւնը տղուց վրայ հաստատուն չըլլայ․

բայց ասիկայ բժշկելու ատենն ալ՝ անոնց աշխոյժը բոլորովին խափանելու ճամբայ չբռնէ:

7. Ասիկայ մէկ դիհաց ասանկ է. մէկալ դիհաց ալ բուն սխալմունքը կամ պակասութիւնը բանի տեղ չդնելն ու անպատիժ թողուլը, կամ անոր բժշկութիւնը ուշացընելն ալ շատ անգամ ուղղութիւնը կը դժուարացընէ, որով պակասութիւնն ալ կը մեծնայ ու կը սաստկանայ: Աս վախճանին համար պէտք է որ դաստիարակը կամաց պակասութեան աղբիւրը գտնելու եւ գրգռիչ պատճառները հեռացընելու աշխատի: Բայց նաեւ քաղցր ու հանդարտ կերպով ջանայ՝ որ պակասութիւն ունեցող տղան իր կամքին սխալմունքն անձամբ ճանչնայ ու յորդորուի անիկայ կամաւ ուղղելու: Ամենայն ուղղութիւն պէտք է որ ամէն մէկ անձին անհատական հանգամանաց համաձայն, եւ ըստ կարգի, կամաց կամաց եւ ամէն միջոցները մէկանց չգործածելով, հապա դիւրագոյնէն ու թեթեւագոյնէն սկսելով, յառաջ երթայ, որպէս զի ծուռ զգածմունքը շիտկելու ատեն՝ ուղիղն ալ վնաս չկրէ: Ասոնք են կամաց պակասութիւնները շիտկելու համար դիտուելու ընդհանուր կարգերը:

8. Հիմայ պէտք է կամքին կամ ցանկական կարողութեան գլխաւոր պակասութիւնները շիտկելու համար դաստիարակին բանեցընելու մասնաւոր միջոցներուն վրայ քանի մը կարեւոր կանոններ աւանդել: Արդ ըսինք՝ որ առջի պակասութիւնն է կամաց տկարութիւնը կամ անգործութիւնը: Աս պակասութիւնը կամաց ամէն զօրութիւններուն վրայ մէկանց չիգտնուիր, այսինքն կամքն ամէն դիհաց մէկէն անգործ ու տկար չիկրնար ըլլալ. բայց թէ որ կամքին վրայ բոլորական անգործութիւն մը կամ ամէն բանի մէջ ընդհանուր անտարբերութիւն մը տեսնուելու ըլլայ, յայտնի է որ մարմնոյն բոլորովին տկարացած կամ հիւանդ ու իր ուժէն կատարելապէս ինկած ըլլալէն յառաջ կու գայ, ուստի անոր դարման ընելը մարմնաւոր բժշկի եւ ոչ դաստիարակի գործք է: Իսկ եթէ այդ տկարութիւնը մասնական է ու կամքը միայն աս կամ ան զգայական գրգիռներէն անշարժ կը մնայ, եւ գործելու չիյորդորիր, այդ տկարութիւնը կրնայ առար-

կաները չճանչնալէն, կամ անոնցմէ ձանձրացած (կշտացած) ըլլալէն, եւ կամ շատ անգամ ուրիշ գրգիռի մը աւելի զօրաւոր ըլլալէն յառաջ գալ: Այս տկարութիւնը բժշկելու համար պէտք է անոր բուն աղբիւրը փնտռել. Թէ որ տղուն կամքը առարկայի մը գրգիռէն չիշարժիր՝ զանիկայ չճանչնալուն համար, պէտք է ան առարկային ինչ ըլլալը, ինչ օգուտ ունենալը, ինչ վախճանի ծառայելը հրահանգով տղուն հասկցընել, իր կամքն ալ կտորիս մէջ կրթել: Թէ որ այդ տկարութեան պատճառը միայն չփորձութենէ կամ ընտրելին մերժելիէն զատել չկրնալէն յառաջ կու գայ, պէտք է միտքը լուսաւորել, տուած ծուռ գաղափարները հեռացընելու եւ մէկդի հանելու աշխատիլ: Իսկ եթէ այդ պակասութիւնը ուրիշ մանաւանդ զգայական գրգիռներուն կամքը բոլորովին գրաւելով՝ բարձրագոյն գրգիռներու անզգայ կամ տկար ըլլալէն կը ծագի, պէտք է այդ զգայական գրգիռները տկարացընելու եւ բարձրագոյններուն տակը ձգելու ջանալ: Ամէն զօրաւոր ցանկութիւն ու մանաւանդ ամէն կիրք նախ առաջին բարձրագոյն կարողութիւններուն վրայ տարտամութիւն կամ չփոթութիւն մը կը պատճառէ, զանոնք կը պղտորէ կը մթնցընէ ու քիչ մ'ատեն թող չիտար որ մարդ իր հոգւոյն կարողութիւնները բանեցընէ, որով եւ մարդ չիտակն, իրաւացին ու պատշաճականը չիկրնար ճանչնալ ուստի եւ ուզել: Եւ այս պակասութիւնը քանի որ արմատացած չէ՝ կրթութեամբ, միտքը հրահանգելով ու հմտութիւններն աւելցընելով՝ կրնայ խափանուիլ, միայն թէ այդ պակասութիւնը նորէն նորէն կրկնուելով ու հաստատուելով՝ բուն հոգեւոր հիւանդութեան չդառնայ:

9. Ցանկական կարողութեան կամ թէ ըսենք զգայական կամքին երկրորդ պակասութիւնը դրինք *ախտամունքը կամ մոլորութիւնները*, ինչպէս չափէ աւելի ուտելու փափագը, եւ այլն: Ասոնք շատ անգամ մարմնոյն հանգամանքէն (խառնուածքէն) յառաջ կու գան, ուստի եւ զանոնք մարմնոյն հանգամանաց դարման ընելով՝ բժշկելու է: Երբեմն ալ հոգւոյն ուրիշ կարողութեանց անխնամ (անկիրթ) մնալէն կը ծագին, ինչպէս

կենդանիները չարչարելու բաղձանքը. կամ կրթութիւնն ըստ պատշաճի եւ ուղիղ կարգով չըլլալէն, ինչպէս մարմնասէր մարդու մը զզուելի բաներու փափագ ունենալը: Ա. Հասարակ ստորին ցանկական կարողութեան սխալմունքը գլխաւորաբար յառաջ կու գան մարդուս մարմնաւոր ըլլալէն, մանաւանդ երբ որ մէկու մը հոգեւոր կամ մտաց կարողութիւնները տկար են: Հոս դաստիարակին պաշտօնը պիտ'որ ըլլայ իր աշակերտներուն մանաւոր խնամքով ցուցընել թէ բան մը ուզելու կամ բաղձալու ատեն՝ ինչչափ խորհրդածութիւն ու զգուշութիւն պիտ'որ բանեցընեն, որ չըլլայ թէ կամքերնին մտաց կամ բանին օրէնքէն դուրս ելլէ. բայց աս ըրած ատենը պիտ'որ նայի որ տղաքը կամքին սխալմունքէն ետ բռնեմ ըսելով՝ անոնց կամքը բոլորովին անգործութեան մէջ չձգէ, կամ փափագներնուն մարելու պատճառ չըլլայ: Ուստի եւ աս կտորիս մէջ իր վարպետութիւնը պիտ'որ ըլլայ՝ տղուն ստորին ցանկական կարողութիւնն անանկ կրթել՝ որ բարձրագոյն կամաց համաձայն երթայ, զգայական գրգիռներուն ազդեցութիւնները տկարանան ու բանաւոր փափագները զօրանան, կամքը մտաց հետ ուղիղ դաշնակաւորութեան ու միաբանութեան մէջ մնայ, մինչեւ որ միտքը խորհրդածութեամբ բանի մը փափագելի ըլլալը չհասկընայ՝ կամքն ան բանին չփափագի: Կամաց փափագները բանաւոր եւ գրեթէ միշտ օրինաւոր կ'ըլլան, երբ որ միտքն աղէկ կրթուած ըլլալով՝ ճշմարիտը սուտէն, շիտակը ծուռէն, աղէկը գէշէն որոշելու կ'աշխատի:

10. Երրորդ պակասութիւնն է, ըսինք, կամաց *ստորին կամ զգայական զօրութեան սաստկանալն ու տիրելը*: Հոս դաստիարակին գլխաւոր ջանքը պիտ'որ ըլլայ՝ սաստկացած զգայական զօրութիւնները տկարացընել ու ընկճուած բարձրագոյն զօրութիւնները գրգռել ու զարթուցանել: Եւ աս կրնայ ընել նախ՝ զգայական գրգիռներուն պատճառներն ու սնուցիչ աղբիւրները զգուշութեամբ խափանելով. երկրորդ, մէկ զգայական գրգռին զօրանալով՝ ուրիշ ամէն գրգիռներն անգործ ընելը յայտնի եղած ատենը, պէտք է ուրիշ անմեղ ու

անմիջապէս գրգիռ մը զարթուցանելով՝ անոր տիրող զօրութիւնը կտրել ու խափանել. զոր օրինակ մարմնասիրութեան գրգիռը՝ մարմնոյ առողջութեան փափագը զարթուցանելով, ագահութեան գրգիռը՝ օրինաւոր պատուոյ փափագով պէտք է մարել ու արգելել: Երրորդ՝ երբ որ տղան բանի մը վրայ ստացած ծուռ գաղափարէն վնասակար բաղձանքներ կ'ունենայ, իր ծուռ գաղափարը շիտկելու է. որովհետեւ յայտնի է որ իրերու գաղափարները ծուռ ու մթին ըլլալով՝ անփորձ մարդը սխալ ճամբաներու կը տանին, անկարգ բաղձանքներ կը զարթուցանեն, մանաւանդ կիրքերու նիւթ տալով: Ասոր համար քննախնդիր, փառասէր ու հեշտասէր մարդուն յայտնապէս ցուցընելու է՝ թէ իր բաղձացածն ինչպիսի վնասակար բան է. ասով անոր բաղձանքներն ու կամքն անոնցմէ խոտորեցընելու է, եւ անոնց հակառակ ըլլող ընտիր գաղափարները յայտնի ու պարզ կերպով միտքին մէջ տնկելու է: Չորրորդ տղուն մտադրութիւնն իր բերմանը առարկայէն ետ դարձընելու, իր գաղափարներն անկից ուրիշ ուղիղ գաղափարներու փոխելու է: Աս բանս աւելի ան ատեն ընելու է երբ որ երեւակայութիւնը սաստիկ ազդեցութիւն ցուցընէ, որուն համար պէտք է զինքը զբաղեցընել, իր հետն ըլլող անձանց ու իր վրայ ազդող պարագաներուն փոփոխութիւն ընելու է: Բայց աս ամէն ուղղութեան ու բժշկութեան միջոցները կամաց կամաց ի գործ դնելով, ի սկզբան տղուն անկարգ բաղձանքը տկարացընելով, մտաց բարձրագոյն զօրութիւնները զարթուցանելով ու զանոնք գործել տալով, բնական ամօթոյ ու զղջման զգացմունքը զօրացընելով, վնասակար գրգիռներն ու անով անկարգ բաղձանքները մարելու եւ կիրքերուն առաջքն առնելու է:

11. Երբ որ կամաց կամ ցանկական կարողութեան կերպական պակասութիւններն ընդհանուր չեն ըլլար, հապա մասնաւոր առարկաներու վրայ ամփոփած կ'ըլլան, նիւթական պակասութիւններ կ'ըսուին, եւ ասոնք են, ինչպէս տեսանք, կամաց չորրորդ ու հինգերորդ տեսակ պակասութիւնները: Ասոնց առաջինն է՝ պարտ-
ռապատշաճ զգացում չունենալ: Երբ որ տղու մը վրայ

պարտուպատշած ըլլող զգացման չգտնուիլը կը տեսնուի, պէտք է փնտռել թէ արդեօք ասոր աղբիւրը՝ տգիտութիւնն, այսինքն բանի մը վրայ շիտակ գաղափար չունենալն է, զոր օրինակ պարտուպատշած շնորհակալութիւն չընողին պակասութիւնը՝ բարերարութիւնը չճանչնալն է. արդեօք մոլար գաղափարներուն ազդեցութիւնն է, զոր օրինակ կրօնական ծուռ գաղափարներուն ազդեցութեան՝ շիտակ եւ ուղիղ կրօնական գաղափարներն արգելելը. արդեօք ան ծուռ գաղափարին հետ ուրիշ ծուռ գաղափարի մը ազդեցութիւն ընելն է, զոր օրինակ, երբ որ մէկը իր բարերարը մասնաւոր ապերախտութեան գործքով կը վշտացընէ. արդեօք հակառակ գրգիռի մը իր ուժը բանեցընելն է, զոր օրինակ, ագահ մարդու մը միանգամայն խստասիրտ ըլլալը. վերջապէս արդեօք բանի մը իրաւացի ու պարտուպատշած ըլլալը չճանչնալը, կըրթութեան պակասութիւնը, նաեւ արտաքին մոլորեցուցիչ, տկարացուցիչ ու արգելիչ ազդեցութիւններն են: Արդ աս բանիս մէջ դաստիարակին ընելիքն է, բուն աղբիւրը գտնել ու գոցել, եւ անկից ետքը տղուն կամքին մէջը հարկաւոր ըլլող զգածումը կամ բերումը կամաց կամաց զարթուցանել եւ ուժովցընել, անոր վայելչութիւնն ու պարտուպատշաճութիւնը հասկըցընել: Դաստիարակը կրնայ ի սկզբան տղուն արտաքին գործողութիւններ ընել տալով՝ այսպիսի զգացումն իր ներսը բորբոքել, միայն թէ գործողութիւնները բաւական պէտք չէ սեպել, հապա բուն զգացման արթըննալուն ու հաստատուելուն փոյթ տանիլ:

12. Կամաց կամ ցանկական կարողութեան հինգերորդ (նիւթական) պակասութիւնն է՝ պարտուպատշած չըլլող կամ անպատշած զգածմունք ունենալը: Թէ որ տղան մասնաւոր առարկայի կամ պարագայի մը վրայ անպատշած (պարտուց ու իրաւանց դէմ ըլլող) կամ պարտուպատշած չըլլող զգացմունք մը, փափագ մը ունի, դաստիարակը նախ եւ առաջ ան զգացման աղբիւրը գտնելու եւ գոցելու պիտ'որ փութայ: Ֆիզիքական աղբիւրներն ու պատճառները ֆիզիքական միջոցներով պէտք է վերցընել, իսկ թէ որ սխալ գաղափարները,

բարոյական զգացման կրթութեան պակասութիւնն ու արտաքին պարագաներն այն անպատշաճ զգածման աղբիւր են, ասոնք անհետ ընելու պէտք է աշխատիլ, պատճառ ըլլող պարագաներն ու յարաբերութիւններն ուրիշ պարագաներու փոխելով, եւ այլն: Երկրորդ, այն զգացումը զարթուցանող, սնուցանող ու սաստկացընող պատճառներն ու գրգիռները պէտք է մէկդի վերցընել ու անոնք տկարացընելու յարմար ըլլող գրգիռներ յառաջ բերել: Աս վախճանիս համար դաստիարակը պիտ'որ ջանայ գրգիռներուն ուժը կոտրել, այն զգացման՝ (տղուն) հաճոյական ըլլող հետեւանքը պակասեցընել, անոր բուն բնական դէշ հետեւանքը յառաջ բերել. իսկ ետեւէ ետեւ վերահաս կամ մօտաւոր ըլլող դէշ հետեւանքը առանց չափազանց խօսքերու, բայց յայտնի պատճառներով, տղուն առջին դնել եւ անոնց ինչպիսի ու ինչչափ վնասներ ունենալը ցուցընել, ինչպէս բարկութեան, կարգ չսիրելուն, սուտ զրուցելուն, եւ այլն, ետեւէն հարկաւորապէս գալու հետեւանքը, զորոնք տղան տեսնելով՝ թէ եւ ճիշդ բարոյապէս աղէկնալու ալ չըլլայ, գոնէ իր միտքը կը լուսաւորուի ու ինքն ալ աւելի զգուշաւոր կ'ըլլայ: Երրորդ, պէտք է տղուն բարոյական զգացումը զարթուցանել ու անիկայ ներկայ ըլլող սխալանաց վրայ դարձընել, բայց բուն պատշաճ ատենին ու յարմար կերպով. ինչու որ մարդուն սիրտն ամէն ատեն բարին անմիջապէս ընդունելու կամ զգալու ընդունակ ու պատրաստ չէ, մանաւանդ երբ որ այն բարին խիստ կերպով մը, կրկին կամ արհամարհող խօսքերով զգալի ընելու կը ջանացուի: Չորրորդ, պէտք է այնպէս ճամբայ մը բռնել՝ որ սխալող տղան չէ թէ միայն իր մինչեւ ան ատեն բանեցուցած զգալու եւ գործելու կերպին անպատեհ, անկարգ ու եպերելի ըլլալը ճանչնայ, հապա նաեւ ան իր զգացման հակառակ ըլլող զգացման պարտուպատշաճ ըլլալն ալ հասկընայ, որովհետեւ չէ թէ միայն իր պարտքն է դէշէն ետ կենալ, հապա նա եւ բարին փնտռել եւ գործել, ու ասանկով դէշէն ետ քաշուիլը՝ իրեն բարւոյն դիմելու կ'առաջնորդէ:

13. Դաստիարակն աս ամէն միջոցներով կամաց

կամ ցանկական կարողութեան սխալմունքն ու պակասութիւնները ներքուստ բժշկելու եւ ուղղելու ջանացած ատեն՝ նաեւ անոնցմէ յառաջ եկած արտաքին գործողութիւնները շիտկելու եւ կարգաւորելու ալ աղէկ միտ պիտ՚որ դնէ եւ փոյթ տանի: Թէպէտ եւ տղոց արտաքին գործողութիւններն ուղղել կամ կարգաւորել ըսելով, այնպէս չենք իմանար որ զանոնք խստութեամբ արգելել կամ բռնութեամբ բարի գործողութիւններ ընել տալ պէտք է. ինչու որ ասով անոնց ներքին զգացմունքը կամ կամքին որպիսութիւնը չիշիտկուիր ու չ՚աղէկնար, զոր օրինակ, սա՛ նա՛ գողցող տղան արտաքուստ վախով, պատժով ու կապանքով միայն գողութենէ արգելելը՝ անոր կամաց ներքին լաւութիւն մը չիտար: Սակայն չենք կրնար ալ ըսել՝ որ արտաքին գործողութիւններն ուղղելը, խափանելն ու տղաքը աղէկ գործողութիւն ընելու պարտաւորելը հարկաւոր ու օգտակար չէ. հապա շատ օգտակար է, ինչու որ արտաքին կարգաւորեալ արգելքն ու կարգադրութիւնը կամաց կամաց տղուն կամքին վրայ ազդեցութիւն կ՚ընէ, եւ ան գործքը՝ զորն որ տղան սկզբան ակամայ ու մեքենայի պէս կը կատարէր, երթալով՝ բարձրագոյն զօրութենէ կը կենդանանայ ու մտաց եւ կամքի գործողութիւն մը կ՚ըլլայ: Արտաքին բարի սովորութիւն մը ստանալու յորդորելն ու չար սովորութենէ ետ կեցընելը կրնայ այլ եւ այլ պակասութիւններ ունենալ, կամ անկարգութեամբ ալ ըլլալ, ու ինք իրմէ բարձրագոյն կրթութեան համար բաւական չէ, բայց շատ զօրաւոր մանաւանդ թէ անանօրինելի միջոց կամ օգնութիւն է: Ինչպէս գործունեայ կամ աշխատասէր, մաքուր, կարգասէր, եւ այլն, ըլլալը պէտք է որ տղաք սովորութեամբ ստանան, եւ եթէ ասոնց հակառակ ըլլող մոլութիւններ ունին՝ անոնցմէ իբրեւ անկարգ սովորութենէ ետ դարձուին: Բայց աս վախճանին հասնելու համար պէտք է որ ծնողք ու դաստիարակները հանդարտութեամբ, յարատեւութեամբ, միօրինակութեամբ (օր մը սանկ, օր մը անանկ չվարուելով), հաստատութեամբ ու առանց խիստ միջոցներ բանեցընելու գործեն:

14. Յայտնի բան մըն է՝ որ ամէն մարդ մանաւանդ տղաք սա՛ նա՛ գործողութիւնն ընելու շատ անգամ ուրիշներէն կամ արտաքին ազդիչ առիթներէն կը դրդուին, կը մոլորուին ու գրեթէ բնաւ կը ձգուին, առանց այն գործողութեան համեմատ ըլլող զգացմունքը ներքուստ ունենալու։ Ասոր պատճառ կամ աղբիւր կրնան սեպուիլ՝ ուրիշներու նմանելու կոյր փափագը, յանկարծական կրից սաստկութիւնը, խորհրդածութեան պակասութիւնը, շուտափութութիւնն ու զգայական գրգիռի մը վայրկենական սաստիկ զօրութիւնը։ Արդ թէպէտ եւ սա ամէն բաները գրեթէ միշտ բարձրագոյն կարողութեանց տկար ըլլալուն ցոյցն են, բայց շատ անգամ ալ ներքին խանգարման կամ անկարգութեան հետեւանքը կրնան ըլլալ, անոր համար պէտք չէ զանոնք փոքր ու անվնաս բան մը սեպելով՝ անհոգ ըլլալ, սակայն եւ ոչ այնչափ մեծ հոգ ալ ունենալ հարկ է անոնց համար՝ ինչպէս բուն չար կամ ապականեալ զգացմանց համար. որովհետեւ միայն արտաքին պակասաւոր գործողութիւնները՝ առանց ներքին պակասաւոր զգացմանց՝ բուն կամաց պակասութիւնը կամ սխալմունքը չիսեպուիր։ Այսպիսի սխալմանց մէջ՝ պէտք է տղան իր ըրած անկարգ գործքին վրայ մտադիր ընել, զանիկայ ճանչցընել, նոյնն ուղղելու փափագը սրտին մէջ զարթուցանել, անոր միջոցներն իրեն ցուցընել ու զանոնք գործածելու յորդորել։

15. Աս միջոցներով ճամբայ կը բացուի բարոյական բժշկութեան կամ ուղղութեան, որն որ կը կայանայ՝ տղուն անձնական ազատ գործունէութեամբ իր կամաց ուղղութեան աշխատելուն վրայ. որով ինք սխալողը կամ անկարգութիւն ընողը գրեթէ ինք իրեն բժիշկ կ՚ըլլայ, ու բժշկութիւնն ալ իր ազատ կամաց գործքն ու պտուղը կ՚ըլլայ։ Ուստի եւ ո՛ւր որ կարելի է՝ դաստիարակին գլխաւոր ջանքը պի՛տ՚որ ըլլայ աս բարոյական բժշկութիւնը յաջողցընել։ Պի՛տ՚որ ջանայ՝ որ տղան ուզէ ու փափագի լաւագոյն ըլլալ, այսինքն իր սխալմունքէն ազատիլ, եւ ոչ թէ առանց իր ուզելուն կամ իր կամքին դէմ ուրիշը զինքն ուղղէ կամ բժշկէ։ Ասոր համար պէտք է որ դաստիարակը զինքը յորդորէ՝ իր վիճակին վրայ խորհր-

դաժութիւն ընելու, եւ անոր պակասութիւններն իրեն ճանչցընէ։ Երբ որ տղայ մը կը սկսի իր վրայ ուշի ուշով մտածել, իր ինչ ըլլալը հասկընալ ու բարոյապէս արթուն ըլլալ, յայտնի է որ ինք զինքն ուղղելու սկիզբ ըրած ու հիմ դրած է։ Եւ որովհետեւ այս բաները սխալողի կամ պակասութիւն ընողի մը այնչափ հաճոյական չեն, անոր համար պէտք է որ դաստիարակն իրեն օգնէ, եւ ըստ կարի հեռացընէ ու պակասեցընէ այն ամէն պարագաները՝ որոնք տղուն ուղղուելուն արգելք կ'ըլլան։ Երբ որ տղան իր սխալմունքն աղէկ կը ճանչնայ, անմիջապէս իր սրտին մէջ անոր վրայ ամըչնալ ու զղջում մը կը ծնանի։ Ի սկզբան անդ հարկաւոր չէ աս զգացման հետ ինք զինքն ուղղելու եռանդն ալ անոր վրայ փընտռել։ Յիրաւի զղջումը միշտ ուղղուելու կամ սխալմունքէն ազատելու բաղձանքը կը ծնանի, բայց աս բաղձանքը շատ հեղ անցաւոր ու անգործունեայ է. զորն որ գործունեայ ընելու համար պէտք է որ տղան բարոյականին կամ բարեբարութեան հարկաւոր ըլլալուն հաւատայ, իր զօրութեանց վրայ ունեցած վստահութիւնը կամ իր յոյսն ու քաջալերութիւնը չկորսնցընէ։ Դաստիարակին պարտքն է յայսմ մասին իր աշակերտին սորվեցընել՝ թէ ինչ միջոցներով ու ինչպէս ինք զինք կրնայ ուղղել. ինչու որ առանց ասոնք գիտնալու՝ իր բժշկուելու փափագը, ո՛րչափ ալ զօրաւոր ըլլայ, օգուտ մը չ'ըներ։ Ասանկով բարոյական ուղղութիւնը կամ ինք զինք բարոյապէս կրթելը՝ դաստիարակին օգնութեամբը տղուն ազատ կամաց որոշման կամ ընտրութեան գործքն ու պտուղը կ'ըլլայ, եւ ո՛չ թէ արտաքին միջոցներով ստիպող բռնութեան հետեւանքը, որն որ ամէնեւին տեւական ու օգտակար չիկրնար ըլլալ։ Աս օգուտն ընել ուզող դաստիարակը պէտք է որ իր աշակերտներուն հետ անանկ վարուի՝ որ անոնք իր վրայ սէր, վստահութիւն ու մեծարանք ունենան. եւ աս բանս ալ կ'ըլլայ՝ երբ որ առանց կրից ու չափազանց խստութեան կը շարժի, եւ սխալողներուն սիրտը քաղցրութեամբ ու ներողամտութեամբ վաստըկելու կը ջանայ, որով զանոնք կը տրամադրէ իր յորդորանքը սիրով ընդունելու։ Արկին

անգամ նոյն սխալանքին մէջ իյնող տղոց հետ ըստ պատշաճի վարուելու համար՝ պէտք է որ հանդարտութիւն, խոհեմութիւն, համբերութիւն, հաստատութիւն ու ներողամտութիւն բանեցընէ, որպէս զի եթէ բժշկութիւնը երկայն ատեն քշելու ըլլայ՝ չլքանի, ըրած փորձերը շատ հեղ անօգուտ եղած ատեն՝ չյուսահատի, իր բանեցուցած միջոցներուն դէմ արգելքներ որ ելլեն՝ սկսած գործքէն ետ չքաշուի, եւ եթէ տղան մի եւ նոյն պակասութեան մէջ նորէն իյնալու ըլլայ՝ անոր բժշկութիւնն անկարելի չսեպէ։

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Կամաց սխալմունքը բժշկելու համար արտաքին միջոց։

16. ՊԶՏԻԿ աշակերտները շատ անգամ չեն կրնար իրենց զգացմանց ու գործողութեանց անկարգութիւնն ու անոնց հետեւանքը ճանչնալ ու ըստ պատշաճի դատել, ինչու որ իրենց մտաց զօրութիւնները դեռ տկար են։ Երբեմն ալ զգայականութիւնն ու զգայական գրգիռը անանկ զօրաւոր կ'ըլլայ՝ որ մտաց գաղափարներն ու խորհուրդները չեն կրնար անոր հանիլ ու հաւասար ըլլալ․ անոր համար շատ հեղ շուտով ազդեցութիւն ընող գրգիռ կամ միջոց մը հարկաւոր կ'ըլլայ, որովհետեւ կամաց կամաց ազդեցութիւն ընող (ներքին) միջոցները՝ թէպէտ եւ աւելի ապահովապէս օգուտ կ'ընեն, բայց երբեմն հարկը կը պահանջէ որ դաստիարակը զանոնք բաւական չսեպելով՝ ուրիշ միջոցի ձեռք զարնէ, որն որ տղոց համար շուտով իր ազդեցութիւնը կրնայ ցուցընել։ Եւ աս միջոցն է՝ տղուն ըրած անկարգութենէն բնականապէս ծնանող չար կամ անոր անհաճոյ ըլլող հետեւանքին հետ՝ ուրիշ կամաւոր (դաստիարակէն յաւաջ բերուած կամ ընտրուած) հետեւանք մը կապակցել՝ տղուն կամքը շարժելու եւ ի բարին յօժարեցընելու եւ անիկայ սիրել կամ ուզել տալու համար։ Աս դաստիարակէն ընտրուած հետեւանքը կ'ըսուի պատիժ, ու անոր գործածութիւնը կամ գործադրութիւնը կը կոչուի՝ [illegible]

պատժով խրատել ու իր կամքն անով ուղղել։ Ուստի եւ տղաքը պատժով խրատելուն վախճանն է՝ անոնց արտաքին գործողութիւնները կարգաւորելով ու չափաւորելով կամաց ներքին սխալմունքն ուղղել։ Սակայն յատկապէս բուն կամաց պակասութիւնները բժշկելու համար կրթական միջոց չէ, ու դիւրաւ կրնայ դաստիարակ մը աս միջոցով զեղծանիլ, մանաւանդ որ բռնական միջոց մ'ըլլալով՝ կրնայ բռուիլ որ բանական ու ազատ էակի մը, ինչպէս է տղան, արտաքուստ կապ մը կը դնէ ու իբր թէ անոր անձնական կամ անհատական իրաւանց բռնութիւն մը կ'ընէ։ Ի վերայ այսր ամենայնի թէպէտ եւ մէկ դիտցաս միջոցին չարաչար գործադրութիւնը, որ է անով զեղծանիլը, անկարգ ու վնասակար է, բայց անոր կարեւորութիւնն ալ՝ եթէ առանց զեղծանելու եւ ըստ կարգի գործադրուելու ըլլայ, չիկրնար ուրացուիլ, եւ աս միջոցը կրնայ պիտանի ու անվնաս ըլլալ երբ որ գործադրութեան կարեւոր պայմանները ու պարագաները կը պահուին, որ են յարմար ժամանակ, պատժոյն տեսակը, ու դաստիարակին պատիժ տուած ատեն՝ ինչպէս նաեւ անկից առաջ ու ետքը՝ բռնելու վարմունքը։

17. Ուրեմն աս կտորիս մէջ մտադրութեան արժանի առաջին պայմանն է՝ թէ երբ պէտք է պատիժ տալ արտաքին անկարգ գործողութեամբ կամ վարմունքով յանցաւոր ըլլող տղու մը։ Շատ հեղ կը տեսնենք՝ որ դաստիարակներէն ու վարժապետներէն ոմանք պատժելու մէջ ամենեւին կարգ ու կանոն եւ չափ չեն պահեր, ու անանկ պատճառի համար, անանկ ատեն եւ անանկ առթի մէջ պատիժ կու տան, որ պատիժը չէ թէ միայն իրենց դիտած նպատակին չհասցըներ, հապա նաեւ անոր հակառակ է, զոր օրինակ երբ որ տղու մը պատիժ կու տան՝ որ անոր կամքին մէջ սորվելու փափագ զարթուցանեն, կամ սրտին մէջ սիրոյ ու երախտագիտութեան յօժարութիւն խոթեն. աս միջոցը տկարամիտ տղուն միտքն ու կամքը չիկրնար լաւագոյն ընել։ Արդ պատիժն օգտակար կերպով բանեցընելու համար՝ պէտք է միայն հարկը ստիպած ատեն պատժոյ դիմել ու պատիժ տալ. այսինքն ցորչափ որ դաստիարակն ուրիշ մի-

ջոցներով իր դիտած վախճանին կրնայ հասնիլ՝ պատժոյ ձեռք զարնելու չէ։ Դաստիարակութիւնը սիրոյ ու կարգաւորութեան կամ բարեկարգութեան պաշտօն է, որն որ ի բարին յորդորելու համար՝ վարձքն իրեն օգնական կ'առնէ, իսկ չարէն պահելու կամ դարձընելու համար՝ պատիժ տալու կը հարկադրի. ուստի եւ միայն տղան չարէն հեռացընելու բաղձանքը դաստիարակը պիտ'որ հարկադրէ պատիժ տալու։ Եւ աս հարկը կամ հարկաւորութիւնը ան ատեն կը տեսնուի, երբ որ նախ՝ տղայ մը բանի մը անիրաւ ու վնասակար ըլլալը ինք իրմէ կամ ուրիշ միջոցով չկրնար ճանչնալ. երկրորդ, երբ որ տղան անանկ անկարգ գործք մը կ'ընէ, որ անոր ետեւէն եկող բնական հետեւանքը զինքն այն չար գործքէն հեռացընելու համար շատ տկար է, կամ անանկ բան մըն է՝ որ պէտք չէ ձգել անցնիլ ու անտես ընել։ Երրորդ, երբ որ անանկ դիպուած մը կը հանդիպի՝ որուն պէտք է շուտ մը ճար ընել, եւ չկրնար սպասուիլ՝ մինչեւ որ ատեն անցնելով տղան ինք իրմէ խելքը գլուխը ժողվէ, իր սխալանքը ճանչնայ ու անկից զգաստանայ։ Չորրորդ, երբ որ զգայական գրգռութիւնը սաստիկ կ'ըլլայ, անանկ որ անիկայ խափանելու եւ կամքին բարձրագոյն զօրութեանց հնազանդեցընելու համար հարկ է զսպելու միջոց՝ որ է պատիժ բանեցընել։

18. Յանցաւոր տղուն պատիժ տալու յարմար ժամանակը դիտելը՝ կարեւոր ըլլալուն վրայ տարակոյս չկայ, աւելի դժուար է որոշելը՝ թէ հասարակօրէն եւ իւրաքանչիւր դիպուածի մէջ ինչ ու ո՛ր տեսակ պատիժ պէտք է ձեռք առնել։ Աս կտորիս մէջ շիտակ ու ապահով ճամբայ մը բռնելու համար՝ պէտք է որ դաստիարակը կամ վարպետը միշտ միտքը բերէ պատժոյն ինչ վախճանի համար սահմանուած ըլլալը, եւ իւրաքանչիւր անձին՝ մեծ եղեր է տղայ եղեր է՝ պարտուպատշաճ ըլլող անձնական իրաւունքը։ Աս հիման վրայ հաստատուելով, ամէն խոհեմ մարդ կը տեսնէ որ նախ՝ պէտք չէ տղու մը անանկ պատիժ տալ, որն որ անոր մարմնոյն հանգամանաց վնասակար կամ վտանգաւոր է։ Երկրորդ, պէտք է ան պատիժները մեկդի թողուլ, որոնցմով

տղուն կրթութիւնն ու յառաջադիմութիւնը կը դժուարանայ, կը շփոթի ու գրեթէ անկարելի կ'ըլլայ, զոր օրինակ յանցաւոր տղայ մը երկայն ատեն կամ բոլորովին մէկ տեսակ ուսմանէ եւ կամ բոլոր ուսումներէ մէկդի հանել, ինչպէս նաեւ տղայ մը յանցանքի մը համար ստահակ աշակերտաց կարգը խոթել՝ օրինաւոր ու օգտակար պատիժ չիկրնար ըլլալ: Երրորդ, պէտք չէ իբրեւ պատիժ գործածել այն ամէն բաները, որոնք յանցաւոր տղուն բարուց աւրուելուն, իրեն գայթակղելուն ուղղակի կամ անուղղակի, անմիջաբար կամ միջնորդաբար առիթ կրնան տալ, իր սրտին կարեւոր զգածմունքը շփոթել կամ խափանել, ու անպատշաճ զգածմունքներ զարթուցանել: Չորրորդ, պէտք չէ տղոց անանկ պատիժ տալ, որն որ թէպէտ եւ իրենց վրայ բարի փոփոխութիւն կամ ուղղութիւն մը պատճառելու ալ ըլլայ, իրենց արտաքին բարեբախտութեան անդարմանելի ու երեւելի վնաս մը կրնայ հասցընել. ասանկ պատիժ մը չտալու համար միշտ պէտք է աս խորհուրդը միտքն ունենալ, թէ մարդ քանի որ պզտիկ հասակի մէջ է ու իր հոգւոյն՝ ուսման ու բարոյականի կողմանէ կատարելագործելու ատենն անցած չէ, իր դարձը կամ իրեն լաւագունի փոխուիլը, որ է իր սխալմունքը շիտկելը, անյուսալի չիկրնար ըլլալ: Հինգերորդ, այն ամէն բանը չիկրնար տղուն իբրեւ պատիժ տրուիլ, զորն որ ինք ուրիշ ատեն եւ ուրիշ առթի մէջ իր կամօքն ու յօժարութեամբը կը կատարէ, զոր օրինակ, դպրոց խաւրել, նոր դաս մը տալ, դպրոցի մէջ ուրիշներէն աւելի երկայն ատեն պահել, եկեղեցի տանիլ, աղօթք ընել տալ, եւ այլն: Վեցերորդ, պէտք չէ տղու մը անանկ պատիժ տալ, որն որ իր վրայ ոչինչ կամ շատ տկար ազդեցութիւն կ'ընէ:

19. Արդ տղոց տրուելու պատշաճ պատիժները երեք կարգի կը բաժնուին՝ *բնական*, *կամայական* ու *մարմնական* պատիժ: Առջի ու խիստ պատշաճ պատիժն է բնական բուածը, որն որ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ թող տալ որ տղուն ըրած անպատշաճ մէկ գործողութեան կամ վարմունքին ետեւէն բնականապէս գալու անհաճոյ հետեւանքը՝ իրօք ըլլայ, որպէս զի տղան տես-

նելով որ իր ըրած գործքէն ինչ վնաս ունեցաւ, խելքը գլուխը ժողվէ, զգաստանայ, ան գործքէն ետ կենայ, մէյ մ'ալ նոյնը կամ անոր նման բան մը չընէ: Այս տեսակ պատիժ կը սեպուի, օրինակի աղագաւ, երբ որ տղայ մը իրեն տրուած մէկ հրամանը չիկատարեր, ծնողաց կամ դաստիարակին յայտնի կերպով իրմէ երես դարձընելը, սուտ մը զրուցելու ըլլայ, իրեն ուրիշ խօսքին շուտով ու առանց քննութեան չհաւտալը, կռուասէր ըլլալու ըլլայ՝ զինքը մինակ թող տալը կամ ուրիշներէն զատելը, եւ այլն: — Կամայական պատիժն ան է՝ զորն որ դաստիարակը կամ ծնողք՝ տղու մ'ըրած յանցանքին համեմատ՝ իրենց խոհեմութեամբն անոր կու տան: Ասանկ պատիժներու նկատմամբ պէտք է նայիլ որ նախ՝ որչափ կարելի է՝ յանցանքին բնականապէս յաջորդող անհաճոյ հետեւանաց նման ըլլայ: Երկրորդ, պէտք է դաստիարակը պատիժ տալու ատեն տղուն ըրած անկարգ գործողութեան աղբիւրին միտ դնէ ու անանկ պատիժներ ընտրէ, որոնք ան աղբիւրին կամ ան գործողութեան պատճառ ու գրգռիչ ըլլող ներքին զգածման դէմ իր ազդեցութիւնը ցուցընելու յարմար ըլլայ: Զոր օրինակ, հպարտ կամ պատուասէր տղայ մը՝ պահքով կամ ուտելիք մը զրկելով, կամ քէն առնելու ետեւէ ըլլողը՝ ուրիշներուն առջեւը ամչցընելով պատժելը, ամենեւին յանցանքին համեմատ պատիժ չէ, եւ պատուասիրին կամ քինասիրին չար զգածմանց դէմ ամենեւին արգելք մը չ'ըլլար: Երրորդ, պէտք է անանկ պատիժներ ընտրել, որոնք յանցաւոր տղուն արտաքին կամ ներքին անձնական հանգամանաց մասնաւոր կերպով մը համեմատ ըլլան ու անոր վրայ ազդեցութիւն կարենան ընել. պէտք է տղուն տարիքին ու առաջուընէ անցուցած կեանքին որպիսութեան միտ դնել, ապա թէ ոչ՝ պատիժը կա՛մ ամենեւին օգուտ մը չ'ըներ, եւ կա՛մ յանցաւորն աւելի եւս տակն ու վրայ կ'ընէ ու կը դառնացընէ: Չորրորդ, պատիժ տալու համար յանցանք մը պիտ'որ ըլլայ, ուստի մարմնոյ կամ հոգւոյ բնական պակասութիւնները, զոր օրինակ, լեզուին բնական պակասութեան պատճառաւ աղէկ ու շիտակ չարտաբերելը, երեւակայութեան տկարութիւնը, մար-

մեղ հիւանդութենէն կամ տկարութենէն յառաջ եկած սխալմունքը, ծնողաց անհոգութենէն պատճառած անկարգութիւնը պատժելը՝ անիրաւ գործ է։

20. Գանք մարմնաւոր պատիժներուն։ Դաստիարակութեան հին ու նոր վարպետներուն մէջ աս տեսակ պատիժներու նկատմամբ այլեւայլութիւն կարծեաց կը գտնենք, բայց մենք նոյները քննելէն ետքը՝ իմաստուն վարդապետներու հետ կ'ըսենք որ մարմնաւոր պատիժը մէկ քանի դիպուածոց մէջ օգտակար՝ մանաւանդ թէ հարկաւոր է. բայց աս դիպուածներն արտաքին գործողութիւններէն առնելու չէ, ինչպէս սուտ ըրուցելէն, ուրիշի վրայ յանկարծ խնտալէն, հապա տղուն ներքին զգացմունքէն պէտք է գտնել ու յառաջ բերել։ Ուստի միայն ան դիպուածներուն մէջ՝ ուր կը տեսնուի թէ ամենեւին ներքին կամ արտաքին ազդոյ ու բաւական միջոց մը չիգտնուիր տղուն սիրտն ու կամքը շարժելու, եւ այն շարժումը կամ զգացումը յառաջ բերելու համար ատեն չկայ, ուստի եւ պատիժը փութացընել պէտք է, ան ատեն մարմնաւոր պատիժը պէտք է ձեռք առնել, որպէս զի յանցաւորը շուտով կամ պատշաճ ատենին զգուի։ Աս խօսքերնուս վրայ հետեւեալ դէպքն օրինակի համար յառաջ բերենք։ Հեղ պզտիկ տղայ մը՝ որն որ քիչ մը յամառ բնաւորութիւն ունէր ու քիչ մ'ալ բարկացած էր, երկու ձեռքը մէյ մէկ զմելին առած՝ ինք զինքն եւ ուրիշները վիրաւորելու կամք կը ցուցընէր։ Վերակացուն ան վայրկենին դիմացն ելաւ ու ձեռքի գաւազանովն անոր մատուըներուն շուտով մը զարկաւ, որով զմելինները տղուն ձեռուըներէն ինկան։ Աս մարմնաւոր պատժով՝ ըլլալու չարեաց առաջքն առնուեցաւ։ Ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, այսպիսի շուտ պատիժ մը աս դիպուածին մէջ հարկաւոր էր, բայց տղուն հիմնական ու ներքին ուղղութեան եւ զգաստանալուն մեծ կամ հաստատուն օգուտ մը չէր ըներ։ Ուրեմն այսպիսի պատիժները ոչ երբեք իբրեւ ներքին զգացմանց կրթութեան ու բժշկութեան համար գործածուելու միջոց կրնան սեպուիլ, հապա միայն հարկը ստիպած ատեն՝ պէտք է զանոնք ձեռք առնել։ Բայց սանկ հարկ մ'ալ

եղած առենը՝ պէտք է որ աս կերպ պատիժը միշտ չափաւոր ու յանցանքին եւ յանցաւորին որպիսութեան համեմատ, միանգամայն անոր զգալի եւ ազդեցութիւն ընող ըլլայ: Անոր համար ասանկ պատիժ տուող դաստիարակը պէտ'որ աշխատի անանկ ճամբայ մը բռնել՝ որ պատիժն օգտակար ըլլայ ու դիտուած վախճանին հասցընէ: Նա եւ ջանայ՝ այնպիսի պատիժ մը տալէն առաջ՝ ամէն պարագաներն աղէկ ու ճիշդ մտածել ու կշռել, եւ հանդարտութեամբ ու ծանրութեամբ վարուի, առանց բարկութեան ու կրից դրդիռ մը ցուցընելու: Ջանայ՝ որ ասանկ պատիժը գրեթէ միշտ տղուն ծնողաց հաւանութեամբն ու անոնց աչքին առջեւը տայ. եւ անոր գործադրութիւնը ոչ երբեք ծառայի մը, տղուն եղբօրը կամ քրոջը, աշակերտակցին ու մանաւանդ ուրիշ հասակակից տղուն ձեռօքը կատարել տայ: Աշխատի կամ անանկ կարգ մը բռնէ՝ որ դիտուած զգաստութիւնը պատժին (կամ ծեծին) սաստկութենէն յառաջ եկած չսեպուի, հապա անոր գործադրութեան կարգաւորեալ ու պատշաճ եղանակէն: Միանգամայն աս ալ յիշէ՝ որ մարմնաւոր պատժով, տղուն խելքը գլուխը բերելու եւ զգաստացընելու՝ սկզբնաւորութիւն մը միայն կ'ըլլայ, իսկ անոր սխալանքը կատարելապէս բժշկելու համար՝ ան բաւական չէ, ուրիշ միջոցներու պէտք է դիմել:

21. Պատժոյն պտուղը կամ ազդեցութիւնն անոր սաստկութենէն կախուած չէ ու անկից յառաջ չիգար, հապա պատժող անձին (պատիժ տալէն առաջ, տալու առենն ու տալէն ետքը) բռնած վարմունքէն ու բանե- ցուցած կերպէն: Արդ պատիժ տալու իշխանութիւն ունեցող անձէ մը պահանջուած առաջին պայմանն է՝ որ արդար ու անաչառ կամ անկողմնակալ ըլլայ. ինչու որ անիրաւութիւնն ու կողմնակալութիւնը կամ աչառութիւնը նոյն իսկ միամիտ մարդուն սիրտը կը վշտացընէ, եւ մանաւանդ յանցաւորին սրտին մէջ՝ դարձ ու լաւութիւն պատճառելու տեղ՝ բարկութեան պատճառ կ'ըլլայ: Ուստի պէտք է որ դաստիարակը պատժելու իշխանութիւնը օգտիւ բանեցընելու համար՝ միօրինակութիւն կամ անկարգ նկատմունքներէ ազատութիւն ցուցընէ:

Իր գլխաւոր պարտքն է՝ պատժոյ ձեռք զարնելէն առաջ՝ անաչառութեամբ ու զգուշութեամբ քննել՝ թէ արդեօք տղայ մը իրաւցընէ պատժոյ արժանի՞ է թէ չէ. եւ եթէ բոլորովին ստոյգ չիկրնար իմանալ որ տղայ մը պատժապարտ է թէ չէ, աւելի աղէկ կ՚ընէ թէ որ պատիժը բոլորովին մէկ դի թողու քան թէ տարակուսական յանցանքի համար կամ միայն ուրիշներու ամբաստանութենէն շարժած՝ պատիժ տայ: Անկից զատ՝ իր խիղճն ու սիրտը աղէկ մը քննէ թէ արդեօք ամէն կիրքերէն ու մանաւանդ բարկութենէ ազատ է. արդեօք աւանց աչառութեան կամ կողմնակալութեան եւ արդարութեամբ սա կամ ան յանցաւոր տղուն սա կամ ան պատիժը կրնայ տալ թէ չէ: Երբ որ հեղ մը յանցանքի մը համար պատիժ մը սպառնացած կամ որոշած է, անկից դիւրաւ ետ չկենայ, ու խօսքին վրայ հաստատ մնայ: Նա եւ աղէկ կ՚ըլլայ թէ որ պատժոյ արժանի գտած տղան անմիջապէս չպատժէ, հապա քիչ մը ատեն անցցընէ, մինչեւ որ տղան կամաց կամաց իր յանցանքին մեծութիւնն ու իր պատժապարտութիւնն աղէկ մը ճանչնայ, եւ ընդունելու պատժին վախովը քիչ մը ժամանակ սիրտը զբաղի, որով եւ պատժոյն օգուտն ալ աւելի երկարատեւ կ՚ըլլայ: Ասոր համար պէտք է որ դաստիարակը յանցաւոր տղայ մը պատժելէն առաջ՝ զինքը համոզէ որ յանցաւոր եւ պատժոյ արժանի է, ուստի եւ սա վախճանիս համար ալ յանցանքը յայտնուածին պէս՝ շուտ մը պատիժը չհասցընէ, տղուն ատեն թողու, ինչպէս ըսինք, որ իր պատժապարտութիւնն ու պատժոյն արդարութիւնը ճանչնայ: Դարձեալ, տղուն յանցանքը ո՛րչափ որ ալ մեծ ըլլայ, դաստիարակը պէտ՚որ ջանայ անոր հասկըցընել թէ ինչչափ անախորժ ու ցաւալի բան է իրեն համար՝ որ կը ստիպի անոր ըստ արդարութեան պատիժ տալ: Ջանայ որ պատժոյն չափն ու հանգամանքը՝ ո՛չ արտաքին գործողութեան, ո՛չ անկէ պատճառած վնասին, ո՛չ ալ յանցանքին մեծութեան յարմարցընէ, կամ անոնց նկատմամբ սաստկացընէ կամ նուազցընէ, հապա իր միտքը դրած կամ դիտած բժշկութեան կամ զգաստութեան համեմատ կարգի դնէ: Պատիժ տալու մէջ,

ինչպէս վարձք տալու մէջ ալ՝ վերը (Մասն Գ. Գլ. Գ. Հատ. Ձ. 58—63) ըսածնուս համեմատ, պէտք է միշտ աստիճան կամ կարգ մը բռնել, փոքր ու թեթեւ պատիժը բաւական եղած ատեն՝ ծանր պատիժ պէտք չէ տալ: Պէտք է զգուշանալ՝ որ չափէ աւելի ծանր պատիժ մը չտրուի, մի եւ նոյն տեսակ պատիժը յաճախ չկրկնուի ու մի եւ նոյն պատիժը երկարատեւ չըլլայ, ապա թէ ոչ՝ պատժուող տղան անոր վարժելով՝ մեծ օգուտ մը չիտեսներ:

22. Դաստիարակը պատիժ տալէն առաջ սա ամէն զգուշութիւնները խոհեմութեամբ ու հաստատութեամբ բանեցընելով, երբ որ տղայ մը իրական յանցանքի համար պատժոյ արժանի կը գտնէ, պէտք է որ արդարութեամբ պատժէ: Պատժելու ատենը պէտք է որ իր ծանրութեամբն ու հանդարտ կերպարանքովը եւ ցաւովը յայտնի ցուցընէ՝ որ չէ թէ կիրքէ մը շարժելով, կամ գլուխը տաքցած, աչքը դարձած եւ սիրտը խռոված ըլլալով, հապա իր պաշտօնին պարտքէն ու իր աշակերտներուն ուղղութեան փափագէն շարժելով՝ սա անախորժ գործքին ձեռք կը զարնէ: Ուստի եւ ամէն բանէն առաջ տղուն յայտնի խօսքերով ծանուցանէ՝ թէ ինչ յանցանքի համար զինքը կը պատժէ, որպէս զի տղան իր անկարգութեան համար ըստ արդարութեան այն պատիժն արդիւնաւորած ըլլալը ճանչնալով ու խոստովանելով, յաջողի պատժէն յուսացուած օգուտը՝ որ է իր զգաստութիւնը: Երկրորդ, դաստիարակը թէպէտ եւ պատժելու ատեն յայտնի պիտ'որ ցուցընէ՝ որ ի հարկէ, ցաւով ու տրտմութեամբ իր այս ծանր պարտքը կը կատարէ, բայց եւ պիտ'որ զգուշանայ՝ որ աւելորդ խօսքերով ու երկայն եւ չափազանց պատճառաբանութեամբ կանացի տկարամտութիւն չցուցընէ: Երրորդ, երբ որ տղայ մը պատժելու կը պատրաստուի, ջանայ որ ո՛չ անոր լաց ու ողբէն, ո՛չ աղաչանքէն, ո՛չ յամառութեամբ դէմ կենալէն եւ ո՛չ ուրիշ որպիսի՛ եւ իցէ անձի բարեխօսութենէն կամ միջնորդութենէն շարժելով՝ այն պատիժը մէկ դի թողու եւ տղան անպատիժ արձակէ. բայց եւ չըլլայ թէ տղուն լալն ու տրտմիլը պատճառ

առնելով՝ անոր աւելի պատիժ տայ կամ պատիժը սաստկացընէ, որովհետեւ աստ պատճառը բնական երկիւղն ու զգայունութիւնն է. եւ ոչ ոք կրնայ պահանջել՝ որ տղան ընդունելու պատժոյն նկատմամբ անզգայ մնայ: Չորրորդ, չըլլայ որ դաստիարակը չափազանց կակղասրտութեամբ անանկ պատիժ մը տայ՝ զորն որ տղան ամենեւին չզգալով, կամ որն որ իրեն համար ոչ ներքին ու ոչ արտաքին զգացում մը զարթուցանելով՝ մէկալ տղոց ծիծաղելու եւ ծաղրելու պատճառ տրուի: Հինգերորդ, տղու մը պատիժ տալու գործքը դաստիարակն ուրիշ անձի չյանձնէ, կամ թէ պատժոյ մը զանազան անձանց ձեռօքով տրուելուն չզիջանի, ինչու որ եթէ, զոր օրինակ անանկ պատիժ մը որոշէ՝ որուն մէկ մասն ինք տայ, մէկ մասն ալ տղուն ծնողաց յանձնէ, անոնք վարպետին կարծեաց համաձայն կարծիք չունեցած ատեննին՝ այն պատժոյն զանցառութիւն կ՚ընեն, եւ սանկով դիտուած բարի վախճանին չիհասնուիր:

23. Դաստիարակը յանցաւոր տղու մը վրայ պատիժ դնելէն առջը, ինչպէս քանի մը օր պահք բռնել, սա՛ նա՛ չուտել, տնէն դուրս չելլել, եւ այլն, պարտական է նախ՝ զգուշութեամբ դիտել՝ թէ արդեօք տղան ան պատիժը կը կրէ, արդեօք անոր քովն ըլլող անձինք ան պատժոյն ճիշդ գործադրութեան կը հսկեն թէ անոր արգելք կ՚ըլլան: Աս դիտողութիւնը շատ հարկաւոր է՝ դիտուած օգուտը յառաջ բերելու եւ չար հետեւանքներէն զգուշանալու համար: Երկրորդ, դաստիարակը պատիժ մը տալէն առջը՝ պէտք է դիտէ՝ թէ անիկայ պատժուողին վրայ ինչ ազդեցութիւն ըրած է, դիտուած վախճանին հասուցած է թէ չէ, եւ աս ըրած ատենը՝ ջանայ նա եւ տղուն օգնել՝ նորէն առջի յանցանքին մէջ իյնալու առիթներն ու գրգիռները պակսեցընելով, անոնց դէմ դնելու միջոցները ցուցընելով, եւ սանկով տղուն ինք զինք բոլորովին ուղղելն ու կատարեալ ի բարին փոխուիլը դիւրինցընելով, եւ ուրիշ բարձրագոյն կրթութեան միջոցներով անիկայ օրէ օր աւելի զգաստացընելու եւ կատարելագործելու աշխատելով: Երրորդ, տղան պատիժն ընդունելէն ու ըստ կարգի կա-

տարելէն ետքը՝ դաստիարակը զգուշանայ որ անոր անցած յանցանքին համար նոր յանդիմանութիւններ չընէ, կրած պատիժը, մէկուն մէկալին չպատմէ, ու պատիժ կրողը իբրեւ շանթիւ դրոշմեալ աշակերտ մը՝ արհամարհելի ու վատահամբաւ չսեպէ ու չցուցընէ։ Սակայն մէկալ դիաց ալ զգուշանայ՝ որ պատիժ կրողին հետ անմիջապէս արտաքոյ կարգի քաղցր վարմունքով երթալու չսկսի, իբր թէ անոր շողոքորթել, սիրտն առնել ու իրեն հետ հաշտեցընել ուզելու պէս։ Աղէկն ան է՝ որ իր ծանրութեան ու հանդարտութեան մէջ անփոփոխ մնայ ու տղուն օրէ օր զգաստանալու մէջ յառաջ երթալը դիտելով՝ ինքն ալ անոր հետ աւելի եւս վստահութեամբ վարուի։ Չորրորդ, պէտք չէ որ դաստիարակն իր աշակերտին դարձին ու զգաստութեան վրայ յուսահատութիւն մը ցուցընէ, մանաւանդ թէ պարտական է՝ հեղ մը սխալող ու ինք իրեն եկող տղան քաջալերել ու իրեն յոյս տալ թէ օրէ օր աղէկնալով՝ կորսնցուցած պատիւը կը գտնէ եւ առաջուընէ աւելի ամենուն սիրելի կ՚ըլլայ։ Հինգերորդ, խոհեմ դաստիարակը կրնայ ինք իրմէ հակընալ որ պատժուող տղայէ մը՝ ընդունած պատժոյն համար մասնաւոր շնորհակալութիւն պահանջելը (ինչպէս ոմանք կ՚ընեն) ծիծաղելի, մանաւանդ թէ վնասակար բան է։

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Դաստիարակութեան առենը լրանալէն ետքը կրթուողն՝ իր կամաց կրթութիւնն ինչպէս պէտ՚որ շարունակէ:

1. ՄԱՐԴ քանի որ աշխարհքիս վրայ կ՚ապրի, կրնայ օրէ օր իր գերագոյն վախճանին կամ կատարելութեան աւելի մօտենալ, բայց չիկրնար կատարելապէս անոր հասնիլ: Մարդկային կենաց մէջ միշտ յառաջադիմութիւն մը կը գտնուի, իր գիտցածն ու ստացածը կամ աւելցընելու կամ աւելի լաւագունի փոխելու, եւ ետքէն ճանչցուած սխալը շիտկելու պարագաներ ու առիթներ միշտ կը գտնուին: Արդ՝ որովհետեւ անհնարին բան մըն է՝ որ տղայ կամ ուսանող մը դաստիարակութեան առեն իր կամաց կատարեալ կրթութիւնն ըստ ամենայն պարագայից ամբողջ ընդունի, անոր համար նոյն դաստիարակութեան մէկ գործն ալ պէտ՚որ ըլլայ՝ տղուն սիրտն ու կամքն անանկ պատրաստել ու կրթել՝ որ իր դաստիարակութեան ժամանակը լրանալէն ու ինք դաստիարակին ձեռքին տակէն ելլելէն ետքը՝ ինք իրեն յառաջ երթայ, իր կամաց մշակութիւնը շարունակէ յառաջ տանի ու իբր թէ ինք իր կամաց բարձրագոյն կրթութիւն մը տայ: Պէտք է զինքն ընդունակ ընել դաստիարակութեան առենը սրտին մէջ ընդունած բարի սերմանքը պահելու եւ բարւոյն մէջ միշտ մինչեւ կենաց վերջը հաստատ մնալու, նաեւ գալու վտանգաց եւ իր դիմացն ելլելու ծուռ ճամբաներու դէմ ապահովցընել, որպէս զի ընդունած կրթութիւնը տեւական ըլլայ ու բարի վախճան ունենայ:

2. Ծնողաց ու դաստիարակներուն գլխաւոր ջանքը պէտ՚որ ըլլայ՝ տղոց տրուած կրթութիւնն անպտուղ չթողուլ, զերենք այնպիսի հանգամանաց մէջ հաստատել՝ որ ընդունած կրթութիւննին յառաջ տանին, իրենք իրենց եւ ուրիշներուն կրթիչ ու դաստիարակ ըլլան եւ դաստիարակութեան պտուղն ու օրհնութիւնը պահեն ու աւելցընեն: Տղու մը դաստիարակի ձեռքէն

ելլելով՝ ինք իր գլխուն ըլլալու կամ ազատ մնալու սկսած ժամանակը՝ շատ վտանգներ ունի. մանաւանդ որ երիտասարդի կամ նորահասակ մարդու մը կամաց ու սրտին մէջ նոր նոր ու զանազան զգածմունքներ, յօժարութիւններ, փափագներ եւ ցանկութիւններ կը զարթնուն ու կատարուելու կամ ի գործ դրուելու ճիգ կը ցուցընեն: Ասկից յայտնի կ'ըլլայ՝ որ դաստիարակութեան ժամանակը լմնցընող պատանւոյ կամ երիտասարդի մը սիրտն ու կամքն ինչ վտանգներու մէջ կրնան իյնալ, ու ինչպիսի կարեւոր բան է՝ ատենին իրեն սորվեցընել ու մտքին մէջ հաստատել անոնց դէմ բանեցընելու միջոցները, որպէս զի իր միտքն ու կամքը ճշմարիտ քրիստոնէայ դաստիարակին առաջնորդութեան տակ բարւոյն մէջ անանկ հիմնին, որ առած կրթութեան պտուղները չէ թէ միայն ներկայ ժամանակին՝ հապա նաեւ ապագային համար ալ կարող ըլլայ տալ: Արդ տղայ մը՝ ընդունած կրթութեան շահը ապագայ ժամանակին մէջ, այսինքն դաստիարակութեան ատենը լրանալէն ետքը տեսնելու եւ վայելելու համար, իր մտաց ու կամաց մէջ պատրաստութիւն պիտ'որ ունենայ՝ սկսածը կատարելագործելու, եւ ուրիշէն առած կրթութիւնը՝ նաեւ կրթչին իշխանութենէն ազատելէն ետքը՝ կամօք ու յօժարութեամբ ինք իրեն շարունակելու:

3. Աս նպատակին դիմելու եւ հասնելու համար ամէն բանէն առաջ հարկաւոր է՝ որ այսպիսի անձը հաստատուն կամք ու դիտաւորութիւն ունենայ բարոյապէս բարի մարդ ըլլալու: Միայն ինքնակամ ու ազատ դիտաւորութիւնը կամ յառաջադրութիւնը, եւ ոչ թէ սովորութիւնը կամ բռնութիւնը, կրնայ սանկ անձի մը կամքը շարժել աս ըսածնիս իրօք կատարելու: Ուրեմն աս վախճանիս համար՝ կրթութեան ժամանակը դաստիարակին ընելու գործքն ան է՝ որ տղուն միտքն ու կամքն աս առաջադրութիւնն ընելու, աս յօժարութիւնն ստանալու պատրաստէ, իր աշակերտներուն միտքը հաստատութեամբ լուսաւորէ ու կամքերնուն մէջ միշտ փափագ մը զարթուցանէ՝ իրենց բարոյական կրթութիւնը դպրոցէն ելլելէն ետքը չէ թէ միայն պահելու, հապա

մինչեւ որ կատարելութեան հասակը հասնին՝ նոյնն ամէն միջոցներով կատարելագործելու։ Ջանայ իր յառաջացած ու դպրոցի կամ դաստիարակութեան առենը լմընցընելու մօտիկցած աշակերտներուն սրտին մէջ առաքինութեան սէրն ու յարգը խորունկ հաստատել, իրենց վախճանին ազնուութիւնն ու առաւելութիւնը մտքերնուն մէջ տպաւորել եւ անոր հասնիլն իրենց կարելի ըլլալը պայծառ խօսքերով հասկցընել, որպէս զի հաստատուն կամք ու բաղձանք մը ստանան՝ ամէն կերպով ջանալու որ ազատ եղած ատեննին բարոյապէս բարի ու առաքինի մարդ ըլլան։ Այսպիսի ջանքով ու աշխատութեամբ աս օգուտը կ'ըլլայ՝ որ դաստիարակութեան ժամանակը լմընցընող տղուն բարոյական կարողութիւնները չեն թմրիր, հապա միշտ արթուն կը մնան ու կը գործեն, որով եւ առած կրթութիւնը չիդադրեցըներ, հապա ինք զինքն աւելի եւս կրթելու միջոցներ կը փնտռէ։ Աս բանս ուրիշ կողմանէ մ'ալ դիւրութիւն մը ունի, այսինքն տարիներով հմուտ դաստիարակի մը ձեռքին տակ կրթուող երիտասարդն արդէն սորված է՝ մտքին մէջ բան մը որոշելէն ու անիկայ կատարելու յօժարելէն առաջ անոր իրաւացի ու պարտուպատշած ըլլալը ճանչնալու աշխատիլ. ասկից ի զատ՝ առաքինութեան սքանչելի ու սիրելի ըլլալը եւ մոլութեան գարշելի ու վնասակար ըլլալը ուսմամբ հասկցած է, օրինաւոր եւ բարի բանը սիրելու եւ հաճութեամբ ուզելու վարժած է։ Ասանկով դաստիարակութեան ատենը լրանալէն ետքը՝ ազէկութեան ու առաքինութեան վրայ միշտ հաստատուն փափագ ու սէր կ'ունենայ։ Թէպէտ եւ երբեմն շիտակ ու օրինաւոր ճամբէն խոտորի, սակայն իր բռնած ճամբուն ծուռ ըլլալը շուտով կը տեսնէ ու նորէն շիտակ ճամբու դառնալու կը փութայ։ Պարտուց ու իրաւանց վրայ սորված ուսմունքն ու կանոնները զինքն ան մոլար ճամբաներէն կը զգուշացընեն, որոնք մարդկային կենաց մէջ շատ հեղ նոյն իսկ կատարեալ բարի կամք ունեցող մարդուն դիմացը կ'ելլեն։ Իր դատողական զօրութեան ու ներքին զգայութեանց կրթութեան համար սորված հաստատուն օրէնքներն իրեն կը յիշեցընեն՝ դատաստան ու որոշում ընե-

լու ժամանակ, մանաւանդ երբ որ նիւթը շատ ծանրակշիռ է, զգուշաւոր ու յառաջատես ըլլալ. եւ միանգամայն զէնքը կը յորդորեն՝ սաանկ դիպուածներու մէջ ուրիշ խոհեմ մարդիկներէն խորհուրդ ուզելու, եւ ուրիշներուն անկողմնակալ կամ անաչառ խրատներովն այն վտանգներէն ազատ մնալու, որոնց մէջ շատ դիւրաւ կրնայ իյնալ, թէ որ ամենեւին առանց ուրիշին իմաստուն խորհուրդներուն եւ խրատներուն անսալ ուզելու՝ միայն իր անձնական սիրովը զգածուած կամքին հետեւելու ըլլայ:

4. Դաստիարակին ձեռքէն դուրս ելած անձի մը իր կամաց կրթութիւնն անձամբ յառաջ տանիլ կամ շարունակելն ուրիշ կերպով չիկրնար յաջողիլ՝ բայց եթէ ինք իր վրայ յաճախ ու ճիշդ խորհրդածութիւն ընելով, իր կամաց զգածմունքը քննելով: Մարդուս բնաւորութիւնը թէ մտաւոր ու թէ բարոյական հանգամանաց կողմանէ աղէկ ճանչցող իմաստնոց կարծիքն աս է՝ որ մարդ երբ որ կ՚ուզէ իր ազնուացուցման ու կատարելութեան համար ըստ պատշաճի հոգ տանիլ, պէտք է որ գիտնայ թէ ինք ինչ է, ինչ հանգամանաց մէջ կը գըտնուի, ինչու համար սաանկ է եւ ուրիշ կերպ չէ, եւ թէ ինչ պիտ՚որ ըլլայ եւ ինչ եղանակաւ կամ միջոցով անանկ պիտ՚որ ըլլայ: Որովհետեւ աս խորհրդածութիւնը՝ չէ թէ թեթեւ մտքով կամ միայն արտաքին գործողութիւնները նկատելով, հապա կատարեալ ազնիւ մարդու մը պատշաճ ըլլող բանաւոր ու բարոյական լաւութեան հիմնուելուն ու յառաջ երթալուն հանգամանքը մտաց առջեւն ունենալով՝ պիտ՚որ ըլլայ, անոր համար դաստիարակին պարտքն է՝ ուսման ժամանակը լմընցընելու մօտ ըլլող աշակերտները մտադիր ընել թէ իրենք ազատ ըլլալէն ետքը՝ իրենց վրայ խորհրդածութիւն ու դատաստան ըրած ատենին՝ ինչպիսի սխալմանց մէջ կրնան իյնալ, եւ թէ որչափ դիւրին բան է անոնց մէջ իյնալը: Պէտք է որ անոնց հասկըցնէ՝ թէ աս խորհրդածութիւնը միայն ներկայ ըլլող հանգամանքները նկատելով ու դիտելով չիյաջողիր, հապա պէտք է որ նաեւ ամէն հանգամանաց պատճառներուն ու անոնց

կարելի հետեւանքներուն վրայ ալ հաստատութեամբ մտադրութիւն ըլլուի: Դաստիարակին մէկ քաջութիւնն ալ ան պիտ'որ ըլլայ՝ որ իր աշակերտներուն աս խորհրդածութիւնն ընելու կերպը դիւրացուցիչ ու հաճոյական ճամբով եւ ոչ բռնութեամբ կամ իբրեւ ծանր բեռ մը անոնց վրայ դնելով՝ ցուցընէ, ապա թէ ոչ՝ աշակերտները ետքէն անիկայ իբրեւ տաղտկալի կամ աւելորդ ու քիմարական գործողութիւն մը սեպելով՝ բոլորովին մէկ դի կը թողուն:

5. Դաստիարակութեան ժամանակը լմնցընող նորահասակ մարդուն համար միջոցներ ալ պէտք է պատրաստել՝ առած կրթութիւնը կատարելագործելու: Աս կատարելագործութեան կամ ինք զինքը կատարելագործելու հիմ ու դրդիչ պիտ'որ ըլլայ ինք զինքն աղէկ ճանչնալը: Ասոր ետեւէն կու գայ կրթութեան միջոցները շիտակ ու աղէկ ճանչնալը, եւ զանոնք իրենց վախճանին համաձայն գործածելու կերպը գիտնալը: Ուստի հարկ է որ դաստիարակն իր յառաջացած աշակերտներուն՝ գլխաւոր ու իրենց կրթութիւնը յառաջ տանելու յարմար ըլլող միջոցները ճանչցընէ ու սորվեցընէ, անյարմար ու վնասակար միջոցներէն զգուշացընէ, միանգամայն իրենց հասկըցընէ թէ խիստ յարմար ու աղէկ միջոցներն ալ կրնան անկարգ գործածութեամբ վնասակար ըլլալ, եւ թէ անոնց օգտակար ըլլալն ու բարի հետեւանք ունենալը նոյներն աղէկ ու յարմար կերպով եւ ամէն մէկ անձին հանգամանաց համեմատ գործածելէն կախում ունի: Մանաւորապէս պէտք է որ դաստիարակն ասանկ աշակերտները զգուշացընէ՝ որ իրենց շարունակելի կրթութեան միջոցներն ընտրած ատեննին՝ իրենց զգայական գրգիռներուն ու երեւակայութեան տաքութեանը չհետեւին, կամ թէ ուրիշներուն օրինակին կուրօրէն նմանելու չաշխատին: Իրենց հասկըցընէ որ անօգուտ՝ մանաւանդ թէ անպիտան բան կ'ընեն, թէ որ աս կերպ միջոցներն ընտրած ատեննին՝ փառասիրութենէ կամ հանգիստ ու անաշխատ գործք գործելու բաղձանքէն շարժին, կամ թէ աւելի իրենց երեւակայութեան յանկարծական բորբոքման՝ քան թէ մտաց ծանր խոր-

հրդածութեան հետեւին: Զիրենք խրատէ՝ աս կտորիս մէջ ուրիշներուն անխտիր չհետեւիլ, ուրիշներուն գործածած միջոցներն առանց ընտրութեան՝ միայն անոնց նմանելու համար չգործածել, իրենց հասկըցընելով որ մի եւ նոյն միջոցն այլ եւ այլ անձանց վրայ այլ եւ այլ ազդեցութիւն կ՚ընէ:

6. Դաստիարակութեան ժամանակին ետքի ատեններուն մօտիկցող աշակերտներուն համար դաստիարակը մեծ պարտք մ՚ալ ունի, որուն պէտք չէ որ զանցառութիւն ընէ. այսինքն պէտք է որ կամաց կամաց եւ զգուշութեամբ իրենց հասկըցընէ բարոյական կենաց կամ բարի վարուց դէմ հանդիպելու եւ պատրաստ կեցող վտանգները, եւ իրենց ճամբաներ ու միջոցներ ցուցընէ՝ անոնցմէ զգուշանալու, փախչելու եւ հաստատութեամբ անոնց դէմ կենալու: Սկսի օրէ օր աշխարհքիս ու այլ եւ այլ վիճակի մարդկան ինչ ըլլալը շիտկէ շիտակ, ճիշդ, որոշ ու հանդարտութեամբ ցուցընել. հասարակ ու շատ տարածուած մոլութիւններէն զօրաւոր բայց սիրալիր խօսքերով զգուշացընէ, մոլորեցուցիչներուն եւ չար խրատիչներուն հնարքները, ծածուկ ճամբաներն ու չար արուեստները ցուցընէ, եւ բարոյական չարեաց, կամ բարի վարուց խանգարուելուն պատճառներն ու առիթները բացայայտ առջեւնին դնէ: Երբ որ դաստիարակն աս խրատները, ազդարարութիւններն ու կարգերը՝ ի սրտէ բղխած սիրալիր խօսքերով իր աշակերտներուն առջին կը դնէ, պարզ մեկնութիւններով անոնց յայտնի կը ցուցընէ, ու ամէն մէկուն անձնական հանգամանաց համաձայն կ՚աւանդէ, պէտք է որ անոնց սրտին մէջ մեծ ազդեցութիւն ընեն եւ հաստատ մնան, որով եւ ատենին իրենց արդիւնքն ու օգուտը ցուցընեն: Այս ամենայն կրնայ դաստիարակն աւանդել կամ սորվեցընել՝ աշակերտներուն ձեռքն ասանկ նիւթերու վրայ գրուած զանազան գրքեր տալով. բայց իր կենդանի խօսքերն ու խրատները աւելի եւս ազդեցութիւն կրնան ընել. որոնցմով տղոց միտքն ու սիրտը աղէկ մը տոգորուելէն ու պատրաստուելէն ետքը՝ կրնան սորվածնին յարմար ու ընտիր գրքեր կարդալով կատարելագործել:

7. Դաստիարակն իր չափահաս աշակերտներուն դպրոցէն ելլելէն ետքը այս ամենայն միջոցներով իրենց կրթութիւնը կատարելագործելու ճամբայ ցուցըցած ատենը, պէտք է որ յիշէ թէ երիտասարդք բարոյական կրթութիւննին անձամբ առաջ տարած ժամանակնին՝ շատ կերպ արգելքներու կրնան հանդիպիլ ու շատ ծուռ ճամբաներու մէջ իյնալ: Մասնաւորապէս երկու արգելք կամ սխալ ճամբայ կայ, որոնք այսպիսի անձանց առջեւը կ'ելլեն. մէյ մը իրենք իրենց վրայ կամ իրենց կրթութիւնն ու սորվածնին կատարելագործելու մէջ իրենց հանգամանաց կամ դիտցածին վրայ անձնահաճութեամբ գոհ ըլլալ, կամ թէ ըսենք՝ իրենք զիրենք բաւական հմուտ ու կատարեալ սեպել. մէյ մ'ալ ասոր հակառակը՝ իրենք զիրենք բոլորովին տկար ու անկատար սեպել, իբր թէ աւելի յառաջդիմելնուն եւ կատարելութեան մէջ յառաջ երթալնուն վրայ կարծմոփիլ, յուսահատիլ: Առջի արգելքը, այսինքն իր ունեցածին ու առած կրթութեան վրայ կատարելապէս գոհ ըլլալը, ուստի եւ զինքը յառաջդիմութեան անկարօտ սեպելը՝ բարոյապէս ինք զինք կատարելագործելու բաղձանքին ու ջանքին թոյնն ու մահն է: Ինչու որ իր ունեցածովը գոհ ըլլողը, մանաւանդ թէ՝ ամէն պահանջուելու կատարելութիւնները ստացած եմ" կարծողն ուրիշ բան չ'ըներ, բայց եթէ պարծիլ, ինք զինք գովել, ուրիշներէն շատ աւելի յաջողակ սեպել եւ ուրիշները վար զարնել ու արհամարհել: Արդ դաստիարակը մեծ փութով պիտ'որ աշխատի որ տղան՝ ցորչափ իր իշխանութեան տակն է՝ աս վնասակար վիճակին մէջ չմնէ, աս մոլութիւնը չստանայ: Իսկ եթէ տեսնելու ըլլայ որ տղայ մը այսպիսի ինքնահաւանութեան մոլութիւնը ստացած է, կամ անոր նշաններն իր վրայ կը ցուցընէ, շուտով ճարը գտնելու ջանայ. բայց դիտնայ՝ որ ասոր մէջ ծանր խօսքերով, խիստ յանդիմանութիւններով եւ ամչցընող ու խոնարհեցընող միջոցներով վարուիլն ամենեւին օգուտ չ'ըներ, հապա պէտք է հանդարտ ու պատշաճ կերպով ամէն մարդուն պարտքն ինչ ըլլալը տղուն հասկըցընել. յայտնի խօսքերով իր առջին դնել թէ ինք հիմայ ինչ

վիճակի մէջ է, եւ ինչ վիճակի մէջ պէտք է որ մտնելու աշխատի, կամ թէ ինչ տեսակ պակասութիւններ ունի, եւ զանոնք ինչ կերպով եւ ինչ միջոցներով պիտ'որ շիտկէ. այսպէսով կրնայ ինքնահաւան տղուն սիրտը շատ աւելի դիւրութեամբ կակղացընել, շարժել եւ ուղղութեան բերել:

8. Ընդունած կրթութիւնը կատարելագործելու արգելք եղող երկրորդ պակասութիւնն է, ըսինք, կարճմտութիւնը կամ չափազանց վախկոտութիւնը, ինք իր վրայ վստահութիւն չունենալը, իր անձին վրայ բոլորովին տժգոհ ըլլալը, իր ունեցածը կամ գիտցածը՝ ոչինչ սեպելը, եւ իր յառաջադիմութեան վրայ ամենեւին յոյս ու ակնկալութիւն չունենալը, մանաւանդ թէ բոլորովին յուսահատիլը: Աս պակասութիւնը կամ մոլութիւնը երբեմն մարմնոյն տկարութենէն կամ հիւանդոտութենէն կը պատճառի, երբեմն առաքինութեան ու մարդկային պարտուց վրայ ծուռ գաղափար ունենալէն, երբեմն ծնողաց ու դաստիարակին տղոց հետ խիստ ու անպատշաճ կերպով վարուելէն, երբեմն անկարգ ու մոլեկան կենաց վրայ մտքին մէջ խորունկ տպաւորած գաղափարներ ու սրտին մէջ խորունկ թափանցած զգացմունք ունենալէն, ու երբեմն ալ մի եւ նոյն սխալման կամ մոլութեան մէջ նորէն նորէն իյնալէն ու զանիկայ շիտկելու բաղձանքին ու ջանքին պարապ ելլելէն յառաջ կու գայ: Աս վիճակին մէջ կրնան իյնալ նաեւ խիստ աղէկ մարդիկ, իյնալէն ետքն ալ իրենք զիրենք իբրեւ անդարմանելի ու կորսուած կը սեպեն, եւ անով իրաւցընէ կը կորսուին: Ասանկ մէկ վտանգաւոր ու վնասակար վիճակէն տղաքն ատենին ապահովցընելու համար՝ ծնողք եւ աւելի դաստիարակները շատ մեծ զգուշութիւն պիտ'որ ընեն ու ջանք ունենան: Գլխաւորաբար պէտք է որ զգուշանան տղաքը յաճախ ու անդադար յանդիմանութիւններով ու ծանր խօսքերով չտրտմեցընելու, սրտերնին չկոտրելու, իրենց առջին շատ մեծ ու դժուար նպատակ կամ պաշտօն մը դնելով՝ զիրենք չվհատեցընելու եւ չյուսահատցընելու, որով եւ զիրենք յուսահատութեան մէջ ձգելով՝ իրենց չէ թէ միայն անպի-

տան, հապա դժբախտ ըլլալու պատճառ չտալու։ Յոյսը մարդուս ամէն ատեն ու ամէն բանի մէջ ուժ ու քաջալերութիւն կու տայ։ Թէպէտ եւ պէտք չէ որ մարդ միայն խաղալիկի պէս կամ չափէ աւելի դիւրին ու չնչին գործքեր գործէ, բայց եւ ոչ ալ պէտք է որ անկարելի ու իր ուժէն վեր գործք մը իրմէ պահանջուի։ Աս ասանկ ըլլալով, մարդ մը որչափ որ մեծ սխալանքի ու մոլորութեան մէջ ինկած ըլլայ, զինքն ան դժբախտութեան մէջէն հանելու ամենէն յարմար միջոցն ու ճամբան է՝ իրեն յոյս ու քաջալերութիւն տալ, որ եթէ բռնած ճամբուն գէշ ու վնասակար ըլլալը հասկընալով՝ անոր վրայ ցաւի, քանի մը դժուարութեանց քաջութեամբ յաղթելով՝ կրնայ ինք զինք շիտկել, ուղիղ ճամբու դառնալ ու երջանիկ ըլլալու սկսիլ։ Երբ որ ծնողք ու դաստիարակները սխալող տղոց հետ սիրով, անուշութեամբ, համբերատութեամբ ու խոհեմութեամբ, բայց միանգամայն այրական հաստատութեամբ վարուին, զանոնք շատ դիւրաւ կրնան ծուռ ճամբաներէն հեռացրնել, որով եւ տղաք պզտիկուց կը տեսնեն՝ որ մարդ տկարութեամբ սխալանքի մը մէջ իյնալու ըլլայ՝ պիտի չյուսահատի, հապա անիկայ շիտկելու միջոցները պիտ՚որ փնտռէ ու բանեցրնէ։ Աս կրթութիւնն իրենց օգուտ կ՚ընէ դպրոցէն ելլելէն ետքն ալ՝ մարդկօրէն սխալած ատեննին՝ սխալնին ուղղելու մէջ չվհատելու. եւ եթէ բարոյական կրթութեան կամ առաքինութեանց մէջ կատարեալ չըլլալնուն համար սխալելնին կը տեսնեն, այն կրթութիւնը կատարելագործելու եւ յառաջ տանելու աշխատիլն իրենց չէ թէ միայն օգտակար՝ հապա հարկաւոր գործք մը կը սեպեն։ Ուրեմն դաստիարակը՝ իր չափահաս աշակերտները դեռ իր ձեռքին տակէն չհանած՝ աս կտորիս մէջ ջանայ զիրենք բուն բուսականին կրթել։

9. Ընդունած կրթութիւնը կատարելագործելու փափագն ու փոյթը տղոց սրտին մէջ զարթուցանելէն, այն կատարելագործութեան հարկաւորութեան ու օգտակարութեան վրայ անոնց միտքը համոզելէն ետքը, նոյնն ատենին օգտին ի գործ դնել տալու համար՝ պէտք է որ դաստիարակն իր աշակերտներուն աս կտորիս վրայ

հաստատուն կամք (առաջադրութիւն) մը ստանալ տայ, բարոյական կրթութեան միջոցներուն, նպատակին ու գործածութեան վրայ հարկաւոր ըլլող հրահանգները սորվեցընէ, ու դաստիարակութեան վերջի տարիները երբեմն երբեմն աս միջոցներուն գործադրութիւնն անոնց անձամբ ընել տայ: Իրենց խրատ տայ որ բարոյական յառաջադիմութեան միջոցներն ընտրած ատենին՝ չըլլայ թէ իրենց զգայական գրգիռներուն հետեւին, այսինքն առաքինութեան արտաքին գործքերը կատարելու ջանան՝ ներքին զգայական փափագնին հաճեցընելու համար, կամ արտաքուստ բարի ու պատուաւոր երեւնալու նպատակաւ: Կենդանի խօսքերով իրենց զգալի ու յայտնի ընէ իրենք զիրենք ամենայն կերպիւ կատարելագործելու համար ունեցած նուիրական պարտքերնին: Ըսէ իրենց, որ Աստուած իրենց այնչափ սքանչելի տաղանդներ, այսինքն հոգեկան կարողութիւններ տուած է, որոնց բացուելուն, բանելուն ու կրթուելուն համար բոլոր դաստիարակութեան ատենն այնչափ հոգ ու փոյթ տարուեցաւ. եւ նոյն փոյթը պէտք է որ շարունակեն նոյն կրթուած կարողութիւններն աւելի եւս զարգարելու, իբր թէ կրթութեան ընթացքը չընդհատելով, հապա որչափ կարելի է յառաջ տանելով ու զանոնք օրէ օր աւելի եւս կատարելագործելով:

10. Աս վախճանիս համար կամ ընդհանրապէս դաստիարակութեան ժամանակը լմնցընող աշակերտաց անձնական բարեկրթութիւնը հաստատուն յառաջադիմութեան մէջ մնալու համար՝ դաստիարակը զիրենք երեք բանէն առաւելապէս զգուշացընէ. առաջին, ուրիշներու կուրօրէն նմանելու մոլութենէն, երկրորդ վտանգաւոր գրքերէն կամ ընթերցմունքէն, երրորդ, դատարկակեցութենէն: Նախ, համոզիչ պատճառներով իրենց հասկըցընէ որ թէպէտ եւ նորահաս մարդ կամ երիտասարդ մը իր հասակակիցներուն ու իր հետն ապրողներուն նմանելու կամ անոնց հետ եղբայրական հաւասարութեամբ ապրելու պիտ'որ ջանայ, բայց միշտ մինչեւ որոշեալ կէտ մը կամ սահման մը, եւ որչափ որ սուրբ կրօնքը, խղճմտանքն ու բանը, այսինքն բանաւոր պատ-

ճառները, կը ներեն ու վնաս մը չեն կրեր։ Երկրորդ, օրինակներով եւ հմտական կերպով իրենց աչքին դնէ դէշ գրքերուն վնասակար ու վտանգաւոր ըլլալը, անպիտանութիւնն ու մարդուս ճշմարիտ կրթութեան օգնիչ չըլլալէն ի զատ՝ արգելիչ ըլլալը, եւ իրենց խրատ տայ որ ատեննին անանկ անպիտան գրքեր կարդալով չվատնեն։ Երրորդ, թէ բարոյական ու թէ բանաւոր պատճառներով դատարկակեցութեան կամ ժամանակը բոլորովին անօգուտ զբաղմունքով անցընելուն վնասակարութիւնը իրենց հասկցընէ։ "Դատարկութիւնն ամէն մոլութիւններուն մայրն է" ըսուած խօսքին ճշմարտութիւնն իրենց յիշեցընէ, եւ միանգամայն ցուցընէ՝ որ չափէ աւելի ու արտաքոյ որոշ ժամանակի անմեղ զբօսանքով ալ ատեն անցընելը՝ դատարկակեցութիւն է, ինչու որ մարդուն կեանքը՝ կարճ, իսկ սորվելու բաները շատ ըլլալով, ինչպէս կ՚ըսէ առածը, թէ որ օրերնիս ու ժամերնիս երկայն զբօսանքներով անցընելու ըլլանք, օգտակար գործքերէն եւ ուսմունքէն՝ մանաւանդ երիտասարդութեան ատենը՝ ետ մնալով, ժամանակնիս դատարկութեամբ կորսնցուցած կ՚ըլլանք։